

ASEAD 8. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU
EJSER 8th INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON SOCIAL SCIENCES
20-22 Kasım / November 2021 Hamburg – ALMANYA/GERMANY

BİLDİRİLER KİTABI
PROCEEDINGS BOOK

ASEAD 8. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU
EJSER 8th INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON SOCIAL SCIENCES
20-22 Kasım / November 2021 Hamburg – ALMANYA/GERMANY

ISBN:

978-625-7890-03-8

Sempozyum Onursal Başkanı:

Prof. Dr. Rabiyyat ASLANOVA
Bakü Devlet Üniversitesi

Editör:

Doç. Dr. İrfan TÜRKOĞLU

**Bu kitap sempozyumda sunulmuş olan bildirilerin özetlerini kapsar. Yazıların yasal ve etik sorumluluğu yazarına aittir.
Kaynak göstermek kaydıyla alıntı yapılabilir.**

30 Aralık 2021

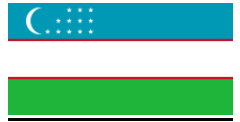
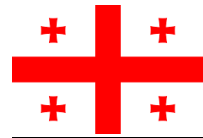
Ankara

II

ASEAD 8. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU 20-22 Kasım 2021 Hamburg ALMANYA

27 Haziran 2018’de yayımlanan Akademik Teşvik Yönetmeliği Madde 7/9 da belirtildiği üzere “*Tebliğlerin sunulduğu etkinliğin uluslararası olarak nitelendirilmesi için en az beş farklı ülkeden konuşmacının katılım sağlaması esastır.*” Bu kapsamda 20-22 Kasım 2021 tarihleri arasında Hamburg-ALMANYA’da düzenlemiş olduğumuz ASEAD 8. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu akademik yükselme kriterini sağlamaktadır.

III

DÜZENLEME KURULU / ORGANIZATION COMMITTEE

Prof. Dr. Rabiyyat ASLANOVA Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan
Prof. Dr. Dilek BARLAS Koç Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Burhan BALTACI Kastamonu Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Ferit İZCİ Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Necati KAYHAN Karabük Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Erlan BAKİEV American University of Central Asia, Kırgızistan
Doç. Dr. Ferihan POLAT Pamukkale Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Gadir BAYRAMLI Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Azerbaycan
Doç. Dr. Gulhan ABEDALAZIZ MOH'D JALAL AL TURK Ankara Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. H. Burçin HENDEN ŞOLT Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. İrfan TÜRKOĞLU ASEAD, Türkiye
Doç. Dr. Kürşat KURTULGAN Mersin Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Nil Esra DAL Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Nurdan KUŞAT Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Armağan GÜNEŞ Harran Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Aydın ÜNAL Kırklareli Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Burcu GEZER ŞEN Fırat Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi İsmail GÖKDAYI Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa FİDAN Yozgat Bozok Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Nurhodja AKBULAEV Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Azerbaycan
Dr. Öğr. Üyesi Onur Başar ÖZBOZKURT Tarsus Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Senem ALTAN Doğu Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yağmur KARA Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Türkiye

BİLİM KURULU / SCIENTIFIC COMMITTEE

Prof. Dr. Giuli ALASANIA University of Georgia, Gürcistan
Prof. Dr. Kemal KARPAT University of Wisconsin, ABD
Prof. Dr. Rifat ŞKRİJELJ University of Sarajevo, Bosna Hersek
Prof. Dr. İrfan MORİNA University of Pristina, Kosova
Prof. Dr. Abdilbaet MAMASIDIKOV Kırgızistan İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Kırgızistan
Prof. Dr. Ali TOMAK Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Burhan BALTACI Kastamonu Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Dilek BARLAS Koç Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Emine KOCA Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Ertuğ ÖNER Ege Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Feda REHİMOV Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan
Prof. Dr. Ferit İZCİ Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Georgi GAGANİDZE Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Gürcistan
Prof. Dr. Gülser ÖZTUNALI KAYIR Akdeniz Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Hasret Elçin KÜRŞAT ÇOŞKUN Yeditepe Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. İrfan KALAYCI İnönü Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Kamile AKGÜL Haliç Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Kakhaber KORDZAİA Caucasus International University, Gürcistan
Prof. Dr. M. Asif YOLDAŞ Hitit Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Merdan HEKİMOĞLU Uluslararası Fırat Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Metin İŞİK Sakarya Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Muradov Reşad ŞAHBAZOĞLU Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Azerbaycan
Prof. Dr. Nasriddin Sadriddinov TALBAKOVİCH Kurgan Tube State University, Tacikistan
Prof. Dr. Necati KAYHAN Karabük Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Nihat BATMAZ Pamukkale Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Olga Nosova VALENTYNOVNA Kharkiv National University, Ukrayna

**AVRASYA SOSYAL VE EKONOMİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (ASEAD)
EURASIAN JOURNAL OF SOCIAL AND ECONOMIC RESEARCH (EJSER)**

- Prof. Dr. Rabiyyat ASLANOVA Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan
Prof. Dr. Rajabov Rajab KUCHAKOVİCH Tajik State University of Commerce, Tacikistan
Prof. Dr. Rovshan ALİYEV Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan
Prof. Dr. Sabahat BAYRAK KÖK Pamukkale Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Seçkin GÖNEN Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Simon GELASHVİLİ Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Gürcistan
Prof. Dr. Süphan NASIR İstanbul Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Svetlana Tyutyunnykova VLADİMİROVNA Kharkiv National University, Ukrayna
Prof. Dr. Tamara Merkulova VYKTOROVNA Kharkiv National University, Ukrayna
Prof. Dr. Teimuraz BERİDZE Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Gürcistan
Prof. Dr. Tofiq ABDÜLHESENİLİ Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Azerbaycan
Prof. Dr. Tologon OMOSHEV Kırgızistan İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Kırgızistan
Prof. Dr. Turgut ÖZKAN Beykent Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. A. Buğra HAMŞIOĞLU Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Adem BAYAR Amasya Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Adem PEKER Atatürk Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Ahmet Cem ERKMAN Ahi Evran Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Ahmet ÜSTÜN Amasya Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Ainur NOGAYEVA Avrasya Milli Üniversitesi, Kazakistan
Doç. Dr. Ali CİN Akdeniz Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Aripov Abdugani ABDUHAMİDOVİCH Tacikistan State University, Tacikistan
Doç. Dr. Arzu YİĞİT Süleyman Demirel Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Asiman GULİYEV Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Azerbaycan
Doç. Dr. Aslı YENİPAZARLI Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Ayfer UZ Trakya Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Aykut EKİYOR Gazi Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Barış Tolga EKİNCİ Beykent Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Cırgalbek İSMANOV Kırgızistan İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Kırgızistan
Doç. Dr. Davran YOLDAŞEV Kırgızistan İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Kırgızistan
Doç. Dr. Elnare SAMEDOVA Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Azerbaycan
Doç. Dr. Erlan BAKİEV American University of Central Asia, Kırgızistan
Doç. Dr. Fahrettin GEÇEN İnönü Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Fariz AHMADOV Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Azerbaycan
Doç. Dr. Ferhunde HAYİRSEVER TOPÇU Akdeniz Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Ferihan POLAT Pamukkale Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Firdaus NOROV Kurgan Tube State University, Tacikistan
Doç. Dr. Funda ÇONDUR Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Gadir BAYRAMLI Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Azerbaycan
Doç. Dr. Gaini MUKHANOVA T.Rıskulov Kazak İktisat Üniversitesi, Kazakistan
Doç. Dr. Geray MUSAİYEV Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Azerbaycan
Doç. Dr. Gulhan ABEDALAZİZ MOH'D JALAL AL TURK Ankara Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Gulnara RZAYEVA Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Azerbaycan
Doç. Dr. Gülhanım ÜNSAL Marmara Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. H. Burçin HENDEN ŞOLT Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Hilale CAFEROVA AMEA İdare Etme Sistemleri Enstitüsü, Azerbaycan
Doç. Dr. İrfan TÜRKOĞLU ASEAD, Türkiye
Doç. Dr. Kadir DABBAĞOĞLU Arel Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Kemal EROL Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Kurbonov Abdukarim RAKHİMOVİCH Tajik State University of Commerce, Tacikistan
Doç. Dr. Kürşat KURTULGAN Mersin Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Mariya KOCHKORBAEVA Kırgızistan İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Kırgızistan
Doç. Dr. Mehmet Turgut BERBERCAN Çankırı Karatekin Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Mihai VODA Dimitrie Cantemir University, Romanya
Doç. Dr. Murat AKKAYA İstanbul Arel Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Mustafa KOCAOĞLU Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Mutahayira MADZHUNOVA Kurgan Tube State University, Tacikistan
Doç. Dr. Natiq QURBANOV Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Azerbaycan
Doç. Dr. Necmiye CÖMERTLER Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Nil Esra DAL Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Türkiye

- Doç. Dr. Nurbiye UZ Anadolu Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Nurdan KUŞAT Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Nurgün TOPALLI Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Nüsret QURBANOV Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Azerbaycan
Doç. Dr. Onur Başar ÖZBOZKURT Tarsus Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Ömer Kürşad TÜFEKÇİ Süleyman Demirel Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Rahmatullo AMİNOV Kurgan Tube State University, Tacikistan
Doç. Dr. Rovshan ALİYEV Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan
Doç. Dr. Rustamov Shavkat RAKHİMOVİCH Tajik State University, Tacikistan
Doç. Dr. Saadet GANDİLOVA Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Azerbaycan
Doç. Dr. Salih KALAYCI Bursa Teknik Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Samir HAMİDOV Azerbaycan Devlet Diller Üniversitesi, Azerbaycan
Doç. Dr. Senem GÜNGÖR Başkent Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Seniha ÜNAY SELÇUK Düzce Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Sharifdzhon Tojiboev GAYBULLOEVIÇ Khujand State University, Tacikistan
Doç. Dr. Yeliz MOHAN BURSALI Pamukkale Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Yeliz SELVİ Harran Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Yonca KÖKSAL Koç Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Zekai ÖZTÜRK Gazi Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Abdurrahman EREN, Mustafa Kemal Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ÖZDEMİR Kastamonu Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Armağan GÜNEŞ Harran Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Aydın ÜNAL Kırklareli Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Bahar AŞCI Karabük Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Burcu GEZER ŞEN Fırat Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ekrem ÇELİKİZ İbn Haldun Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Erdoğan BOZKURT Amasya Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Gizay DAVER Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Hatice BAYSAL Süleyman Demirel Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Hüsniye AKILLI Nuh Naci Yüksel Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Okan AKKIN Ardahan Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi İsmail GÖKDAYI Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Kamil KANIPEK Yakın Doğu Üniversitesi, KKTC
Dr. Öğr. Üyesi Murat YORULMAZ Yalova Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa FİDAN Yozgat Bozok Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Mübeyyen TEPE KÜÇÜKOĞLU Trakya Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Nuray Hilal TUĞAN Hacıbayram Veli Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Nurhodja AKBULAEV Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Azerbaycan
Dr. Öğr. Üyesi Nuri YAZICI Bahçeşehir Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Senem ALTAN Doğu Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Vahdet ÖZKOÇAK Hitit Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yağmur KARA Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Zişan KORKMAZ ÖZCAN Süleyman Demirel Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ekin KAYNAK İLTAR Akdeniz Üniversitesi, Türkiye
Dr. Lazlo MARACZ Universiteit van Amsterdam, Hollanda
Dr. Mark FELSHEIM Milwaukee Area Technical College, USA
Dr. Oktay GULİYEV Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Azerbaycan
Dr. Zakir ÇOTAEV Manas Üniversitesi, Kırgızistan

DERGİ HAKKINDA

Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)(*Eurasian Journal of Social and Economic Research (EJSER)*) 2013 yılında kurularak, 2014 yılında Türkçe ve İngilizce dilinde yayınlanmaya başlayan ulusal hakemli elektronik bir dergidir.

2017 yılından itibaren Aylık olarak yayınlanmaya, 2021 yılından itibaren ise senede en az dört defa yayınlanmaya başlayan **ASEAD** (Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi) TÜBİTAK-ULAKBİM tarafından veri tabanında taranmakta, Doçentlik ve Teşvik başvurularında kabul görmektedir.

ASEAD akademisyenlerin bireysel veya disiplinler arası ortak çalışmalar yapmasına aracılık etmek, genç akademisyenlere yeni ufuklar kazandırarak teşvik etmek, akademisyenlere ortak çalışmalar yapabilecekleri yeni konular hakkında fikir ortamı oluşturmak, yeni kültür ve coğrafyalarla tanışmalarına imkan sağlamak amacıyla sosyal bilimler alanında sempozyumlar düzenleyerek akademik anlamda katkılar sağlamaktadır.

Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi'nde yayınlanan eserlerdeki görüşler ve sorumluluk yazarına aittir. Yayın hakları saklı olup izinsiz hiçbir şekilde çoğaltılamaz.

Uluslararası hakemli ve alan indekslerinde taranan bir dergi olan Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi'nin tarandığı indexler:

ASEAD Dergisi ULAKBİM DERGİ PARK Linki :

<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/asead/user>

Google
scholar

asos
akademia sosyal bilimler indeksi

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

ROOT INDEXING
JOURNAL ABSTRACTING AND INDEXING SERVICE

ESJI Eurasian
Scientific
Journal
Index
www.ESJIndex.org

JIFACTOR

Academic
Resource
Index
ResearchBib

İletişim Adresi / Contact Info

e-mail: aseadeditor1@gmail.com

Web: <http://dergipark.gov.tr/asead>

www.aseaddergi.com

(ISSN: 2148-9963)

AVRASYA SOSYAL VE EKONOMİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (ASEAD)
EURASIAN JOURNAL OF SOCIAL AND ECONOMIC RESEARCH (EJSER)

astana

yayınları

Uluslararası Akademik Yayınevi

X

ASEAD 8. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU 20-22 Kasım 2021 Hamburg ALMANYA

İÇİNDEKİLER

ALMAN KAYNAKLARINDA “TURAN” İDEALİ: 1941-1944 Dr. Aybüke GÜZAY	1-13
FETİHNÂMELER VE TARİHÇİLİĞİMİZDEKİ YERİ Öğr. Gör. Dr. Kadir ERBİL	14-34
YAŞLILIK ve TAZELENME ÜNİVERSİTESİ Doç. Dr. Volkan YÜCEL	35-40
KARABAĞ KRİZİ'NE ABD'İNİN İÇ VE DIŞ POLİTİKA DİNAMİKLERİNİN ETKİLERİ İhsan ALPARGIN Sevcan KURNAZ Mustafa CANAYDIN	41-60
“TURİZMİN YENİ ŞAFAĞI: UZAY TURİZMİ” Dr. Savaş YILDIZ	61-83
KÂĞIT PARANIN DEĞER KAYBINDAN KAYNAKLANAN MADDİ ZARARLARA SELEM AKDİ ÇERÇEVESİNDE ÇÖZÜM ÖNERİSİ Doç. Dr. Ahmet ÖZDEMİR	84-93
MUSTAFA SAMİ EFENDİ'NİN AVRUPA RİSALESİ'NDE AVRUPA'YA BAKIŞ Araş. Gör. Mustafa TÜRKMEÑOĞLU	94-102
AHMET BAYTURSUNOĞLU - KAZAK DİLBİLİMİNİN İLK DİLBİLİMCİSİDİR Öğr. Gör. Roza BAKBERGENOVA	103-109
BEHAVIORAL APPROACH TO HEALTH POLICIES: NUDGE PREJUDICES Murat YILMAZ Öğr. Gör. Mehmet Akif POLAT	110-126
INFLUENCE OF SOCIAL MEDIA ON THE GROWTH OF HOSPITALITY INDUSTRY IN NORTH CYPRUS Bernice Titilola GBADEYAN Kelsey Uebari DAPPA	127-135
HUKUKİ REJİMDEN İDARİ- SİYASİ REJİME: TÜRKİYE'DE KAMU PERSONEL REJİMİNİN DEĞİŞEN ÇEHRESİ Öğr. Gör. Dr. Cem ANGIN	136-150
DİJİTAL OYUNLARIN TERAPATİK REKREASYON BAĞLAMINDA KULLANILABİLİRLİĞİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME Araş. Gör. Özlem GÜNCAN	151-165
COVID-19 PANDEMİ DÖNEMİNDE İÇSEL PAZARLAMA UYGULAMALARININ İŞ TATMİNİNE ETKİSİ: KAMU ÇALIŞANLARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA Dr. Öğr. Üyesi Filiz ÇOPUROĞLU	166-178
KURUMSAL YÖNETİM ENDEKSİNDE YER ALAN İŞLETMELERİN FİNANSAL PERFORMANSLARI İLE NAKİT DÖNÜŞÜM SÜRELERİ ARASINDAKİ İLİŞKİNİN ENTROPİ, TOPSIS VE VIKOR YÖNTEMLERİ İLE İNCELENMESİ Tuba KONAK Prof. Dr. Hatice DÜZAKIN	179-205
TÜRK EKONOMİSİNDE ANAYASAL İKTİSAT YAKLAŞIMI AÇISINDAN MALİ DİSİPLİN SAĞLANABİLİR Mİ? TEORİK BİR İNCELEME Dr. Öğr. Üyesi İsmail BAYSUĞ	206-213
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA ALMANYA'NIN KAFKASYA POLİTİKASI Doç. Dr. Nurhan AYDIN Kübranur ÖZTÜRK DERİCİ	214-228
FAİZ-KUR-ENFLASYON SARMALI: TÜRKİYE EKONOMİSİ İÇİN AMPİRİK ANALİZ Araş. Gör. Dr. Hatice BOZKURT	229-245

COVID 19'UN ÇEVRESEL GÜVENLİK BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ Dr. Sonay ŞAHİN	246-263
LOCAL HISTORY OBSERVATIONS IN UZBEKISTAN WITH STUDENTS OF TECHNICAL UNIVERSITIES: FEATURES OF AN INTERDISCIPLINARY APPROACH Tashtemir TASHKENBAYEV	264-266
ARNAVUT TARİHÇİLİĞİNE GÖRE PRİZREN BİRLİĞİ (1878-1881) Zekirja SHABANİ	267-277
ОБЩЕСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГУБАЙДУЛЛЫ ЖАНГИРОВИЧА Рысбеков Туякбай ЗЕЙТОВИЧ Шинтимирова Баян ГАББАСОВНА Рысбекова Салтанат ТУЯКБАЕВНА	278-286
ARCHITECTURAL STRUCTURES OF THE EASTERN RENAISSANCE AS THE BASIS OF TOURISM AND LOCAL HISTORY ACTIVITIES OF MODERN UZBEKISTAN: THE VIEW OF FOREIGN RESEARCHERS Tashkenbaeva Diyora ABDURASHIDOVNA	287-290
DEĞİŞEN MUHASEBE FİNANS BECERİLERİNİN FİNANSAL PERFORMANSI EN YÜKSEK 50 ŞİRKET ÜZERİNDEKİ YANSIMALARI Dr. Bülent KINAY	291-298
AVRASYA EKONOMİLERİNDE VERGİ YÜKÜ VE BÜYÜME İLİŞKİSİ: 2002-2019 DÖNEMİ Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Alpin GÜLŞEN Prof. Dr. Mustafa YILDIRAN	299-303

ASEAD 8. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU
EJSER 8th INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON SOCIAL SCIENCES
20-22 Kasım / November 2021 Hamburg – ALMANYA/GERMANY

ALMAN KAYNAKLARINDA “TURAN” İDEALİ: 1941-1942

Dr. Aybüke GÜZAY
ORCID: 0000-0003-1609-5086
aybukeguzay@hotmail.com.

ÖZET

1830’lu yıllardan itibaren Macaristan’da ortaya çıktığı bilinen “Turan” ideali İstanbul, Bahçesaray, Kazan ve Bakü gibi Türklerin yaşadığı coğrafyaları da etkilemiştir. Bu bölgelerde yayılma alanı bulmasının nedeni ise Türk Dünyası’nın siyasi, kültürel ve ekonomik alanlarda bir duraklama yaşaması ve mevcut olan bu vaziyetten aydınlığa çıkılmak istenmesidir. Bundan ötürü bir aydınlanma dönemi yaşanmış ve 1900’lü yıllara gelindiğinde bu hareketler “Turan” ifadesinin kapsamında yerini bulmuştur. Bu ifade ayrıca Osmanlı Devleti’nin çöküş süreci ile birlikte daha da gelişme göstermiş, I. Dünya Savaşı’nda Almanya’nın sahneye çıkmasıyla hâkimiyet mücadelesindeki yerini almıştır. Almanya bu dönemde dünya siyasetinde var olmuş ve Osmanlı Devleti’nin topraklarındaki mücadelede etkin bir rol almıştır. Böylece “Turan” ideali Almanlar tarafından desteklenmiş ve gelişme göstermiştir. I. Dünya Savaşı’ndaki bu ideal, esas hareket alanını II. Dünya Savaşı esnasında yakalamıştır. Almanya ve Sovyetler Birliği arasındaki savaş, büyük ölçüde Almanların Türk Dünyası coğrafyasındaki milletleri “Turan” hassasiyeti üzerinden yakalaması ile sürdürülmüştür. Aynı dönemde Türkiye’deki “Turancılık” ise bütün Türkleri tek devlet halinde birleştirme ülküsü olarak anlaşılmıştır. Almanya, Sovyetler Birliği’nin zulmü ve baskısı altında olan Türk Dünyası üzerinde “Pantürkizm” kavramı ile Turan idealini harekete geçirmeye çalışmıştır. Bu kavramların hemen hemen aynı manada Sovyetler Birliği’ne karşı bir direnç olarak kullanıldığı görülmektedir. Alman arşiv belgelerinde Turancılık üzerine düşüncelerin, savaş esnasında bu mevzu üzerine gönderilen telgrafların ve hareketin tarihi yönünün ziyadesiyle yer aldığı görülmektedir. Bu husustan hareketle Almanların bu ideale bakış açıları, bu ideali kullanım alanları ve bu idealin kendilerine olan yansımaları çalışmamıza konu olan mevzulardır.

Anahtar Kelimeler: Turan, Almanya, Türk Dünyası, II. Dünya Savaşı, Pantürkizm.

“TURAN” IDEAL IN GERMAN SOURCES: 1941-1942

Dr. Aybuke GUZAY

ABSTRACT

The “Turan” ideal, which is known to have emerged in Hungary since the 1830s, also affected the geographies where Turks lived, such as Istanbul, Bahçesaray, Kazan and Baku. The reason why it has found an area to spread in these regions is that the Turkish World has experienced a pause in political, cultural and economic fields and it is desired to come to the light from this current situation. For this reason, there was a period of enlightenment and by the 1900s, these movements found their place within the scope of the expression “Turan”. This expression also developed further with the collapse of the Ottoman Empire, and took its place in the struggle for dominance with the emergence of Germany in the First World War. In this period, Germany existed in world politics and took an active role in the struggle in the territory of the Ottoman Empire. Thus, the “Turan” ideal was supported and developed by the Germans. This ideal in World War I, the main field of action was II. Captured during World War II. The war between Germany and the Soviet Union was largely sustained by the Germans capture of the nations of the Turkic World over the “Turan” sensitivity. In the same period, “Turanism” in Turkey was understood as the ideal of uniting all Turks into a single state. Germany tried to activate the Turan ideal with the concept of “Panturkism” in the Turkish World, which was under the oppression and pressure of the Soviet Union. It is seen that these concepts are used in almost the same sense as a resistance against the Soviet Union. It is seen that the thoughts on Turanism, the telegrams sent on this subject during the war, and the historical aspect of the movement took place in the German archival documents. From this point of view, the Germans perspectives on this ideal, the areas of use of this ideal and the reflection of this ideal on themselves are the subjects of our study.

Keywords: Turan, Germany, Turkish World, II. World War II, Pan-Turkism.

GİRİŞ

Turan ideali Türkiye’de “Türk birliğini sağlama” noktasından ele alınmış, Almanlar ise kendi çıkarlarını gerçekleştirmek için bu ideali bir araç olarak görmüşlerdir. I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin Almanya ile olan işbirliği ve dış Türklerin bağımsızlıklarını kazanma ümitleri Turancılığın bir parçası gibi görülmüştür. Aynı idealin uygulanması hususu II. Dünya Savaşı esnasında tekrar gündeme gelmiştir. Sovyetler Birliği’ne karşıtlık noktasında bir Türk Birliği sağlanabilirse, bu durum Almanlar açısından çok avantajlı olacaktır. Fakat Türklerin fazla güçlenmemesi konusunda Almanlar yine de dikkatli ve tedbirli olunmasını bildirmişlerdir.

Almanlar Turancılık fikri üzerine fazlasıyla düşünmüş ve araştırma yapmışlardır. Bu araştırmalar ve çeşitli yazışmalar sayesinde Alman arşiv kaynaklarından bilgi edinmemiz ve Almanların bu mevzuya bakış açılarını net bir şekilde görmemiz mümkün olmaktadır.

Bu husus hem I. Dünya Savaşı hem de II. Dünya Savaşı esnasında Almanların gündeminde kalmış ve politikalarına yön veren önemli bir etken olmuştur. Bu çalışmada bilgilerin çoğu Alman belgelerinden sunulmuş, Turan idealine Almanların gözünden bakılmaya çalışılmış ve Alman belgelerine göre “Turan” fikri incelenmiştir.

ALMAN BELGELERİNDE “TURANCILIK FİKRİ”

Macaristan’da 1839 tarihinden itibaren kullanılan “Turan” ifadesi İran’ın kuzeydoğu bölgesine verilen isimdir. Dar anlamda Turancılık ise Türk halklarını birleştirme ve en azından bir araya getirme çabalarını ifade etmektedir. Hermann Vambery¹, Pantürkizmin babası olarak kabul edilmektedir ve “Orta Asya’ya Seyahat” kitabında bu husustan bahsetmiştir (Leipzig 1873, s. 378). Vambery’ye göre: “Anadolu Türkleri, Azerbaycan Türkleri, Türkmenler, Tatarlar, Özbekler, Kırgızlar büyük bir Türk devinin sahip olacağı bireysel üyelerdir.” Vambery o dönemde İstanbul’da kaldığı süre boyunca Orta Asya Türkleriyle olan ırksal ve kültürel yakınlık ile ilgilenmiştir.²

Rusya Türklerinden haberdar olma, onlara olan bağlılık I. Dünya Savaşı evresinde giderek artan ve büyüyen bir kitlenin mücadelesine yol açmıştır. Yusuf Akçoraoğlu, Mehmed Emin, Halide Edip ve Ziya Gökalp tarafından başlatılan faaliyetler, “Birlik ve İlerleme Komitesi”nin kurulması ile devam etmiştir. 1914 yılında yayımlanan Ömer Seyfettin’in bir yazısında ise Turan’ın sınırlarının abartılı bir şekilde aktarıldığı belirtilmiştir. Bu hususta Alman belgesinde “Önce Kafkasya’nın fethi, ardından Türkistan, Güney Sibirya ve Pamir’i içine alan bir Turan İmparatorluğu’nun kurulması, Osmanlı Padişahının ise bütün Müslümanların halifesi olarak <Han> unvanını alacağı kehanetinde bulunulmuştur” ifadesine yer verilmektedir.³ Dikkat edilirse buradaki “kehanet” sözü Almanların bir çıkarımıdır ve kaynağın tarihine bakıldığı zaman Almanlar tarafından Turan düşüncesinin gerçekleşmeyeceğine inanılmaktadır.

1915 yılından itibaren ise Genç Türklerin umutları Buhara, Kırım, Kazan ve ötesindeki coğrafyanın yenilenmesi ile genişletilmesi hususunda doruğa ulaşmıştır. Kanaatimizce Almanlar tıpkı kehanet örneğindeki gibi bu mevzunun bir hayal olduğunu düşünmektedirler. Bu basit serap kendini gittikçe daha çok hissettirmiş, Enver Paşa’nın 1918’de Bakü’yü fethetmesi adeta dev bir adım gibi görünmüştür.

¹ Armin, Hermann Wamberger, Almanya’nın Bamberg şehrinden Macaristan’a göç etmiş dar gelirli bir ailenin çocuğudur. Malî sebeplerden ötürü tahsiline devam edememiş ve farklı işlerde çalışarak kendini geliştirmiştir. Macarlar’ın menşeyini Türkler’in teşkil ettiğine dair görüşü sebebiyle “Pantürkizmin babası” olarak anılmıştır. 1857 yılında İstanbul’a gitmiş ve çeşitli görevlerde bulunmuştur. Hariciye Nezareti’ndeki tercümanlığı bunlardan biridir. İstanbul’da dört yıl kalmış ve daha sonrasında Orta Asya Türkleri üzerindeki araştırmalarını sürdürmüştür. 1863 yılında ise Macar İlimler Akademisi’nin sağladığı yardımla Orta Asya gezisine çıkmıştır. 1870 yılında Budapeşte Üniversitesi’ndeki ilk Türkoloji kürsüsünde profesör olmuştur. 15 Eylül 1913 tarihinde hayatını kaybetmiştir. (Turgut Akpınar, “Arminius Vambery”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 42, 2012, s. 501-502).

² Gotthard Jäschke, *Der Turanismus der Jungtürken. Zur osmanischen Außenpolitik im Weltkrieg*, **Die Welt des Islams**, Bd. 23, 1941, s. 1-3; “Turan”, National Zeitung Essen, Arbeiterpartei, 4 Februar 1942, PA AA, RZ 211, R 261175, Band 2.

³ Jäschke, s. 7-8.

23 Eylül 1918 tarihinde Berlin’de yapılan protokole göre Dağıstan ve Hazar yönündeki ilerleme Almanlar tarafından teyit edilmiştir. Burada Turan idealine bir yol açıldığı net bir şekilde görölmektedir. Lakin Enver Paşa, Nuri Paşa, Talat Paşa gibi isimlerin çabaları zamanla bir trajediye dönüşecektir. Turan düşüncesinin arkasında birlik içerisinde ulusal bilinç ve tarihsel bir bütünlük olmadığı ifade edilmiştir.⁴ Alman “Arbeiterpartei” Gazetesi’nde bu mevzuya dair meşhur sihirli cümle yerini bulmaktadır: “Das Vaterland ist für die Türken weder die Türkei noch Turkestan; ihr Vaterland ist ein großes ewiges Land: Turan!” (Vatan ne Türkiye’dir Türklere ne de Türkistan, Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan!)⁵

Alman belgelerindeki ifadeler incelendiğı zaman Turan düşüncesine bir hayal gözü ile bakıldığı görölmektedir. Bu basit serap ifadesi de Almanların görüşlerini açıkça ortaya koymaktadır. Zira bu düşüncenin içinde ulusal bir bilinç ve tarihsel bir bütünlük olmadığı ifade edilmiş, bazı fikirler ise yukarıda değinildiğı gibi kehanet olarak yorumlanmıştır.

Turancılık ifadesinin altında dar anlamıyla, I. Dünya Savaşı esnasında gelişen Genç-Türkler hareketi anlaşılmaktadır. Ziya Gökalp ve Enver Paşa bu hareketin önemli temsilcilerindendir. Turan fikrine, çekirdek bir Türk Devleti olarak Anadolu’nun sağlamaştırılmasına önem veren Mustafa Kemal’in karşı çıktığı belirtilmiştir. Rusya’daki Türk halklarının Büyük Rusya’ya karşı muhalefeti geçmişte olduğu gibi II. Dünya Savaşı’ndaki dönemde de devam etmektedir. Zira Sovyet Rusya kendi sınırları içinde yaşayan halklara siyasi ve kültürel yönetimleri ile öz haklarını verme sözünü tutmamıştır. Almanlar kendi görevlerini ise “Rusya’ya karşı olan bu güçleri yeniden yapılandırmak ve kullanmak” olarak ifade etmişlerdir.⁶

Turan meselesinde Almanlar için en büyük sorun ise “Rusya’nın bu düşmanlarını kendi hedefleri için nasıl kullanacakları ve Rusya tarafından işgal edilip baskı altına alınan Türklerin arasındaki tarihsel karşıtıktan nasıl yararlanacakları” mevzularıdır. XIX. yüzyılın son döneminde Rusya’ya karşı özgürlüklerini elde etmek amacıyla halen umutsuzca savaşılan 30 milyon insan için bazı yardımların çok değerli ve hatta belki de belirleyici olduğu inkâr edilemez. Bakü, Maikob ile Grozni’deki petrol kuyularını ele geçirmenin tek yolu Rus olmayan veya Ruslara düşman olan unsurlarla birlikte ve yerinde çalışmaktır.⁷ Bu bilgi, Almanların “Turan” idealini kullanma gerekliliğini net bir şekilde gözler önüne sermektedir.

Alman kaynaklarında ayrıca Turan mevzusu ile ilgili “Asya coğrafyasında yaşayan halkların birliğı meselesi” olarak bahsedilmektedir. Geniş sınırlar itibarı ile Turan, Doğı Türkistan ve Çin Seddi’ne kadar uzanmakta olup, Sovyetler Birliğı’nin Avrupa kısmını da içermektedir. Sovyet Rusya coğrafyasında yaşayan ve Müslüman olan Türk halklarının kurtuluşunu ve birleşmesini amaçlayan bir harekettir. Fakat bu hususun yakın gelecekte gerçekleşmeyeceğı ifade edilmiştir.⁸

⁴ “Turan”, National Zeitung Essen, Arbeiterpartei, 4 Februar 1942, PA AA, RZ 211, R 261175, Band 2.

⁵ “Turan”, National Zeitung: Arbeiterpartei, 4 Februar 1942, PA AA, RZ 211, R 261175, Band. 2.

⁶ Hentig, “Turanismus”, 4 November 1941, Berlin, PA AA, RZ211, R 261174.

⁷ Geheime Reichssache, über Herrn Gesandten von Erdmannsdorff Herrn Untersstaatssekretär Woermann vorgelegt, Berlin, 23 Novemver 1941, PA AA, RZ 211, R 261174.

⁸ “Zur Turanischen Frage”, Turanismus Politik 1942, 5 Januar 1942, PA AA RZ 211, R 261175, Band: 2.

Turan kelimesi bütün Türk halklarını bir araya getirmek amacıyla kullanılan bir Türk yenilenme hareketini ve Türk kökenli bir siyasi hareketi ifade etmektedir.⁹ Bunların haricinde diğer tanımlar da şu şekildedir: “Türk geleneklerinin tarihsel temeline ve Türk modeline uygun olarak yenilenmeye yönelik bir hareket”, “Volga’dan Çin Seddi’ne kadar Rusya’nın Türk halklarını Türkiye’nin siyasi liderliği altında birleştirmeye yönelik siyasi çaba”.¹⁰

II. Dünya Savaşına gelindiğinde Almanlar Turancılık idealini kullanarak Sovyet Rusya’yı bertaraf etmeyi hedeflemişlerdir. Bu hedefin gerçekleşmesi ise Sovyet Rusya baskısı altında ezilen Müslüman-Türk halklarının Turan idealinde birleşip birleşmeyeceğini tespit etmekten geçmektedir. Üstelik bu hareketin kaynağı, geçmişi ve amaçları üzerine bazı çalışmalar dahi yapılmıştır. Bu çalışmalardan bir tanesi yukarıdaki bölümde kaynak olarak kullanmış olduğumuz Gotthard Jäschke’ye aittir. Ayrıca Turancılık ile ilgili yapılan çalışmaların Alman devlet yetkililerine sunulduğu görülmektedir: “Bizim için çok değerli olan Jön Türklerin Turancılığı adlı çalışmanızın ilk baskısı için çok teşekkür ederiz” ifadesi ile Gotthard Jäschke’ye Alman devlet yetkilisi tarafından teşekkür edilmiştir. Kendisi de “Bu eserlerden birini Bay Werner Otto von Hentig’e¹¹ vermenizi ve diğerini kendinize saklamanızı rica ediyorum. Bu makale “Die Welt des Islams” dergisinde yayımlanana kadar gizli tutulursa minnettar olurum” şeklinde yanıt vermiştir.¹² Bu husus, Almanların siyasi ve askerî olarak faaliyetlerini yürütmekle beraber bilimsel çalışmaları da desteklediklerini göstermektedir. Ayrıca bu hareketin geçmişi ile ilgili bilgilere de ziyadesiyle önem verildiği anlaşılmaktadır. I. Dünya Savaşı yıllarında etkin olan bazı gazete ve dergilerin işlevine dair bilgileri de edinmiş olan Almanlar, 1941 yılına gelindiğinde Türk Ocakları’nın artık var olmadığını ve kapatıldığını, Türk Yurdu dergisinin ise yayımlanmadığını belirtmişlerdir. Buna rağmen Türk Ocakları ve Türk Yurdu dergisi gibi parlak olmayan fakat Türk birliğini sağlamak amacıyla sessizce çalışmaya devam eden dergi ve kuruluşların olduğu ifade edilmiştir. Türkçülük davası kutsal bir ideal ve inanç olarak yaşamaktadır.¹³

Bu idealin süreç içindeki en önemli isimleri Ziya Gökalp ve Enver Paşa’dır. Enver Paşa’nın Bolşeviklere karşı savaşırken Turan ideali yolunda hayatını kaybetmiş olduğu belirtilmiştir. Onun ölümünden sonra Turancılığın Türk dış politikasının odak noktası olmaktan çıktığı bilgisi verilmektedir.¹⁴ Mustafa Kemal Atatürk’ün ise bu meseleye daha farklı yaklaştığı ve farklı bir bakış açısına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Mustafa Kemal, Rusya ile ilişkileri bozmamak ve dengeyi sağlamak adına bu meseleye çok fazla ilgi göstermemiştir.¹⁵

⁹ Hentig, “Stand der sogenannten Turanischen Frage”, Turanismus Politik 1942, 25 Februar 1942, Berlin, PA AA RZ 211, R 261175, Band: 2.

¹⁰ Werner Otto von Hentig, “Rapor”, Turanismus, PA AA, RZ 211, R 271175, Band 2.

¹¹ Savaşın ilk yıllarında Ortadoğu ile ilgili işlerle ilgilenmiş, daha sonra Sovyetler Birliği’nin MüslümanTürk nüfusundan sorumlu olmuştur. 1941 sonbaharı ve 1942 yazı arasında ise Dışişleri Bakanlığı’nın Kırım temsilciliği görevini yürütmüştür. Hentig, Moskova’ya karşı Müslüman bir blok oluşturmak istemektedir.(David Motadel, **İslam ve Naziler**, çev. Ahmet Fethi Yıldırım, Alfa Tarih Yayınları, İstanbul 2015, s. 98)

¹² Geheime Reichssache, Melchers an Gotthard Jäschke, 29 November 1941, PA AA, RZ 211, R 261174; Geheime Reichssache, Gotthard Jäschke an Herr Melchers, Berlin, 28. 11. 1941, PA AA, RZ 211, R 261174.

¹³ Jäschke, s. 52-53.

¹⁴ “Turanisches Ideal”, PA AA, RZ 211, R 261175, Januar, Ankara.

¹⁵ “Zur Turanischen Frage”, Turanismus Politik 1942, 5 Januar 1942, PA AA RZ 211, R 261175, Band: 2.

Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümünden sonra Kürt kökenli olduğu belirtilen İsmet İnönü tarafından farklı bir politika uygulanmıştır. Alman arşiv belgelerinde belirtildiğine göre Mustafa Kemal'in güvendiği kişiler yavaş yavaş görevden alınmışlar ve yerlerine Panislamcı fanatikler hatta Yahudiler bile getirilmiştir. Bu dönemde ayrıca Panturan hareketin liderleri tutuklanmışlardır. (1944) Türkiye'deki Kafkasyalı ve Rusya bölgesinden gelen göçmenlerin Almanlara destek verdikleri, İnönü ve Mustafa Kemal'in destekçilerinin ise bu dönemde çatıştıkları bildirilmektedir. Mustafa Kemal'in destekçileri İnönü'nün hedeflerini tehlikeli bulmuşlardır. Zira İsmet İnönü Kafkasya'nın geleceğine dair İngiltere ile görüşme niyetinde olmuştur. Atatürk'ün destekçileri ise İnönü'nün izlediği yolun Türkiye'yi İngiltere'ye teslim edeceğini ve Almanya ile güçlerini birleştirmenin refah sağlayacağını düşünmektedirler. Ayrıca Türkiye'deki Tatar göçmenler tarafından Almanya'nın ele geçirdiği Sovyet bölgelerinde Panturan hareketin organize edilmesi ve Kafkasya'ya yapılacak olan saldırılarda kullanılacak lejyonlar kurulması planlanmıştır.¹⁶

Almanların bu dönemde tartıştıkları en önemli hususlardan biri de Panturani fikirlerin desteklenmesinin Alman çıkarlarına uygun olup olmadığıdır. Zira Panturan faaliyetlerin aynı zamanda Sovyetler aleyhine bir Türk emperyalizmi olduğu vurgulanmıştır.¹⁷ Yukarıda görüldüğü üzere ve kanaatimizce, Almanlar bu hareketin gerçekleşeceğine inanmamış olsalar da kendileri açısından tehlike yaratıp yaratmayacağından emin olamamışlardır. Fakat Sovyet Rusya'ya karşı ellerinde büyük bir koz olarak kullanabilecekleri bu hareketten faydalanmak durumundadırlar. Zira Sovyetler Birliği topraklarında (20-30) milyon Türk bulunmaktadır ve bu nüfusun potansiyel olarak önemi büyüktür.¹⁸ Almanya bu noktada Türkiye'nin de önemini ziyadesiyle fark etmekte ve Turan kelimesinin daha büyük bir Türkiye için her zaman belirtilen sihirli bir kelime olduğunu ifade etmektedir. Türkiye'deki Türkler çevrelerinde akraba kanına dayanan büyük bir imparatorluk istemektedirler.¹⁹

Panturan hareketinin gelişiminde elbette ki Almanlar açısından bazı zorluklar bulunmaktadır. Örneğin Dışişleri Bakanı Ribbentrop tarafından Özbeklerin, Türkmenlerin, Kırgız ve Kazaklar gibi Sovyetler Birliği'ndeki Türk nüfus arasında Panturan hareketinin gelişme gösteremeyeceği ifade edilmiştir. Müslüman halklar birbirlerinden çok fazla haberdar değildirler. Bundan dolayı Panturan hareketin Türkiye merkezli olarak gelişebileceği üzerinde durulmuştur.²⁰ Bu hususa çok önem veren Almanlar Türkiye ve dış Türklerin temsilcileri ile irtibat halinde olarak faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Panturan mevzusu ile ilgilenen kişilerin İstanbul'da oldukları belirtilmiş ve haklarında bilgi verilmiştir:

¹⁶ "Panturanische Frage", PA AA, RZ 211, R 261175.

¹⁷ Woermann: an dem Herrn Reichsaußenminister, "Die Person Nuris", Berlin, 26 September 1941, PA AA, RZ 211, R 261174.

¹⁸ Volkstumfragen in Sowjet-Mittelasien: Volkgeographisches und Geschichtliches, PA AA, RZ 211, R 261174.

¹⁹ "Turan", National Zeitung Essen, Arbeiterpartei, 4 Februar 1942, PA AA, RZ 211, R 261175, Band 2.

²⁰ Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918-1945, Serie D, 1937-1941, Band XIII. 2, Die Kriegsjahre, Sechster Band. Zweiter Halbband, 15 September bis 11 Dezember 1941, Göttingen 1970, Doküman No: 468, s. 636-637.

Bu kişiler: Cafer Seydahmet Bey (I. Dünya Savaşı'nda Kırım temsilcisiydi), Ayaz İshaki (İdil-Ural temsilcisi), Mir Yakub (Azerbaycan temsilcisi), General Erkilet, Nuri Paşa, Mürsel Paşa'lardır. Ayrıca Berlin'de bulunan Mustafa Çokay, Turan fikrinin bir temsilcisi gibi hareket etmelidir. Kendisi Taşkent'ten gelmektedir ve bir Rus ile evlidir. Onun asistanı ise radyoda Almanlar için çalışması gereken genç bir şahsiyet olan Veli Yakup'tur.²¹ Panturan meselesi ile ilgilenen iki kişinin Almanya'ya seyahatine dair bilgi de verilmiştir. Bunlardan biri İdil-Ural temsilcisi Ayaz İshaki olmakla birlikte Prof. Gerhard von Mende²² ve Gotthard Jäschke ile görüşmek isteyen Mühendis Fuat Kasak'tır. Kendisi Gelibolu surlarının yapımında çalışmıştır.²³

Turan idealine bağlı olan Kırım Tatarlarından Müstecip Ülküsal²⁴ ve Edige Kırimal²⁵ ise bu dönemde savaş esirleri hakkında görüşmek amacıyla Almanya'ya gitmişlerdir.²⁶

²¹ Geheime Reichssache, 24 November 1941, PA AA, RZ 211, R 261174.

²² Aslen bir Baltık Almanı olan Gerhard von Mende 25 Aralık 1904'te Riga'da doğmuştur. 1927-1933 yılları arasında Berlin'de Oryantalistik eğitimi almıştır. 1929-1930 arası Paris'te bulunarak Ulusal Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Enstitüsüne katılmıştır. 1933'te ise Breslau Üniversitesinde doktorasını tamamlamıştır. Haziran 1941'den itibaren Berlin'de Doğu Bakanlığı şefi olarak görev yapmıştır. (Coşkun Kumru, **Hitler Almanyasının Türkistan Politikası**, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Genel Türk Tarihi Programı, Doktora Tezi, Denizli 2021, s. 104).

²³ Werner Otto von Hentig an das Deutsche Generalkonsulat in İstanbul, Berlin, 18 November 1941, PA AA, RZ 211, R 261175.

²⁴Müstecip Fazıl Ülküsal, 15.02.1899'da Romanya Dobruca'da bulunan Azaplar Köyü'nde doğmuştur. Romanya'da başladığı tahsiline Bursa Erkek Lisesi ve Gelenbevi Sultanisi'nde devam etmiştir. Kırım ve Türkiye'de öğretmenlik yaptıktan sonra Bükreş Üniversitesi Hukuk Fakültesine girmiş ve buradan mezun olmuştur. Okulu bitirdikten sonra Pazarcık'ta avukatlık yapmış, Emel mecmuasını 1 Ocak 1930'da neşretmeye başlamıştır. Romanya'da siyasi faaliyetlerine devam etmiş, 1940 yılında serbest göçmen olarak Türkiye'ye yerleşmiştir. Adliye Vekâletinde memuriyete başlamasına rağmen, Cafer Seydahmet Kırimer'in isteği üzerine 1941-1942 yıllarında Almanya Berlin'de bulunarak, Kırım'a geçmek üzere temaslarda bulunmuştur. 10 Ocak 1996 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. (Ömer Özcan ve Muzaffer Akçora, "Promote Vesikalari", **Emel'imiz Kırım**, Yıl: 9-10, Sayı: 36-40, 2002, s. 13; Aybike Güzay, "Kırım'da Alman İşgali ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu Üzerine Bir Değerlendirme (1918)", **Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt/Volume: 2, Sayı/Issue: 4, Temmuz /July 2020, s. 456).

²⁵Mustafa Edige [Kırimal]:1911 yılında Kırım'ın Bahçesaray şehrinde doğmuştur. İlk ve orta tahsilini Yalta şehrine yakın olan Dereköy'de, lise tahsilini ise Yalta'daki Rus Lisesi'nde tamamlamıştır. Yüksek tahsiline devam etmek için Akmescit'e (Simferopol) gitmiştir. 1923'ten 1927'ye kadar Kırım'da millî çalışmalarını sürdürmüştür. Milliyetçi gençlerin ön saflarında faaliyet gösteren Edige Kırimal, tutuklanma tehlikesine karşı gizli teşkilat tarafından önce Azerbaycan'a daha sonra İran'a kaçırılmış, İran'dan da Türkiye'ye geçmeyi başarmıştır. Bir müddet sonra Polonya Müslümanlarının müftüsü olan ve Vilno şehrinde yaşayan amcası Yakup Şinkiyeviç'in yanına gitmiş, 1934 yılında yazıldığı Vilno Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesini 1939'da tamamlamıştır. Polonya Türk-Tatarları arasında millî faaliyetlerini sürdürmüş, II. Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra 22 Ocak 1940 tarihinde Berlin'e daha sonra Türkiye'ye geçerek 1941 Aralık ayının başına kadar burada kalmıştır. Almanların Kırım Yarımadası'nı işgal etmeleri ile birlikte Türkiye ve Almanya nezdinde Kırım Türk-Tatarlarının haklarına dair girişimlerde bulunmuştur. Savaş bittikten sonra Almanya'nın Münster şehrinde doktorasına devam etmiş ve 1952 yılında "Der Nationale Kampf der Krimtürken" başlıklı doktora tezini tamamlamıştır. ABD tarafından 1954 yılında Münih'te kurulan Sovyetler Birliği'ni Araştırma ve Öğrenme Enstitüsü ile Paris Bloku'nda Kırım Millî Merkezi temsilcisi sıfatıyla Kırım Türk-Tatarlarını ve davalarını müdafaa ve temsil eden Dr. Edige M. Kırimal, Enstitü tarafından yayınlanan Türkçe (Dergi) mecmuasının sorumlu müdürlüğünü yapmıştır. 1972 yılında Enstitü kapanınca emekli olmuş, hastalanıncaya kadar Paris Bloku'nda Kırım Millî Merkezi temsilciliği görevine devam etmiştir. 1980 yılında Almanya'nın Münih kentinde hayata gözlerini kapatmıştır. (Güzay, 1918, s. 453; Müstecip Ülküsal, "Dr. Edige Mustafa Kırimal'ı Kaybettik", **Emel**, S. 118, Mayıs-Haziran 1980, s. 1-5).

²⁶ Werner Otto von Hentig, "Rapor", 17 Dezember 1941, PA AA, RZ 211, R 261175.

Bu savaş esirleri ile ilgili Almanya'nın Türkiye Büyükelçisi Franz von Papen, Turan halkından olanların diğerlerinden ayrılmasını teklif etmiştir.²⁷ Savaş esirlerinin kullanılması ve yukarıda bahsedilen Türk lejyonunun kurulması da Panturan hareketin bir parçası olarak düşünölmüştür. Türk çevrelerinden gelen teklifler üzerine Adolf Hitler'in Türk lejyonlarının kurulması emrini verdiği bildirilmektedir. Fakat Panturan hareketin çok ileri gitmemesi hususunda uyarı da yapılmıştır.²⁸ Almanlar bu endişelerini sadece kendi aralarında ifade etmekle kalmamışlar, Sovyetler'e karşı mücadele eden liderlere de uyarılarda bulunmuşlardır. Örneğin Gerhard von Mende tarafından Kırım Tatar öncülerinden Müstecip Ülküsal ile Edige Kırimal'a şu şekilde bir tavsiyede bulunulmuştur:

“Siz yalnız Kırım Tatarlarının işleriyle uğraşınız. Türkçölük siyasetiyle, Türk illerinin siyasi birlik mukadderatıyla uğraşmayınız. Pantürkizm, Panislamizm gibi işlerin zamanı değildir. Bütün Türklerin birbirlerini sevmeleri tabiidir. Bunu ben anlarım, ama bunu burada anlayan yoktur veya çok azdır. Türklerin siyasi bakımdan birleşmelerinin tabii olduğunu burada kabul eden ve edecek olan kimse de yoktur. Türkiye ile fazla ve sıkı münasebette bulunmanız da iyi değildir. Oradan gelenlere daima şüphe ile bakılıyor. (Nuri Paşa).”²⁹

Panturan idealinde önemli olan şahsiyetlerden birisi de Bonn'da Türkoloji profesörü olan ve mükemmel Almanca bilen Zeki Velidi Togan'dır. Türkistan hakkında bir kitap yazan Zeki Velidi Togan, Türkistan'daki koşulları bilen en iyi uzman olarak kabul edilmektedir. Kendisi Azerbaycan ile Doğu Türkistan'ı içeren ve federal bir ilişki içinde Türkiye'ye bağlı özerk bir Türkistan öngörürken, General Hüseyin Emir Erkilet başkent Bakü ile birlikte büyük bir Türk halkları konfederasyonu önermektedir. Bu ifadelerle bilgi verilen belgede daha sonra “Panturan fikrinin gelişmesinde İslam'ın önemi küçümsenemez. Türkiye, Kemal Atatürk döneminde laik olarak yönetilirken, bugün İslam'a ve Müslüman aidiyet duygusuna daha fazla vurgu yapılmaktadır. Panturan hareketi teşvik etmek için bu husus muhakkak göz önünde bulundurulmalıdır.” şeklinde bir yorum yapılmıştır.³⁰

Alman Dışişleri Siyasi Daire Başkanı Ernst Woermann tarafından Turan Devleti'nin sınırları şu şekilde belirtilmiştir: “Rusya, belirgin şekilde zayıflar ve İngiltere Hindistan'dan atılmazsa, İngiliz emperyalizmi tabii ki ekonomik açıdan (pamuk) ümit verici olan ve aynı zamanda Türkistan-Sibirya demiryoluyla kısmen yararlı hale getirilen bu bölgeyi egemenliği altına almaya çalışacaktır. Aslında bu devletler coğrafî konumları gereği gelecekte de Almanya'nın egemenlik sahasına girmemektedirler. Bana göre bu sebepten ötürü burada Türk halklarına ve Türkiye'ye dayanan devlet oluşumları desteklenebilir.”³¹

²⁷ Kumru, s. 369.

²⁸ Kumru, s. 377.

²⁹ Süleyman Tüzün, **II. Dünya Savaşı'nda Dış Türkler Tartışmaları 1939-1945**, Fakülte Kitabevi, Isparta 2005, s. 212.

³⁰ “Zur Turanischen Frage”, 5 Januar 1942, PA AA, RZ 211, R 261175, Band 2.

³¹ ADAP, Serie D:1937-1941, Band XIII, 2, s. 467-470.

Enver Paşa'nın kardeşi olan Nuri Paşa'nın da Panturan hususunda etkinliği büyüktür. Kendisi Berlin'de bir Turan Propaganda Merkezi kurmayı dahi tasarlamıştır.³² Nuri Paşa'nın ideali Sovyet topraklarındaki Türklerin bağımsızlıklarını elde etmeleridir. Fakat Azerbaycan, Kırım, İdil-Ural gibi bölgelerin bağımsızlıklarını kazanmaları sonucu Türkiye'den siyasi destek almaları gerekmektedir. Nuri Paşa bu hususta Kırım'a ayrı bir önem vermektedir. Ayrıca Mustafa Kemal Atatürk'ün siyaseti hakkında farklı düşünen Nuri Paşa, Mustafa Kemal'in politikasının bir denge politikası olduğunu ve Almanya'nın bu bölgelerdeki etkinliği ile birlikte Sovyetler Birliği'ni parçalama ihtimaliyle bu düşüncenin ortadan kalkacağını bildirmiştir.³³ Fakat yukarıda görüldüğü gibi Almanlar Nuri Paşa'ya güvenmemekte ve kendisine şüphe ile bakmaktadırlar.

Turancılık idealini içeren toprakların Sovyet coğrafyasında olduğu malumdur. Uzun zamandır Sovyet baskısı altında olan Türklerin kurtuluş şansları da Almanların savaşı kazanmasına bağılıdır.³⁴ Bu hususta Türkiye de sürece dâhil olmuş, Hüsrev Gerede Alman Dışışleri Doğu masası sorumlusu Weizsäcker ile görüşerek Kafkaslarda bir tampon devlet oluşturulabileceğini ifade etmiştir.³⁵ Panturan düşüncesinin en önemli temsilcileri Çerkesler, Kırım Tatarları ve Volga Tatarları gibi Müslüman olan Türk halklarıdır. Türkiye'de bir milyona yakın Çerkes ve Kuzey Kafkasyalı yaşamaktadır. Bütün bu eski göçmenler, Rusya'daki Türk halklarının kurtuluşunu amaçladığı ölçüde, şimdi de Panturan hareketin bir aracı olmuşlardır.³⁶ Werner Otto von Hentig tarafından bu hareketin güçlenmesi ve Türk halklarının birliği hususunda bazı çalışmalar yapıldığı belirtilmiş, bütün Türk halklarının ortak kaderlerinin edebi olarak yeniden canlandırılması için gayretle çalışıldığı ifade edilmiştir.³⁷

Von Papen'in 5 Ağustos 1941 tarihli raporunda, Türkiye'deki Panturancı hareketlerin Almanların Sovyetler Birliği'nde ilerlemeye başladıkları zaman gelişme gösterdiği yer almaktadır.³⁸ Almanların bu husus ile ilgilerinin savaşın sonlarına kadar devam ettiği söylenebilir. Zira Nazi Almanyası, Panturancıları askerî ve politik çıkarları için kullanmaya çalışmışlardır. Ağustos-Eylül 1942 tarihinden itibaren bu ilginin azaldığını söylemek yanlış olur. Zira Von Papen'in 1944 yılına kadar Ankara ile ilgili Panturan meselesinde raporlar sunduğu ifade edilmiştir.³⁹ Türkiye'de ise Panturan idealine Rusya'yı gücendirmemek ve savaşın sonunu beklemek adına fazla ilgi gösterilmemiştir. 1942 yılında Türk Hükümeti'nin İstanbul'da yayımlanan "Çınaraltı" ve "Bozkurt" adlı dergileri yasakladığı bir Alman belgesinde ifade edilmektedir. Her iki yayın da son zamanlarda Panturan meselesi ile fazla ilgilenmişlerdir.⁴⁰ (Ek)

³² PA AA: R 29778, Türkiye: Woermann'ın 17 Eylül 1941 tarihli notları.

³³ Ernst Woermann, "Die Person Nuri", PA AA Turanismus, RZ 211, R 261174 Bd. 1 1941-1942.

³⁴ Burak Çınar, **II. Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi ve Türkiye**, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2007, s. 223.

³⁵ Hüsrev Gerede, **Harp İçinde Almanya 1939-1942**, ABC Ajansı Yayınları, İstanbul 1994, s. 252.

³⁶ "Zur Turanischen Frage", 5 Januar 1942, PA AA, RZ 211, R 261175, Band 2.

³⁷ Werner Otto von Hentig an Herrn unterstaatssekretär Woermann, "Tätigkeitsbericht über die turanische Frage", 20 Januar 1942, Berlin, PA AA, RZ 211, R 261175, Band 2.

³⁸ Kumru, s. 370.

³⁹ Kumru, s. 381.

⁴⁰ "Panturanische Bestrebungen in der Türkei unerwünscht", Turanismus, PA AA, RZ 211, R 261175, Band 2.

Almanların amacı ise işgal altındaki bölgeleri doğrudan idare etmektir. Bağımsızlık düşüncesi politik bir amaç olarak Panturancılığın bir parçası gibi görÜlmüş ve Almanya bu politikayı Rus karşıtlığı noktasından ele almıştır. Almanya'nın Türkiye üzerinde uygulamaya çalıştığı Panturan meselesinde yanıldığı belirtilmiştir. Türk faktörü başarısız olmuş, Türk birliği düşüncesi efsaneye dönüşmüştür. Zira bu birlik Türkistan halklarında XX. yüzyılın başında bile bulunmamaktadır. Siyasi durumun kökten değıştiğı 1930 ve 1940'lı yıllarda dahi bu fikir değışmemiştir. Türkiye Rusya ile ilişkilerini bozmak istememiş ve Turan fikrinden uzaklaşmıştır. Nazi Almanya'sının Turancılık çabaları bireysel politikacıların faaliyetleri ile sınırlı kalmıştır.⁴¹

SONUÇ

Turancılık Alman kaynaklarında "Türkiye merkezli olarak değıerlendirilen ve Türk Birliğini sağlama hedefinde olan bir ideal" olarak ifade edilmektedir. Fakat bu ideal, 1800'lü yıllardan sonra Macaristan'da ortaya çıkmış ve daha sonra bütün Türk dünyasına yayılma alanı bulmuştur. Özellikle Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü buhranlı dönemlerde bir çıkış yolu aranması "Turan" fikrinin gelişmesine öncülük etmiştir. Panturanizm ya da Türkçülük olarak da ifade edilen bu kavram, I. Dünya Savaşı esnasında Almanya ile Osmanlı Devleti'nin işbirliği sonucunda gündemde kalmış, Osmanlıların kaybettikleri toprakları geri alma hedefinin bir parçası olmuştur. Bu topraklar Kırım, İdil-Ural, Azerbaycan başta olmak üzere Rusya coğrafyasında baskı altında olan Türk-Müslüman bölgeleri kapsamaktadır. Almanya bu dönemde Osmanlı Devleti'ne destek vererek, onların kaybedilen topraklarını geri alabileceklerini ifade etmişlerdir. Bundan ötürü Enver Paşa'nın Hazar Denizi ve Dağıstan yönünde ilerlemesinin desteklendiğı belirtilmiştir. Hüsrarla sonuçlanmış olsa da I. Dünya Savaşı esnasında Turan ideali Almanya tarafından desteklenmiştir. Bu husus, Almanya'nın hedefleri ve Osmanlı ordusunu kullanarak ilerleme sağlamak ayrıca yüklerini hafifletmek düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Savaşın bir hedefi olarak ifade edilen "Almanya'nın cephelerdeki yükünü hafifletmek" hususu, savaşın sonuna doğru Turancılık üzerinden pirim yapmış gözükmektedir.

Mustafa Kemal Atatürk döneminde farklı bir seyirde olan Turan fikri, sınırların genişletilmesi değıl, var olanın korunması ve Rusya ile ilişkilerin iyi yönde olması hususuna hassasiyet gösterilerek bir duraklama devri geçirmiştir.

Almanlar için Turan hedefini kullanma fırsatı esas olarak II. Dünya Savaşı esnasında doğacaktır. Bu dönemde Türkiye'de Panturani faaliyetler artmış ve bu artış Almanların Sovyet Rusya topraklarında ilerlemesi ile beraber gelişme göstermiştir. Almanlar Panturancılığı desteklemek amacıyla Müslüman-Türk lejyonları kurmuşlar ve tıpkı I. Dünya Savaşı'nda olduğu gibi askerî açıdan yüklerini tekrar hafifletmek istemişlerdir. Panturan ideali Almanlar tarafından askerî yönü ağır basan bir anlayışta kullanılmak istenmiş ve Sovyet Rusya'ya karşıtlık noktasından ele alınmıştır. Bu ideali bir hayal olarak gören Almanya'nın aynı zamanda bu fikri desteklemesi, Müslüman-Türk toplumlarını Rusya'ya karşı kullanmak amacıyla olduğunu göstermektedir.

⁴¹ Kumru, s. 385-386.

Zira bu idealin dikkatli bir şekilde desteklenmesi ve fazla gelişmemesi için hassasiyet gösterilmesi gerektiği belirtilmiştir. Almanlar Turan meselesine büyük ilgi göstermişler, bu idealin geçmişi ve kaynakları üzerine araştırmalar yapmışlardır. Aynı zamanda bu araştırmaların sebebi kendi gelecek planlarına yöneliktir. Panturanizmin kendi yararlarına kullanılıp kullanılamayacağını sorgulamışlar ve nasıl kullanılacağı hususunu planlamışlardır. 1941-1944 yılları Almanların Turancılık politikaları ile ilgili faaliyetlerine devam ettikleri bir dönem olarak önem arz etmektedir. Fakat Almanya'nın bütün çabaları bu dönemde de karşılığını bulamamış ve Turancılık politikası Almanlar açısından beklenen verimi sağlayamamıştır. Böylece Rusya'ya karşı Almanya'nın "Müslüman-Türk" unsurunu kullanma planları iki dünya savaşında da başarısız olmuştur.

KAYNAKÇA

- Akpınar, Turgut, "Arminius Vambery", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 42, 2012, s. 501-502).
- Çınar, Burak, II. Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi ve Türkiye, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2007, s. 223.
- Gerede, Hüsrev, Harp İçinde Almanya 1939-1942, ABC Ajansı Yayınları, İstanbul 1994, s. 252.
- Güzay, Aybıke, "Kırım'da Alman İşgali ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu Üzerine Bir Değerlendirme (1918)", Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, Cilt/Volume: 2, Sayı/Issue: 4, Temmuz /July 2020, s. 456).
- Jäschke, Gotthard, "Der Turanismus der Jungtürken. Zur osmanischen Außenpolitik im Weltkrieg", Die Welt des Islams, Bd. 23, 1941.
- Kumru, Coşkun, Hitler Almanyasının Türkistan Politikası, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Genel Türk Tarihi Programı, Doktora Tezi, Denizli 2021.
- Motadel, David, İslam ve Naziler, çev. Ahmet Fethi Yıldırım, Alfa Tarih Yayınları, İstanbul 2015.
- Özcan, Ömer ve Akçora, Muzaffer, "Promote Vesikaları", Emel'imiz Kırım, Yıl: 9-10, Sayı: 36-40, 2002, s. 13.
- Tüzün, Süleyman, II. Dünya Savaşı'nda Dış Türkler Tartışmaları 1939-1945, Fakülte Kitabevi, Isparta 2005, s. 212.
- Ülküsal, Müstecip, "Dr. Edige Mustafa Kırimal'ı Kaybettik", Emel, S. 118, Mayıs-Haziran 1980, s. 1-5.

ARŞİV KAYNAKLARI

- "Turan", National Zeitung Essen, Arbeiterpartei, 4 Februar 1942, PA AA, RZ 211, R 261175, Band 2.

Hentig, "Turanismus", 4 November 1941, Berlin, PA AA, RZ 211, R 261174.

Geheime Reichssache, über Herrn Gesandten von Erdmannsdorff Herrn Unterstaatssekretär Woermann vorgelegt, Berlin, 23 November 1941, PA AA, RZ 211, R 261174.

"Zur Turanischen Frage", Turanismus Politik 1942, 5 Januar 1942, PA AA RZ 211, R 261175, Band: 2.

Hentig, "Stand der sogenannte Turanischen Frage", Turanismus Politik 1942, 25 Februar 1942, Berlin, PA AA RZ 211, R 261175, Band: 2.

Werner Otto von Hentig, "Rapor", Turanismus, PA AA, RZ 211, R 271175, Band 2.

Geheime Reichssache, Melchers an Gotthard Jäschke, 29 November 1941.

PA AA, RZ 211, R 261174; Geheime Reichssache, Gotthard Jäschke an Herr Melchers, Berlin, 28. 11. 1941, PA AA, RZ 211, R 261174.

"Turanisches Ideal", PA AA, RZ 211, R 261175, Januar, Ankara.

"Panturanische Frage", PA AA, RZ 211, R 261175.

Woermann: an dem Herrn Reichsaußenminister, "Die Person Nuris", Berlin, 26 September 1941, PA AA, RZ 211, R 261174.

Volkstumfragen in Sowjet-Mittelasien: Volkgeographisches und Geschichtliches, PA AA, RZ 211, R 261174.

Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918-1945, Serie D, 1937-1941, Band XIII. 2, Die Kriegsjahre, Sechster Band. Zweiter Halbband, 15 September bis 11 Dezember 1941, Göttingen 1970, Doküman No: 468.

Geheime Reichssache, 24 November 1941, PA AA, RZ 211, R 261174.

Werner Otto von Hentig an das Deutsche Generalkonsulat in İstanbul, Berlin, 18 November 1941, PA AA, RZ 211, R 261175.

Werner Otto von Hentig, "Rapor", 17 Dezember 1941, PA AA, RZ 211, R 261175.

"Zur Turanischen Frage", 5 Januar 1942, PA AA, RZ 211, R 261175, Band 2.

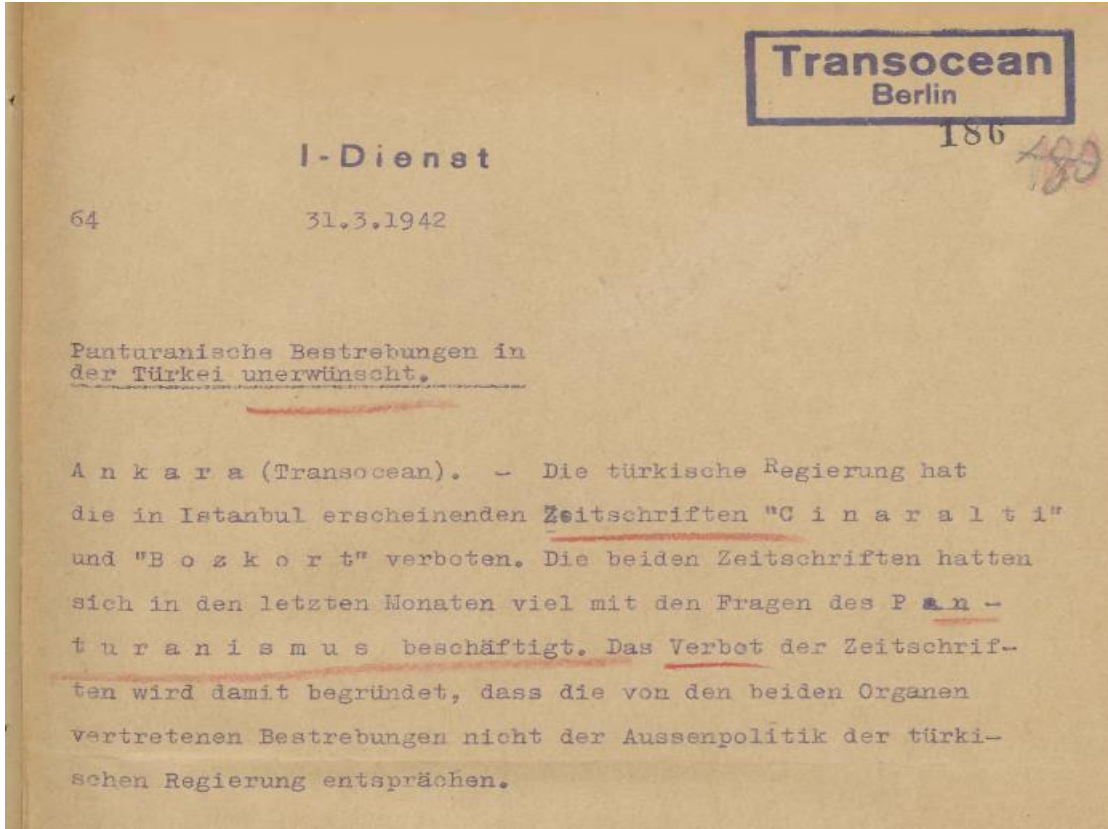
PA AA: R 29778, Türkei: Woermann'ın 17 Eylül 1941 tarihli notları.

Ernst Woermann, "Die Person Nuris", PA AA Turanismus, RZ 211, R 261174 Bd. 1 1941-1942.

Werner Otto von Hentig an Herrn unterstaatssekretär Woermann, "Tätigkeitsbericht über die turanische Frage", 20 Januar 1942, Berlin, PA AA, RZ 211, R 261175, Band 2.

"Panturanische Bestrebungen in der Türkei unerwünscht", Turanismus, PA AA, RZ 211, R 261175, Band 2.

EK

1942 yılında Türk Hükümeti tarafından yasaklanan Çınaraltı ve Bozkurt dergilerine dair bilgilendirme.

ASEAD 8. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU
EJSER 8th INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON SOCIAL SCIENCES
20-22 Kasım / November 2021 Hamburg – ALMANYA/GERMANY

FETİHNÂMELER VE TARİHÇİLİĞİMİZDEKİ YERİ

Öğr. Gör. Dr. Kadir ERBİL

Nevşehir Hacıbektaş Veli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Nevşehir, Turkey

orcid.org/0000-0003-2530-4396

kadirerbil@nevsehir.edu.tr

ÖZET

Tarihe; geçmişin incelenmesi, geçmişle ilgili bilgi ve belgelerin toplanarak yorumlanması demek doğrudur. Tarih, geçmişte yapılan işlerin ve hadiselerin tamamını ifade eder. Tarih, yaşanmış geçmiştir. Dolayısıyla geçmişle ilgilenir. Tarih, olayları bir film şeridi gibi gözümüzün önünden geçirir. Tarih, insanoğlunun gelişme ve olgunlaşmasında, kişi ve toplum seviyesinde, fizikî ve ruhî alanda meydana gelen durumları ve sonuçlarını inceler. Tarih bir nevi insanoğlunun kurduğu medeniyetin genel tablosu demektir. Tarihe ait belgeler, insanoğluna geçmişini gösteren lambalardır. İnsanoğlu bu lambalar sayesinde geçmişini daha iyi tanımaya ve aydınlanmaya çalışır. Zamanın ruhuna hükmetmenin yolu, geçmişte zamanın ruhuna hâkim olanların bıraktıkları izleri takip etmektir. Fetihnâmeler, tarihte bırakılan izleri aydınlatan birer ışıktır. Onlar, Osmanlı Tarihi için çok önemli belgelerdir. Fetihnâme, İslam devletlerinde savaş sonunda bir ülke, şehir veya bölge fethedildiği zaman, bu kazanılan zaferin tüm komşu ülkelere duyurulması için yazılan belgelerdir. Makalemizdeki amaç; bu belgelerin tarihçesini, içeriğini ve tarihimizde yerini belirtip bazı fetihnâmelerden örnekler sunmaktır. Fetihnâmeler tarihi aydınlatan belgeler olduğundan, onları iyi değerlendirmek gerekir. Fetihnâmeler Osmanlı Tarihi'ni araştırmak ve incelemek isteyenler için vazgeçilmez vesikalardır. Fetihnâmeleri kaleme alanlar, yer yer ayet ve hadislere de yer vermişler, olaylara dinî boyut kazandırmışlardır. Fetihnâmeler tarihin doğrudan bir parçasıdır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Osmanlı Tarihi, Tarih, Fetihnâme, Zafernâme.

FATİHNAMAS AND THEIR ROLE IN OUR HISTORIOGRAPHY

Lecturer Dr. Kadir ERBİL

Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Theology
Nevşehir/Rurkey

ABSTRACT

Studying the past in history means collecting and interpreting information and documents about the past. History refers to all the works and events done in the past. Therefore, history is the past that has been lived. Hence it deals with the past. History reveals events to human beings like a film strip. History examines the physical and spiritual situations and their results in the development and maturation of human beings at the level of person and society. History, in a way, means the general of civilization which had been established by human beings. Historical documents are lights that show mankind its past. Human beings try to get to know and understand their past better by means of these lights. The way to dominate the spirit of the time is to follow the traces left by those who dominated the spirit of the past. Fatihnamas are lights that illuminate the traces left in history. They are very important documents for Ottoman History. Fatihnamas are the documents written in Islamic states to announce this victory to all neighboring countries when a country, city or region is conquered at the end of the war. The purpose of writing the present article is to state the history, content and place of these documents in our history and to present examples of some of them. Since the fatihnamas are documents that enlighten the history, it is necessary to evaluate them well. They are indispensable documents for those who want to research and examine Ottoman History. Those who wrote the Fatihnamas to include verses and hadiths from time to time and added a religious dimension to the events. They are a direct part of the history.

Keywords: Islamic History, Ottoman History, History, Fatihnama, Zafarnama.

GİRİŞ

Tarih, insanın çevresi ile ilişkisinin ifadesidir. Tarih, en eski dönemlerden beri insanoğlunun çok önem verdiği bir konudur. Bunun belirleyici etkenleri ise; insanın sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel ortamlarla olan ilişkisidir. Karakteri, tipi ve durumu ne olursa olsun insan insandır ve onun yaşadığı her dönem tarihtir. Asırlar boyunca insan, tarihi öğrenmek için büyük çabalar harcamıştır. Her millet kendisine ait bir tarih yazmıştır. Bunu için de bazı insanlar tarih yazmakla görevlendirilmiştir.

Tarih, insanoğlunun hatıratı ve geçmişinin genel bir panoramasıdır. Bu açıdan tarih, insanoğlunun gelişme ve olgunlaşmasında birey ve toplum düzeyinde fiziksel ve ruhsal alanda meydana gelen durum ve düşünce ile bunların arasında oluşması sonucunda meydana gelen olayları inceler.

Geniş anlamı ile tarih, geçmişte meydana gelen olayların ve yapılan işlerin tamamını ifade eder. Bu bakımdan tarih; insanlığın hâl tercümesi, kurduğu medeniyetin genel tablosudur.

Türklerde tarih yazıcılığı -Türklerin çok eski geçmişine rağmen- yenidir. Orhun kitabeleri tarihî belgelerdir. Bunlar bir yana bırakılırsa o dönemlerde detaylı ve ciddi tarih kitaplarının telif edildiği söylenemez. Bu manada Türklerde, destan niteliği taşıyan ve genellikle dilden dile aktarılan sözlü tarihleri vardır. Bu konuda Babinger; “Bir millet için insan olmak, sadece kendi aralarından çıkan hükümdarların, liderlerin olağanüstü hayatı bir değer ifade etmekteydi. Böylece bütün tarih yazıcılığı başlangıcında olduğu gibi, uzun süre hükümdarın üstün kişiliğinin ihtişamı ve yüceliği, o yüzyılların tarih yazıcılığının esas çekirdeğini oluşturur. Osmanlılarda, daha sonraki dönemlerde telif edilen eserlerden eski tarihî geleneklerin aslını bulmak kolaydır.

Yazıyla tespit edilinceye kadar, kahramanlık türküleri halinde ağızdan ağıza geçen eski boy destanları, kolayca tanınır. Osmanlı Türklerinin de Orta Asya’daki atalarından Anadolu’ya kahramanlık türküleri getirmiş oldukları şüphesizdir. Küçük Asya (Anadolu) Türklerinin ait oldukları milletler grubunun ilk atası ve hükümdarı Oğuz, terennüm edilen kahramanların en ünlüsüydü...”¹ “Osmanlı Devletinden önce Anadolu’da hüküm süren ve Tevâifü’l-Mülûk adı verilen beylikler döneminde yazılan eserler gibi tarihî eserler de şimdiye kadar koyu bir karanlığa gömülü kalmışlardır. Ancak bu beyliklerin bir kısmının, tarihlerini toplama teşebbüsünde bulunuldukları da kesindir. Osmanlıların öncüleri olan Rum (Anadolu) Selçukluları döneminde de hemen hepsi Farsça birçok tarihî eser yazdıkları şüphesizdir. Bunlardan bize ancak küçük artıklar ve bu artıkların sonraları değiştirilmiş nüshalar kalabilmiştir.”²

Osmanlı Devleti’nin ilk dönemine ait bilgiler veren kaynaklar, 15. yüzyıldan itibaren yazılmaya başlanmıştır. Bu bakımdan 15. yüzyılın ikinci yarısı, özellikle II. Murad dönemi için Osmanlı tarihçiliğinin başlangıcı olarak söylenebilir.³ 15. yüzyılda başlayan ve özellikle II. Murad devrinde iyi bir seviyeye ulaşan Osmanlı Tarih yazıcılığı, günümüz tarihçileri için dönemi aydınlatma açısından çok önemlidir. Osmanlı tarihine dair geniş bilgi veren ilk eserler 15. yüzyılın ikinci yarısında II. Bâyezid döneminde yazılmıştır. Bu kronikler, kaleme alındığı dönemi yansıtmakla birlikte, dönemin duygularını da bize aktarmaktadır. Osmanlı Devleti’nin en önemli tarih kaynaklarından zamanımıza kadar gelen fetihnâmeler çok önemlidir. Resmi tarih yazıcılığın yanı sıra birçok müellif bu sahada eser vermiştir. Bu tarihler, bazen sadece bir savaşı veya kişiyi anlatmak için yazılmıştır.

*Doktorasını İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalında yaptı.

¹ Franz Babinger, Osmanlı Türk yazarları ve Eserleri, çev. Coşkun Üçok (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982), 7-8.

² Babinger, Osmanlı Türk yazarları ve Eserleri, 3-4.

³ Samet Arıker, “Osmanlı Tarih Yazıcılığı” İğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 8 (Ekim 2015), 204.

1. FETİHNÂME

Fetihnâme, lügatte “açmak, kazanmak, ele geçirmek” anlamlarını ifade eden Arapça “fe-te-ha” kökünden türemiş, sonuna da Farsça; mektup, emir, ferman, kitap anlamına gelen “nâme”⁴ eklenerek elde edilmiş birleşik kelimedir. Bir yerin fethedildiğini müjdelemek için, hükümdarların, yabancı devlet başkanlarına, şehzâdelere, valilere vb. yetkililere yazdığı resmi mektuplardır. Terim olarak, fetihle sonuçlanan bir seferi tam olarak anlatan bir yazım türü olup sefer düzenlenen yerin fethini ilan için yazılmış ferman ve mektupların adıdır.

Hız. Peygamber (s) ve sahabe tarafından kazanılan zaferlerle dolu seriye ve gazveler için, genellikle “fetih” terimi kullanılmamıştır. Kronolojik esaslara göre telif edilmiş klasik tarih kitaplarından başka, bir şehir veya bölgenin fethi ile ilgili müstakil kitap ve risaleler de yazılmıştır.⁵

1.1. Fetihnâme Geleneğinin Başlangıcı

Fetihnâmeler genel olarak edebî bir tür olarak ele alınır. İhtiva ettiği konular ise mektup türüne daha yakındır. Bu tür belgelerdeki amaç; bilgi verme, askerî bir zaferi haber vermektir. Fetihnâmeler resmî bir belge olarak değerlendirildiğinde ise, kazanılan fethi bir başka devlete bildirmek için kullanılan ferman niteliğindedir. Fetihnâmelerin tarih ile alakası diğer edebî türlere göre daha güçlü olduğu için önemli bir tarihî kaynak olmasıdır. Fetihnâme, hükümdar ve devletin ileri gelen şahısları tarafından, komşu olsun olmasın dost ve düşman ülkelere gönderilen ferman veya mektuplardır. Fetihnâme göndermek Türk ve İslam devlerinde adet haline gelmiştir.⁶

Fetihnâmeler, hitap ettiği topluluklar ve ele aldığı konulara göre Zafernâme, Gazavatnâme, Beşâretnâme, Tehditnâme, Sefernâme gibi çeşitli isimlerle karşımıza çıkmaktadır. Beşâretnâmeler Müslüman topluluklara müjde amacıyla, Tehditnâmeler Müslüman olmayan ülkelere korku vermek için yazılmıştır. Bu eserler, düşman içlerine yapılan akınları, düşmanın mağlubiyetini, bir kentin veya kalenin fethini abartılı bir şekilde anlatılmıştır.⁷

Bir sefer sırasında yazılan fetihnâmelere “sefernâme” adı verilir. Bu bağlamda Mohaç Seferi’ni anlatan birçok fetihnâme “Mohaçnâme” ismini taşır. Fetihnâmeler, bazen “Zafername-i Sultan Süleyman” gibi fethin sahibi olan sultanın, bazen de “Mohaçnâme-i Kemal Paşa” gibi fetihnâmenin müellifinin ismi ile anılmıştır.⁸

⁴ Ziya Şükün, Farsça-Türkçe Lügât Gencei Güftâr Ferhengi Ziyâ (İstanbul: Maarif Matbaası, 1944), 3/1867.

⁵ Hasan Aksoy, “Fetihnâme” Diyanet İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 12/570.

⁶ Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), 1/614.

⁷ Aksoy, “Fetihnâme”, 12/571.

⁸ Şefaettin Severcan, “Fetihnâmeler Osmanlıda Zaferin Muhteşem Belgeleri” (Ankara: Fecr Yayınları, 2020), 13.

Fetihnâme geleneği ilk olarak İslam devletlerinde başlamış, bu gelenek Türk devletlerinde de devam etmiştir. İlk örneklerine “megazi” adı ile Arap edebiyatında rastlanan gazavatnâmeler⁹ genellikle gayrimüslimlerle yapılan savaşları anlatan eserlerdir. Genel olarak gazânâmelerde bir, gazavatnâmelerde ise birden çok savaş ya da düşman üzerine yapılan akınlardan bahsedilmiştir. Osmanlı tarihinin ilk dönemlerinden itibaren seferleri anlatan gazânâme ve gazavatnâmeler belirli bir savaş veya sefer hakkında bilgi vererek, genel olarak Osmanlı tarihinin boşluğunu doldurmuştur.¹⁰

Fetihnâmeler sadece Osmanlı Devleti’nde değil, bütün Türk İslam devletlerinde bulunmaktadır. Gaznelilerde herhangi bir zafer nedeniyle bütün imparatorluk içindeki yarı bağımsız hükümdarlara fetihnâmeler gönderildiği gibi, Abbâsî halifelerine ve diğer çevre ülkelere de fetihnâmeler yazılırdı. Nitekim Abbasî halifelerinden Mu’tasım-Billah, Müslüman hükümdarlara zafernâmeler göndererek Bâbek’in yakalanıp idam edildiğini bildirdi. Sonra Büyük Selçuklular da ve Selçuklulara halef olan çeşitli devletlerde, Harizmşahlarda, Anadolu Selçuklularında, İlhanlılarda ve onları takip eden diğer tüm Türk devletlerinde bu usule uyuldu. Mısır-Suriye Memlûk İmparatorluğunda da bu usulün varlığı, hatta o dönem inşa kitaplarında buna dair açıklamalar bulunmaktadır. Bütün bu İslâmî geleneklerin etkisi altında, Osmanlı Devleti de İstanbul’un fethinden önce de bu âdete uyuyor ve büyük zaferleri, özellikle Hristiyan âlemine karşı kazanılan zaferleri İslam hükümdarlarına fetihnâmelerle tebliğ ediyorlardı.¹¹

1.2. Fetihnâmelerin Yazılış Nedenleri

Fetihnâmeler belirli bir ihtiyacın sonucu olarak yazılmıştır. Düşmana karşı muzaffer olan hükümdarlar, çıkabilecek dedikodulara fırsat vermemek, ülke içinden ve ülke dışından devlete saldıracakların ümitlerini kırmak için gösterişli Fetihnâmelerle zaferlerini her tarafa bildirmeleri gerekmektedir.¹² Fetihnâmenin yazılış amacı; savaş meydanında kazanılan başarılar, diplomatik manevralarla ülkedeki birlik ve beraberliği sağlayıp, her türlü ihanet ve muhalefete gözdağı vermektir. Hükümdarların gücünü, kuvvetini ve ihtişamını göstermek için olayların detaylı bir şekilde anlatıldığı bu eserler, beylerbeyi veya kadı gibi taşra idarecilerine tellallar çıkararak halka duyurulması istenirdi. Ülke içinde çeşitli kutlamalar yapılarak müjdelenen Fetihnâmeler, dost ülkelere müjde, dost olmayan ülkelere ise tehdit olarak gönderilirdi.

Osmanlı geleneğine göre, her fetihten sonra o fethi, sebepleri, amaçları, gidişatı ve sonuçlarını özetleyen bir fetihnâme yazılır, bu fetihnâme özel ulaklarla öncelikle başkente sonra da Osmanlı İmparatorluğu himayesinde bulunan tüm beylere ve komşu ülkelere gönderilirdi. Böylece kazanılan zafer her yerde ilan edilirdi.

⁹ Geniş bilgi için bkz. Ağâh Sırrı Levend, “Gazavatnâmeler ve Mihailoğlu Ali Bey’in Gazavatnâmesi” (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1956)

¹⁰ Mustafa Erkan, “Gazavatnâmeler” Diyanet İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 13/439-440.

¹¹ M. Fuat Köprülü, “Bizans Müesseslerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri” (Ankara: Akçağ Yayınları, 2012), 163-164.

¹² Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, 1/614.

Fetihnâme'yi alan beldeler çarşı, pazar, meydan ve sokaklar donatılır, kutlamalar ve şenlikler yapılırdı. Kısa sürede imparatorluğun her yeri, bu zaferi kutlamak için bayram yerine dönerdi. Başkent İstanbul bir gelin gibi süslenerek kutlamalar yapılırdı.

Fetihnâmeler genellikle Türkçe, Arapça ve Farsça olarak, bazen de hangi ülkeye gönderilecekse o ülkenin dili ile yazılıp gönderilirdi. Devletin resmi belgesi olarak ele alındığı zaman fethi başka bir ülkeye bildirme gayesi vardır. Bu belge, resmî bir mektup veya fermandır. Karşılığında uluslararası ilişkilerin bir gereği olarak tebriknâme yazılırdı.¹³

Bazı müellifler ise, Fetihnâmelerin yazılmasına sebep olarak, seferlerde meydana gelen bazı olayları kayıt altına alma isteği ve bununla beraber araştırmacılar için faydalı olacağını ileri sürmüştür. Ayrıca âlemdeki düzenin kalem ve kılıçla mümkün olduğu düşünülerek, kılıçlarla ortaya konulan düzenin kalemlerle korunması ve cihanın durumunun anlatılması amaçlanmıştır.¹⁴

Zafernâme müellifi Nizamüddin Şamî, fetihnâme türü eserlerin kaleme alınış sebeplerini şöyle ifade eder: “Ta ki bu kitap, dünyanın bütün hükümdarları ve insanoğlunun akılları, özellikle emir hazretlerinin ve kutlu uruğu için hayatlarında ve saltanat işlerinde biricik akıl ve hikmet düsturu ve her zaman kendilerine başvuru yapabilecekleri bir öğüt kitabı olsun. Bu kitap onlara bir yol gösterici, bir üstat olsun. Ülke fethinde seyr-ü sefer ve belde tezhirinde, halkın refah ve saadetinin kazanılmasında, din ve devlet işlerini, mülk ve milletin kural ve kanunlarını düzenlemede ona uysunlar. O hazretin sözlerini kendilerinin önderi ve işlerinin tedbircisi yapsınlar. Bu kitap sayesinde herhangi bir emîr, bir vezir yol göstericinin öğüdüne, istişarecinin meşveretine akıl ve tedbirine başvurmaya lüzum görmesin. Kuvvetle ümit olunur ki bu kitabın faydaları yeryüzünde sonsuza dek payidâr olur.”¹⁵

1.3. Fetihnâmelerin İçeriği ve Bölümleri

Fetihnâmelerin mukaddime bölümünde az da olsa yazılış sebebi, tevhidin zikri, gönderilen yerin durumuna uygun ayet, hadis ve kelim-ı kibar denen güzel sözler bulunmaktadır. Önce Allah’a hamd, Hz. Peygamber (s)’e salavât, hulefâ-i-râşidîn, ashab-ı güzîn ve padişaha dua ve fetihnâmenin yazılış sebebi zikredilir. Padişah için halkın işlerinin düzenlenmesinin gereği, düşmanın neden cezalandırıldığı ifade edilir. Ardından sefere geçilerek, savaş hazırlıkları, ordunun donanımı, kısa veya detaylı bir şekilde sefer günlüğü, savaş meydanı, düşmanla karşılaşma, düşman ordusunun durumu ve donanımı, savaşın başlaması, İslam ordusunun kahramanca savaşmaları ve üstünlükleri, düşmanın savaş alanındaki perişanlığı ve hezimetini, sonunda da İslam ordusunun zaferi, zafer kazanan ordunun komutanları ve vezirlerine çeşitli makamların verilmesi ve hilatler giydirilmesi takip eder.

¹³ Murat Karavelioğlu, “Mahremî’nin Mohaç Fetihnâmesi Örneğinden Hareketle Edebî Metinlerin Târihi Olayları Anlatımına Dair” *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 11 (İstanbul, 2013), 217-236.

¹⁴ Hayrâbât, *Kırım Zafernâmesi*, haz. Salih Hayri-Necati Birinci (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988), 305.

¹⁵ Nizamüddîn Şamî, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal (Ankara: Türk tarih Kurumu Basımevi, 1987), 12-13.

Savaş meydanından dönüş yolculuğu ise genellikle kısaca anlatılır. Başkent İstanbul'a girildiğinde padişah ve zafer kazanan ordusunu karşılama töreni ve bu zaferi Müslüman askerlere bahşeden Allah'a şükür ifade eden dua ile fetihnâme sona erer.¹⁶

Fetihnâmeler yazılırken genellikle süslü ifadeler kullanılır. Ülkenin fethinde padişahın güç ve kuvvetini göstermek için düşman askerinin sayısının fazlalığından bahsedilir, olaylar genellikle detaylı bir şekilde açıklanarak anlatılır. Düşmanlara gönderilen tehditnâmelerde ise ağır ve onları küçültücü ifadeler yer verilir.¹⁷

Türk-İslam Edebiyatında bir tür olarak ele alındığı zaman manzum veya mensur fetihnâmelerde kullanılan planı şu şekilde sıralamak mümkündür: 1- Tevhid 2- Münacat 3- Na't 4- Ashab-ı Kirama dua (burada dört halifeye dua vardır) 5- İslam kahramanlarına dua 6- Yazılış sebebi 7- Dönemin padişahına dua (bu kısım bazen yazılış sebebinden önce de yer alır) 8- Savaşa hazırlık 9-Teçhizat (donanım) 10- Sefer 11- Savaş meydanında karşılaşma 12- Düşmanın askerî durumu 13- Savaşın seyri, Müslüman askerlerin kazandığı başarı 14- Kazanılan zaferden sonra dönüş, padişah veya komutanın karşılanması 15- Şükür duası 16- Hatime. Bütün bu bölümler ele alınırken cihatla ilgili ayet ve hadislere sıkça yer verilir.¹⁸

Fetihnâmeler öncelikle nişancı olmak üzere, resmi görevliler tarafından kaleme alındığı gibi bazen de özel yetkili kişiler tarafından yazılırdı. Fetihnâmeler ilgili oldukları savaşın bir tarihçesini içerdikten sonra, hemen zaferin peşinden yazıldıkları için aynı zamanda tarihî bir vesika özelliği taşır.¹⁹

1.4. Fetihnâmeler'de Ayet ve Hadislerin Kullanım Sebepleri

İslam'ın Arabistan'dan tüm dünyaya yayılması, Endülüs vasıtası ile Avrupa'ya geçmesi, Türklerin İslam'ı kabul etmesi ve Osmanlı İmparatorluğu ile üç kıtanın fethedilmesinin en büyük sebebi Kur'an-ı Kerim'deki cihat ayetlerinin ve Hz. Peygamber (s)'in hadislerinin yönlendirici ve cesaret verici gücünün payıdır.

Genellikle savaşlarda orduyu teşvik etme, yapılan fetihleri sağlam bir temele dayandırmak için zikredilen ayet ve hadisler, fetihnâmelerde çeşitli konular ve sebeplerle kullanılmıştır. Dinî ilimlerde zikredilen hadislerin, edebiyattan hat sanatına, mimarîden tasavvufa hatta atasözleri ve deyimlere kadar Müslüman milletlerin âlimleri tarafından kaleme alınan eserlerinde geniş bir kullanım alanı bulmuştur.²⁰

¹⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 288.

¹⁷ Feridun Ahmed Bey, Münşeâtü's-Selâfîn (İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1274), 1/451-453.

¹⁸ Hasan Aksoy, "Tarihî Bir Belge ve Türk İslâm Edebiyatında Bir Tür Olarak Fetihnâmeler" İLAM Araştırmalar Dergisi 2/2 (Temmuz- Aralık 1977), 7-19.

¹⁹ Aksoy, "Fetihnâme", 12/570.

²⁰ Veli Atmaca, "Hadisler Bağlamından Siyâsetnâmeler III", Sosyal Bilimler Dergisi 14/1 (Elazığ: Ocak 2004), 167.

Allah'a hamd ile ilgili bölümlerde, Allah'ın varlığının delili âlemin yaratılışı ile ilgili olarak: “*Andolsun ki onlara: Gökleri ve yeri yaratan, güneşi ve ayı buyruğu altında tutan kimdir? diye sorsan, mutlaka, “Allah” derler. O halde nasıl (haktan) yüz çevirip dönüyorlar?*”²¹ gibi ayetler zikredilmektedir. Övgü ve yüceltmelerle başlanan esere, yapılan fetihle ilgili anlatılanlara devam ederek: “*Şüphesiz ki Allah; tuğlaları birbirine kenetlenmiş binalar gibi saf saf Allah yolunda savaşanları sever.*”²² gibi cihat ile ilgili ayetler zikredilmiştir.

Müslüman, hayatının her alanında kendisine sığınılan ayet ve hadisler, onun için bir rehber olup yapılan savaşlardan önce, savaş esnasında ve savaştan sonraki uygulamalarda esas teşkil etmek maksadıyla fetihnâmelerde kullanılmıştır. “*Seveceğiniz başka bir şey daha var: ‘Allah’tan yardım ve yakın bir fetih.’ Müminleri (bunlarla) müjdele.*”²³ gibi ayetlerle İslam askerlerinin yapılacak savaşlardan Allah'ın yardımını ve izni ile zafer kazanarak çıkacaklarına inanmışlardır. Böylece kalplerinde sağlam bir inanca sahip olan Müslüman askerler, düşman askerlerinin kalbine korku salan manevî bir güce sahip olmuşlardır.

Sağlam bir imana sahip olan Müslüman askerler, düşmanı psikolojik olarak çökertmek amacıyla yeri titretircesine tekbirlerle, tehlillerle düşmana saldırmışlar. Bu durum: “*Kıyâmet sarsıntısı, dehşet bir şeydir.*”²⁴ ayeti ile ilişkilendirilmiştir. Müslüman askerlerin savaşın her alanında emre uyup Allah yolunda hakkıyla savaşmış ve fetihler yapmıştır. Bu bağlamda kullanılan ayetler: “*Sizinle savaşanlarla siz de Allah yolunda savaşın.*”²⁵, “*Şu halde saldırırsa, onun saldırısına dengiyle siz de ona saldırın.*”²⁶, “*Şu halde Allah yolunda savaş.*”²⁷, “*Allah yolunda, gerektiği gibi cihad edin.*”²⁸, “*Allah’a iman etmeyenlerle savaşın.*”²⁹, “*Şüphesiz kâfirler sizin apaçık düşmanınızdır.*”³⁰

Cihad eden, fetihlerde bulunan Müslüman askerlere ahirette görecekleri mükâfatlar için de genel olarak şu ayetler zikredilmiştir: “*İman edenler, hicret eden ve Allah yolunda savaşanlar; şüphesiz ki bunlar Allah’ın rahmetini umarlar.*”³¹, “*Her kim Allah yolunda savaşır da öldürülür veya galip gelirse biz ona yakında büyük bir mükâfat vereceğiz.*”³², “*Allah yolunda öldürülenlere*

²¹ el- Ankebüt 29/61. Kur’ân-ı Kerim Meâli. çev. Hayrettin Karaman vd. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.

²² es-Saf 61/4.

²³ es-Saf 61/13.

²⁴ el-Hacc 22/1.

²⁵ el-Bakara 2/190.

²⁶ el-Bakara 2/194.

²⁷ en-Nisâ 4/84.

²⁸ el-Hacc 22/78.

²⁹ et-Tevbe 9/29

³⁰ en-Nisâ 4/101.

³¹ el-Bakara 2/218.

³² en-Nisâ 4/74.

gelince, onların amellerini asla boşa çıkarmaz.”³³, “Allah’a ve Rasulüne iman edip mallarınız ve canlarınızla Allah yolunda savaşsanız; eğer bilerseniz bu sizin için çok hayırlıdır.”³⁴

“Seveceğiniz başka bir şey daha var: ‘Allah’tan yardım ve yakın bir fetih.’ Müminleri (bunlarla) müjdele.”³⁵ ayeti gereğince zafere ulaşacakları inancıyla savaşa başlayan Müslüman askerler kendilerini psikolojik olarak savaşa motive ederken, düşman askerlerinin de psikolojilerini alt üst etmeyi amaçlamıştır.

1.5. Fetihnamelerin Şekli ve Çeşitleri

Fetihnâmelerin giriş bölümü sayılan mukaddimedede, gönderildiği yerin durumuna uygun olan ayet, hadis, kelam-ı kibarlarla süslenir. Fetihnâmeler diplomasinin önemli vesikalarından olup özel yazım şekilleri bulunan belgelerdir. Genellikle mesnevi tarzında kaleme alınan eserler, Allah’a hamd, Hz. Peygamber (s)’e salavât ile başlar. Dört halifeye övgüler dizildiği de görülür. Fetihnâme hangi devlet büyüğü tarafından kaleme alınmışsa o devlet büyüğü övülür. O devlet büyüğünün cesareti ve kahramanlığı methedilir. Daha sonra da esere esas konu olan mevzu teferruatlı ve abartılı bir şekilde anlatılır. Güzel bir hatimeyle de bitirilir.³⁶

Fetihnâmeler, şekil olarak yazıldığı dönemlerin edebî özelliklerini taşır. Konu; vezinli, kafiyeli ve veciz sözlerle ifade edilir. Süslü, ağdalı ve mübalağalı bir üslupla yazılır. Konu başlıkları, ana metinden farklı renklerle yazıldığı gibi, bazen de yaldızlı harflerle yazılır. Metinlerde beyitler varsa; onlar farklı bir mürekkeple yazılır ya da kırmızı renkli noktalarla işaretlenerek dikkat çekilmesi sağlanır. Bu eserlerde, her sayfa çerçeve içerisine alınarak süslenir. İçerisinde besmele bulunan başlıklarsa etrafı altın sarısı, mavi veya gümüş renkli mürekkeple çizilir. Fetihnâmeler kaliteli bir mürekkeple veya Avrupa’nın kaliteli kâğıtlarına yazılır ve altın yaldızlarla süslenir. Orijinal, modern bir cilt tarzıyla da ciltlenir.³⁷

Fetihnâmelerde bir hedef belirlenmiş ve bu hedefin kaybolmaması için birçok hususa dikkat edilmiştir. Bu hususlardan biri de kullanılan yazıdır. O günün koşullarında haberleşme araçlarının en iyilerinden biri olan Fetihnâmeler, hedefin elde edilmesi için gönderilen kişilerin anlayacağı dilde olması gerekirdi. Bununla beraber kendi kültürünün, yazısının ve dilinin zenginliğini ve sanatsal özelliklerini yansıtmaması gerekirdi. Kötü bir hatla yazılmış, yazım hataları bulunan, bölüm başlıkları yerli yerinde olmayan bir yazıyla³⁸ istenilen hedefe ulaşılması nerdeyse imkânsızdır.

³³ Muhammed 47/4.

³⁴ es-Saf 61/11.

³⁵ es-Saf 61/13.

³⁶ Aksoy, “Fetihnâme”, 12/571.

³⁷ Kıvâmî, Fetihnâme-i Sultan Mehmed, haz. Franz Babinger (İstanbul: Maarif Basımevi, 1955), 10.

³⁸ Halil İnalçık-Mevlud Oğuz, Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehmed Hân (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989), 8.

Savaş alanlarında kazanılan başarılar, ele geçirilen esirler ve elde edilen ganimetler dosta düşmana gösterilirken; kültürel alandaki üstünlükler, dildeki zenginlikler ve yazıdaki sanat bu eserlerde görülmektedir. Bu nedenle günümüzde, tarihî değerleri olan fetihnâmelerin edebî özellikleri de gözden kaçırılmamalıdır.

Fetihnâmeler sanat kaygısı taşısın veya taşımasın genellikle yazıldığı ülkenin dili ile kaleme alınmıştır. Fetihnâmeler, Selçuklularda devletin resmî dili Farsça olduğu için farsça yazılmıştır.³⁹ Osmanlı Devleti'ndeysel genel olarak Türkçe, Arapça ve Farsça olarak yazılan bu eserler, otoriteyi kuvvetlendirmek için ülke içinde okunacaksa Türkçe olarak yazılırdı. Yeni fethedilen bir ülkeye gönderilecekse o ülkenin ve o bölgede yaşayan insanların anlayabileceği bir dilde yazılmaktaydı. "Fatih Sultan Mehmed'in Otlukbeli Zaferi'nin ardından Doğu Anadolu halkına Uygur harfleriyle yazılmış bir fetihnâme göndermiş ve o tarihlerde Akkoyunluların kullandığı terimleri kullanmıştır."⁴⁰

Osmanlı fetihnâmeleri, yazım türü bakımından manzum, mensur, manzum ve mensur karışık, uzun, kısa, edebî bir dille sanatı ön plana çıkararak ağdalı ve gösterişli, bilgi vermeyi önceleyen sade ve anlaşılır bir özelliğe sahiptir. Osmanlı fetihnâmelerinin bütün özelliklerine sahip, manzum olarak kaleme alınan Sinoplu Safâyî'nin *Fetihnâme-i İnebahtı ve Moton*'u buna güzel bir örnektir. Manzum ve mensur karışık bir şekilde kaleme alınan en güzel fetihnâme örneklerinden biri de Sa'yî Mustafa Çelebi'nin Belgrad'ın fethini anlatan *Belgrad Fetihnâmesi*'dir. Yine Kıvâmî'nin 1490 yılında kaleme aldığı ve II. Bâyezid'e takdim ettiği, 25 bölümü Fatih Sultan Mehmed'in, 3 bölümü de II. Bâyezid'in fetihlerini anlatan *Fetihnâme-i Sultan Mehmed* adlı eseri ve Kemal Paşazâde'nin *Tevârih-i Âl-i Osman X. Defteri*'nin son bölümünü meydana getiren ve Kanunî Sultan Süleyman'ın Mohaç seferini anlatan *Fetihnâme-i Sefer-i Mohaç* adlı bölümü tafsilatlı ve ağır bir dille kaleme alınmıştır. Osmanlı fetihnâmelerinin edebî sanatını ön plana çıkararak bu eserler, aynı zamanda dönemin en olgun örneklerindedir.⁴¹

Sarayda Fetihnâmeleri kaleme alan özel memurlar vardı. Fetihnâmeler, Tuğrâkeşler ve saraydaki resmi kalem erbapları tarafından yazıldığı gibi, bazen özel kişilere de yazdırılmıştır. İlk zamanlar tek bir fethi anlatmak için yazılan fetihnâmeler, daha sonra gazavatnâme ve zafernâmelerle bir sayılmış; bir padişahın, bir vezirin veya bir komutanın tüm savaşlarını ve fetihlerini anlatan detaylı eserler haline getirilmiştir.

Selimnâmeler, yazım usulü bakımından; manzum, mensur, manzum-mensur karışıktı. Dilinin ağır veya sadeliği yönünden fetihnâmelerle benzerlik gösterirler. Tarihî değerleri ve kendilerinde bulunan eksiklikler yönünden de fetihnâmelerden farkları yoktur. Selimnâmelerin, birebir fetihnâme olamamasına rağmen içerikleri, yazılış şekilleri ve kaynak olma yönünden aralarındaki benzerlik sebebiyle fetihnâme sayılırlar. Yavuz Sultan Selim döneminde veya daha sonraki dönemlerde kaleme alınmış eserler, yapılan savaşları, kazanılan zaferleri ve fetihleri

³⁹ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1978), 81,106.

⁴⁰ Aksoy, "Fetihnâme", 12/571.

⁴¹ Severcan, "Fetihnâmeler, 24-25.

Yavuz Sultan Selim'e atfen "Selimnâme" adıyla yazılmıştır. Yine Kanunî Sultan Süleyman döneminde veya sonrasında kaleme alınan eserler, Kanunî Sultan Süleyman'a atfen "Süleymannâme" olarak adlandırılmıştır. Dolayısıyla Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman'ın zafer ve fetihleri, müstakil zafernâme, fetihnâme ve gazavatnâmeler yerine Selimnâmeler ve Süleymannâmeler içinde yer almıştır.⁴²

1.6. Fetihnâmelerin Tarihçiliğimizdeki Yeri

Fetihnâmeler, yazılmasına sebep oldukları savaşın tarihçesini içerdiklerinden, kazanılan zaferin peşinden yazıldıkları için, aynı zamanda önemli birer tarihî belge niteliği taşır. Fakat fetihnâmeleri yazan kişiler bu tarihî belgeleri, objektif bir değerlendirmeye tabi tutmadan kaleme alıklarından, tarih araştırmacıları, fetihnâmelerde verilen bu bilgileri diğer kaynaklarla mukayese ederek kullanmaları gerekir.⁴³

Fetihnâmelerde verilen malûmatlar, o dönemde geçerli olan paranın ismini ve özelliklerini yansıtmakta, fethedilen ülkelere konulan vergilere ve malî işlere değinmekte ve tarihin farklı yönlerini de aydınlatmaktadır. Fetihnâmeler tarihe kaynaklık eden eserlerin birer parçasıdır. Bu eserler zaman zaman tarih kitaplarında görülen boşluk ve eksiklikleri de doldurur. Eserlerde geçen olayları ve bu olaylardaki kişileri daha detaylı bir şekilde ele alır. Bu nedenle de fetihnâmeler, tarih ve tarih araştırmacılarının vazgeçilmez birer tarihî vesikasıdır.

Gazavatnâme, Zafernâme, Selimnâme ve Süleymannâme adıyla anılan eserler, padişahın ismi ile anılan diğer fetihnâmelerden konu ve üslup yönünden ayırt etmek imkânsızdır. Bu nedenle bunların isimlerinden hareket ederek ayrı bir tür olarak göstermek karışıklıklara yol açmaktadır. Aslında fetihnâme, doğrudan resmî bir özelliği olan nâme-i hümayunlarla fermanların edebî bir türü olarak kabul edilmelidir.⁴⁴

Fetihnâmelerde, söz konusu olan fetihlerin hangi devirlerde hangi padişahların tahta oturduğu ve vezirlerinin kim olduğu hakkında da bilgilere ulaşılmaktadır. Bilhassa Osmanlılar döneminde yazılan fetihnâmeler, kaleme alındığı dönemlerde olduğu gibi sonraki tarihçilere de kaynaklık etmiştir. Bu da bize fetihnâmelerin başlı başına tarihî bilgiler içeren vesika olduğunu gösterir.

Fetihnâmeler önceden de ifade edildiği gibi edebî bir tür olarak ele alınır ve ihtiva ettiği konular bakımından mektup türüne daha yakın görülür. Bu tür eserlerde daha çok haber verme, bilgi iletme ve askerî bir zaferi bildirme gayesi vardır. Fetihnâmeler resmî bir belge olarak değerlendirildiği zaman, kazanılan bir zaferin veya fethin başka bir ülkeye iletme amacı taşır. Bu belge resmî bir mektup veya fermanıdır. Uluslararası ilişkilerin gereği olarak karşılığında tebriknâme yazılır.

⁴² Severcan, "Fetihnâmeler," 28-29.

⁴³ Aksoy, "Tarihî Bir Belge ve Türk İslâm Edebiyatında Bir Tür Olarak Fetihnâmeler", 9.

⁴⁴ Aksoy, "Fetihnâme", 12/571.

Fetihnâmeler hem tarihçiler hem de edebiyat tarihçileri açısından çok değerli metinlerdir. Tarihî kaynaklarda eksik olan bazı detayları, bu eserlerin satır aralarında bulmak mümkündür.⁴⁵

1.7. Manzum ve Mensur Fetihnâmeler

15. yüzyıldan itibaren günümüze kadar manzum, mensur ve manzum-mensur çok sayıda fetihnâme kaleme alınmıştır. Bunların en önemlilerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1- *Fetihnâme-i Sultan Mehmed*. Kıvâmî tarafından 1490 yılında manzum olarak kaleme alınmış ve Sultan II. Bâyezid'e sunulmuştur. 28 bölümden meydana gelmiştir. 25'i Fatih Sultan Mehmed'in, üç bölümü de Sultan II. Bâyezid'in fetihlerine yer verilmiştir. Eserde, yer yer mensur bölümlere de rastlanır. Eser, aruz vezniyle mesnevi tarzında kaleme alınmıştır.⁴⁶

2- *Mahrûse-i İstanbul Fetihnâmesi*. Tâcizâde Ca'fer Çelebi tarafından yazılmıştır. "Tarih-i Osmanî Encümeni" tarafından yayımlanmıştır.⁴⁷

3- *Fetihnâme-i İnebahtı ve Moton*. Yaklaşık 3500 beyitten oluşan bu manzum eser, aruz vezniyle mesnevi tarzında kaleme alınmış, II. Bâyezid dönemi (1481-1512) şairlerinden Sinoplu Safâyî tarafından telif edilmiştir. Bilinen tek nüshası, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde (Revan. nr. 1271) kayıtlıdır.

4- *Fetihnâme-i Diyâr-ı Arab*. Yavuz Sultan Selim döneminde yaşayan müellifin adı bilinmemekle beraber lakabı Silahşör'dür. Bu eserinde müellif, Yavuz Sultan Selim döneminde yapılan (1512-1520) Mısır Seferi hakkında bilgiler vermektedir. Yarısı manzum ve yarısı mensur olarak yazılan fetihnâmenin manzum bölümleri mesnevi tarzında kaleme alınmıştır. Eser Selahattin Tansel tarafından yayımlanmıştır. Bilinen tek nüshası, Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde (nr. 4087) kayıtlıdır.

5- *Mohaçnâme*. İbn Kemal'in Tevârih-i Âl-i Osman adlı eserinin ayrı bir bölümdür. Eserde Kanunî Sultan Süleyman'ın Mohaç Seferi ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır.⁴⁸

6- *Târih-i Feth-i Şakluş*. Kanunî Sultan Süleyman'ın Estergon, Şekloviç ve Belgrad kalelerinin fethine dair bilgiler veren bu eserin müellifi bilinmemektedir.

7- *Fetihnâme-i Belgrad*. Eserin sonundaki beyitten Sa'yî mahlaslı bir şair tarafından eser manzum olarak kaleme alınmış, Kanunî Sultan Süleyman'a ithaf edilmiştir. Eserin iki nüshası bulunmaktadır: Biri, Adana İl Halk (nr. 791); diğeri ise Süleymaniye (Es'ad Efendi, nr. 2175/2) Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

⁴⁵ Karavelioğlu, "Mahremî'nin Mohaç Fetihnâmesi Örneğinden Hareketle Edebî Metinlerin Tarihî Olayları Anlatımına Dair", 218.

⁴⁶ Aksoy, "Tarihî Bir Belge ve Türk İslâm Edebiyatında Bir Tür Olarak Fetihnâmeler", 12.

⁴⁷ Hasan Dünder, "Rahîmzâde İbrahîm (Harîmî) Çavuş'un Gence Fetihnâmesi Adlı Eserin Transkripsiyonu ve Kritisasyonu" (Afyon: Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 26.

⁴⁸ Severcan, "Fetihnâmeler, 35-65.

8- *Zafernâme-i Sultan Süleyman*. Kanunî'nin münşilik hizmetinde bulunan Hüsrev Efendi tarafından kaleme alınan bu eser, Mohaç ve Budapeşte Zaferi'ni anlatır. Bu eser Süleymaniye Kütüphanesi'nde (nr. 3217) kayıtlıdır.

9- *Fetihnâme-i Kal'a-i Belgrad*. Lâmi'i'nin Kanunî Sultan Süleyman dönemindeki Belgrad fethini anlatan eseridir.

10- *Belgrad Fetihnâmesi*. Bu eseri Celâlzâde Salih tarafından kaleme almıştır. Tezkirelerinde Âşık Çelebi ve Hasan Çelebi de bu eserden bahsetmiştir.

11- *Fetihnâme-i Rodos*. Bu eser Celâlzâde Nişancı Koca Mustafa Çelebi tarafından kaleme alınmıştır. Bu eserin dört nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde (nr. 833, 501, 2628, 2519) kayıtlıdır. Bu nüshaların dışında dört nüshası daha bulunmaktadır. Eserde, Kanunî Sultan Süleyman'ın Rodos Adası'nın Fethi konu edilmektedir. Yazarın *Tabakâtü'l-Memâlik* adlı eseri, Kanunî Dönemi'nin 1555 yılına kadar meydana gelen olayların anlattığı bölümüdür.⁴⁹

13- *Fetihnâme-i Ungurûs*. Bu eser 306 beyitten oluşmaktadır. Manzum olarak kaleme alınmıştır. Bahârî'nin 1526 yılındaki Macaristan Seferi'ni konu edinir. Eser Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Hacı Mahmud Efendi nr. 5345) kayıtlıdır.⁵⁰

14- *Budin Fetihnâmesi*. Celâlzâde Salih tarafından kaleme alınmıştır. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde (Revan. nr. 1280) kayıtlıdır.

15- *Fetihnâme-i Kara Boğdan*. Matrakçı Nasuh'un eseridir. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde (Revan. nr. 1284 Selimnâme'nin sonunda) kayıtlıdır.

16- *Münşeât-ı Fetihnâme-i Kara Boğdan*. Bu eser Ebu İshak Hâce-i Cihân tarafından kaleme alınmıştır.

17- *Fetihnâme*. Bu eserde müellif, Kanunî Sultan Süleyman'ın hicrî 949 yılında Edirne'den hareket ederek hicrî 950 yılında Belgrad'ın Fethi'ne kadar meydana gelen olayları anlatır. Eser, Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kütüphanesi'nde (nr. 1608) kayıtlıdır. Yazarı belli değildir. İçerinde 40 adet minyatür bulunmaktadır.

18- *Fetihnâme-i Kal'a-i Sigetvâr*. Eser, Agehî Mansur Çelebi tarafından hicrî 974 yılında kaleme alınmıştır. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde (nr. 3884) kayıtlı bulunmaktadır.⁵¹

19- *Sigetvâr Fetihnâmesi*. İstanbullu Seyfi tarafından Sokullu Mehmet Paşa adına kaleme alınmıştır, manzum ve mensur bir eserdir.

⁴⁹ Dündar, Rahîmzâde İbrahim (Harîmî) Çavuş'un Gence Fetihnâmesi Adlı Eserin Transkripsiyonu ve Kritizasyonu 27.

⁵⁰ Dündar, Rahîmzâde İbrahim (Harîmî) Çavuş'un Gence Fetihnâmesi Adlı Eserin Transkripsiyonu ve Kritizasyonu 27.

⁵¹ Dündar, Rahîmzâde İbrahim (Harîmî) Çavuş'un Gence Fetihnâmesi Adlı Eserin Transkripsiyonu ve Kritizasyonu 27.

20- *Fatihnâme-i Hayreddin Paşa*. Bu eser, Murâdî tarafından kaleme alınmış, Barbaros Hayreddin Paşa ile kardeşi Oruç Reis'in kazandığı zaferleri anlatır. Özellikle Preveze Deniz Zaferi'nden bahseden bu eser, mesnevi tarzında yazılmıştır. Topkapı Revan Kütüphanesi'nde (nr. 1291) kayıtlıdır.

21- *Fatihnâme-i Yemen*. Nihâlî'nin manzum tarzda yazdığı bu eser, 1569-1570 yıllarında Sinan Paşa, Osman Paşa ve Behram Paşa'nın komuta ettiği Yemen Fethi'ni anlatmaktadır.

22- *Kaniye Fetihnâmesi*. Tarihçi Hasan Beyzâde Ahmed'in yazdığı bir eserdir. Müellif, sadrazam İbrahim Paşa'nın maiyetinde Kaniye Seferi'ne iştirak ederek reisü'l-küttaplık yapmıştır. Kaleme aldığı bu eser, müellifine kılıç ve hil'at kazandırmıştır.

23- *Fatihnâme-i Belgrad*. Bu eser, Antalyalı Mustafa Münif tarafından kaleme alınmıştır. Eserde, I. Mahmud döneminde Hacı Mehmed Paşa'nın kazandığı Belgrad Zaferi anlatılmaktadır.⁵²

24- *Heft Meclis*. Bu eser, Gelibolulu Mustafa Âlî tarafından kaleme alınmıştır. Bu eserde, Kanunî Sultan Süleyman'ın Zigetvar Seferi'ne gidişi, vefatı ve II. Selim'in tahta geçişi anlatılır. Bu eser hacimli olup, yer yer manzum bölümler de bulunmaktadır.

25- *Mirkâdü'l-Cihâd*. Bu eser, Gelibolulu Mustafa Âlî'nin, Niksar'da bulunduğu sırada eline geçmiştir. Melik Gazi Ahmed Danişmend'in fetihlerini anlatır. İbn Alâ tarafından ağır bir dil kullanılarak yazılmış, Tokat Dizdârı Arif Ali tarafından ekler yapılarak manzum hale getirilmiş ve fetihnâme mutantan bir üslupla yeniden kaleme alınmıştır. Bu eser Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Esad Efendi nr. 2086/1) kayıtlı bulunmaktadır.

26- *Nusretnâme*. Gelibolulu Mustafa Âlî'nin kaleme aldığı bu eserde, Sultan III. Murad'ın tahta çıkışının 3. yılında (1557) Lala Mustafa Paşa'nın Şirvan, Azerbaycan ve Gürcistan seferleri anlatılmaktadır. Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Esad Efendi nr.2433) kayıtlıdır.

27- *Zafernâme Tercümesi*. İranlı şair ve ilim adamı Şerefeddin Ali Yezdî tarafından yazılmış, Farsçası *Zafernâme* adlı eser, Timur'un seferlerinin anlatıldığı Timur tarihidir. Mehmed Ali b. Derviş Ali tarafından (1529-30) tarihinde vefat eden Özbek hükümdarlarından Köçküncü Han'ın emriyle tercüme edilmiştir.

28- *Ferah*. Zekeriyâzâde adıyla tanınan, donanma kâtibi ve donanma çalışanlarının maaşlarını ödemekle görevli Piyâle Paşa idaresindeki Cerbe Seferine bizzat katılmış olan yazar, telif ettiği eserinde savaşı bütün detayları ile anlatmıştır. Zekeriyâzâde İstanbul'dan yola çıktıktan sonra tekrar İstanbul'a dönünceye kadar gördüklerini, işittiklerini, olup biten her şeyi sade bir dil ile bu eserinde anlatmıştır.

⁵² Dündar, *Rahîmzâde İbrahim (Harîmî) Çavuş'un Gence Fetihnâmesi Adlı Eserin Transkripsiyonu ve Kritisasyonu* 28-29.

29- *Mohaçnâme*. Celâlzâde Sâlih Çelebi'nin *Târih-i Sultân Süleymân* isimli eserinin bir bölümüdür. Müstakil çeşitli nüshaları Topkapı Saray Müzesi Kütüphanesi (Revan nr.1280), İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi (nr.1285) de kayıtlıdır.

30- *Fütûh-ı Yemen (Fetihnâme-i Yemen)*. Rumûzî tarafından kaleme alınan eser, mesnevi tarzında yazılmış 20.000 manzum beyitten oluşmaktadır. Eserde, Sultan II. Selim döneminde (1566-1574) Yemen'e gönderilen Sinan Paşa'nın fetihleri konu edilmektedir. Fetihnâmede Sinan Paşa'nın Yemen'deki fetihlerine dair anlatılan olaylar, methiye ve manzumelerden derlenmiştir. Eserin bir nüshası Millet Kütüphanesi'nde (Ali Emîrî, nr.1311) kayıtlıdır.

31- *Zafernâme-i Ali Paşa*. Niyâzî adındaki yazar bu eserini 1584'te kaleme almıştır. Eserde 1583 yılında İranlıların saldırısı üzerine Bağdat tarafına gönderilen Elvendzâde Ali Paşa'nın (ö. 1007/1599) İranlılara karşı kazandığı başarıları anlatılmaktadır. Eserin bir nüshası Millet Kütüphanesi'nde (Ali Emîrî, nr. 396) kayıtlıdır.

32- *Târih-i Feth-i Engürüs*. Anelîb takma adlı bir şair tarafından kaleme alınan, yer yer manzumelerin de bulunduğu eserde, Sultan III. Mehmed'in 1596 yılında Eğri Kalesi'nin fethi konu edilmektedir. Eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Halet Efendi, nr. 263) kayıtlıdır.

33- *Cihadnâme*. Sâfi Mustafa Efendi tarafından manzum şekilde kaleme alınan ve III. Murad'a sunulan eserde, Barbaros Hayreddin Paşa tarafından Cezâyir'in fethi konu edilmektedir.

34- *Fetihnâme*. Sîpâhîzâde Ahmed tarafından kaleme alınan eserde, Sultan I. İbrahim'in 1644 de Venediklilere karşı başlatılan ve 22 yıl süren savaşın sonuçları hakkında bilgi verilmektedir. Eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 783) kayıtlıdır.

35- *Târihçe-i Feth-i Revan ve Bağdad*. Eser Karaçelebizâde Abdülaziz tarafından kaleme alınmıştır. Sultan IV. Murad'ın 1643 de bizzat iştirak ettiği Revan ve Bağdat seferleri hakkında bilgiler sunmaktadır. Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Esad Efendi nr.2086/3) kayıtlıdır.

36- *Fetihnâme-i Komanîçe*. Nâbî tarafından yer yer manzum, genellikle de mensur olarak kaleme alınmıştır. Eser IV. Mehmed dönemindeki (1648-1687) Komanîçe Kalesi'nin fethini geniş bir şekilde ele almaktadır. Eserin çeşitli yazma nüshaları bulunmaktadır. Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Hamidiye, nr.1466/2, Esad Efendi, nr. 2425/3, 3407/2) kayıtlıdır.

37- *Fetihnâme-i Belgrad*. Antalyalı Mustafa Münif tarafından yazılmıştır. Eserde Sultan I. Mahmud döneminde 1739 da sadrazam olan Hacı Mehmed Paşa tarafından fethedilen Belgrad zaferi ve anlaşması ele alınmaktadır. Eserin iki nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Esad Efendi, nr.3655/3; Reşid Efendi, nr.992/6) kayıtlıdır.

38- *Hayrâbâd*. Salih Hayri tarafından kaleme alınmıştır. 1852-53 tarihinde meydana gelen Kırım Savaşı'nın manzum bir şekilde yazılmış tarihçesidir.⁵³

⁵³ Aksoy, "Tarihî Bir Belge ve Türk İslâm Edebiyatında Bir Tür Olarak Fetihnâmeler", 13-16.

Burada zikredilenlerden başka kütüphanelerde nüshaları bulunan birçok fetihnâme daha bulunmaktadır.

1.8. Fetihnâmeler'den Örnekler

Fetihnâmeler yazılış itibari ile uzun metinlerdir. Makalemizde her birinden birer örnek sunmak elbette güzeldir. Ancak metinlerinin uzun olması makaleyi çok uzatır ve okuyucusunu usandırır. Bu nedenle de kısa örnekler vermek daha iyi olur diye düşündük.

“Kemâlpasazâde, *Mohaç Fetihnâmesi*'nden: “Kanunî Sultan Süleyman “Kadîm olan Allah'ın, âyetleri ve saâdetli nâsları indirdiği, iyi ile kötünün ölçüsü olan yüce Kur'an-ı Kerim'inde açık bir şekilde, kâfirlere karşı cihad emri bulunduğu için, soyu temiz büyük ecdadımın, -Allah onların delillerini aydınlatsın- gazâ ve cihad mükâfatını kazanmak sürekli yaptıkları bir iştir. Benim de hilafet asıllı hükümdarlığıma daima Hakkın lütfu yardımcıdır ve ülkeler fetheden padişahlığım da daima fetih ve zafere ulaşmıştır. “*Bu Allah'ın dilediğine verdiği bir lütuftur. Allah, büyük lütuft sahibidir.*”⁵⁴ âyetine binâen, istekleri gerçekleştiren Allah'ın dergâhına yüz sürüp “*Karar verdiğin zaman artık Allaha dayanıp güven*” âyeti gereğince yardımı sınırsız olan Allah'a tevekkül ve peygamberlerin en büyüğü, doğruyu ve yanlışı gösteren, büyük küçük herkesin sevgilisi olan Hz. Muhammed Mustafa'nın- Allah'ın salât ve selamı üzerine olsun- bereketli mucizelerine tevessül ederek, “*Doğrusu Allah, kendi uğrunda, kenetlenmiş bir duvar gibi, sıra halinde savaşanları sever.*”⁵⁵ âyetinin mutluluk veren anlamından hisse almak ve “*Mallarınızla ve canlarınızla cihad edin, bu sizin için daha hayırlıdır.*”⁵⁶ emrine uymakla hem ahirette hem de dünyada saygın olmak için gazaya niyet ettim.”⁵⁷

Budin Fetihnâmesi'inden: “inna'lallâhe yühıbbu'l-lezîne yükâtilün fi sebîli'llâhi saffen keennehüm bünyânun mersūs” âyetinin mefhüm-i sa'âdet-i mazmûni husûsunda mütevekkilen 'alâ'llâh el-hayyu'l-kadîm ve mütevekkilen bi mu'cizât-ı rasûlihi'l-kerîm 'ayelhi efdalu'l-salevât-i ve't-teslîm gazâ-i ekber ve cihâd-ı 'azama niyet edüb dâr's-saltanat olan muhammiye-i kostantiniyyeden hamâhâ Allâhu teâlâ 'ani'l-belîhi eşrâf-i ezmân ve ebrak-i evânda 'ilâm-ı nusret-i 'ilâmi zirve-i eflâke efrâşte ve râyât-i nusret-i âyât-i kubbe-i kerdüne efrâhte eyleyüb kara canibinden piyâde ve süvârince dilâver şîr şikâr ve mür-i şumârleki her biri eyyâm-i peykâr ve hengâm kâr u zarârda hezerân Rüstem İsfendiyâr zâr ve dil fikâr iderler ve Tuna yüzünden ricâl île malen mâl misvâl-i cibâl nice bûz neheng donanma gemileriyle ki her biri vakt-i hareket u zaman-ı cereyânda felek-i feleke denk olurlar. Memâlik-i küffarı hâkisâr ve akâlîm-i füccâr ben girdârdan diyâr-i hezimet düsâr ve küsur haşarat şî'âr engürüs men huşuna sevâbık-i eyyâm-i 'avâmdan dalâlet ve şekâvetîle me'nûs olub râh-i hidâyet ve câdde-i sa'âdetden me'yûslardır.”⁵⁸

⁵⁴ el-Cum'a 62/4.

⁵⁵ es-Saff, 61/4.

⁵⁶ et-Tevbe, 9/41.

⁵⁷ Kemâlpasazâde, *Mohaç Fetihnâmesi*, Haz. Şefaettin Severcan, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (Kayseri:1995), 126.

⁵⁸ Feridun Ahmed Bey, “*Budin Fetihnâmesi*” *Münşeâtü's-Selâtin*, 2/6-7.

Belgrad Fetihnâmesi'inden: “Kefere-i mezkûre env'a-i mekr ile küre-i İslâmı def' itmek kasd ittiklerince Paşa-i muşârunileyh tevâbi'yle “Kennehüm bünyânün mersûs”⁵⁹ câdde-i himmetde sâbit kadem olub zilzâl-i tob ve tüfenk-i küffârdan müteharrik ve mütezilz olmayüb kemâ kâne efkâr-i şaibesı muktezasınca mevâz'-i müteaddideden top ve tüfenk için metrisler vaz' idüb asıl kal'anın “fecealnâ 'âliyhâ sâfilehâ”⁶⁰ mûcibince ba'zı divârın bedestûsar-i tob müsâvi-i rûy-i zemîn kılûb ve kalelerinin ba'zısını tob-i lukâmle tahrîb ve ba'zını şerâre-i âteş-i intkâmla tahrîb kılûb Çendrüz tarafından mütevâli ve mütetâbi' sâikâ-yi tob ve tüfenk ve şerârihâ-yi âteş-i bî derenkle cevânib-i sitte-i cihât bel himme-i icrâ-yı cû kâinâtçün küre-i haddâdîn âteşin olub şerâraha-yı tob ve tüfenk cihâmı kaplayüb bâ'is-i zilzâle ve sebeb-i velvele-i zemîn ve zaman vâki' oldu ve asâkir-i mansûreden yeniçeri tâifesi ki pelenk-i efkenân kuvve-i dâvarî vasf-i şeknân meydân-i bahâdır ve şîrân-ı bîe-i şecâ'at ve nehengân-i celâdeddir. Berk vâ ol kala'-i âsmân-i asmânın burc ve bârusuna ‘urûc eyledüb “rucûmen li'ş-şeyâtîn”⁶¹ ol tâife-i tâğiyenin hayatları hâkiser idüb ve yâhûd semend ve irtibâkvât-ı hevâdan küre-i nâre su'ud idüb bâzû-yı bâzî tîr-i minkârinca gîr-i hancîra-yı küffâr vâki' olub bir sebîl “eynemâ tekünü yûdrik-kümü'l mevti velev küntüm fî burûcin müşeyyede”⁶² hiç vecle ol hısn-i hasîn ve hisâr-i metîne tahassünleri müfid olmayüb nâsiye-i hayâtlarına rakm “küllü nefsun zâikatü'l-mevt”⁶³ çekülüb hıfz-ı semûd ve ismet-i nemruda irtihâl ettiler.”⁶⁴

Keşfi Mehmet Çelebi'nin selimnâmesi'nden: “...Kendu gulâmlarından birkaç nev-civân sâhib-nâm neng ve pür-ferheng ile melâike-i müsevvinin gibi ‘urûc u su'ud ve nûr-i rahmet-i Rabbu'l 'âlemîn gibi hubût u ku'ud edib etrafından yeniçeri dilâverleri bu ma'nîye vâkıf olub kimi dehân-i tüfek-i lâ-yenfekden zebân-ı şimşîr-i ab-dârı ve kimi lisân-ı sinân-i cân-şikârla “*Nerede olursanız olun ölüm size ulaşır; sarp ve sağlam kalelerde olsanız bile*”⁶⁵ haberin virib âhir tevfik-i İlâhî zâhir ve telfîk-i nâ-mütenâhî nâşir olub içinde olan halkının uğurlarına gelenlerin merd u zen demeyüb helâk ve ol murdarlardan kal'ayı pâk idüb ve etrâfdan ‘asâkir-i zafer-şî'âr “*ve emtarnâ 'aleyhim mataran*” (*Üzerlerine yağmur yağdırdık*)”⁶⁶ mefhûmiyle lâ-yenfek tîr-i çarh-i zebûredeki yağmûr gibi yağdurüb her kişi tîr-i cân-şikârine pâr-i dil-i düşmenden peykâre ve hançer-i hûn-hârine âlûde-i kân idib âh-i mazlûmân ve kazâ-i âsmân gibi ol kal'a-i felek-kirdâre çıkûb hayâl-i hâb ve fikr-i ulûl-elbâb- misâl ve her yana püyân ve revân kimini yakûb kimini yıkub zen u evlâd ve hadem u hufât dimeyüb “*Ulâike ke'l-enâmi belhum edallu (Onlar hayvanlardan daha da aşağıdır)*”⁶⁷ mertebesine cümlesini ta'me-i tîr-i cân-şikâr ve gıdâ-yi tîg-i âteş-bâr idüb

⁵⁹ es-Saf, 61/4.

⁶⁰ el-Hicr, 15/74; Hüd, 11/82.

⁶¹ el-Mülk, 67/5.

⁶² en-Nisâ, 4/78.

⁶³ el-Ankebüt, 29/57.

⁶⁴ Feridun Bey, “Belgrad Fetihnâmesi” Münşeâtü's-Selâtin, 1/517.

⁶⁵ en-Nisâ, 4/78.

⁶⁶ el-A'râf, 7/84; eş-Şuarâ, 26/173; en-Neml, 27/58.

⁶⁷ el-A'râf, 7/179.

dizdār-i vārûn-efkâr-i la'îni helâk ve kâdî-i nâkis-reftâr u kej-âyîni dîde-nem-nâk ve girîbân-çâk izhâr-i ahvâl-i KızıL-bâş-i dâl eclîçûn dergâh-i mu'allaya îsâl u irsâl kıldı.”⁶⁸

Rodos Fetihnâmesi'inden: “Velhâsıl bu tarîkla ‘alet’tevâlî nice eyyâm ve leyâl gurre-i garra-yı sabahtan tarre-i matrâ-yı ravâha deġin ceng ve cidâl ve harb ve kıtâl olüb lâkin ebvâb-ı fütüh gîru aslâ meftûh olmamaġın âhir himmet-i ricâl nakla’u’l-cibâl muktezâsınca kala’-i mezbûrenin üzerine kuvve-i misâl topraklar sürülüb burclarına hendek ve esvâk kesilüb hendeġinden üzerine varılüb etbâk-i kusûr ve buyût-i dürbûnin üzerine havâle olüb dahî sene semân ve ve ‘ısrîn ve tis’ imie zî’lka’desinin üçüncü gününde bir def’a yürüyüş kılınüb tarafından tîr ve tüfeng bārân tükruk (tekrik) gibi yağdırılüb askâkir-i cerrâr-ı nusret-şîâr seyl-i kühsâr gibi hisâr divarları üzerine aküb hücum kılüb ve ba’zı kalelerine ve dîvârlarına dahî laġımlar kılınüb od virildikde “innezelzelete’s-sâati şeyun azîm”⁶⁹ deyü ol yerin hisârın bedeni berk-i hazen gibi lertzân olüb uç terfa’da olan serkeş kaleleri “fecealnâ ‘âliyhâsefilhâ”⁷⁰ mucibince tevâzu’ bilen bu kûb ve mâdde-i istizhârları olan muhkem dîvarları dahî rûz-i rûstehîz “ve tekünü ‘l-cibâlü ke’l-‘ihni’l-menfûş”⁷¹ misâli yıkulub târ mâr oldu. Amma geri dâhilinde olân küffâr-i melâ’in bed âyînin tevâfür berdenberd ve tekâsür aded aded birle serper şurûrlarında gazâları zâil olmayüb “ve zannü ennehüm mâni’atühum husûnehüm” guzât-ı gumânın üzerine seng-i çüb ve hambere ve tobdan gayr-i mahsûb gîrû bulduġuni atub bu tarîkla ‘isyân ve tuġyânları her ânda mütezâyid olüb kadem-i te’annüd ve temerrüdi dahî dâmen-i ita’ât ve takyîd çekmek kat’an mümkün olmadı.”⁷²

Budin Fetihnâmesi'nden: “...Mukâbele ve mukâtele itmek içün ve berü gelen tâife-i muvahhidîn ve fırka-i mücâhidîn göz açtırmayüb sinân cânsitân ve tîġ-i âteş feşân ile temâm zebûn ve cekerlerin pür-hûn idüb cû-yi hûn Ceyhun ve Seyhun gibi revân oldî şöyle ki darb ve harbin tef ve tabenden pûs-i semâda sîm-i sehâb mânend-i âb-ı nâbs üzülüb akdı ve tenevvür kâr-ı zâr kızüb ġür-i zemninde ki sevri yakdı muhassal-i kelâm akşama deġin darb ve harb ve azîm nebred oldu ki her kez rûzigâr görmemişdi. “Görmemişdir âlem içre ona benzer kâr-ı zâr” Âhiru’lemlr meyâmin te’yîdât-ı ilâhî ve mahâsin-i tevfikât-i nâ mütenâhî devlet-i pâdişâhiye karîn olüb nâġâh serâdik-ı ‘izzet “ve kâne hakan ‘aleynâ nasru’l-müminîn”⁷³mâverâsından cemâl ve kemâl “ve kezâlike neczi’l-muhsinîn”⁷⁴ tecelli idüb ol zümre-i fecerenin semi’ bî cem’lerine kûban ki hâtif-i gayb “yâ eyyühe’n-nemlü udhlü mesâkinekü”⁷⁵fehvasını ilga eyledi ki rû-yi tevekkufa bakmaġa ruhsat bulmayüb likâ-yi hezîmet eseri ġanîmet bilüb “ke ennehüm müstenfiratün ferrat min kasveratin”⁷⁶ fehvasınca afitâb ve hayrân-i giryân oldular. Pes hezirân gîr ve dâr firar iden küffâr hâkisârın bâz şikâr ardınca düşdî ki ardlarına düşüb her kande buldular ise

⁶⁸ Keşfi Mehmed Çelebi, Selim-nâme çev. Şefaettin Severcan (Kayseri: Can Ofset, 1995), 126-127.

⁶⁹ el-Hac, 22/1.

⁷⁰ Hüd, 11/82; el-Hicr, 15/74.

⁷¹ el-Kâria, 105/4-5.

⁷² Feridun Ahmed Bey, “Rodos Fetihnâmesi” *Münşeâtı’s-Selâtin*, 1/524.

⁷³ er-Rüm, 30/47.

⁷⁴ Yûsuf, 12/22; es-Sâffât, 37/80.

⁷⁵ en-Neml, 27/18.

⁷⁶ el-Müddessir, 74/50-51.

emān virmeyüb ber mücib fehvā-yı se’adetefzā “faktülü’l-müşrikîne haysü vecedümühüm”⁷⁷ kimini serpençe-i şîr-i ‘arîne düşürüb garibān-i hayatını çāk ve kimini āb-ı Tuna’ya döküb āl-i Firavn gibi belâ-yı gark ile vücūd-i nā pākilerin helāk ettiler ve nicesin dahî dirî tutüb esîr-i bend-i belâ-yı giriftârına ettiler ol ma’rekede papasın ve sâyir ma’şer-i bânlarının bâşları kesilüb amma kral-ı münkesiri’l bāldām-ı kesre düşmüş iken zulām-ı şāmi hāta etmegin necāt bulüb firār eyledi. Çünkîm cemi’yyet-i küffār böyle inkisār buldu.”⁷⁸

Belgrad Fetihnâmesi’inden: “Kefere-i mezkûre env’a-i mekr ile küre-i İslâmı def’ itmek kasd ittiklerince Paşa-i muşârunileyh tevâbi’yle “Kennehüm bünyânün mersûs”⁷⁹ cādde-i himmetde sâbit kadem olüb zilzāl-i tob ve tüfenk-i küffârdan müteharrik ve mütezelzil olmayüb kemā kâne efkâr-i şaibesı muktezasınca mevâz’i-i müteaddideden top ve tüfenk için metrisler vaz’ idüb asıl kal’anın “fecealnâ ‘āliyhâ sâfilehâ” mücibince ba’zı divârın bedestîsâr-i tob müsâvi-i rûy-i zemîn kılüb ve kalelerinin ba’zısını tob-i lukâmle tahrîb ve ba’zını şerâre-i âteş-i intkâmla tahrîb kılüb Çendrüz tarafından mütevâli ve mütetâbi’ sâikâ-yi tob ve tüfenk ve şerârihâ-yi âteş-i bî derenkle cevâhib-i sitte-i cihât bel himme-i icrâ-yı cû kâinâtçün küre-i haddâdîn âteşin olub şerâraha-yı tob ve tüfenk cihânı kaplayûb bâ’is-i zilzâle ve sebep-i velvele-i zemîn ve zaman vâki’ oldu.”⁸⁰

Kıvâmî, Fatih Sultan Mehmed’in seferlerinden birkaç bölümünü II. Bâyezid’e okumuş, o da eserini tamamlaması için müellifimize emir vermiştir. Kıvâmî bu konu da şöyle der:

“ Sözüümüz ol-durur sultân-ı a‘zam

Muhammed bin Murād ol Han-ı a‘zam

Bir iki ittiğü meclis-i gazādan

Dimişdük anuban anı du‘ādan

O ‘arz olmuş idi şeh Bâyezîd’e

Sa‘adet âfitâbı nûr-ı dîde

Buyurmuş lutfîla târîh-i şâhı

Disün ger ‘avn ide fazl-ı ilâhî

Anı emr eyledü çün kim halîfe

Gerekdür kim ola iş bu latîfe”⁸¹

⁷⁷ et-Tevbe, 9/5.

⁷⁸ Feridun Bey, “Budun Fetihnâmesi”, *Münşeâtı’s-Selâtin*, 2/9.

⁷⁹ es-Saf, 61/4.

⁸⁰ Feridun Bey, “Belgrad Fetihnâmesi” *Münşeâtı’s-Selâtin*, 1/517.

⁸¹ Kıvâmî, Fetih-nâme-i Sultan Mehmed, çev. Franz Babinger Tıpkı Basım (İstanbul: Ma‘ârif Vekâleti, 1955), v.75/9-13.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde ilk başlarda sadece bir fethi anlatan ve bazen bir tarihin bir bölümünü oluşturan eserler yazılırken, daha sonra bir padişahın, bir vezirin veya bir paşanın yaptığı savaşları ve kazandığı fetihleri konu eden fetihnâmeler yazılmıştır. Bazı fetihnâmeler, sefere çıkıldığı ve savaşın meydana geldiği andan itibaren kaleme alınırken, bazıları da aradan bir süre geçtikten sonra yazılanlar da vardır.

Osmanlı Devleti'nin şanlı günlerinde birçok ülkeye gönderilen fetihnâmeler, gerileme ve dağılma devrinde tamamen azalmış, bu tür nâmelere rastlanmamıştır. Kaleme alındığı dönemin askerî, hukukî, siyâsî ve edebî konuları hakkında günümüz araştırmacılarına ışık tutan bu eserler, meydana gelen olay ve savaşların sadece basit bir tarihi olmayıp; Allah için cihad sevdasıyla, sınırsız fetihler gerçekleştiren atalarımızın ortaya koyduğu örnek savaş ahlakının, savaş meydanlarında nasıl şekillendiğini gösteren vesikalardır. Zamanımızda soykırım ve sömürgeci iddiaları ile karalanmak istenen, barbar olduğu tezini ileri sürülen milletimizin yaptığı savaş ve fetihlerde hiç de böyle olmadığı, yapılan savaşlarda düşman karşısında hak, adalet ve doğruluktan ayrılmadığı fetihnâmelerde açıkça görülmektedir.

Yukardaki bilgiler ışığında fetihnâmeler, tarihî bir vesika olup, geçmişle ilgili önemli bilgiler içeren edebî-tarihî bir türdür. Bu eserlerde, yapılan fetihlerin yalnız kılıç kuvveti ile değil, aynı zamanda akıl ve vicdanla da ilgili olduğu görülmektedir. Geçmiş milletlere bakıldığında; onların meydana getirdiği medeniyetlerin akıl ve vicdanın hâkim olduğu bir ortamda filizlenip geliştiği, bunu aksi olan sömürgeci ve zorba düşünceler ise, uzun zaman varlıklarını sürdürmedikleri, ayrıca kültürel bir miras bırakmadıkları görülür. Tarihî olaylar, tarihî metinler doğrultusunda okunup değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

- Aksoy, Hasan. “Fetihnâme”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 12/470-472. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Aksoy, Hasan. “Tarihî Bir Belge ve Türk İslâm Edebiyatında Bir Tür Olarak Fetihnâmeler”. İLAM Araştırmalar Dergisi 2/2 (Temmuz- Aralık 1977), 7-19.
- Arıker, Samet. “Osmanlı Tarih Yazıcılığı”. Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 8 (Ekim 2015), 199-217.
- Atmaca, Veli. “Hadisler Bağlamından Siyâsetnâmeler III”. Sosyal Bilimler Dergisi 14/1(Elazığ: Ocak 2004), 165-187.
- Babinger, Franz. Osmanlı Türk yazarları ve Eserleri. çev. Coşkun Üçok. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982.

- Dündar, Hasan. “Rahîmzâde İbrahim (Harîmî) Çavuş’un Gence Fetihnâmesi Adlı Eserin Transkripsiyonu ve Kritisasyonu”. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Erkan, Mustafa. “Gazavatnâmeler” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi 13/439-440. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Feridun Ahmed Bey. Münşeâtı’s-Selâtin. 1/451-453. İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1274.
- Hayrâbât. Kırım Zafernâmesi. haz. Salih Hayri-Necati Birinci. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.
- İnalcık, Halil, - Oğuz, Mevlüd. Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehmed Hân. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.
- Kur’ân-ı Kerim Meâli, çev. Hayrettin Karaman vd. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004
- Karavelioğlu, Murat. “Mahremî’nin Mohaç Fetihnâmesi Örneğinden Hareketle Edebî Metinlerin Târihî Olayları Anlatımına Dair” Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi 11 (İstanbul, 2013), 217-236.
- Keşfi Mehmet Çelebi. Selim-nâme haz. Şefaettin Severcan. Kayseri: Can Ofset, 1995.
- Kıvâmî. Fetihnâme-i Sultan Mehmed. çev. Franz Babinger. İstanbul: Maarif Basımevi, 1955.
- Köprülü, M. Fuat. “Bizans Müesseslerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri”. Ankara: Akçağ Yayınları, 2012.
- Levend, Ağâh Sırrı. Gazavatnâmeler ve Mihailoğlu Ali Bey’in Gazavatnâmesi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1956.
- Pakalın, Mehmet Zeki. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.
- Severcan, Şefaettin. “Fetihnâmeler Osmanlıda Zaferin Muhteşem Belgeleri”. Ankara: Fecr Yayınları, 2020.
- Şamî, Nizamüddîn. Zafernâme. çev. Necati Lugal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987.
- Şükün, Ziya. Farsça-Türkçe Lügât Gencei Güftâr Ferhengi Ziyâ. 3/1867. İstanbul: Maarif Matbaası, 1944.
- Turan, Osman. Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1978.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.

ASEAD 8. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU
EJSER 8th INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON SOCIAL SCIENCES
20-22 Kasım / November 2021 Hamburg – ALMANYA/GERMANY

YAŞLILIK ve TAZELENME ÜNİVERSİTESİ

Doç. Dr. Volkan YÜCEL
İstanbul Kent Üniversitesi, İİTBF
<https://orcid.org/0000-0003-4240-3206>
bvolkanyucel@gmail.com

ÖZET

Yaşlılık herkesin deneyimlediği bir süreçtir. 20. yy.nin başına kadar bireysel bir sorun olarak görülen yaşlılık artık kendi haklarına ve özel sorunlarına sahip bir alandır. Üretkenliğin, sosyal çevrenin ve sağlığın kaybı, yaşlılıkta çok ciddi psikolojik sorunlara yol açabilmektedir. Ülkemize has koşullarda ortaya çıkan Tazelenme Üniversitesi eşi olmayan bir Türk eğitim modelidir. Disiplinler arası gerontoloji alanında atılmış bir adım olan bu yapı, sekiz üniversite kampüsünde denenmiştir. Bu çalışmada yaşlılık sorunları ve Tazeleme Üniversitesi yaklaşımı literatür taraması ve raporları eşliğinde incelenecektir.

Anahtar Sözcükler: Yaşlılık, Tazeleme Üniversitesi, Eğitim

AGING and REFRESHING UNIVERSITY

Assoc. Prof. Dr. Volkan YUCEL

ABSTRACT

Aging is a process that everyone experiences. Old age, which was seen as an individual problem until the beginning of the 20th century, is now a period with its own rights and special problems. Loss of productivity, social environment and health can lead to serious psychological problems in old age. Refreshing University, which emerged in conditions unique to our country, is a unique Turkish education model. This structure, which is a step taken in the field of interdisciplinary gerontology, is currently maintained on eight university campuses. In this study, aging problems and Refreshment University approach will be examined in the light of literature review and reports.

Keywords: Aging, Refresher University, Education

1. GİRİŞ

Yaşlılık her insanın başına gelen sosyal bir süreç olduğu kadar, ciddiye alınmadığı takdirde de sorunlu bir zaman dilimidir. Yaşlılıktaki sorunlarla mücadele etmek için geniş tabanlı düşünmek ve planlar yapmak gerekmektedir. 1900'lü yılların başına kadar yaşam beklentisi insanlık için sadece 30-50 yaş arası olmasına rağmen, ilerleyen dönemlerde tıp alanındaki gelişmeler bu beklentiyi ileriye atmıştır. Eskiden 30-50 yaş döneminde yaşlanmadan ölen insanlar zaman içerisinde hayatlarının uzun bir dönemini yaşlı olarak geçirmeye başladılar.

Endüstriyel devrim ve modern yaşamın getirdiği yeni alışkanlıklar tüm yaş kategorilerini etkilediği gibi, yaş almış insanları da etkilemiştir. Yaşlandıkça kendisini işlevsiz gören ve toplum ve hatta aile dışına itilmiş bulan birçok kişi vardır. Bir açıdan toplum dışına itilen yaşlılar, hissizleşmiştir; hatta toplumdaki yaş kategorileri içinde yatay ve dikey hiyerarşide yaşamlarının uzun bölümünü, yaşlı olarak geçirmeye başlamıştır. Böylelikle yaşlılık, belki de yaşamın en uzun dönemi olarak belirmiş ve insan ömrünün önemli bir potansiyeli haline gelmiştir. İnsanlar artık var oluşlarının önemli bir kısmını, tam da hayattan asıl verim alınacak dönemde, yaşam dışı kalarak ya da en azından öyle hissederek geçirmektedir.

Yaşlılar kendi hallerini ya da taleplerini belli bir bilinçle ifade edebilmektedir. İnsan ömrünün uzun bir kısmının emekli, yaşlı ve işsiz olarak kabul edilmesi toplumsal açıdan hem ekonomik hem sosyal pek çok zarara yol açabilmektedir. Fiziksel, duygusal ve sosyal yaşlanma ayrı ayrı unsurlar olarak insan verimliliğini ve yaşam kalitesini azaltan unsurlardır. Oysa yaşlılık hem geciktirilebilir bir şeydir hem de aktif yaşlanma ile yaşlanmanın kendisi eğitsel açıdan donatılabilir ve tekrar üretken hale getirilebilir.

Anne babalar çocukları büyüdüğünde yalnız kalabilmektedir. Toplum içinde aktif bir birey, iş hayatını kaybettiğinde ya da başarılı ve ünlü birisi popüleritesini yitirdiğinde yalnızlaşmakta ve kendisini bir fazlalık olarak görebilmektedir. Eski büyük ailelerin kaybolmasıyla ve çekirdek aile dediğimiz yapıların ortaya çıkmasıyla birlikte, ailenin tanımı da yalnızca anne baba ve çocuktan ibaret hale gelmiştir. Böylece çocuklarla ilişkisi kalmayan yaşlıların, yalnızlığa sürüklenmesi ya da sadece yaşlanınca yalnız kalmamak için çocuk yapmaları söz konusu olabilmektedir. Yaşlılığın bir muhtaçlık kategorisi olarak görülmesi, kabul edilebilir bir tutum sayılamaz. Yaşlandıkça kendi hayat arkadaşını, sosyal arkadaşlarını ve sağlık ve yaşam gücünü kaybeden kişilerin, bu kayıpları telafi etmesi ve tekrar kazanması mümkündür. Sosyal refah devleti anlayışı uyarınca, her yaş grubundan insanın teşvik edilmesi gerekmektedir.

Yaşlıların sadece kendi yaşadıkları içsel deneyimleri değil, aynı zamanda onların ve diğerlerinin yaşlılıkla ilişkili algıları da bu açıdan değişmelidir. Günümüz toplumlarına baktığımızda refah seviyesi her ne olursa olsun toplumların kuşaklar arası çatışma ile baş başa kaldıklarını görüyoruz. Bu baş başa kalmışlık bazen dikey bazen yatay hiyerarşiler oluştursa da gençler üzerinde yaşlıların etkisi hala sürmektedir. Öyle ki politik alanda hala yaşlı insanların aktif olduğunu ve yaşlı insanların seçilerek toplumları yönettiğini görmekteyiz. Yaşlılık eskiden bilgelik olarak metaforize edilirken, şimdi bir tür otokrasi alanı olarak görülmektedir.

Bir yandan da siyaset üzerinden gelen bu tepeden inmece ve yaşlı odaklı yönetim biçimi, genç kuşakların tepkisini çekmekte ve arada kutsal bir ilişki doğmaktadır. Elbette ki toplumlar giderek yaşlanmaktadır ve Türkiye toplumu ele alındığında pasif yaşlanmanın önemli bir sorun haline geldiği belirtilebilir. Bu açıdan baktığımızda toplumsal ve sosyal gelişme ve açılımlar için yaşlılar konusunda yeni çalışmalar yapılmalı, hem bölgesel ve kentsel hem de ruhsal açıdan yeni yeni ihtiyaçlar ve talepler değerlendirilmelidir.

2. LİTERATÜR

Dünya Sağlık Örgütü (WHO) yaş kategorilerine bakıldığında; 0-17 yaş: ergen, 18-65 yaş: genç, 66-79 yaş: orta yaş ve 80-99 yaş: yaşlı olarak kabul edilmektedir. İnsan ömrünün ortalama 30 yılı yaşanmış olarak geçmektedir. Bu açıdan yaşlılık üzerine yapılması gereken araştırmalar öne çıkmaktadır. Türkiye’de bu alanın gerek sosyolojide ve gerek sosyal hizmet alanında çok ileri gittiği söylenemez. Hatta tıp alanında yaşlılara özgü hastalıklarla ilgilenen geriatri disiplininin tıbbi kaynaklar dışında bir kaynak yaratamadığını savunanlar da vardır (Tufan, 2014: 19).

Yaşlılık daha çok bir sosyal hizmet kategorisi olarak öne çıkmaktadır. Türkiye’de yaşlıların toplum dışına itilmesi ya da eğitim dışında kalmaları kabul edilebilir bir gerçeklik değildir. Türkiye’deki literatür incelendiğinde yaşlılarla ilgili çalışmaların yeterli düzeyde olmadığı görülmektedir. Bu durum literatürel bir boşluk neden olmuştur. Yaşlı eğitimi konusundaysa Tazeleme Üniversitesi’yle ilişkili bazı kaynaklara rastlanmaktadır.

Öncelikle Esgin’in (2017) “Tazelenme Üniversitesi öğrencilerinde genel beslenme bilgi düzeyi ve ilişkili faktörler” tezine rastlamaktayız. Bu tezde üniversiteye devam eden yaşlıların beslenme konusunda edindikleri bilgiler farklı biçimlerde davranışlara yansımaları açısından ölçülmüştür. Yine Taşan’ın (2018) “Kullanımlar ve doyumlar yaklaşımı perspektifinden yaşlıların sosyal medya kullanım motivasyonları” tezi, yaşlıların teknolojiye ilgileri ve aldıkları eğitimlerle ne düzeyde yeni bir katılım gerçekleştirdiklerini ve bu katılımın doyuruculuğunu ölçülmeye çalışmıştır.

Gürdal’ın 2018’de tamamladığı “Tazelenme Üniversitesi örneğinde yaşam boyu öğrenmenin yaşam durumuna etkisi” tezindeyse, yaş almış kişilerin katıldıkları eğitim süreci sonunda davranış ve tutumlarının ne ölçüde değiştiği ve bu değişimin negatif ya da pozitif sonuçları tartışılmıştır. Budak’ın 2020’deki “60+ Tazelenme Üniversitesi öğrencilerinin başarılı yaşlanma durumlarının değerlendirilmesi” tezindeyse, yaşlıların aktif yaşlanma konusundaki algılarının değişimi ve bu değişimin kendi yaşam kalitelerini nasıl arttırdığı incelenmiştir.

Özgür’ün (2020) “60+ Tazelenme Üniversitesi öğrencilerinin geronteknolojik ürünleri kullanımına yönelik tutumları” çalışmasında, Antalya’da yaşlılara yönelik verilen eğitimler sonucu ürün kullanma becerileri ölçülmüştür. İmançer’in 2020 tarihli “Tazelenme Üniversitesi 60 yaş ve üzeri bireylerde obezite varlığı, beden ağırlığı algısı ve ilişkili etmenler” çalışmasıysa Ege Üniversitesi kampüsünde eğitim alan yaşlıların diyet ve beslenme algıları üzerine yapılan bir

çalışmadır. Son olarak Tazelenme Üniversitesi kapsamında Karatağ'ın (2021) "60+ Tazelenme Üniversitesi öğrencilerinin kayıp ve yas üzerine tutumları" çalışmasında yakınlarını, sevgililerini, eşlerini ya da arkadaşlarını kaybeden yaşlılar üzerinde, aldıkları eğitim sonucu değişen yas algılarının incelendiği söylenebilir.

3. TAZELENME ÜNİVERSİTESİ

Aile anlayış ve algısı, her ne kadar dünya üzerinde değişimler geçirse de Türk sosyal politikalarının temel ögesi olarak hala korunmaktadır. Eski geniş aileler yerini çekirdek ailelere bırakmış ama cinsiyet ve yaş rollerindeki feodal kalıplar pek değişmemiştir. Sosyal hizmet temel olarak çocuklara, engellilere ve yaşlılara özel ilgi göstermeyi ve eğitim vermeyi gerektiren profesyonel bir hizmettir. Türkiye örneğindeyse aile içinde kuşakların sırayla birbirlerine baktıkları görülmektedir. Bu durum ailenin ekonomik olarak tasarruf etmesini sağlarken, hizmetler dışarıdan alınmamaktadır. Örneğin babaanne minik toruna, abla küçük kardeşe, teyze engelli yeğene ve yaşlanınca çocuk ihtiyar annesine gönüllü olarak bakmaktadır ve kendine ayırabileceği zamanı feda etmektedir.

Bu açıdan huzurevleri ya da yaşlı rehabilitasyon merkezleri profesyonel hizmet veren kurumlar olarak yaşlıların yaşam doyumu için sosyal hedefler taşırlar. Tazelenme Üniversitesi örneğine baktığımızda özgün bir girişimle karşılaşmaktayız. Tazelenme Üniversitesi, Akdeniz Üniversitesi Gerontoloji Bölüm Başkanı olan Prof. Dr. İsmail Tufan'ın önderliğinde geliştirilmiş bir sosyal sorumluluk projesidir. Bir girişim olarak ortaya çıkan bu proje daha sonra yayılmış ve verimliliği gözlemlenince de kapsamı genişletilmeye çalışılmıştır.

Proje, Prof. Dr. İsmail Tufan tarafından 2000 yılından bu yana sürdürülen ve 2023 yılında tamamlanması beklenen Türkiye Gerontoloji Atlası (GeroAtlas) araştırmasından elde edilen verilere dayanarak yapılandırılmıştır. 2000 yılında Türkiye'nin Gerontoloji atlasını çıkarmak için çalışmalara başlayan Tufan 2002 yılında Antik Çağdan Günümüze Yaşlılık (2002) kitabını kaleme almış ve bu alanda ilk adımlar atılmıştır (Gürdal, 2018).

Tazelenme Üniversitesi 14.05.2016 tarihinde hizmet vermeye başlamıştır. Temel hedefi yaşam boyu öğrenme olan Tazelenme Üniversitesi gönüllü akademisyenlerin ders verme ilkesine dayanmaktadır. Konular başvuruda bulunan yaş almış kişilerin talep ve beklentileri gözetilerek seçilmekte ve hazırlanmaktadır (Tufan, 2016). Tazelenme Üniversitesi sosyal projesi, öncelikle yaşlanma konusundaki bilinçsizliğin nedenlerinin araştırılması sonucu ortaya çıkmıştır. Bu eksikliğin fark edilmesiyle birlikte öncelikle Akdeniz Üniversitesi'nde ve daha sonra da Ege Üniversitesi, Nişantaşı Üniversitesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi ve Alanya Hamdullah Emin Paşa Üniversitesi'nde aktif olarak hayata geçirilmiştir. 60 yaş üstündeki öğrencilere gönüllü akademisyenler tarafından eğitim verilmektedir. 2019'da Anadolu Üniversitesi'ni de bünyesine eklemiştir.

Tazelenme Üniversitesi'ne katılımın yaşlılar açısından en önemli gerekçelerinden birisi, ücretsiz olmasıdır. Üniversitede sağlıkla ilgili teorik dersler, diyetetik dersleri ve

egzersiz gibi uygulamalı dersler mevcuttur. Yaşlıların, özellikle de sağlık ve bedenlerine daha çok dikkat edebilmek için eğitimlerine devam ettikleri çalışmalarda bulgulanmıştır (Esgin, 2017 ve İmançer, 2020). Üniversitenin temel amacı yaşlı bireylerin aktif, özgür, bağımsız ve sağlıklı olmalarını sağlamaktır.

SONUÇ

Tazelenme Üniversitesi yaşlı sağlığı ve iyi oluşu için kapsamlı bir denemedir. Tazelenme Üniversitesi bir sosyal sorumluluk projesidir ve sosyal sorumluluk, yaratıcılıkla bağlantılıdır. Tazelenme Üniversitesi, yaşlı bireylerin ihtiyaçlarının algılandığı ve bu algı çerçevesinde ilişkilendirildiği bir sosyal sorumluluk konseptiyle ilerlemektedir (Tufan ve Durak, 2018). Yaşlılığın kendine has sorunlarıyla ilgilenen Tazelenme Üniversitesi, onların teknolojik ürünlere karşı güvensizlik duygusunun azaltılmasında (Özgür, 2020) bile kullanılabileceğini göstermiştir.

Yaşlı nüfusun bu tarz geç dönem eğitimlerle toplumun genel tıbbi koşullarının düzeltilmesi ve daha güçlü bir iyi oluş haline yaklaştırılmasıyla ekonomik olarak genel harcamaların da azaltılabileceğine işaret etmektedir. Tüm bu iyilik hallerinin maksimalize edilebilmesi için, ihtiyaca yönelik tüm faktörlerin saptanması gerekmektedir. Yapılan bir araştırmada iyilik halinin yaş ile negatif, eğitim seviyesi ve sağlıklı yaşam tarzı ile pozitif yönlü bir ilişkisi olduğu görülmüştür ve ayrıca yalnız yaşamanın yanı sıra ölüm gibi insan iradesi dışında gelişen ayrılıkların, bireylerin yaşam tarzını ve iyilik halini olumsuz yönde etkilediği sonucuna varılmıştır (Bahar ve Başbüyük, 2019).

Yaşam boyu öğrenmeyi destekleyen sosyal sorumluluk projelerinin artırılması, ileri yaşta gönüllülük esasına dayalı yeniden katılımların sağlanması toplumsal bilinç açısından da önemlidir. Örneğin yapılan çalışmalarda yaşlıların doğru beden ağırlığı algısına sahip olmaları ve sağlık risklerini daha iyi anlamalarının TAÜ'ler aracılığıyla kolaylaştığı bulunmuştur (İmançer, 2020). Bu tür araştırmaların desteklenmesi için diğer antropometrik ölçümlere de ihtiyaç duyulmakta ve farklı tıp alanlarının öğrenciler üzerinde yeni araştırmalar yapması gerekmektedir.

Yaşlılığın değişen yapısı ile birlikte bireyler yaşlılık döneminde pasif, kronik hasta, bakım ve bakıma muhtaçlık gibi sorunlarla mücadele etmek yerine; sağlıklı, aktif ve üretken ve toplumsal rollerini devam ettirmenin mücadelesini vermeye başlayacaktır (Özgür, 2020).

Türkiye'de yaşlı sayısı giderek artmaktadır. Yaşlı bireylerin sorunlarına ve ihtiyaçlarına sessiz kalmak çok daha büyük riskler doğurabilir. Bu açıdan gerontoloji, sosyal hizmet ve psikoloji gibi disiplinler bir araya gelerek ortak çalışmalar yapmalı ve yaşlılık dönemi daha detaylı ve yerel koşullarda da incelenmelidir. Genel olarak Tazelenme Üniversitesi'nin başarılı yaşlanma üzerinde etkisinin olumlu olduğu söylenebilir ve bu tür sosyal sorumluluk projeleriyle ilgili araştırmalar farklı açılardan irdelenerek yaygınlaştırılabilir (Budak, 2020).

Türkiye’de tüm illerde yaşlı bireyler için psikolojik, sosyal ve fiziksel sağlığı teşvik edici projeler desteklenmelidir. Mevcut yüzlerce özel üniversite ve devlet üniversitesi düşünülürken üniversite içermeyen il yoktur. Her ilde yaşlı sayısı hızla artmaktadır. Bu açıdan TAÜ’lerin YÖK sistemine dahil edilerek tüm illere konumlandırılması önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Bahar, T. ve Başbüyük, H. H. (2019). “Antalya 60+ Tazelenme Üniversitesi öğrencilerinin iyilik halinin değerlendirilmesi”, Ankara Sağlık Bilimleri Dergisi (Journal of Ankara Health Sciences), 2019, (1), 160-173.
- Budak, Burhan (2020). “60+ Tazelenme Üniversitesi öğrencilerinin başarılı yaşlanma durumlarının değerlendirilmesi”, Akdeniz Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Esgin, Ö. (2017). “Tazelenme Üniversitesi öğrencilerinde genel beslenme bilgi düzeyi ve ilişkili faktörler”, Ege Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Gürdal, F. Y. (2018). “Tazelenme Üniversitesi örneğinde yaşam boyu öğrenmenin yaşam durumuna”, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- İmançer, E. D. (2020). “Tazelenme Üniversitesi Ege kampüsündeki 60 yaş ve üzeri bireylerde obezite varlığı, beden ağırlığı algısı ve ilişkili etmenler”, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Karatağ, A. (2021). “60+ Tazelenme Üniversitesi öğrencilerinin kayıp ve yas üzerine tutumları: Ölçek geliştirilmesi ve uygulanması”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Özgür, Ö. (2020). “60+ Tazelenme Üniversitesi öğrencilerinin geronteknolojik ürünleri kullanımına yönelik tutumları: Antalya örneği”, Akdeniz Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Taşan, R. (2018). “Kullanımlar ve doyumlar yaklaşımı perspektifinden yaşlıların sosyal medya kullanım motivasyonları: Tazelenme Üniversitesi örneği”, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Tufan, İ. (2002). Antik Çağdan Günümüze Yaşlılık. İstanbul: Aykırı Yayıncılık.
- Tufan, İ. (2014). Türkiye’de Yaşlılığın Yapısal Değişimi. İstanbul: Koç Üniversitesi.
- Tufan, İ. ve Durak, M. (2018). Gerontoloji: Bakım ve Sağlık. Ankara: Nobel Akademik Yayınları.
- Tufan, İ. (2016). Nazilli Yaşlılık Araştırması. Ankara: Nobel.

ASEAD 8. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU
EJSER 8th INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON SOCIAL SCIENCES
20-22 Kasım / November 2021 Hamburg – ALMANYA/GERMANY

KARABAĞ KRİZİ'NE ABD'NİN İÇ VE DIŞ POLİTİKA DİNAMİKLERİNİN
ETKİLERİ

İhsan ALPARGIN

Bahçeşehir Üniversitesi

ORCID: 0000-0002-6704-8223

ihсан.alpargin@gmail.com

Sevcan KURNAZ

Bahçeşehir Üniversitesi

ORCID: 0000-0001-8605-1164

sevcan.kurnaz@gs.bau.edu.tr

Mustafa CANAYDIN

mustafa.canaydin@trt.net.tr

ÖZET

Soğuk Savaş'ın bitmesi ve SSCB nin dağılması sonucu ABD nin tek süper güç olması ile yeni dünya düzeninde küresel dinamiklerde olduğu gibi Kafkasya siyasetinde önemli değişimler yaşanmıştır. SSCB döneminde dondurulmuş durumda olan etnik çatışmalar Perestroyka sonrası Pandora nın kutusu açılmış Karabağ ın 1992 de Ermenistan tarafından işgaliyle Azerbaycan ve Ermenistan arasında otuz yılı aşkın sürecek olan yeni kriz ortaya çıkmıştır. Çalışmada Ermeni ve Azeri uluslarını derinden etkileyen Karabağ Krizi'nin dinamiklerini, en önemli dinamiklerden olan ABD nin sürece etkisini ve krizin aktörlerinin ABD iç-dış siyasetine etkisini mukayese ederek yönetici sınıfın ulusal çıkar ve kişisel çıkar ikileminde verdikleri kararların arka planının sorgulanması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Karabağ, ABD, Diaspora, Lobi.

THE EFFECTS OF THE USA'S DOMESTIC AND FOREIGN POLICY DYNAMICS ON THE KARABAKH CRISIS

Ihsan ALPARGIN
Sevcan KURNAZ
Mustafa CANAYDIN

ABSTRACT

With the End of the Cold War, the Dissolution of the Soviet Union and the USA becoming the world's sole superpower, major changes have occurred in the Caucasian politics along with the global dynamics in the New World Order. Ethnic conflicts that have remained frozen throughout the Soviet era were reignited after Pandora's box had been opened and with the occupation of Karabakh by Armenia in 1992, a new crisis emerged that would last more than thirty years between Azerbaijan and Armenia. This study is aimed to question the background of the decisions made by the ruling class in the national-personal interest dilemma by comparing the dynamics of the Karabakh Crisis, which deeply affected both Armenian and Azerbaijani nations to USA's influence - which is one of the most important dynamics - on the conflict and the overall effects of the actors of the crisis on the US domestic and foreign policies.

Keywords: Karabakh, USA, Diaspora, Lobby

1. GİRİŞ

Ermenistan ile Azerbaycan devletleri arasındaki Karabağ savaşı 20. Yüzyılın sonlarından 21. Yüzyılın başlarına kadar devam eden ve gerek ulusal gerekse uluslararası anlamda önem teşkil eden bir konudur. Soğuk savaş sonrası tek kutuplu yeni düzende yeniden yükselen tansiyon ve çok kutuplu düzene geçiş sürecinde yeniden başlayan sıcak çatışmaların nedenlerinin doğru okunmasında bölgesel güçlerin motivasyonları kadar küresel aktörlerin de soruna bakış açılarının ve önceliklerinin değişiminin de iyi okunması gerekmektedir. İki devletin dış ilişkilerde teşkil ettiği önem ve değer ve bunun Karabağ sorununa yansımalarını anlamak için kapsamlı bir bakış açısının yanı sıra ele alınması gereken parametrelerin dikkatle seçilmesi ve yorumlanması gereklidir. Karabağ Krizi'nin uluslararası boyutlarının dikkatle incelenmesi ve özellikle ABD siyaseti açısından öneminin kavranması krizin çözüm yolunun daha net görülmesini sağlayacaktır.

Karabağ Sorunu'nda ABD nin rolünü merkeze alan bu çalışmada bağımlı değişken tabii olarak Karabağ Krizi, bağımsız değişkenler ABD iç ve dış siyaseti olarak ele alınacaktır. Çalışmanın sorunsalı olarak Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nin iç politika dinamiklerinin dış politika üzerine tesirini anlamlandırmak olarak belirlenmiştir. Bu çalışma içerisinde test edilecek olan hipotez ise var olan iç ve dış politika çatışmalarının ABD'nin bir uluslararası politikada konumunu belirlemede tesirinin hacmi kadar büyük olmadığıdır.

Zira ABD bir büyük güç olarak uluslararası konumunu belirlerken tarih boyunca birden fazla parametre üzerine yoğunlaşmıştır.

Karabağ Sorunu ‘nun en önemli uluslararası aktörlerden biri olan ABD’nin konumunu belirlerken riskler ve fırsatların nasıl değerlendirildiği, iç politika etki gruplarının (Ermeni diasporasının lobi ve PAC leri) dış politika mekanizmasına ne ölçüde ve hangi durumlarda etki edebildiği tahlil edilecektir. ABD Başkanlık sisteminin bir tezahürü olarak kuvvetler ayrılığını anlamak ve bunu müteakiben seçim kampanyası argümanlarını çözümlenmek konunun derinliğini özümsemek anlamında ilk adımdır. Bu sebeple ilk bölümde toplumsal anlamda Azerbaycan ve Ermenistan devletlerinin ABD siyasetine dolaylı ya da direkt etkilerini test etmek ve veri anlamında ortaya çıkanları değerlendirme amacı güdülecektir. Bu diasporaların iç politikada etkilerinin boyutları anlamlandırılmaya çalışılacak ve ABD’de yasama ve yürütmenin seçim süreçleri açısından önem teşkil eden lobi faaliyetleri incelenecektir.

Çalışmanın ikinci bölümünde dış politika anlamında ABD’nin dış politikası ve uluslararası düzlemde konumu açısından Azerbaycan’ın ifade ettiği değer tartışılacak ve bu noktada Rusya ve İran faktörlerine dikkat çekilerek süreç içerisinde ABD’nin geride durmasını sağlayan noktalar sunulacaktır.

Sonuç ve tartışma bölümüne geçmeden önce ise Karabağ savaşının ABD için ne anlama geldiği incelenecek olup seçim sürecinde ve öncesinde dikkate değer ifadeler yer verilecektir. Buradaki amacın böylesi kritik bir olayın ABD tarafından neden-sonuç bağlamında incelenmeden önce yeterli veriyi toplamış olmanın gerekli olduğu unutulmamalıdır. Sonuç bölümünde tarihte fiilen otuz yıllık bir süreyi kapsayan çatışma alanının ABD’nin kuruluşundan beri süregelen geleneklerinin dış politika ve iç politika anlamında nasıl bir dengeleyici unsur olduğu anlatılacaktır.

2. ERMENİ VE AZERİ DİASPORASININ ABD İÇ SİYASETİNE ETKİSİ

Ermenilerin ABD’ye Göçü ve Lobi Faaliyetleri

ABD ile Ermeniler arasındaki ilişkiler 1840’lı yıllardan sonra gelişmeye başlayarak Ermeniler, Anadolu’dan ABD’ye göç etmeye başlamışlardır. İlk gidenler arasında Amerikalı tüccar ve misyonerlerin korudukları kimselerin yanı sıra Amerikan misyonerlerinin eğitim alanındaki faaliyetleri de etkili olmuştur. (Öney, 2011). 1860 yılından sonra ise, misyonerler ve konsoloslukların etkili rol oynamaları sonucunda da göçler de giderek hızlı bir artış gözükmiştir. Aslında ikili ilişkilerin başlamasında ve ABD’nin menfaatlerini gerçekleştirme de büyük ölçüde Amerikan misyonerleri aracılık etmiştir (Hülügü, 2001).

1856 Islahat Fermanı ile birlikte İmparatorluk altında yaşayan Müslüman ve gayrimüslimlere hukuk önünde eşit haklar verilince Ermeniler kendilerine tanınan ayrıcalıkları kaybetmiştir.

Böyle olunca Ermeniler, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda, Ruslardan Ermenilere yönelik ıslahat yapılması talebinde bulunarak hak talep etmişlerdir (Huntington, 1997). Savaşın sonunda imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarıyla ise, Ermenilerin istemiş olduğu talepler kısmen kabul edilmekle birlikte Ermeni sorunu artık uluslararası bir boyuta taşınmıştır (Kodaman, 2003).

1890-1900 yılları arasında ABD'ye göç etmiş olan Ermeniler, ilk olarak Amerikan misyonerlerinin merkezi olan Boston çevresinde ve özellikle Worcester kentine yerleşmişler ve burada ilk Ermeni Kilisesi'ni açmışlardır. Bu süreçte ayrıca, California eyaletinin Fresno kentine de yapılan göçler hızlanmıştır (Grabil, 1971). 1894 yılında göç faaliyetleri sonucunda da ABD Senatosu'nda ilk defa "Ermeni Meselesi" gündeme gelmiştir (Kantarcı, 2001).

Birinci Dünya Savaşı'na kadar "Ermeni Meselesi" siyasi bir düzeye gelerek Amerika'daki Ermeni nüfusu 50.000'i aşmıştır (Torun & Karakaya, 2007). Buralarda teşkilatlanan Ermeniler, özellikle dini cemaat ve kurumların desteğini alarak ortaya çıkan sorunlarda Osmanlı Devleti'ne karşı olmuşlardır (Hülagü, 2001). Aslında bu göçlerin büyük çoğunluğu siyasi amaç gütmektedir. Amerika'daki Ermeni lobisi, "Ermeni Meselesi'ni" Avrupa ve Amerika'ya yaymak için Türk karşıtlığıyla ilgili bütün yöntemleri ortaya koymuştur (Şafak, 2003). Ermenilerin asıl hedefleri "Bağımsız" Ermenistan'ı kurmak olduğundan dolayı da bu amaç için Amerikan misyonerlerinin desteğiyle mitingler yapıp, yardım organizasyonları düzenlemişlerdir. Amerikan hükümeti başta olmak üzere yabancı devlet adamlarına mektuplar gönderip, kiliselerde vaazlar vermişlerdir. Yine Amerika'daki Müslümanlara ve Türk yanlısı olan kişilere suikastlar düzenleyerek basında Anadolu'da yaşayan Ermenileri ayaklanmaya teşvik eden yazılar yazılmıştır (Artinan, 2004).

19. Yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan "Ermeni Meselesi" aslında "Şark" Meselesi'nin bir uzantısı olarak ortaya çıkmıştır. Bu yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu siyasi durum, dünya siyasetindeki gelişmeler ve değişmelerle birlikte ortaya çıkan "Ermeni Meselesi" Türk-Ermeni ilişkilerinde ciddi sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur (Uras, 1988). Amerika ile ticaretin gelişmesi ve resmileşmesi sonucunda da, Amerikan misyonerleri Osmanlı topraklarından payını almak için Ermeniler üzerinden faaliyetler yürüterek sahneye çıkmıştır (Demir, 2009).

1970'li yılların başından itibaren ise, Amerika'da yaşayan Ermeniler, "Ermeni Meselesi" ile ilgili lobi faaliyetlerine başlayarak ABD'deki en güçlü lobilerden biri olmuştur. Lobicilik, Amerikan siyasi yaşamının önemli ve tarihi bir bileşenidir. Kökenini, bireylerin veya grupların ülkelerinin siyasi meselelerinde doğrudan bir rol oynaması gerektiği fikrinde bulmaktadır (Zarifian, 2014). Ermeni lobilerinin faaliyetleri ise, çoğunlukla 1915 olaylarının "soykırım" olarak kabul edilmesi yönünde olmuştur (Yılmaz, 2009). Asıl amaç, "soykırım"ı uluslararası alanda kabul ettirerek, toprak ve tazminat talebinde bulunmanın önünü açmak olmuştur.

Bu amaçla, ABD’de lobi faaliyeti yürüten iki önemli Ermeni kuruluşu bulunmaktadır. Bunlardan biri “Amerika Ermeni Asamblesi (Armenian Assembly of America (AAA))”, diğeri ise Ermenistan’ın Bağımsızlığı için Amerikan Komitesi (ACIA) olarak faaliyet gösteren, daha sonra “Amerika Ermeni Milli Komitesi (Armenian National Committee of America (ANCA))” adını alan örgüttür. ANCA, 1972’ye kadar ABD’de faaliyet gösteren tek lobi kuruluşuyken, AAA, 1972 yılında Ermenilerin önde gelenleri tarafından kurulmuştur (Cohen, 1996). Her iki kuruluş her ne kadar birbirleriyle rekabet halinde olsalar da aslında aynı konu üzerinde farklı yöntemler üzerinde çalışıyorlardır (Daniel, 1959). ABD dış politikası, sözde Ermeni soykırımının uluslararası alanlarda tanınırlığı, Ermenilerin demokrasiye katılımı gibi çalışmalar bu lobilerin öncelikleri arasında olmakla birlikte asıl hedeflerinden birincisi, sözde Ermeni soykırımını Senato’dan geçirterek resmen kabul edilmesini sağlamaktır. İkincisi, ABD’nin, Ermenistan’a insani yardım konusunda desteğini sağlamaktır. Üçüncüsü, Azerbaycan ve Türkiye lehine olabilecek girişimleri engellemekle birlikte, Dağlık-Karabağ konusunda Ermenistan lehine kararların alınması ve bu yönde politikalar geliştirilmesi amaçlanıyordur (Scott, 1998).

Nüfuslarının Yoğun Olduğu Eyalet ve Bölgeler

Amerika Birleşik Devletleri’nde yaşayan Ermeni grubu, Rusya’daki Ermeni nüfusundan sonra en büyük ikinci Ermeni diasporasını oluşturmaktadır. Araştırmalara göre, Ermenilerin küresel nüfusunun 10 milyon olduğu tahmin ediliyor¹. Bunların üç milyonu Ermenistan’da yaşarken, 2,5 milyonunun Rusya’da yaşadığı tahmin edilmektedir. Geri kalan yedi milyon ise, dünyaya dağılmış durumdadır.² ABD’de 2020 yılında yapılan son nüfus sayımına göre 330,824,703 kişi yaşamaktadır.³ ABD’de yaşayan Ermeni nüfusu ise, 1,937,734’dir.⁴ ABD’de Ermeni nüfusu daha çok California, Massachusetts (Boston), New York gibi eyaletlerde yoğun olarak yaşamaktadır.

Kaliforniya, en büyük Ermeni nüfusa ev sahipliği yapan eyaletlerden biridir. Eyalette yaklaşık olarak 205.000 Ermeni yaşamaktadır. Bu Ermeniler ilk olarak 1920’lerde Kaliforniya’ya yerleşmeye başlamışlardır. Göçle birlikte de 1970’lerde en büyük nüfus artışı olmuştur. Los Angeles ve Glendale şehirleri eyaletteki en fazla Ermeni nüfusa sahiptir. Aynı zamanda Kaliforniya, son yirmi yılda Ermeni asıllı göçmenler için tercih edilen yer olmuştur (Paul & Anderson Paul, 2009).

¹ “US States with the Largest Populations of Armenian Americans”, World Atlas, <https://www.worldatlas.com/articles/states-with-the-largest-populations-of-armenian-americans.html>, (Erişim Tarihi:02.02.2021)

² “US States with the Largest Populations of Armenian Americans”, World Atlas, <https://www.worldatlas.com/articles/states-with-the-largest-populations-of-armenian-americans.html>, (Erişim Tarihi:14.01.2021)

³ “U.S. and World Population Clock”, United States Census Bureau, <https://www.census.gov/popclock/>, (Erişim Tarihi: 14.01.2021)

⁴ “Countries in the World by Population (2021)”, Worldometer, <https://www.worldometers.info/world-population/population-by-country/>, (Erişim Tarihi: 18.01.2021)

Massachusetts, ülkedeki en büyük ikinci Ermeni nüfusuna sahip olmakla birlikte, eyalette yaklaşık olarak 30.000 kişi Ermeni asıllıdır. İlk Ermeniler 1920’lerin başında Osmanlı Devleti’nden kaçtıktan sonra ABD’ye yerleşmişlerdir. Boston ve Watertown, eyaletteki en büyük Ermeni nüfusa sahiptir (Gerson, 1981). Özellikle Watertown, bir Ermeni merkezi olarak büyümüş ve gelişmiştir. Watertown şu anda Ermeni Gençlik Federasyonu'nun genel merkezine, üç Ermeni kilisesine ve Ermeni Kütüphanesi'ne de ev sahipliği yapmaktadır.

New York Eyaletinde ise, yaklaşık 25.000 Ermeni yaşamaktadır. Ermeniler, buraya da 1920’lerin başında yerleşmeye başlamışlardır. En fazla göç ise 1960’larda olmuştur. Öyle ki, Manhattan’daki Murray Tepesi’ne “Küçük Ermenistan” lakabı takmışlardır. New York’taki Ermeniler butikler, restoranlar, okullar ve müzik stüdyoları dahil olmak üzere bir çok işletmeler işleterek hayatlarını devam ettiriyorlardır.⁵

Ermenilerin En Fazla Nüfusa Sahip Olduğu Eyaletler

Sıra	Eyalet	Ermenilerin Nüfusu
1	California	204,631
2	Massachusetts	28,595
3	New York	24,460
4	New Jersey	17,094
5	Michigan	15,746
6	Florida	9,226
7	Pennsylvania	8,220
8	Illinois	7,958
9	Rhode Island	6,677
10	Texas	4,941

Kaynak: <https://www.worldatlas.com/articles/states-with-the-largest-populations-of-armenian-americans.html> (Erişim Tarihi: 18.01.2021)

ABD’de 435 Temsilciler Meclisi üyesinin tamamının ve 100 Senato üyesinin üçte birinin her iki yılda bir yenilendiği düşünüldüğünde nüfus olarak sahip olunan rakamlar seçim bölgesinde yarışa giren adayların politik gündemlerini belirlemede önemli bir rol oynamaktadır. Nitekim etkili bir nüfus çoğunluğu yalnızca lobi faaliyetleri ile değil aynı zamanda seçimlere PAC yoluyla verilen yardımlar da politika gündeminin oluşmasında önemli rol oynamaktadır.

Sektörel Faaliyet Alanları ve Ekonomideki Yerleri

Amerikalılar ve Ermeniler arasındaki dostluk bağları ve paylaşılan değerler yüzyılı aşkın bir süredir devam etmektedir. ABD-Ermenistan arasındaki ekonomik ilişkiler ise, Ermenistan’ın 1991’de bağımsızlığını kazandıktan sonra bir dizi ikili ekonomik anlaşmalar ekseninde başlamıştır (Haney & Vanderbush, 1999). Bu anlaşmaları, Genelleştirilmiş Tercihler Sistemi (GSP), İkili Yatırım Antlaşması (1992), Ticari İlişkiler Antlaşması (1992), Yatırım Teşvik Antlaşması (1992),

⁵ “US States with the Largest Populations of Armenian Americans”, World Atlas, <https://www.worldatlas.com/articles/states-with-the-largest-populations-of-armenian-americans.html>, (Erişim Tarihi: 14.01.2021)

Ortak Ekonomik Görev Gücü (1999), Dünya Ticaret Örgütü Üyeliği (2003) ve Kalıcı Normal Ticaret İlişkileri Durumu (2004), Ticaret ve Yatırım Çerçeve Anlaşması - TIFA (2015) olarak sıralayabiliriz. Kısaca içeriklerine bakacak olursak;

Genelleştirilmiş Tercihler Sistemi (GSP): Bu program, gümrüksüz işlem sağlayarak gelişmekte olan dünyada ekonomik büyümeyi teşvik etmektedir. ABD'ye Ermeni ihracatının yaklaşık %90'ı GSP tarafından karşılanmaktadır.

İkili Yatırım Antlaşması (1992): Bu antlaşma, her iki ülkede de yatırım, ticaret ve büyüme için ekonomik fırsatları teşvik etmek amacıyla yatırım ortamını düzenler ve ihtilafı tahkim sağlamaktadır.

Ticari İlişkiler Antlaşması (1992): Fikri mülkiyeti korumakla birlikte, adil rekabeti sağlamaktadır.

Yatırım Teşvik Antlaşması (1992): Yabancı yatırımcıları, finansman, garantiler, politik risk sigortası ve özel sermaye yatırım fonları yoluyla destekleyen ve koruyan Yurtdışı Özel Yatırım Şirketi'nin operasyonları için yasal çerçeveyi sağlamaktadır.

Ortak Ekonomik Görev Gücü (1999): Bu görev gücü, ABD ve Ermenistan'ın uzun süre birlikte çalışma fırsatlarını belirlemek için ekonomik işbirliğini geliştirmek, ticaret ve yatırım konularını tartışmak, Ermenistan'da mali ve piyasa reformlarını ilerletmek için ABD yardımından yararlanmak için kurulmuştur. Yıllar geçtikçe, Görev Gücü'nün odağı giderek bu yardımlardan çok ticarete kaymıştır.

Dünya Ticaret Örgütü Üyeliği (2003) ve Kalıcı Normal Ticaret İlişkileri Durumu (2004): 2004 yılında Ermenistan, Cumhurbaşkanı tarafından yasayla imzalanan bir Kongre kararı ile Kalıcı Normal Ticaret İlişkileri statüsü kazanmıştır. Ayrıca Ermenistan, 2003 yılında Dünya Ticaret Örgütü'ne katılmıştır.

Ticaret ve Yatırım Çerçeve Antlaşması (TIFA - 2015): Uzun süredir ANCA tarafından araştırılan ve Mayıs 2015'te Washington DC'de imzalanan bu antlaşma, ticaret ve yatırım konularında üst düzey hükümetler arası diyalog için stratejik bir çerçeve sağlamaktadır.

İkili diyalog alanları, pazara erişim sorunları, gümrükler, vergilendirme, işgücü, çevre koruma, fikri mülkiyet hakları ve ekonomik reformları içermektedir.⁶

Örgütsel Faaliyetler Yoluyla ABD Kongre ve Başkanlık Seçimlerine Etkileri

Ermeniler, 1915 olaylarının “soykırım” olarak tanınması yolundaki çalışmalarını hem Avrupa hem Amerika'da uzun yıllar devam ettirmişlerdir. 1977 yılına gelindiğinde bu çalışmalar oldukça hız kazanmıştır. Amerika'daki Ermeni lobisi, sözde Ermeni “soykırımı” karar tasarılarını ABD Kongresinden geçirmek için birçok kez girişimlerde bulunmuştur (Sonyel, 1987). Bu

⁶ “Growing the U.S.-Armenia Economic Relationship”, ANCA, <https://cqrcengage.com/anca/economy>, (Erişim Tarihi: 21.01.2021)

tasarılar, 1989 yılına kadar her dönem Temsilciler Meclisi'ne getirilmiş olsa da Türkiye-ABD ticari ve siyasi ilişkileri çıkarları doğrultusunda oylamaya gelmeden engellenebilmiştir. Bu karar tasarıları, Temsilciler Meclisi'nden sonra Senato'ya, ilk kez 1989 yılında gelmiştir (Aharonian, 1989). Bugüne kadar ise, sözde Ermeni “soykırım” meselesiyle ilgili karar almayan tek eyalet Mississippi olmuştur.⁷ 1989 yılından sonra seçilen ABD Başkanları; George H. W. Bush, Bill Clinton, George W. Bush ve Barak Obama seçim dönemi kampanyalarında sözde Ermeni “soykırım” meselesini tanıyacaklarını dile getirmiş olsalar da seçildikten sonra tasarının Kongre'den geçmesine karşı çıkmışlardır. Hatta her sene 24 Nisan günü gerçekleştirilen anma gününde “soykırım” kelimesini kullanmamışlardır (Kantarci, 2014).

ABD'de seçim dönemlerinde, Başkanlık, Temsilciler Meclisi ve Senato seçimlerinde Ermeni lobileri iç siyasette oldukça etkili olmuştur. Bunun sebebi, lobilerdeki üye sayısına, arkasındaki seçmen kitlesine, finansal gücüne ve örgütün temsilcilerinin becerilerine bağlıdır. Özellikle, seçim kampanyaları döneminde masrafların çok fazla olması ve adayların bu masrafları tek başına karşılayamayacak durumda olması Kongre üyeleri ve Başkan adayları açısından lobiler tarafından yapılacak maddi desteği önemli kılmaktadır. Aynı zamanda temsil ettiği grupların oy kitlesi de adayların yeniden seçilebilmesi için de önemli bir etkidir. Bu sebeptendir ki Ermeni lobileri de her seçim döneminde adaylara karşı Ermeni “soykırım” meselesini koz olarak kullanıyorlardır (Bayur, 1998).

Amerikan yönetimi bu doğrultuda dönemselsel olarak çıkarlar doğrultusunda dengeli bozmamak yönünde adımlar atıyordur. Özellikle AAA ve ANCA kuruluşlarının ABD üzerindeki etkisi yadsınamaz bir gerçektir (Karakaya, 2005). Sözde Ermeni “soykırım” meselesini kabul ettirme isteklerinin yanı sıra Ermenistan'a yapılan yardımların devam etmesi ve artırılması yönünde de yoğun baskıları devam ediyordur ve bu etki edici baskılar her seçim döneminde yoğunluğunu daha da çok hissettiriyordur.

Ermeni lobi gruplarının asıl en önemli etkisi, temsil ettikleri kişilerdir. Lobi grupları, aday üyelerine önererek ve çeşitli medya kuruluşları aracılığıyla adayı tanıtarak yerel adayları desteklemektedirler (Ainsworth, 1993). İşte, bu tavsiyelerin karşılığında da lobi grupları, adaydan görevdeyken görüşlerini desteklemesini isteyebilir veya onlara baskı yapabilir. ANCA, tüm Kongre üyelerine Ermeni davasını destekleyip desteklemediklerine göre bir not vermektedir. Üyelerin hangi mektupları imzaladığını veya sponsorluk yaptığını doğru bir şekilde takip ediyorlardır (Bakalian, 1993). Örneğin, Kaliforniya'dan açıkça desteklenen bir aday olan Demokratik Kongre üyesi Brad Sherman, son altı yıldır Kongrede gösterdiği çabalardan ötürü art arda A+ puan almıştır. Web sitesinde de “ANCA onaylandı” puanını almıştır (Derewicz, 2011). Bu da bize, Ermeni Amerikan seçmenlerin ABD siyaseti üzerinde sahip olabileceği etkiyi açıkça göstermektedir.

⁷ “Armenian Genocide Recognition in the United States”, ANCA, <https://anca.org/armenian-genocide/recognition/united-states/>, (Erişim Tarihi: 19.01.2021)

Hem Ermeni Soykırımı'nın tanınmasında hem de ABD ile Türkiye arasındaki engelleme anlaşmalarında elde edilen başarılar, daha önce yapılan iki noktayı güçlendirmiştir. Her ikisi de Ermeni lobisinin ABD'nin dış politikasını ancak ABD çıkarlarıyla çatışmadığı zaman etkilemede birincil derecede başarılı olduğunu göstermiştir (Zarifian, 2014). Daha da önemlisi, bu başarı örnekleri, Ermeni lobicilik çabalarının federal düzeyde pek işe yaramadığını ve bu nedenle de başarılı olmak için yerel ve eyalet düzeyindeki hükümetlere odaklanmak zorunda olduğunu göstermiştir. Dolayısıyla tabandan yaklaşım, Ermeni lobisinin başarısındaki en önemli faktör gibi görünmektedir (Malcolm, 2017).

ABD İçin Azerbaycan

ABD enerji ihtiyacının %40'ını petrol ile karşılamaktadır. Bu ihtiyacın önemli bir bölümü İran Körfezinden sağlanmaktadır. İlerleyen zamanlarda petrol tüketimindeki artışın yeni kaynakları aramayı ve bu kaynaklar üzerinde etkili olma amacıyla politikalar geliştirilmesini zorunlu hale getirmiştir. Bu politikalar çerçevesinde ABD, uluslararası pazarda petrol ve doğalgaz yataklarının işletilmesi ve geliştirilmesine katılmak isteyen Amerikan şirketlerini desteklemektedir (Gürpınar ve Kesici, 2005).

ABD'nin bölgedeki en önemli stratejik hedefi bölgenin tek bir gücün himayesi altına girmesini engellemektir. Fakat bu amacını gerçekleştirme yolunda ABD'nin önünde AB, Çin ve Rusya gibi engeller bulunmaktadır. Bu unsurlar tek başına etkili olmaya yetmese de ikisi veya üçünün bir araya gelmesi ABD için önemli bir tehdit unsuru oluşturacaktır (Nogayeva, 2011). İlerleyen zamanlarda Şangay İşbirliği Örgütünün ortaya çıkması, Avrupa Birliğinin giderek daha bağımsız bir savunma kimliği oluşturması, Rusya'nın nükleer gücü ve Çin'in hızla gelişen ekonomisi ABD'nin bu bölgede güç merkezli bir savaşa girmeden varlığını sürdürmesini zorunlu kılmaktadır (Efegil, 2000).

ABD, Sir Halford Mackinder'in Kara Hâkimiyet teorisinde bahsettiği "Doğu Avrupa'yı denetleyen aynı zamanda dünya adasına da hâkim olur, dünya adasına hâkim olan, dünyayı da kontrol eder" düşüncesinden yola çıkarak Avrasya'ya hâkim olmak ve dünya devleti konumunu sürdürmek istemektedir. ABD, dış politikası çerçevesinde önemli enerji kaynaklarının bulunduğu bölgeleri, ulaşım yollarını, kritik boğaz ve geçitleri kontrol altına almak istemektedir. Bundan dolayı Hazar Havzası'nın stratejik önemi ve güvenliğiyle yakından ilgilenmektedir (Bilgici, 2005). ABD, bu bölgeye müdahil olabilmek için Rusya ve İran dışında kalan aktörler arasında Türkiye ile işbirliği içine girmiş ve Türkiye güzergâhını kullanarak kendi üstünlüğünü pekiştirmek istemektedir.

Enerji nakil hatlarında doğu-batı koridoru projesini destekleyen ABD, yeni bağımsız olan devletler üzerinde İran etkisine karşı Türk modelinin yerleşmesini öngörmekteydi. Kendi açısından "dost" olmayan ülkeler aracılığıyla enerjinin taşınmasına ve enerji akışının durmasına sebep olacak çatışmaların çıkmasına engel olma stratejisi gütmektedir. Bu tutumuyla birlikte Hazar bölgesinde hâkimiyet kurmak isteyen ABD, tek taraflı veya çok taraflı antlaşmalar yoluyla bu amacına ulaşmaya çalışmaktadır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla ABD de Hazar'daki yeni döneme büyük ilgi göstermiştir. 1990'ların başından itibaren özellikle Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan

kaynaklarına yönelen ABD, Türkiye'yi de bir geçiş güzergâhı olarak ele alıp politikalarını bu doğrultuda şekillendirmiştir. ABD'nin ana politika unsuru, Amerikan şirketlerinin bölgedeki yatırımlarını güvence altına almak, Rusya ile İran'ın nüfuzlarını kısıtlamaktır.

Özellikle Avrupa'nın Rus petrol ve doğal gazına olan bağımlılığını azaltma ve Avrasya'daki enerji nakillerinde Rusya'nın bir tekel olmasını engelleme düşüncesi, Hazar'daki ABD stratejilerinde temel rol oynamıştır. Bu noktada Türkmen gazını Hazar üzerinden Azerbaycan'a, oradan da Türkiye üzerinden Avrupa'ya taşıyacak Trans-Hazar Doğalgaz Boru Hattı Projesi, Washington tarafından desteklenmiş olsa da gerçekleştirilmesi mümkün olamamıştır.

ABD'nin Hazar'daki en somut başarısı ise hiç şüphesiz Bakü-Tiflis-Ceyhan hattının hayata geçirilmesidir. Rusya'nın kontrolü olmadan Hazar petrolünün uluslararası pazarlara ulaştırılması bu hat ile başlamıştır. Türkmen gazını Rusya, Çin ve İran haricinde dünyaya açacak ikinci alternatif ise Hazar'ın güney kanadadır.

Hazar Havzası ve Enerji Koridorunun ABD ve Batı İçin Önemi

Hazar Havzası; Rusya, Azerbaycan, İran, Türkmenistan ve Kazakistan ile çevrili bir bölgedir. Hazar'a doğrudan kıyısı olmadığı halde, Hazar petrolünün pazarlanması aşamasında etkilenen Ermenistan, Gürcistan ve Özbekistan'da bu alana dâhil edilebilmektedir. Hazar Havzası'nda bulunan ülkelerin çevresinin, nükleer gücü olan devletler tarafından sarılmış olduğu bir gerçektir.

Hazar Havzası enerji kaynakları bakımından dünyada ikinci sırada yer almaktadır. Sahip olduğu enerji kaynakları sayesinde hem kıyıdaş ülkelerin hem de diğer ülkelerin dikkati bu bölgeye odaklanmıştır. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılması ile Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan zengin petrol ve doğalgaz yataklarını egemen devlet olarak işletme hakkı kazanmışlardır. Bununla birlikte bu kaynakların işletilmesi için Batılı şirketler ile anlaşmalar imzalanmıştır. Bu anlaşmalarla birlikte Batı camiasının bölgeye alakası tescil edilmiş ve tespit edilmiştir. Batı'nın artan ilgisiyle Rusya Devleti, ekonomik gücünü yükseltmek ve muhafaza etmek istemiştir.

SSCB'nin dağılmasından sonra Hazar'ın hukuki statüsüyle ilgili çıkan sorunlar İran'ın Hazar enerji kaynaklarına yönelik politikalarında çelişkiler yaşamasına sebep olmaktadır. İlk başlarda Rusya'nın da taraf olduğu ortak paylaşım sisteminin ilerleyen zamanlarda Moskova yönetimi tarafından Kazakistan ve Azerbaycan ile sektörel paylaşım anlaşmaları imzalamasıyla sona ermesi, İran'ı, bölgede ortak paylaşım sistemi benimsemesinde tek destekçisi Türkmenistan ile yalnız bırakmıştır. İran, aslında Hazar'daki hukuki statüsü tartışmalarında kendisine %20'lik bir pay düşmesi halinde Hazar için planlanan sektörel bölünmeyi kabul edeceğini açıklamıştır. Fakat sektörel paylaşım sonucunda istediği paydan daha az paya sahip olacağı için bu paylaşımı reddetmiştir.

ABD dâhil Batı'nın İran'a yönelik tutumunda yakın bir zamanda önemli değişikliklerin görülebileceği dikkatlerden kaçmamalıdır. Bu da Hazar petroleri için her an yeni bir güzergâhın oluşturulabileceği anlamına gelmektedir.

İran, 11 Eylül sonrası ABD'nin bölgeye yerleşmesi ve Rus dış politikasında hedefin ABD'ye doğru kaymasıyla birlikte yeni bir tehdit algılamasının içerisinde girmiştir.

Hazar, sahip olduğu enerji kaynaklarının yanı sıra Doğu-Batı arasındaki enerji transfer noktası olma özelliği taşımaktadır. Bu da hem bölge içi hem de bölge dışı aktörlerin müdahalelerine neden olmaktadır. Bölge ülkelerinin denize çıkışı olmadığından dolayı buradaki petrol ve doğalgaz taşımacılığında en önemli unsur boru hatları olmuştur.

Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan, Hazar Havzası'nın petrol ve doğalgaz açısından en önemli ülkeleridir fakat sahip olduğu rezervlere ulaşabilmeleri için teknolojik desteğe ihtiyaçları vardır. Hazar, bir bakıma sahip olduğu hidrokarbon rezervleriyle dünyanın diğer bölgelerine alternatif olmaktadır. Bu desteği sağlayacak unsurlar uluslararası şirketlerdir. Bölgedeki enerji kaynaklarının bulunup çıkartılması ve uluslararası pazarlara ulaştırılması büyük rekabetlerin yaşanmasına ve küresel ve bölgesel aktörlerin karşı karşıya gelmesine neden olmaktadır.

Hazar'ın Statüsü

2018'de 5. Hazar Ülkeleri Devlet Başkanları Zirvesi'nde, Hazar Havzası'nın çevre, güvenlik, ulaştırma, ekonomi ve diğer alanlardaki iş birliği imkânlarının görüşüldüğü toplantıda, beş devlet Hazar'ın hukuki statüsünü büyük ölçüde belirleyen metin konusunda anlaşmaya varmıştır. Bunun yanında Hazar'da çatışmaların önlenmesi, organize suç, terörizmle mücadele ve sınır güvenliği gibi alanlarda iş birliğini amaçlayan protokoller de imzalanmıştır.

Özet olarak anlaşmaya göre;

- Hazar Denizi'nde her devletin 15 deniz mili mesafeye kadar kara suları, 10 deniz mili genişliğinde balıkçılık alanı olacaktır.
- Devletler, Hazar'ın dibinde deniz altı kablolarını ve ana boru hatlarını uluslararası anlaşmalarda kabul edilen düzene uygun olarak yerleştirebilecektir.
- Boru hatlarının ve deniz altı kablolarının yerleştirilmesi için güzergâhın kararlaştırılması, deniz dibi bölgesinden geçecek devletle anlaşma hâlinde gerçekleştirilecektir.
- Hazar Denizi'ne kıyısı olan ülkeler haricinde, bölgede yabancı askerî güçler bulunmayacaktır.
- Bölgeye kıyısı olan ülke, yapay adaları, tesisleri ve yapıları inşa etme, kullanma ve işletme hakkına sahiptir. Hazar Havzası ile ilgili tüm sorunlar barış yolu ile çözülmeye çalışılacaktır.

Rusya Faktörü

Rusya Federasyonu açısından, İran, bölgesel politikalar şekillendirilirken her dönem stratejik bir ülke olmuştur. Tarihsel olarak RF-İran ilişkilerinde çoğunlukla rekabet olsa da özellikle Soğuk Savaş Sonrası dönemde Rusya' yeni politik tanımlamaları, İran'ın ABD ve Batı tarafından yalnızlaştırma politikaları, iki ülke arasındaki coğrafi yakınlık ve ortak bölgesel çıkarların da etkisiyle, RF ve İran, bölgesel ve nükleer enerjiyle ilgili konularda bir araya gelebilmiştir. Soğuk Savaş sonrası dönemde, İran, RF'nin Orta Asya'ya yönelik politikalarında belirleyici bir rol oynamıştır. İran ise, aynı dönemde çoğu kez "güvenlik kaygıları" nedeniyle RF ile yakınlaşma içerisinde girmiştir.

İki ülkenin küresel düzeyde Avrupa, Türkiye ve Balkanlar gibi pazarlarda başat enerji tedarikçisi olma talepleri ve Hazar'ın Statüsü konusu ise çatışma alanlarını oluşturmaktadır ve oluşturmaya devam edecektir.

2000'li yıllarda Putin'le birlikte yeni bir stratejik gelişim çizgisi yakalayan RF'nin "büyük stratejisi" üç ana boyuttan oluşmuştur: Birincisi, modern uluslararası sistemde güçlü ve büyük devlet konumuna yükselmek ve geçmiş gücüne ulaşmak için ekonomik, politik, askerî ve ideolojik dönüşümleri gerçekleştirmek; ikincisi, zamanından önce, yani kendi ekonomik, politik, askerî ve ideolojik dönüşümünü yapmadan ABD ile doğrudan karşı karşıya gelmemek; üçüncüsü ise, bu süre zarfında ABD'nin uluslararası sistemde kendi egemenliğini tam manasıyla oluşturmasını engellemek ve bu çerçevede çok kutuplu sistemin kurulmasına yardımcı olan süreçlerin gelişimini hızlandırmaktır. RF için, İran, bu büyük stratejinin üçüncü ayağındaki en önemli ülkelerin başında gelmiştir.

Soğuk Savaş sonrası dönemde, RF için, Orta Asya'da kaybettiği üstünlüğü geri kazanma çabalarında da İran çok stratejik bir yere sahip olmuştur. RF açısından İran'ın Körfez bölgesindeki stratejik konumu, ticaret ortağı olarak önemi, Orta Asya ve Kafkasya bölgelerine olan ilgisi ve yakınlığı önemli bir unsur olmuştur. Bütün bunların yanında, İran'dan devrim ihracı endişesi, enerji kaynaklarında İran'ın RF'ye bir alternatif oluşturması da RF'nin temel endişesi olmuştur. Bu dönemde RF sahip olduğu askerî ve nükleer teknolojiyi İran'a satarak kazanç elde etmeyi hedeflemiş; İran da kendi güvenliğini sağlamak adına bir denge unsuru olarak RF'ye yaklaşmıştı. RF, 1993 yılından itibaren İran'ın silah taleplerini, Tahran'ın Kafkaslardaki İslami hareketleri desteklemesini önlemek adına kullanmaya başlamıştır.

Her iki ülkenin Orta Asya bölgesindeki çıkar tanımlamaları birbirine yakındır. Bunun altında yatan nedenlerden biri, bölgede Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanarak RF ve İran'ın güvenlik dengesini değişime zorlaması olmuştur. Orta Asya'da çoğunlukla Türklerin yaşaması, İran siyasal literatüründe "Türk Cephesi" kavramını ortaya çıkarmıştır. Kendi sınırları içinde önemli oranda Türk barındıran RF ve İran, söz konusu durumu potansiyel bir tehdit olarak algılamaya başlamıştır. Bu çerçevede, her iki ülke bölgede ABD ve Türkiye'nin etkinliğini kırmak istemiş ve Ermenistan ile iyi ilişki geliştirmiştir.

İran, SSCB'nin yıkılması sonrasında, bölgede yeni oluşan Türk Cumhuriyetleri ile ilişki geliştirebilmek adına kültürel bağları bir araç olarak kullanmamış; bağımsızlığın ilk yıllarında pasif bir politika izlemeyi tercih etmiş/mecburiyetinde kalmıştır. Ancak daha sonra bölgesel bir güç olarak üstünlük kurma arayışına gitmiştir. İran, bu dönemde bölge ülkelerine yönelik olarak rejim ihraç etme politikasından ziyade kendi rejimini ve güvenliğini koruma politikası izlemiştir. Özellikle %20 oranında Azeri nüfusa sahip olması, Azerbaycan'a yönelik politikalarında hassas dengeler gözetmesine neden olmuştur. İran'ın izlemiş olduğu denge politikası, Karabağ sorununda da kendini göstermiştir. İran savaş esnasında aynı dini ve mezhebi paylaştığı Azerbaycan'a değil, Ermenistan'a destek vermiştir. İran'ın Türk Cumhuriyetlerine karşı bahsedilen politik ilgisizliği, RF ile ilişkilerin iyileşmesi anlamında da uygun bir zemin yaratmıştır.

Her iki ülkenin dev hidrokarbon kaynaklarına sahip oluşunun, bu kaynakların devlet kontrolünde bulunmasının ve her ikisinin de enerji konusunu daha geniş jeopolitik amaçlarla kullanma hevesinin iki ülke arasında iş birliği için uygun bir zemin oluşturması beklenirken; bu etmenler iki ülke arasında rekabet konusu olmuştur. İran'la RF'nin küresel düzeyde Avrupa, Türkiye ve Balkanlar gibi pazarlarda başat enerji tedarikçisi olma potansiyeli taşıması, iki ülke ilişkilerindeki olası çatışma alanlarından biridir.

2008 Ağustos ayında yaşanan RF-Gürcistan gerginliği, enerji bağımlılığının siyasî süreci ne denli etkileme potansiyeline sahip olduğunu bir kez daha göstermiştir. İran da bu gücün farkındadır ve bunu kullanmak niyetindedir. Dünya enerji piyasasında doğal gaz tüketiminin artacağı beklentileri de İran'ı doğal gaz üretimine ağırlık vermeye yönlendirmiştir. Ülkedeki teknik imkânlar yeterli olmadığı için ciddi yabancı sermayeye ve teknolojiye ihtiyaç duymaktadır.

İran-Rusya ilişkilerinde 1990'larda büyük bir gelişme kaydedildi. Bu dönemde İran'ın en önemli silah tedarikçisi Rusya oldu. Ayrıca iki ülke arasında nükleer işbirliğinin temellerinin atılması da, Moskova-Tahran yakınlaşmasının sembollerinden birisiydi. İki ülkenin yakınlaşmasındaki bir diğer faktör de şüphesiz ABD'nin, Avrupa'nın ve Türkiye'nin, bağımsızlıklarını yeni kazanan Orta Asya ve Kafkas ülkeleri üzerinde bir nüfuz oluşturmasından duyulan endişeydi.

Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanlığı döneminde İran'ın 'doğuya yönelik 'siyaseti çerçevesinde, Rusya ile ilişkilere büyük önem verildi. Bu dönemde özellikle nükleer programı etrafındaki ihtilaflar nedeniyle İran'ın Batılı ülkelerle ilişkilerinin bozulmasının ardından, İran'ın dosyasının BM Güvenlik Konseyi'ne sevk edilmesi ile birlikte, Güvenlik Konseyi'nin daimi üyesi olan Rusya'nın dostluğunu kazanmak İran için değerli bir stratejik hamle olmuştur. Bu durumda Rusya ile dostluğunu geliştirmek isteyen İran, Şangay İşbirliği Örgütü'ne de üye olmak için başvuruda bulundu.

Hasan Ruhani'nin cumhurbaşkanı olması ile İran, Batı ile ilişkileri geliştirme arayışına girse de 'doğuya yönelik' siyasetinden vazgeçmedi. Ruhani, ilk yurtdışı ziyaretini Şangay İşbirliği Örgütü Zirvesi'ne katılmak için Eylül 2013'te Bişkek'e yaptı. Ruhani, 2014 başlarında yaptığı bir konuşmada İran-Rusya ilişkilerinde yeni bir sayfa açılacağını söyledi. Kısa bir süre sonra Tahran ile Moskova arasında üst düzey ziyaretler gerçekleştirildi. Ağustos 2014'te iki ülke arasında 'petrol karşılığı mal anlaşması' olarak bilinen mutabakat zaptı imzalandı.

Rusya-Ermenistan İlişkileri

2016 Nisan'ında Karabağ'da çatışmanın kızıştığı dönemde Rusya, Ermenistan'ın çıkarlarını, önceki çatışma dönemlerinde olduğu kadar desteklemekten imtina etti. Azerbaycan'a silah satışı da artış gösterdi. Sonuç olarak Rusya Ermenistan için artık tamamen itimat edilecek bir güvenlik garantörü değil. Bunun yanı sıra diğer nedenler de ortada: Batı'yla yakın ilişkilerin sağlayacağı ekonomik beklenti Rusya'yla kıyaslanamayacak kadar iyi ve kamuoyu, Dağlık Karabağ çatışması konusunda Rusya'dan beklenen desteğin gelmemesi nedeniyle, daha Batı yanlısı bir tutuma meylediyor.

Ermenistan, Rusya ile askeri-siyasi işbirliğini güvenlik ve savunma politikasının temel bir unsuru olarak görüyor. Rusya'nın Ermenistan'da bir askeri üssü var ve Rus sınır muhafızları, Türkiye ve İran ile sınırlarını korumada Ermenistan'a yardım ediyor. Ermenistan, Rusya'nın himayesinde askeri-politik bir blok olan Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü'nün (CSTO) aktif bir üyesidir ve Güney Kafkasya'daki KSTO'nun tek üyesidir.

İran-Ermenistan Stratejik İlişkisi

Ermenistan-İran stratejik ortaklığının ilerlemesinde Güney Azerbaycan sorunu etkili olmuştur. İran, bölgedeki Türk etnik yapısının kendisine tehdit oluşturma ihtimaline karşılık, Ermenistan ile iş birliğini kuvvetlendirmektedir. Tahran yönetimi, Kuzey ve Güney Azerbaycan kavramsallaştırmasıyla ortaya çıkan jeopolitik gerilimden duyduğu endişe nedeniyle Azerbaycan'a karşı Ermenistan'ı en önemli dengeleyici unsur olarak görmeye başlamıştır. İran'ın kuzey bölgeleri için kullanılan "Güney Azerbaycan" tabiri, coğrafi bir niteleme olması ötesinde, zaman zaman Azerbaycan'la birleşme senaryolarının tartışılmasına da yol açmaktadır. Bu tartışmalar İran'ın Ermenistan ile daha yakından ilgilenmeye başlamasında etkili olan unsurlardan biri olmuştur. İki ülke, Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra, çok erken denilebilecek bir dönemde -1992 yılında- ikili dostluk ve ekonomik iş birliği anlaşması imzalamıştır.

İran'ın Ermenistan ile giderek derinleşen ilişkileri oldukça dikkat çekicidir. İki ülkenin stratejik yaklaşmasını tetikleyen çok farklı unsurlar bulunmaktadır. Büyük bir Azeri nüfusu barındıran İran'ın, bu sebeple Bakü karşısında kendini kırılğan hissettiğine ise kuşku yoktur. Bunun yanı sıra bölgesel jeopolitik çekişmede Azerbaycan'ın farklı ülkelerle geliştirdiği ilişkiler de İran'ın bölgesel mücadelesinde çekindiği bir diğer unsurdur. Dolayısıyla İran için Ermenistan, stratejik önemini korumaya devam edecektir. Bu noktada İran'ın Ermenistan'ı Azerbaycan'a baskı uygulayabilmek için bir müttefik olarak gördüğünü, Ermenistan'ın ise İran'ı içinde bulunduğu izolasyondan kurtulmak için âdeta tek çare olarak değerlendirdiğini söylemek mümkündür (Karadağ, 2019).

İran-Azerbaycan İlişkisinin Tarihçesi ve Güncel Durumu

İran-Ermenistan ilişkileri, açık biçimde daha ileri bir seviyededir. İran'ın Karabağ konusundaki tutumu, düşmanlığını açıkça ifade ettiği ABD'nin tutumuyla neredeyse aynıdır. İki ülkenin bu konudaki siyasi tutumları arasındaki fark, sadece mekanizmaya ilişkindir (Mesbahi, 2004). İran, Azerbaycan tehdidinin kendi iç ve dış politikasını etkilediğini belirtmiştir. Bunu fark edenler, İran'ın Karabağ Savaşı'nda izlediği tutumu görse de şaşırmamıştır. Savaşın başında İran'ın girişimiyle 1991 yılında sağlanan ateşkese Ermenistan, uymamış ve Şusa'yı işgal etmiştir. Bu durum karşısında Azerbaycan'ın İran'a karşı olan güveni bir kez daha sarsılmış ve kamuoyunda İran'ın Şusa'yı Ermenistan'a vermek için Azerbaycan'ı durdurduğu görüşü hakim olmuştur.

4. KARABAĞ SAVAŞI'NDA ABD'NİN TAVRININ SEBEPLERİ

Rusya'yı Dengeleme Politikası

ABD, Kafkasya'da bölgenin bütününe odaklanmak yerine her ülke ile farklı bir ikili dış politika yürütmüştür. Soğuk Savaş sonrasında Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan ile yürüttüğü olumlu ilişkiler, ABD'nin bölgedeki gücünü arttırmış ve Rusya'ya karşı daha da güçlü bir konuma gelmiştir. Bölgedeki aktörlerin farklı ajandalara sahip olması, Rusya'nın da birden fazla politikaya sahip olmasına neden olmuştur. Bundan dolayı, Rusya'nın her eyleminin ABD'ye karşı olarak yorumlanması zorlaşmıştır. Kafkasya, yıllardır Rusya'nın siyasi ve ulusal çıkarları için stratejik bir bölgedir. Öte yandan, SSCB'nin dağılmasının ardından bölgedeki güç eksikliğini de göz önünde bulunduran ABD, enerji alanındaki ekonomik yatırımları ve askeri işbirlikleriyle, bölgenin geleneksel gücü olan Rusya ile rekabet etme arayışındadır. Ancak mevcut rekabet bu zamana kadar askeri bir çatışma dönüşmedi. Böyle bir çatışma şüphesiz her iki ülkenin de Kafkasya'daki çıkarlarını tehlikeye atacaktır. ABD'nin Kafkasya'da Rusya'yı dengeleme politikası Gürcistan ile başlamış ancak Rusya'nın Gürcistan'a karşı askeri müdahalesine bir cevap veremediği için itibar kaybetmiştir. ABD'nin bölgedeki politikaları daha sonrasında, Dağlık Karabağ sorunu ile ilişkileri gerileyen Türkiye – Ermenistan tarafına kaymıştır. Son olarak ise Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki 2. Kafkasya Savaşı'nda gözler yeniden ABD tarafına çevrilmiştir.

ABD, 2. Kafkasya Savaşı'nda da yıllardır sürdürdüğü Rusya'yı dengeleme politikasını devam ettirmeyi amaçlamıştır. Bu savaşın başlamasıyla beraber Rusya, iki taraf arasında arabulucu rolünü üstlenmiştir. Dünya üzerinde bulunan tüm ülkeler, özellikle dış politikada, kendi çıkarları için hareket etmeyi öncelik haline getirmiştir. Bundan dolayı, Rusya'nın arabuluculuk pozisyonu Amerika Birleşik Devletleri'ni endişelendirmiştir. Trump hükümeti, kendilerinin arabuluculuk rolünde başarılı olacağını birden fazla kez dile getirmiş, bölgede iyi ilişkilere sahip olduklarını ve bu çatışmayı durdurmayı deneyeceklerini belirtmiştir.⁸ ABD ayrıca, Türkiye gibi üçüncü bir ülkenin çatışmaya dâhil olması ve Azerbaycan'a askeri destek sağlamasının, bölgedeki çatışmayı daha da alevlendireceğini belirtmiştir. ABD'nin Türkiye'yi kınamasının altındaki nedenlerden biri ise Türkiye'nin Rusya ve ABD arasında denge politikası yürütmesidir. Bir NATO müttefikinin Moskova ile ilişkilerini kuvvetlendirmesi, ABD'yi endişelendirmektedir. Kafkasya bölgesinde Rusya'yı dengelemek isteyen ABD, taahhütlerinin ve kaynaklarının dengeli bir şekilde kullanılmalı ve bunun için de diğer NATO üyelerinin desteğini almalıdır.

Rusya ise bölgedeki diğer ülkeler üstündeki nüfuzunu sürdürerek, batılı ülkelerin bölgede siyasi veya askeri yapılanmasını önlemek istemektedir. Son zamanlarda Azerbaycan ile ikili ilişkilerine daha da fazla önem veren Putin, Güney Kafkasya'da Ermenistan ve Azerbaycan arasında bir denge politikası yürütmektedir.

⁸ White House, "Remarks by President Trump in Press Briefing," September 27, 2020.

Moskova'nın iki ülke arasındaki çatışmadan kazandığı silah satış gelirleri, Rusya'nın sorunun çözümünden ziyade kendi kontrolünde devam ettirme amacıyla olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, ABD de kendi çıkarlarını korumak ve Rusya'nın bölgedeki gücünü azaltmak adına Azerbaycan ve Ermenistan'ı barış antlaşması yapmaya davet etmiştir. Karabağ Savaşı'nda ABD'nin dengeleyici bir politika izlemesinin bir diğer sebebi de Güney Kafkasya'nın kritik enerji ve ulaşım altyapısına sahip olmasıdır. Doğalgaz ve petrolün Gürcistan ve Türkiye üzerinden Avrupa'ya taşınması, Avrupa'nın Rus enerjisine olan bağımlılığını azaltmaktadır. Ayrıca Bakü-Tiflis-Kars demiryolu, NATO malzemelerinin Afganistan'a gönderilmesinde kritik bir rol oynamıştır. Bu altyapıların savaş ile beraber zarar görmesi, ABD çıkarlarına zarar verecektir. Çatışmaların daha da artması halinde Rusya'nın askeri müdahalesinden de endişelenen ABD, diplomatik yollara Rusya'yı dengelemeye çalışmaktadır. ABD'nin çeyrek asırdır Güney Kafkasya istikrarına yaptığı yatırımlar sonucunda Gürcistan, batı değerlerine yönelik hareket etmeye başlamış ve NATO'ya Afganistan'da güçlü bir destek vermiştir. ABD, Gürcistan örneğindeki olumlu sonuçları Azerbaycan ve Ermenistan ile de elde etmeyi amaçlamaktadır. Ancak ABD, bölgedeki çatışmaya yanıt vermekte yavaş kaldı. Bu yüzden, Amerika Birleşik Devletleri ve AB'nin daha aktif katılımı, bölgede kalıcı bir barış şansını artıracaktır.

ABD'nin Müttefikleri Açısından Savaşın Konumu

ABD'nin bölgedeki önemli müttefiklerinden biri olan Türkiye'nin bu savaşta konumu önem arz etmektedir. Bölgesel bir güç olan Türkiye, Azerbaycan'ı siyasi ve askeri olarak desteklemiştir. "Bir millet, iki devlet" yaklaşımıyla hareket eden Türkiye, Ermenistan'a karşı Azerbaycan'a tüm desteklerini vereceklerini belirtmiştir. Ermenistan'ın Türkiye'nin dahil olduğu barış görüşmelerine katılmayacak olmasını belirtmesi ise bölgedeki tansiyonu daha da arttırmıştır.

ABD'nin bir diğer müttefik, Minsk Grubu'nda da bulunan Fransa ise Ermenistan'ı destekleyeceğini belirtti. Macron ayrıca, Türkiye'yi pervasız ve tehlikeli açıklamalar yapmakla suçladı. Fransa, Ermenistan ile olan insani, kültürel ve tarihi bağlarını öne sürerek Ermenistan'a koşulsuz destek vereceklerini belirtti. Fransa'nın bu tutumdaki bir diğer faktör ise 2022 yılındaki başkanlık seçimleridir. Bu bağlamda Macron, Fransız-Ermeni oylarını güvence altına almak ve Fransa'daki terörizmle başa çıkamamasını telafi etmek için İslamcı olarak gördüğü Türkiye'yi hedef haline getirmeyi amaçlamıştır.

Almanya ise bu süreçte hem Ermenistan hem de Azerbaycan tarafından baskı altına alınmıştır. Her iki taraf da kendilerini desteklemesi için Almanya'yla iletişim kurmaya çalışırken, Almanya iki tarafı da barış görüşmelerine ikna etmeye çalışmıştır.

2020 ABD Seçimleri

2020 ABD seçimleri sürecinde Biden, 2. Karabağ Savaşı'nda Trump hükümetinin oldukça sessiz ve yetersiz kaldığını eleştirmiştir. Uzun bir süre boyunca her iki tarafla da iletişime geçilmemesini yargılayan Biden, Azerbaycan'ın askeri güç kullanımını sona erdirmesi gerektiğini belirtmiştir.

Türkiye'nin Azerbaycan'ı Ermenistan'a karşı daha da çok kışkırttığını ve bunun bölgedeki tansiyonu arttıracak olduğunu vurgulamıştır. Biden bu süreç boyunca iki tarafa da destek vermediğini ayrıca açıklamıştır. Biden destekleyicilerinin bilmek istediği şey ise Trump'ın Ermenistan'ın yanında olup olmadığını belirtmesi değil, neden barış teklifini hala öne sürmediğidir. Trump'ın Türkiye ile olası bir kargaşaya girmekten kaçınmak istemesi ise bunun nedenlerinden biridir.

Biden'in bu tutumu karşısında Trump'ın sessizliği, Amerikan Ermenilerinin Biden tarafına doğru yönelmesine neden olmuştur. Özellikle Birleşmiş Ermeni Fonu başkanı Harut Sassounian ve Ermeni kökenli Mari Manoogian'ın Biden'e oy vereceklerini belirtmesi, Biden kampanyası için önemli bir rol oynamıştır. Amerika Ermeni Ulusal Komitesi ise Ermenistan'a yapılacak yardım ve desteklerin seçim sonucunu kesinlikle etkileyeceğini belirtmiştir.⁹ Amerika'daki Ermenilerin çoğu, Trump'ın bu olaylara müdahale etmemesine endişe duydu. Ancak, Ermeni-Amerikalılar genelde Kaliforniya, Massachusetts ve New York gibi her halükarda Demokratların galibiyetiyle sonuçlanacak bölgelerde yaşamaktadır.

SONUÇ

Genel olarak yapılan bu araştırmadan ve elde edilen bilgilerin ışığında, Amerika Birleşik Devletleri'nin siyasi tarihinde ve 20. yüzyıl itibariyle iç siyaset meselelerinde ve uluslararası ilişkilerde, Ermeni halkının ve kültürünün etkisinin yadsınamaz boyutlarda olduğu görülmektedir. ABD'nin politik sistemine bakıldığında görüleceği üzere çok fazla sayıda etnik kökenin oluşturduğu çıkar grupları; yani lobilerin, ABD yönetimlerinin, Demokrat veya Cumhuriyetçi Parti fark etmeksizin belirli bir politik amaç doğrultusunda yönlendirebildiği görülüyor. Ermeni lobisinin diğer etnik grupların lobilerine farklı olarak ise, ABD'ye toplu göç etmeye başlayan ilk gruplardan biri olmalarının yanı sıra, fazlasıyla zengin Ermenilerin ABD'de şehir merkezlerinde yerleşip yatırım oluşturmalarıyla, şehir ekonomilerinde önemli yerler edinerek şehir yönetimlerinin politik kararlarında etki sahibi olmuşlardı. Ermeni göçmenleri ABD'ye yerleşen diğer göçmenlerden ayıran en önemli unsurlardan birisi, Hıristiyanlık dünyasındaki saygın konumları ve oransal olarak sahip oldukları zenginlikti. Bu iki özelliğin aynı anda Ermeni göçmenlerde bulunmasıyla birlikte, Ermeni göçmenler, Amerikanlaşma konusunda diğer gruplara nazaran daha az sıkıntı yaşamışlardır.

Tüm bunları göz önünde bulundurarak, Ermenistan'da yaşayan Ermenilerin, ABD'de yaşayan diasporalarıyla olan ilişkileri ABD'yi bu bölgedeki en büyük kriz olan Karabağ ile doğrudan bağlantılı hale getiriyordu. Ermeni diasporasının yıllar içerisinde edindikleri güç hem Ermenistan ekonomisini başlıklarla ayakta tutmaya yetiyor, hem de ABD devlet diplomasisinin uluslararası dengesinin Karabağ krizi gibi konularda zaman zaman Ermenilerin lehine kararlar almasına yönlendirdiği görülmüştür.

⁹ Kelly, Laura. 'Trump silence on Nagorno-Karabakh weighs on Armenian-American voters.' The Hill. 2020

ABD iç politikasında da, Kongre'ye seçilmek açısından yerel desteğe fazlasıyla ihtiyaç duyulduğu ve kampanyalar için bağış gerektiği için, Ermeni lobisinin Temsilciler Meclisi ve Senato üyeleri üzerinde önemli etki sahibi olduğu söylenebilir. Ancak bu etki ABD dış politikasının öncelikleri ile çatıştı zaman bir anlam ifade etmemektedir. Bu durumun en önemli sebeplerinden biri de Ermeni nüfusun ağırlıklı olarak Kaliforniya ve Kuzey Doğu eyaletlerinde yaşaması ve bu bölgelerin tarihsel olarak Demokrat eğilimi göstermesinden ötürü kritik seçimlerde yatırım yapmaya "swing state"ler kadar elverişli olmamasıdır.

Ermeni lobisinin başarılı olduğu düşünülebilir, ancak statüleri çoğunlukla daha düşük siyasi düzeydeki başarıdan kaynaklanmaktadır. Yani, ev sahibi ülkenin çıkarlarının izin verdiği ölçüde başarılı olduğunu görülmektedir. Ermeni lobisinin Özgürlüğü Destekleme Yasası'nın 907. maddesinde, ambargolar ve soykırımın tanınmasına ilişkin tarihi ve kazandığı başarılarla bakıldığı zaman, etnik lobinin çıkarlarının ev sahibi ülkeninkilerle çatışamayacağını, o ülkelerin çıkarlarına tabi olacağını göstermiştir (Balakian, 2003). Kısaca, Ermeni lobisi ABD'nin çıkarlarına izin verdiği müddetçe başarılı olmuştur.

Tüm bu değerlendirmeler neticesinde elde edilecek en net çıkarım diğer tüm diaspora faaliyetleri gibi Karabağ Krizi 'nde de Ermeni diasporasının etkisi ABD 'nin dış politika öncelikleri ile uyumlu olduğu dönemde hissedilebilirken, politika değişiminde yani devletler arası çıkar çatışması durumunda kaybolmuştur. ABD de devlet ile kişilerin-grupların çıkarları karşı karşıya geldiğinde devlet her zaman ağır basmıştır.

KAYNAKÇA

- Aharonian, K. (1989). *A Historical Survey of the Armenian Case*. Massachusetts: Baikar Publications.
- Ainsworth, S. (1993). *Regulating Lobbyists and Interest Group Influence*. *The Journal of Politics*, 41-56.
- Artinan, V. (2004). *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasasının Doğuşu 1839- 1863*. İstanbul: Aras Yayınları.
- Bakalian, A. (1993). *Armenian Americans: From Being to Feeling Armenian*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Balakian, P. (2003). *The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America's Response*. New York: Haper Collins.
- Bayur, Y. (1998). *Ermeni Meselesi I-II*. İstanbul.
- Cohen, R. (1996). *Diasporas and the Nation-State: From Victims to Challengers*. *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944)*, 507-508.
- Çelikkol, O. (2015). *Armenian "Genocide" Claims, US Congress and Turkey*. *Bilge Strateji*, 17-30.

- Daniel, R. (1959). The Armenian Question and American Turkish Relations, 1914-1927. *The Mississippi Valley Historical Review*, 252-275.
- Demir, R. (2009). *Ermeni İsyancıları ve Haput Ermenileri*. Ankara: Palme Yayınevi.
- Derewicz, M. (2011). Legislation by Donation? *Political Science*, 36-38.
- Gerson, L. (1981). *The Influence of Hyphenated Americans on U.S. Diplomacy*. New York: Praeger.
- Grabill, J. (1971). *Protestant Diplomacy And Near East: Missionary Influence on American Policy, 1810-1927*. Minnesota: University of Minnesota.
- Haney, P., & Vanderbush, W. (1999). The Role of Ethnic Interest Groups in U.S. Foreign Policy: The Case of the Cuban American National Foundation. *International Studies Quarterly*, 361-441.
- Huntington, S. (1997). The Erosion of American National Interests. *Foreign Affairs*, 28-49.
- Hülagü, M. (2001). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyoner, Ermeni, Terör ve Amerikan Dörtgeninde Türkiye. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 57-99.
- Kantarci, S. (2014). Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi. *Yeni Türkiye*, 1-10.
- Kantarci, Ş. (2001). Ermeni Lobisi, ABD'de Ermeni Diasporasının Oluşması ve Lobi Faaliyetleri. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 110-118.
- Karadağ, S. (2019, Temmuz 29). İran-Ermenistan İlişkileri ve Belirleyici Dinamikler. İNSAMER: https://insamer.com/tr/iran-ermenistan-iliskileri-ve-belirleyici-dinamikler_2305.html adresinden alınmıştır
- Karakaya, R. (2005). *Ermeni Meselesi*. İstanbul.
- Kodaman, B. (2003). *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları.
- Lowery, D. (2007). Why Do Organized Interests Lobby? A Multi-Goal, Multi-Context Theory of Lobbying. *Polity*, 29-54.
- Malcolm, M. (2017). *The Armenians in America*. Boston: Pilgrim Press.
- Öney, C. (2011). Ermeni Meselesinin Oluşumunda ABD'nin Rolü Nasıl Başlamıştır? *History Studies*, 230-244.
- Paul, D., & Anderson Paul, R. (2009). *Ethnic Lobbies and US Foreign Policy*. Boulder: Lynne Rienner.
- Scott, J. M. (1998). *After the End: Making U.S. Foreign Policy in the Post - Cold War World*. London.
- Sonyel, S. (1987). *The Ottoman Armenians: The Victims of Great Power*. London: K. Rustem and Brother Press.

- Şafak, N. (2003). Osmanlı Amerikan İlişkileri. İstanbul: OSAV.
- Torun, A., & Karakaya, R. (2007). Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri Cilt I. Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri.
- Uras, E. (1988). The Armenians in History and the Armenian Question. İstanbul: Documentary Publications.
- Yılmaz, T. (2009). Türkiye'nin Kullanamadığı Stratejik Güç; Lobcilik. Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi, 1-7.
- Zarifian, J. (2014). The Armenian-American Lobby and Its Impact on U.S. Foreign Policy. Society, 503-512.

ASEAD 8. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU
EJSER 8th INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON SOCIAL SCIENCES
20-22 Kasım / November 2021 Hamburg – ALMANYA/GERMANY

“TURİZMİN YENİ ŞAFAĞI: UZAY TURİZMİ”

Dr. Savaş YILDIZ
ORCID: 0000-0002-6630-2023
savasyildiz77@gmail.com

ÖZET

İnsanın uzaya olan ilgisi tarih öncesi dönemlere kadar uzanmaktadır. Zaman içinde insan, sonsuz bilinmezlik ile ilgili merakını gidermeye yönelik başarılı ve başarısız sayısız çalışma yapmıştır. İnsanın, uzayı keşfetmeye yönelik bu çabaları neticesinde günümüzde uzaya yolculuklar yapılabilmektedir. Uzay araştırmalarının ve bu alanda geliştirilen teknolojilerin ilk amacı turizm olmasa da zaman içinde turizm de bir amaç haline gelmiştir. Nitekim, *turizmin yeni şafağı* olarak da adlandırılabilir *uzay turizmi* kapsamında bugün yörünge altı ve yörüngesel uçuşlar gerçekleştirilebilmektedir. Geniş literatür taramasına dayanan çalışma, uzay araştırmalarının kronolojisi, uzay turizminin gelişimi, uzay turizminin avantaj ve dezavantajları ve uzay turizminin geleceğine yönelik öngörüler incelenerek uzay turizminin durumu genel hatlarıyla değerlendirme amacını taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Turizm, Uzay Turisti, Uzay Turizmi

NEW DAWN OF TOURISM: SPACE TOURISM

Dr. Savas YILDIZ

ABSTRACT

Human's interest in space dates back to prehistoric times. Over time, human have made numerous successful and unsuccessful studies to satisfy his curiosity about the endless unknown. As a result these efforts of human to explore space, journeys to space can be made today. Although tourism was not the first purpose of space exploration and technologies developed in this area, tourism has also become a goal over time. As a matter of fact, within the scope of *space tourism*, which can also be called *the new dawn of tourism*, suborbital and orbital flights can be carried out today. Based on a large literature review, this study aims to evaluate the situation of space tourism in general terms by examining the chronology of space exploration, the development of space tourism, the advantages and disadvantages of space tourism and the predictions for the future of space tourism.

Keywords: Tourism, Space Tourist, Space Tourism

GİRİŞ

Merak, insanın sınır tanımayan en doğal duygularından birisidir. Denenmemiş olanı deneme, keşfedilmemiş keşfetme, görülmemiş olanı görme arzusu insanın merak duygusunun sonuçlarıdır. Yeryüzünde gerçekleştirdiği araştırmaları, insanın sınırı olmayan merak duygusunu tatmin etmeye yetmemiş ve gözünü sonsuzluktaki bilinmeyene yani uzaya çevirmesine neden olmuştur. Merak duygusu ve keşfetme saikiyle harekete geçen insanın her yeni buluşu, her yeni keşfi hayatın diğer alanlarında da yeni değişimleri beraberinde getirmiştir. Özellikle bilim ve teknoloji alanında yaşanan en küçük gelişme, domino etkisi ile hayatın her alanında kendisini doğrudan veya dolaylı olarak hissettirmiştir. Bilgisayarların birbiriyle bağlanmasına ve iletişim kurmasına imkân veren ARPANET ilk olarak askeri alanda kullanılmak üzere Amerikan İleri Araştırma Projeleri Birimi (ARPA) tarafından hayata geçirilmiştir. ARPANET'in 1989 yılında Cern'de Tim Barnes-Lee tarafından "world wide web" (www) olarak geliştirmesi günümüzün vazgeçilmezi olan internetin küresel hale gelmesinin kapılarını açması ve günümüzün temel ihtiyaçlarından birisi haline gelmesi, bilim ve teknolojiadaki gelişmelerin hayatın diğer alanlarındaki etkilerine ve değişimi tetiklemesine uygun bir örnek teşkil etmektedir (Yıldız, 2019: 167). Bu durum uzay araştırmaları için de geçerlidir. Günümüzde fizik, matematik, mühendislik alanlarda elde edilen başarılar, uzay araştırmalarının ve uzay çalışmalarının daha ileri seviyeye taşınmasında kilit öneme sahip disiplinlerdir. Bir başka ifadeyle; söz konusu bu disiplinlerde elde edilecek başarıların, uzay araştırmalarında elde edilecek başarıya doğrudan katkısı söz konusudur. Uzay araştırmalarında elde edilecek başarılar ise doğrudan veya dolaylı olarak farklı bilim dallarına ve sektörlere yeni boyutlar kazandırmaktadır. Turizm de bu sektörlerden birisidir. İlk bakışta "uzay" ve "turizm" kavramları her ne kadar birbiriyle doğrudan ilişkili alanlar olmasa da bugün "uzay turizmi" kavramından bahsediliyor olmasının temelinde uzay araştırmalarında bugüne kadar elde edilmiş olan başarıların varlığı söz konusudur.

1. KRONOLOJİK ÇERÇEVEDE UZAY ARAŞTIRMALARI VE UZAY TURİZMİ

Geçmişten günümüze gerek devlet destekli gerek özel girişimler tarafından birçok araştırma ve çalışma yapılmıştır. Uzay araştırmalarında ve uzay turizminde dönüm noktası olarak nitelendirilebilecek olaylar kronolojik olarak Tablo-1'de ele alınmıştır.

Tablo 1: Tarihsel Süreç Uzay Faaliyetlerinin Kronolojik Olarak Değerlendirilmesi

Tarih	Ülke	Görev Adı	Faaliyet
1946	ABD	WAC Corporal	ABD tasarımı olan ve uzay sınırına ulaşan ilk roket.
1946	ABD	V-2	Yerden 105 km. yükseklikten dünyanın ilk fotoğraflarının çekilmesi.
1951	SSCB	R-1	Köpeklerin uzaya ilk defa gönderilmesi.
1957	SSCB	R-7	Kıtalararası ilk balistik füzenin geliştirilmesi.

4 Ekim 1957	SSCB	Sputnik-1	Yapay ilk uydu fırlatıldı
3 Kasım 1957	SSCB	Sputnik-2	Laika adlı köpek yörüngeye gönderilen ilk hayvan oldu.
31 Ocak 1958	ABD	Explorer-1	ABD ilk uydusunu fırlattı. Yörüngeden dünyanın ilk fotoğrafı çekildi. (NASA)
19 Ağustos 1960	SSCB	Sputnik-5	Stelka ve Belka isimli köpekleri taşıyan Sputnik-5 Sovyetler Birliği tarafından fırlatıldı.
12 Nisan 1961	SSCB	Voskhod -1	Yuri Gagarin ile ilk insanlı uçuş gerçekleştirildi.
5 Mayıs 1961	ABD	Freedom-7	Astronot Alan Shepard uzaydaki ilk Amerikalı oldu.
20 Şubat 1962	ABD	Friendship-7	Astronot John Glenn yörüngedeki ilk Amerikalı astronot oldu.
7 Mart 1962	ABD	OSO-1	Yörüngede ilk güneş gözlemevi kuruldu. (NASA)
16 Haziran 1962	SSCB	Voskhod -6	Valentina Nikolayeva Tereshkova uzaya giden ilk kadın oldu.
18 Mart 1965	SSCB	Voskhod-2	Kozmonot Alexi Leonov, uzay aracına bağlıyken uzayda yürüyen ilk insan oldu.
3 Haziran 1965	ABD	Gemini-4	Astronot Ed White, uzayda yürüyen ilk Amerikalı oldu.
14 Haziran 1965	ABD	Mariner-4	Uzay aracı Mariner-4, Mars'ın ilk resimlerini ilettiler
3 Şubat 1966	SSCB	Luna-9	Luna-9, aya inen ilk uzay aracı oldu.
2 Haziran 1966	ABD	Surveyor-1	Surveyor-1, aya inen ilk Amerikan uzay aracı oldu.
18 Ekim 1967	SSCB	Apollo-8	Sovyet uzay aracı Venera-4'ten bir iniş kapsülü, Venüs'ün atmosferi hakkında veri topladı.
15 Eylül 1968	SSCB	Zond-5	Sovyet uzay aracı Zond-5 fırlatıldı ve daha sonra ayın yörüngesinde dönen ve Dünya'ya dönen ilk uzay aracı oldu.
21 Aralık 1968	ABD	Apollo-8	Apollo-8 fırlatıldı. Mürettebatı ayın yörüngesindeki ilk insanlar oldu.
20 Temmuz 1969	ABD	Apollo-11	Neil Armstrong ve "Buzz" Aldrin, Ay'a çıkan ilk insanlar oldular.
11 Nisan 1970	ABD	Apollo-13	Apollo-13 fırlatıldı.
12 Eylül 1970	SSCB	Luna-16	Sovyet gemisi Luna-16 fırlatıldı ve ayın toprak örneklerini getiren ilk otomatik uzay aracı oldu.
17 Kasım 1970	SSCB	Luna-17	Sovyet otomatik robotu Lunokhod-1, Luna-17 ile aya indi.

15 Aralık 1970	SSCB	Venera-7	Sovyet uydusu Venera-7, Venüs'e inen ilk uydu oldu.
19 Nisan 1971	SSCB	Salyut-1	Sovyet uzay istasyonu Salyut-1 fırlatıldı.
30 Temmuz 1971	ABD	Apollo-15	Apollo-15 Komutanı David Scott, Ay'ın yüzeyindeki ilk ay aracını kullandı.
13 Kasım 1971	ABD	Mariner-9	Mariner-9 uydusu, Mars'ın yörüngesinde dönen ilk gemi oldu.
11 Aralık 1972	ABD	Apollo-17	Eugene Cernan ve Harrison "Jack" Schmitt, ayda yürüyen son insanlar oldular.
14 Mayıs 1973	ABD	Skylab	ABD ilk uzay istasyonu olan ve "uzay laboratuvarı" anlamına gelen Skylab'ı fırlattı.
17 Temmuz 1975	ABD SSCB	Apollo-Soyuz Test Projesi	Apollo-Soyuz Test Projesi'nde Amerikan Apollo-18 ve Sovyet Soyuz-19 uzayda kenetlendi.
9 Eylül 1976	ABD	Viking-2	Amerikan uzay aracı Viking-2, Mars yüzeyinde donmuş su keşfetti.
Ağustos - Eylül 1977	ABD	Voyager-1 Voyager-2	Voyager-1 ve Voyager-2 fırlatıldı. (Voyager-2, Voyager-1'den önce fırlatıldı, ancak Voyager-1 daha hızlı bir yörüngeye yerleşti)
Mart- Ağustos 1979	ABD	Voyager-1 Voyager-2	Voyager-1 ve Voyager-2, Jüpiter ve uydularının görüntülerini aktarmaya başladı.
13 Kasım 1980	ABD	Voyager-1	Voyager-1 Satürn'e ulaştı ve görüntüleri iletmeye başladı.
12 Nisan 1981	ABD	STS-1	Columbia, fırlatılan ilk uzay mekiği oldu.
26 Ağustos 1981	ABD	Voyager-2	Voyager-2, Satürn'e ulaştı ve görüntüleri iletmeye başladı.
4 Nisan 1983	ABD	Challenger	İkinci uzay mekiği Challenger fırlatıldı.
19 Haziran 1983	ABD	Challenger	Sally Ride, Challenger'ın ikinci görevinde uzaya çıkan ilk Amerikalı kadın oldu.
3 Şubat 1984	ABD	Challenger	Astronot Bruce McCandless, bağlantısız bir uzay yürüyüşü yapan ilk insan oldu.
30 Ağustos 1984	ABD	Discovery	Üçüncü uzay mekiği Discovery fırlatıldı.
5 Ekim 1984	ABD	Challenger	Kathryn Sullivan, uzayda yürüyen ilk Amerikalı kadın oldu.
3 Ekim 1985	ABD	Atlantis	Dördüncü Uzay Mekiği Atlantis fırlatıldı.
24 Ocak 1986	ABD	Voyager-2	Voyager-2, Uranüs'ten görüntüler göndermeye başladı.

20 Şubat 1986	SSCB	Mir	Uzay İstasyonu Mir'in orta bölümü fırlatıldı.
9 Ağustos 1989	ABD	Voyager-2	Voyager-2, Neptün'e ulaştı ve görüntüleri iletmeye başladı.
10 Ağustos 1990	ABD	Magellan	Macellan uzay aracı, radar ekipmanı kullanarak Venüs'ün yüzeyini haritalamaya başladı.
2 Aralık 1990	SSCB	Mir	Japon televizyon habercisi Toyohiro Akiyama Sovyet Uzay İstasyonu Mir'e gitti ve burada 7 gün kaldı.
26 Mayıs 1991	SSCB	Mir	İngiliz kimyacı Helen Patricia Sharman Sovyet Uzay İstasyonu Mir'e gitti.
7 Mayıs 1992	ABD	Endeavour	Uzay mekiği Endeavour ilk yolculuğunda fırlatıldı.
3 Şubat 1994	RUSYA	STS-60	Sergei Krikalev, uzay mekiği ile uçan ilk Rus kozmonotu oldu.
Aralık 1995	ABD	Galileo	Galileo uzay aracı Jüpiter hakkında veri aktarmaya başladı.
4 Temmuz 1997	ABD	Pathfinder	Mars'a iniş yapan Pathfinder görüntü aktarmaya başladı.
12 Şubat 1997	Japonya	HALCA	İlk yörünge radyo gözlemevi.
14 Şubat 2000	ABD	NEAR	Near Earth Asteroid Rendezvous (NEAR) uzay aracı, asteroit Eros'un görüntülerini aktarmaya başladı.
12 Şubat 2001	ABD	NEAR	NEAR Eros'un yüzeyine indi.
28 Nisan 2001	RUSYA	Soyuz TMA-32	Amerikalı Dennis Tito, Rus uzay programına \$20.000.000 ödedikten sonra uzaya çıkan ilk turist oldu.
25 Nisan 2002	RUSYA	Soyuz TMA-34	Mark Shuttleworth ikinci uzay turisti olarak uzaya çıktı.
1 Temmuz 2004	ABD	Cassini	Cassini uzay aracı, Satürn'ün parıldayan halkalarının fotoğraflarını gönderdi.
26 Temmuz 2005	ABD	Discovery	2003 yılında yaşanan Columbia felaketinden sonra ABD ilk insanlı fırlatışı 7 mürettebatlı Discovery uzay mekiğini ile gerçekleştirdi.
1 Ekim 2005	RUSYA	Soyuz TMA-7	Gregory Hammond Olsen üçüncü uzay turisti olarak uzaya çıktı.
15 Ocak 2006	ABD	Stardust	NASA uzay aracı Stardust, bir kuyruklu yıldızdan alınan ilk toz örneğiyle birlikte Salt Lake City yakınlarındaki bir çölde güvenli bir şekilde Dünya'ya döndü.
18 Eylül 2006	RUSYA	Soyuz TMA-9	Dördüncü uzay turisti olan Anousheh Ansari aynı zamanda olarak uzaya çıkan ilk Müslüman, ilk İranlı ve ilk kadın uzay turisti oldu.

7 Nisan 2007	RUSYA	Soyuz TMA-10	Charles Simonyi beşinci uzay turisti olarak uzaya çıktı.
4 Ağustos 2007	ABD	Phoenix Mars Lander	NASA, Phoenix Mars Lander'ı fırlattı.
14 Ocak 2008	ABD	Messenger	NASA uzay sondası Messenger, Merkür'ün 124 mil üzerinde süzüldü.
25 Mayıs 2008	ABD	Phoenix Mars Lander	NASA'nın Phoenix Mars Lander'ı güvenli bir şekilde indi ve 10 aylık 422 milyon millik bir yolculuğun ardından ilk görüntüleri göndermeye başladı. Bilim adamları daha sonra Phoenix'in buz parçaları keşfettiğini bildirdi.
12 Ekim 2008	RUSYA	Soyuz TMA-13	Richard Garriott altıncı uzay turisti olarak uzaya çıktı.
26 Mart 2009	RUSYA	Soyuz TMA-14	Charles Simonyi ikinci kez uzay turisti olarak uzaya çıktı.
6 Mart 2009	ABD	Kepler	NASA uzay aracı Kepler fırlatıldı. Görevi, Samanyolu'nun uzak bir bölgesinde güneş sistemimizin dışındaki gezegenleri araştırmaktır.
8 Haziran 2009	ABD	LCROSS	NASA, LCROSS (Lunar Crater Observation and Sensing Satellite) olarak da bilinen Lunar Krater Gözlem ve Algılama Uydusunu fırlattı. Uydunun görevi, ayda buzun varlığını veya yokluğunu araştırmaktır. Uydunun araştırmaları neticesinde NASA bilim adamları 13 Kasım 2009'da, Ay'ın Güney Kutbu civarında bulunan bir kraterde "önemli miktarda" buz bulunduğunu açıkladılar.
30 Eylül 2009	RUSYA	Soyuz TMA-16	Guy Laliberte yedinci uzay turisti olarak uzaya çıktı.
10 Ekim 2010	ABD	VSS Enterprise	Özel bir şirket olan Virgin Galactic, Atılgan (VSS Enterprise)'in başarılı bir şekilde gerçekleştirilen ilk insanlı süzülerek uçuşunu duyurdu. Atılgan, özel vatandaşları yörünge altı uzay uçuşlarına götürmek için tasarlanmıştı.
8 Aralık 2010	ABD	SpaceX	SpaceX adlı özel bir şirket, bir uzay aracını yörüngeye fırlattı. Uzay aracı güvenli bir şekilde dünyaya geri döndü. SpaceX, bunu başaran ilk sivil toplum kuruluşuydu.
8 Temmuz 2011	ABD	Atlantis	Uzay mekiği Atlantis, uzaya fırlatılan son Amerikan uzay mekiği oldu. Mission STS-135 ve 4 kişilik ekibi, Uluslararası Uzay İstasyonuna (ISS-International Space Station) çok ihtiyaç duyulan malzeme ve ekipmanı ulaştırdı.
16 Temmuz 2011	ABD	Dawn	NASA'nın uzay aracı Dawn, bir asteroidin yörüngesini dönen ilk uzay aracı oldu.
26 Kasım 2011	ABD	Curiosity	NASA, başka bir gezegeni keşfetmek için en büyük ve en donanımlı robotu olan Curiosity'yi fırlattı.

22 Mayıs 2012	ABD	Dragon C2+	Ticari bir uzay şirketi olan SpaceX, Uluslararası Uzay İstasyonunu (ISS) yeniden ikmal etmek için Dragon C2+ misyonunu başlattı.
6 Ağustos 2012	ABD	Curiosity	NASA'nın Curiosity aracı başarılı bir şekilde Mars'a indi
25 Ağustos 2012	ABD	Voyager-1	NASA'nın 1977'de NASA'nın başlattığı Voyager-1 uzay aracı yıldızlararası alana girdi.
7 Eylül 2013	ABD	LADEE	NASA, insansız LADEE uzay aracını NASA'nın Virginia'daki Wallops Uçuş Tesisinden fırlattı.
12 Kasım 2014	ESA (European Space Agency)	Rosetta	Rosetta uzay aracı, kuyruklu yıldıza planlı ve yumuşak bir iniş yapan ilk uzay aracı oldu.
6 Mart 2015	ABD	Dawn	Uzay aracı Dawn, cüce gezegen Ceres'in yörüngesine girdi.
10 Ağustos 2015	ABD/Japonya	****	Uluslararası uzay istasyonunda yetiştirilmiş ilk besin olan marul, mürettebat tarafından yenildi.
3 Ocak 2018	Çin	Chang-4	Ay'ın uzak tarafına ilk yumuşak iniş gerçekleştirildi.
10 Nisan 2019	****	EHT	Gökbilimciler bir kara deliğin ilk görüntüsünü yayınladılar. Görüntü, dünya çapında birbirine bağlı sekiz teleskoptan oluşan bir ağ olan Event Horizon Telescope (EHT) tarafından çekildi.
30 Mayıs 2020	ABD	SpaceX	SpaceX, uzaya astronot gönderen ilk özel şirket oldu.
11 Temmuz 2021	ABD	Virgin Galactic/VSS Unity	Richard Branson kısa süreli ilk uzay uçuşunu gerçekleştirdi.
20 Temmuz 2021	ABD	Blue Origin/ New Shepard	Jeff Bezos'un kısa süreli ilk uzay seyahatini gerçekleştirdi.

Kaynak: www.britannica.com, www.archives.gov web sitelerinden derlenmiştir.

Tablo-1'de uzay araştırmaları alanında önem arz eden olaylar tarihsel bir süreç içinde incelenmiştir. Uzay faaliyetleri açısından değerlendirildiğinde uzaya giden ilk sivil Toyohiro Akiyama'dır. 2 Aralık 1990 tarihinde Japon televizyon habercisi Toyohiro Akiyama Sovyet Uzay İstasyonu Mir'e giderek burada 7 gün kalmıştır. Benzer şekilde Amerikalı milyoner Dennis Anthony Tito'nun 28 Nisan 2001 tarihinde \$20 milyon ödemek suretiyle Rus uzay programına katılarak yörüngede 7 gün 22 saat geçirmesi uzay araştırmaları açısından küçük bir adım olsa da uzay turizmi açısından atılmış büyük bir adım olarak tarihe geçmiştir.

2. GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE UZAY TURİZMİ

Turizm genel anlamda: “İnsanların sürekli ikamet ettikleri, çalıştıkları ve her zamanki olağan gereksinimlerini karşıladıkları yerlerin dışında yaptıkları seyahat ve gittikleri yerlerde geçici konaklamalarından doğan ihtiyaçlarının karşılanması ile ilgili faaliyetler” olarak tanımlanırken (Olalı,1987: 11), turist: “Belirli bir gelire sahip, konaklama, yeme-içme gibi somut, dinlenme-eğlenme, merak kültür ve eğitim, spor vb. gibi soyut amaçlarla sürekli yaşadığı bölgenin dışına seyahat eden ve gittiği bölgede en az bir gece konaklayan, ekonomik anlamda tüketici olan kişi ya da kişiler topluluğu” olarak tanımlanmaktadır (İçöz, 2005:2). Turizm bugünkü noktaya arz ve talepte çeşitli değişimlere uğrayarak gelmiştir. Kozak ve arkadaşları (2013: 11) çalışmalarında turizm paradigmasını *modern öncesi*, *modern dönem* ve *post-modern* olarak üç dönem içinde değerlendirmişlerdir:

- i) *Modern öncesi dönem*: Bu dönemde turizm pazarının şekillenmesinde üst sınıfın talepleri etkili olmuştur. Bir başka ifadeyle turizm arzı, üst sınıfın talebi yönünde oluşmuştur. Yine bu dönemdeki turizm türlerinin temelinde inanç/din amaçlı gerçekleştirilen seyahatlerin yanı sıra gezginlerin bireysel olarak gerçekleştirdikleri macera turları ve sağlık amaçlı seyahatler yer almaktadır.
- ii) *Modern dönem*: Sanayileşmenin beraberinde getirdiği yoğun çalışma şartları, dinlenmeye yönelik turizm talebinin oluşmasına neden olurken, eşitlik ve sosyal adalet ilkelerinin bu dönemde daha fazla ön planda olması, turizm pazarının da bireysellikten uzak ve kitlesel bir hal almasında etkili olmuştur. Sosyal turizm ve kitlesel seyahat ve konaklamalar modern dönemde ortaya çıkmıştır.
- iii) *Post-modern dönem*: Turizm pazarının şekillenmesinde kitlesel çeşitlenme, özel ilgiye dayanan bireysel değişimler, tüketicilerde çevresel hassasiyetin ve farkındalığın artması, zaman ve mekân bağımsızlığına olan isteğin artması etkili olmuştur. Bu dönemde söz konusu taleplere yanıt olarak turizm arzında; otantik deneyimler sunan ve bireysel tercihlerin ön planda olduğu, kültür, doğa, hobi ve eğitime dayalı turizm türleri, geçmiş ve geleceğin bir arada sunulduğu temalı parklar ve temalı otellerin yanı sıra teknolojik gelişmelere bağlı bir biçimde ortaya çıkan uzay turizmi gibi turizm ürünleri belirleyici olmuştur.

Bu noktada çalışmanın temelini oluşturan uzay turizminin post-modern turizm paradigması kapsamında yer aldığı söylenebilir. Tarihsel süreç içinde uzay araştırmaları alanında yaşanmış önemli olayların (bakınız Tablo-1) ekseriyeti devlet destekli olmakla birlikte son yıllarda özel girişimlerin de uzaya uydu gönderme veya uçuş gerçekleştirme noktasında bir aktör olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Özel girişimlerin uzay seyahatleri noktasında öne çıkması halkın uzay turizmine olan ilgilerinin de artmasına neden olmaktadır.

Literatürde *uzay turizmi* ile ilgili çeşitli tanımlara rastlamak mümkündür. Galvez ve Naja-Corbin, (2008: 1) çalışmalarında uzay turizminin “Özel olarak finanse edilen ve/veya özel olarak işletilen araçlarla yörünge altı uçuşları ve uzay turizmi pazarı tarafından yönlendirilen ilgili teknoloji gelişimidir.” şeklinde tanımlamışlardır.

Bir diğer tanıma göre uzay turizmi: “Müşterilere alt-yörünge ve yörünge uçuşları ve son olarak da özel şirketlerin derin uzay uçuşları aracılığıyla uzay ortamı deneyimi sunan ticari faaliyetlerdir.” (Gürsel, 2020: 2342). Civelek ve Türkay (2019: 962) çalışmalarında uzay turizmini: “Uzay turistlerine, uzay yolculuğu ile ilgili doğrudan ve dolaylı olarak hizmet sunan, uzay sporları ve yeni havacılık endüstrisinin oluşmasında devletlere temel altyapı bakımı sağlayan, uzayın ticarileşmesine olanak tanıyan turizmin gelişmesinin bir sonraki büyük adımı kabul edilen büyük bir sürecin parçası.” olarak tanımlamışlardır. Henderson ve Tsui (2019: 239) uzay turizmini: “Havacılık endüstrisinin, turistlere astronot olma ve eğlence ve rekreasyonel amaçlı uzay yolculuğu imkânı sağlayan bir niş segment.” şeklinde tanımlamıştır. Bir diğer tanımda uzay turizmi: Devlet tarafından finanse edilen veya özel kuruluşlar tarafından müşterilerine eğlence, iş, araştırma gibi çeşitli amaçlarla uzaya seyahat etmeleri için sağlanan ticari bir hizmet.” olarak tanımlanmıştır (Yazıcı ve Twari, 2021: 40).

Uzay turisti ile ilgili olarak literatürde en sık rastlanan tanımlardan birisini yapan Strickland (2012: 904-905), çalışmasında uzay turistini: “Uzay faaliyetlerine katılan, dünyaya güvenli bir şekilde geri dönebilmek için gerekli ve kapsamlı eğitimleri alması gereken kişiler.” şeklinde tanımlarken, (O’Brien, 2004: 386) uzay turistini; “Zevk ve eğlence için göğe veya uzaya doğru yolculuk eden veya gezen kişi” olarak açıklamıştır.

Bazı kaynaklara göre uzay turizminin başlangıcı 1970’li yılların sonlarında mühendislik alanında düşük beceriye sahip olmasına karşın bilim kurgu ve uzay konusunda çok büyük bir tutkuya sahip küçük girişimcilere kadar uzanmaktadır. Girişimcilik penceresinden bakıldığında söz konusu dönemde uzay turizmi, tutkulu girişimcilerin hayallerinden ibaretti. Elbette bu düşünceye sahip olmalarının ardında uzay araştırmaları konusunda yapılmış ümit verici araştırmaların da etkisi olmuştur. Günümüzde bilim ve teknoloji alanında varılan nokta sayesinde Amazon.com’un kurucusu Jeff Bezos, PayPal’ın kurucusu olan Elon Musk, Microsoft’un kurucusu Paul Allen ve Virgin Galactic’in sahibi olan Sir Richard Branson gibi gerek mühendislik alanında becerili gerekse 1970’li yılların sonlarındaki küçük girişimcilerin tutkusuna sahip ve uzay konusunda tutkulu varlıklı girişimciler uzay turizminin günümüzdeki seviyesine ulaşmasında etkili olmuştur (Bilim ve Teknik, 2008: 58).

3. GÜNÜMÜZÜN UZAY TURİZMİ GİRİŞİMLERİ VE GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE UZAY TURİSTLERİ

Uzaya seyahat ilk dönemlerinde her ne kadar devlet destekli kurumlar tarafından gerçekleştirilmiş olsa da zaman içinde özel girişimler de uzay seyahatleri noktasında öne çıkmaya başlamışlardır. Bugün uzay turizmi konusunda öne çıkan girişimlerden bazılarını aşağıda yer verilmiştir:

National Aeronautics and Space Administration (NASA): 29 Temmuz 1958 tarihinde ABD Başkanı Dwight Eisenhower tarafından Birleşik Devletler hükümetinin bir parçası olarak Ulusal Havacılık ve Uzay Dairesi (National Aeronautics and Space Administration-NASA) kurulmuştur. NASA, uzayla ilgili bilimsel ve teknolojik tüm konuları araştırma ve keşfetme amacıyla kurulmuştur. Geçmişten günümüze uzay araştırmaları konusunda birçok başarıya imza atmış olan NASA, Ticari Mürettebat Programı ile Uluslararası Uzay İstasyonu (International Space Station-ISS) desteklemektedir. Nasa, gelecekte Mars başta olmak üzere asteroidlere ve ötesine insan götüreceği fırlatma sistemleri ve derin uzay keşiflerine odaklanmaktadır. 31 Temmuz 2020 tarihinde Perseverance'ı Mars'a gönderen NASA, elde edilen bilgiler ışığında 2030 yılına kadar Mars'a yerleşmek üzere insan göndermeyi planlamaktadır (Gürsel, 2020: 2344).

Virgin Galactic: Özel bir girişim olan Virgin Galactic, ticari uzay yolcuğu seferleri düzenlemek amacıyla 2004 yılında Sir Richard Branson tarafından kurulmuştur. Virgin Galactic, profesyonel bir astronot olmayan ancak uzay konusunda tutkulu bireylere, yerden 100 km. yüksekliğe yani atmosferin dışına çıkararak uzay gezisi yapma imkânı sağlamaktadır. Dünya yörüngesinde gerçekleştirilen uçuşun maliyeti kişi başı USD\$200 bin olarak belirlenmiş ve 200'den fazla kişi Virgin Galactic'e ait olan SpaceShipTwo ile uzay yolcuğu yapabilmek için peşin ödemede bulunmuştur. Merkezi ABD'de bulunan uzay danışmanlık şirketi FUTRON tarafından 2002 yılında yapılmış olan pazar araştırmasında; 2021 yılında uzay seferlerinin bedeli USD\$50 bin dolara kadar düşeceği ve ortalama 16 bin kişinin uzay yolculuğu yapma şansına sahip olacağı sonucuna ulaşılmıştır (Cater, 2019: 62). Virgin Galactic şirketinin kuruluşundan 17 yıl sonra hayalini gerçekleştiren Sir Richar Branson, 11 Temmuz 2021 tarihinde Virgin Galactic tarafından üretilen Unity-2 uzay aracı ile ilk uzay seferini gerçekleştirmiştir. Uçuşun tamamı 59 dakika sürerken, Branson ve mürettebat 100 km. üzerinde bir irtifaya ulaşılmıştır.

SpaceX: Uzay turizminde öne çıkan bir diğer özel girişim ise 6 Mayıs 2002 tarihinde Elon Reve Musk tarafından kurulan SpaceX'tir. SpaceX'in amacı Virgin Galactic'e göre uzay turizmine yeni bir boyut kazandırmaya yöneliktir. Elon Musk, SpaceX aracılığı ile Mars'ta insanlı araştırmalar yapmak ve Mars'ta sürekli yaşamak gibi kişisel hedeflerini gerçekleştirmeye odaklanmaktadır. Ticari uzay seferleri düzenlemek amacıyla uzay araçları inşa eden şirket, NASA adına uzay mekiği görevlerini yerine getirecek ve UÜİ (Uluslararası Uzay İstasyonu)'na astronot ve kargo taşıma görevini, yapılan bir sözleşme ile üstlenmiştir. Bir başka ifade ile NASA, astronotların ve kargoların taşınması noktasında hizmet alımı yapmıştır. (Pelton, 2009: 72; www.bbc.com).

Blue Origin: 8 Eylül 2000 tarihinde Amazon.com'un da sahibi olan Jeff Bezos tarafından kurulan ve merkezi Washington'da bulunan havacılık ve uzay araştırma şirkettir. Şirket bu amaçla 2012 yılında ismini NASA'nın öncü astronotlarından John Glenn'den alan New Glenn isimli ağır-kalkış yörünge fırlatma aracının tasarımına başlamıştır. New Glenn, insanları ve yükleri rutin olarak Dünya yörüngesine ve ötesine taşıyabilen tek konfigürasyonlu bir ağır kaldırma fırlatma aracıdır. New Glenn'in en önemli özelliği ise yeniden kullanılabilir olmasıdır.

Bu sayede yörünge ve ötesine insan ve yük taşıma maliyetinin düşmesine ve uzay turizminin gelişmesine önemli katkıda bulunması öngörülmektedir (www.blueorigin.com).

Orion Span: Turizm sektörünün önemli aktörlerinden birisi de konaklama işletmeleridir. Uzay turizminde bu açığı kapatmaya yönelik olarak faaliyet gösteren ilk özel girişim, Orion Span şirkettir. Şirket tarafından tasarlanan ve 2021 sonlarında fırlatılması planlanan Aurora İstasyonunun, alçak Dünya yörüngesinde uzay turistlerin konaklama ihtiyacını karşılamaya yönelik olarak 2022’de hizmet vermeye başlayacağını, 5 Mart 2018 tarihinde açıklamıştır. 2 tanesi mürettebat olmak üzere toplam 6 kişinin konaklayabileceği bu uzay otelinde 12 günlük konaklamanın maliyeti ise kişi başı USD\$10 milyondur. Orion Span Hotel’in yörünge etrafında her bir dönüşünü 90 dakikada tamamladığı dikkate alındığında konaklayanların 4 saat içinde 16 defa gün doğumunu izleme şansına sahip olacakları söylenebilir (O’Hare, 2019).

Uzay turizmi alanında faaliyet gösteren devlet destekli ve/veya özel girişimlerin yaptıkları araştırmaların en önemli sonuçlarından birisi tekrar fırlatılabilen roketlerin geliştirilmesi olmuştur. Bu gelişme uzay seyahatlerinin maliyetini ciddi anlamda azaltacağı düşünülebilir. Uzay turizmi alanında faaliyet gösteren şirketlerin bu alandaki rekabetleri de dikkate alındığında çok uzak olmayan gelecekte çok daha fazla insanın uzay turisti olarak uzay turlarına katılma şansına sahip olabileceği öngörülebilir.

Modern çağ öncesinde insanlar, inançları gereği yaptıkları yolculuklarla farkında olmadan bugünkü inanç turizminin temelini atmışlardır. Benzer şekilde 12 Nisan 1961 tarihinde Voskhod-1 göreviyle uzaya ilk çıkan insan olan Sovyet kozmonot Yuri Gagarin’in de farkında olmadan uzay turizminin temelini atan ilk kişi olarak da tarihe geçtiği söylenebilir. Yuri Gagarin’in hem uzay araştırmaları hem de uzay turizmi açısından büyük bir adım olarak nitelendirilebilecek uzay seyahati, 2 Aralık 1990 tarihinde Japon televizyon habercisi Toyohiro Akiyama Sovyet Uzay İstasyonu Mir’e giderek burada 7 gün kalmasıyla daha da anlamlı hale gelmiştir. Toyohiro Akiyama’nın uzay seyahati ise kendisinden sonra uzay seyahati yapacak olan ve uzay turisti olarak adlandırılacak olan sivillerin uzay seyahatleri için ilham verici bir gelişme olmuştur. New York Daily News ve GQ Magazine yazarı Denise Chow’a göre, Dennis Tito’dan önce uzaya çıkan ilk sivil olan Japon Toyohiro Akiyama’nın ve 26 Mayıs 1991’de uzaya çıkan ikinci sivil olan İngiliz kimyacı Helen Sherman’ın uzay yolculuklarının bedelini kendilerinin ödemiş olmasından dolayı birer uzay turisti olarak kabul edilmediğinden bahsetmiştir (Chow, 2011).

Yuri Gagarin ve Toyohiro Akiyama uzay seyahati noktasında birer ilk olmalarına rağmen, uzay turisti olarak tarihe ismini yazdıran kişi Dennis Tito’dur. Amerikalı milyoner Tito, Sovyet uzay programına katılarak 28 Nisan 2001 tarihinde Soyuz roketi ile Uluslararası Uzay İstasyonu’nda 7 gün 22 saat geçirek uzay araştırmaları tarihinde uzaya çıkan 415. kişi olmuştur. Tito, kaldığı süre boyunca Dünya çevresinde 128 tam tur atmıştır (Bilim ve Teknik, 2008: 56).

Dennis Tito'dan sonra uzay turisti olarak kabul edilen ikinci isim Güney Afrikalı bir İngiliz olan Mark Shuttleworth'tur. Rusya'nın Star City bölgesinde bulunan Yuri Gagarin Kosmonot Eğitim Merkezi'nde 1 yıl süren uçuş eğitiminden sonra USD\$20 milyon karşılığında 25 Nisan 2002 tarihinde uzaya çıkan ve Uluslararası Uzay İstasyonu'nda 8 gün geçiren Shuttleworth, burada genom ve AIDS üzerine deneyler yapmıştır (Grant, 2013).

Amerikalı bir iş insanı olan Gregory Hammond Olsen üçüncü uzay turisti olarak (Olsen, kendisini "uzay turisti" olarak değil, "uzay seyahati katılımcısı" olarak tanımlamıştır.) 1 Ekim 2005 tarihinde uzaya çıkarak Uluslararası Uzay İstasyonu'nda 8 gün geçirmiştir. Olsen bu seyahat için yaklaşık USD\$20 milyon ödemiştir. Seyahat öncesi Rusya'nın Star City bölgesinde bulunan Yuri Gagarin Kosmonot Eğitim Merkezi'nde 5 ay kozmonot eğitimi almıştır. Uzay istasyonunda kaldığı süre içinde Olsen gökbilim ve uzaktan algılama deneyleri yapmıştır (www.britannica.com)

Uzay turisti olarak tarihe geçen dördüncü isim Anousheh Ansari'dir. İran asıllı Amerikalı işkadını ve bir mühendis olan Ansari, aynı zamanda uzaydaki ilk Müslüman, ilk İranlı ve ilk kadın uzay turisti olmuştur. Olsen'e benzer şekilde kendisini "uzay turisti" olarak nitelendirmemiştir. Çünkü ona göre; turist gitmek istediği yere biletini alıp giden kişidir. Bunun için herhangi bir eğitim alması gerekmemektedir. Yaklaşık USD\$20 milyon karşılığında 18 Eylül 2006 yılında uzaya çıkan ve uzay istasyonunda 8 gün geçiren Ansari burada kaldığı süre içinde anemi, sırt ağrısı ve uzay radyasyonunun Uluslararası Uzay İstasyonu mürettebatının üzerindeki etkileri ve uzayda yuva yapmış farklı mikrop türleri ile ilgili çeşitli deneylere katılmıştır (Marinescu, 2021).

Uzay turisti olarak uzaya çıkan beşinci kişi Macar asıllı Amerikalı iş insanı Charles Simonyi olmuştur. 7 Nisan 2007 tarihinde uzaya çıkan Simonyi, Uluslararası Uzay İstasyonu'nda 9 gün kalmıştır. Uçuş öncesinde Yuri Gagarin Kosmonot Eğitim Merkezi'nde 6 ay kozmonot eğitimi almıştır. 26 Mart 2009 yılında ikinci kez uzay turisti olarak uzaya çıkan Charles Simonyi'nin ilk uzay seyahati USD\$25 milyon, ikincisi USD\$35 milyon olmak üzere toplam USD\$60 milyon olmuştur (Savchuk, 2015).

NASA astronotu olan Owen Garriott'un oğlu İngiliz-Amerikalı Richard Garriott uzaya giden altıncı uzay turisti olmuştur. Yuri Gagarin Kosmonot Eğitim Merkezi'nde uçuş öncesi eğitimini tamamladıktan sonra 12 Ekim 2008 tarihinde uzay seyahatine başlayan ve Uluslararası Uzay İstasyonu'nda 12 gün kalan Gariott, bu uçuş için yaklaşık USD\$30 milyon ödemiştir (Clifford, 2018).

Kanadalı milyarder Guy Laliberté, 30 Eylül 2009 tarihinde yedinci uzay turisti olarak uzaya çıkmış ve Uluslararası Uzay İstasyonu'nda 12 gün kalmıştır. Uzay seyahatinin kendisine maliyeti USD\$35 milyon olmuştur. Önceki uzay turistleri gibi Guy Laliberté'de uçuş öncesinde Yuri Gagarin Kosmonot Eğitim Merkezi'nde eğitim almıştır (Bertoni, 2011).

Yakın geçmişte uzay yolculuğuna çıkan ve uzay turisti olarak nitelendirilebilecek kişiler arasında günümüzün uzay araştırmaları alanında öne çıkan özel girişimlerin sahipleri yer almaktadır. Uzay aracı üreticisi Virgin Galactic isimli özel girişimin sahibi olan Richard Branson yolcu taşıma için tasarlanmış olan VSS Unity isimli roket ile 11 Temmuz 2021 tarihinde ilk uçuşunu gerçekleştirmiştir. Ticari amaçlı uzay uçuşu gerçekleştirmeyi planlayan Virgin Galactic isimli şirketin uzay seyahati koltuk fiyatı USD\$250 bin olarak belirlenmiş ve yaklaşık 600 kişi bu uçuşlara katılabilmek için başvurmuştur (Küçük, 2021).

Uzay seyahati konusunda öne çıkan bir diğer girişim olan Blue Origin isimli şirketin sahibi olan milyarder Jeff Bezos, New Shepard isimli uzay aracı ile ABD'ni Texas eyaletinden fırlatılmıştır. Jeff Bezos dahil toplam 4 kişiyi taşıyan kapsülün yeryüzüne ulaşması 11 dakika sürmüştür (www.ntv.com.tr).

Uzay turizmi konusundaki en son gelişme ise Elon Musk'ın sahibi olduğu SpaceX şirketinin Inspiration-4 isimli görevidir. NASA'nın Florida'daki Kennedy Uzay Merkezi'nden Falcon-9 roketiyle fırlatılan Dragon kapsülünde milyarder iş insanı Jared Isaacman'ın yanı sıra sağlık çalışanı olan Hayley Arceneaux, eski bir savaş pilotu olan Christopher Sembroski ve jeoloji profesörü Sian Proctor olmak üzere toplam dört sivil bu uzay seyahatine katılmıştır. Yörüngesel uzay turizmi kapsamında 16 Eylül 2021 tarihinde başlayan uçuş 19 Eylül 2021 tarihinde sona ermiştir (www.ntv.com.tr).

Uzay turizmi ile ilgili olarak zaman içinde yaşanan gelişmeler dikkate alındığında, özel girişimlerin uzay turizminde yer almaya başlamalarıyla birlikte ortaya çıkan rekabetin uzay seyahati maliyetlerini azaltması, uzay araştırmalarına ilgi duyan birçok insanın uzay yolculuğunu gerçekleştirilmesi imkânsız bir hayal olmaktan çıkarmıştır. Dolayısıyla yakın gelecekte daha fazla insanın uzay seyahatlerine katılmasını beklemek ütopyik bir yaklaşım olmaktan çıkmaktadır.

4. UZAY TURİZMİNİN TÜRLERİ

Günümüzde yaygın olmasa da geleceğin önemli turizm trendlerinden birisi olan uzay turizmi ile ilgili olarak çeşitli sınıflandırmalar mevcuttur. Crouch (2001: 213-215) yapmış olduğu çalışmada uzay turizmini; karasal uzay turizmi, alt yörüngesel uzay turizmi, yörüngesel uzay turizmi şeklinde üç sınıfta incelemiştir. Cater (2010:839) yapmış olduğu çalışmada uzay turizmini; karasal uzay turizmi (belirli uzay bölge ziyaretleri, uzay tesisleri ziyareti gibi), atmosferik uzay turizmi (yörünge altı uçuşlar, alçak irtifa jet uçuşları ve alçak irtifa uçuşları), astroturizm (Ay ve Mars seferleri, yerden 350 km. yüksekliğe ulaşan uçuşlar) olmak üzere üç sınıflandırma yapmıştır. Cater (2010)'un yapmış olduğu sınıflandırma Crouch (2001)'un uzay turizmi sınıflandırmasına benzerlik göstermekle birlikte günümüzde henüz gerçekleştirilmemiş olan astroturizm türünü de içine almaktadır.

Kozak ve Bahçe (2009: 262), yapmış oldukları çalışmada yer verdikleri uzay turizmi deneyimlerinden bahsetmişlerdir. (Bakınız: Şekil 1).

Şekil 1: Uzay Turizmi Deneyim Piramidi

Kaynak: Akoğlan ve Bahçe, 2009: 262.

Şekil 1’de yer alan uzay turizmi deneyimlerden yola çıkarak uzay turizmini Sanal ve Gerçek uzay turizmi olarak iki sınıfta incelemek mümkündür. Gerçek uzay turizmini yerçekimsiz uçuşlar, yörünge altı uçuşları ve gerçek uzay uçuşlarını kapsarken, sanal uzay turizmi ise; gerçeğe yakın simülasyonlar ve bilgisayar simülasyonlarını kapsadığı söylenebilir. Yapılmış olan sınıflandırmalardan yola çıkılarak uzay turizminin türleri: i) *Karasal uzay turizmi*, ii) *Yörünge altı uzay turizmi*, iii) *Yörüngesel uzay turizmi*, iv) *Yörünge ötesi uzay turizmi* olmak üzere dört ana başlık altında incelenebilir.

i) Karasal Uzay Turizmi: Karasal uzay turizminde herhangi bir uçuş söz konusu değildir. Bu tür, genellikle uzay ile ilişkili gözlem faaliyetlerine dayanmaktadır. Artık aktif olarak kullanılmayan ancak birçok görevi başarılı bir biçimde yerine getirmiş uzay mekiklerinin ziyaret edilmesi, uzay müzelerinin ziyaret edilmesi, gözlemevi ziyaretleri, Güneş ve Ay tutulmalarının gözlemlenmesi, Moskova’da Start City Bölgesi’nde bulunan Yuri Gagarin Kosmonot Eğitim Merkezi’nin veya Birleşik Devletler’in Texas Eyaleti’nde Houston şehrinde NASA Johnson Uzay Merkezi’nin ziyaret edilmesi, göktaşı toplama veya sanal uzay turizmi deneyimini yaşatan merkezlerde simülatörler aracılığıyla uzaya çıkmadan o deneyimin yaşanması, karasal uzay turizmi kapsamında gerçekleştirilebilecek faaliyetlere örnek verilebilir (Civelek ve Türkay, 2019: 963).

ii) Yörünge Altı Uzay Turizmi: Yörünge altı uzay turizmi, katılımcıların yer ile fiziki bağlantılarının kalmadığı uzay turizmidir. Yörünge altı uçuşlar; *yüksek irtifalı uçuşlar*, *küresel ölçekte yörünge altı uçuşlar* ve *kısa süreli yörünge altı uçuşlar* olarak üç alt sınıfa ayrılmaktadır (Kiper ve Batman, 2021: 66). Yüksek irtifa yörünge altı uçuşlarında, savaşlarda da kullanılan jet uçakları kullanılmaktadır. Yüksek irtifa uçuşlarında katılımcı aynı anda üstünde uzayın karanlığını, altında ise gökyüzünün maviliğini aynı anda görebilme şansına sahiptir.

Rusya’da Nijni Novgorod şehrinde MiG-31 savaş jetleri ve Güney Afrika Cumhuriyeti’ndeki Thunder City’de E.E Lightning tipi bir uçak ile yüksek irtifa jet uçuşlarını deneyimleme şansı uzay turizmi meraklılarına sunulmaktadır (Bilim ve Teknik, 2008: 54). Küresel yörünge altı uçuşları; “point to point” olarak da bilinen “bir noktadan başka bir noktaya” yüksek irtifada yolculuk etmek olarak açıklanabilir. Küresel yörünge altı uçuşlarda katılımcılar, Dünya’yı yuvarlak olarak görme ve irtifaya göre yerçekiminin olmadığı bir seyahat deneyimi yaşama imkanına sahip olabilmektedir. Kısa süreli yörünge altı uçuşlar, savaş uçaklarıyla gerçekleştirilen uçuşları ifade etmektedir. Kısa süreli yörünge altı uçuşlar denildiğinde Rusların MiG-25 ve MiG-29 gibi savaş jetleri ile turistlere sundukları uçuş deneyimi akla gelmektedir (Kiper ve Batman, 2021: 67; Bilim ve Teknik, 2008: 54).

iii) Yörüngesel Uzay Turizmi: Bu uzay turizmi türü, Dünya yörüngesi etrafından tur atma deneyimi yaşamak isteyen bireylerin beklentilerini karşılamaya yönelik olduğu söylenebilir. Yörüngesel uçuşlar genellikle Uluslararası Uzay İstasyonu’na yapılan uçuşlar olarak da ifade edilebilir. Uluslararası Uzay İstasyonu, Dünya yörüngesinde sabit olarak dönmekte olan uzay istasyonudur. Bulunduğu konumda yerçekimi, dünyadaki yerçekiminden oldukça düşük seviyededir (Kiper ve Batman, 2021: 267). Rus Uzay Ajansı ile iş birliği yapan ve USD\$20 milyon karşılığında yörünge uçuşları ve Uluslararası Uzay İstasyonu’nda 8-9 gün konaklama imkânı sağlayan Space Adventures şirketinin (Bilim ve Teknik, 2008: 55) yanı sıra Virgin Galactic ve Blue Origin gibi özel girişimler de yörünge uzay turizmi noktasında önemli çalışmalar yürütmektedir. Yörüngesel uzay turizmiyle birlikte uçuş için daha gelişmiş araçlar kullanılmaktadır. Ayrıca katılımcıların çeşitli sağlık testlerinden geçmelerinin yanı sıra bazı eğitimleri almaları gerekmektedir.

iv) Yörünge Ötesi (Gerçek Uzay) Uzay Turizmi: Bu uzay turizmi türü, yörüngeyi de ötesinde Ay, Mars veya diğer gezegenlere yapılabilecek seyahatleri ifade etmektedir. Geçmişte yörünge ötesine gönderilmiş hayvanların ve insanların varlığı söz konusu olsa da bunlar uzay turizmi kapsamında değerlendirilmemektedir. Günümüzde yörünge ötesine uzay seyahati konusunda çalışmalar yürüten özel girişimlerin başında Elon Musk’ın da sahibi olduğu SpaceX şirketi gelmektedir. Elon Musk, SpaceX şirketi ile Mars’a insan gönderme ve burada koloni kurma konusunda önemli adımlar atmaktadır.

5. UZAY TURİZMİNDE MADALYONUN İKİ YÜZÜ

Kitle turizminin temelinde dinlenme, eğlenme, gezme-görme, farklı kültürler tanıma gibi ihtiyaçların varlığı söz konusudur. İnsanların turizm faaliyetlerine katılmak suretiyle söz konusu psikolojik ve fiziksel ihtiyaçlarını karşılamalarının yanı sıra turizmin ülke ekonomisine katkısı, istihdam yaratıcı yönü ve bölgesel kalkınmaya olan katkısı turizmin genel anlamda ilk akla gelen olumlu yönlerini oluşturmaktadır. Ancak turizmin çevre kirliliğine neden olması, doğal ve tarihi yapıların yıpratıcı yanı, kaynakların bilinçsiz kullanımı, plansız yapılaşmaya neden olması gibi olumsuz yönleri de mevcuttur (Yıldız ve Kalağan, 2008: 43). Benzer durum uzay turizmi için de geçerlidir. Uzay turizminin de kendisine özgü dezavantajlarına aşağıda yer verilmiştir:

- a. **Maliyet:** Uzay turizmi gerek girişimci gerekse uzay seyahatine katılmak isteyen uzay turisti açısından oldukça maliyetlidir. Bugün belirli bir ücret karşılığında uzay seyahati düzenleyen özel girişimlerin asıl kuruluş amacı, uzayın bilinmeyenlerinin keşfi ve uzay araştırmalarıdır. Söz konusu bu çalışmaları yürütebilmek ise yüksek teknoloji geliştirilmesine bağlıdır. Bu teknolojinin geliştirilmesi oldukça maliyetlidir. Dolayısıyla yüksek teknoloji geliştirme maliyetini sübvansede edebilmek amacıyla bu özel girişimler uzay turizminden yararlanmaktadır (Seo, 2013: 72-85).
- b. **Altyapı Yetersizliği:** Günümüzde yörüngesel ve yörünge ötesi uzay seyahatlerinde tekrar fırlatılabilen roketlerin geliştirilmiş olması uzay turizminin yakın gelecekte daha da yaygın hale gelmesinde etkili bir unsur olarak nitelendirilebilir. Uzay turizminin yaygın hale gelmesi, fırlatma istasyonu gibi maliyetli altyapı unsurlarının varlığını zorunlu kılmaktadır. Ancak dünyadaki mevcut fırlatma istasyonlarının sayısı yeterli değildir (Brannen, 2010: 649). Kazakistan'da bulunan Rus Baykonur Uzay Üssü; ABD'nin Florida'daki Cape Canaveral Hava Kuvvetleri İstasyonu ve Kennedy Uzay Merkezi, Kaliforniya'daki Edwards Hava Üssü; Avrupa Uzay Ajansı'nın Fransız Guyanası'nda bulunan Kourou Uzay İstasyonu; Japonya Uzay Ajansı JAXA'nın Tanegashima adasındaki uzay üssü; Çin'in en eski ve en büyük fırlatma üssü olan Jiuquan, ilk akla gelen fırlatma rampalarının olduğu merkezlerdir (Greshko, 2018).
- c. **Fiziksel ve Psikolojik Yetersizlik:** Kitle turizmi kapsamında seyahat eden bireylerin istisnai sayılabilecek fiziksel ve psikolojik yeterliliğe sahip olması gerekmez. Ancak uzay turizmi için aynı durum geçerli değildir. Amerikan Havacılık Federasyonu'na göre (Çelebi, 2019: 5) uzaya seyahatleri ciddi yaralanma, sakatlık, fiziksel ve zihinsel fonksiyonların kısmen veya tamamen yitirilmesi hatta ölüm ile sonuçlanabilmektedir. Bu nedenle, uzay seyahatine katılmak isteyen bireyler seyahat masraflarını karşılayabilecek maddi varlığa sahip olsalar bile uzay seyahatine dayanabilecek çeşitli fiziksel ve psikolojik testleri geçebilmeleri gerekmektedir.
- d. **Eğitim:** Uzay turizmine benzer biçimde içerdikleri risk yüzünden özellikle macera turizmi kapsamında yer alan sert macera aktivitelerinde katılımcının belirli seviyede eğitim almış olması hayati öneme sahip bir husustur. Ancak uzay turizmi kapsamında yer alan eğitimin süreç bakımından daha fazla sürmektedir. Uzay turizminde katılımcının eğitimi altı ay ile bir yıl arasında değişmektedir.
- e. **Hukuki Yapı:** SSCB'nin Sputnik-1 uydusunu 4 Ekim 1957 yılında uzaya fırlatmasıyla birlikte uzay seyahatlerinin hukuki boyutu tartışmaya açılmıştır. Nitekim 1959 yılında Birleşmiş Milletler tarafından hükümetlerarası örgüt niteliğindeki Dış Uzayın Barışçıl Amaçlarla Kullanımı Komitesi'ni (The Committee on the Peaceful Uses of Outer Space - COPUOS) kurulmuştur (Çelebi, 2019: 12-13). Hava ve uzay sınırının belirsizliği, hava hukuku ve uzay hukukunun birbiriyle çelişmesine neden olmaktadır. Bu konuda iki farklı yaklaşımın varlığı söz konusudur. İşlevsel yaklaşım; herhangi bir sabit sınırdan ziyade faaliyetin amacına ve niteliğine göre "mekânsal faaliyetler" için tek bir hukuki yapı belirlenmesine odaklanmaktadır.

Mekânsal yaklaşım; sabit bir sınır belirlenmesine odaklanırken söz konusu bu sınırın tam konumu tartışma konusudur (Hobe, 2007: 444). Hukuki yapıda yaşanan bu belirsizlik ister istemez uzay turizminde de kendisini göstermektedir.

Sorumluluk, uzay turizmi ile ilgili olarak ortaya çıkan bir diğer hukuki problemdir. Burada sorumluluğun; *yolcunun sorumluluğu*, *sözleşmeden doğan sorumluluk* ve *üçüncü şahısların sorumluluğu* olmak üzere üç boyutu vardır. Uzay seyahatine katılmayı kabul ederek tüm riskleri aldıklarında yolcuların, lisans sahibi ve/veya operatör ile sözleşme ilişkisi doğarken, faaliyetlere dahil olmayan üçüncü şahıslar ile herhangi bir sözleşme ilişkileri bulunmamaktadır (Von der Dunk, 2011: 147).

Uzay turizminde mevcut bir diğer hukuki prüz ise uzaya seyahat eden kişinin statüsü ile ilgilidir. Uluslararası hukukta ve birçok ulusal hukukta “bir uçağın personeli” teriminin genel bir tanımının bulunmamaktadır. Yolcuların ise söz konusu terim içinde yer almayacağı aşıkardır. Hava hukuku açısından uzaya seyahat eden bir kişi *yolcu* olarak tanımlanır ve uçak kaptanının komutası altına girmektedir. Bu problemin uzay turizmi ile ilgili yönü ise; uzaya seyahat eden bireylere astronot statüsü veya astronota benzer bir statü verilip verilmemesi gerektiğiyle ilgilidir çünkü bunun yolcu hak ve sorumlulukları üzerinde önemli bir etkisi olabilmektedir (McCauley, 2019: 470-480).

- f. Çevresel Etki:** Uzay turizminin yaygınlaşması uzay mekiklerinin atmosfere kadar olan kısmında kullanılan yakıt türüne bağlı olarak hava kirliliğine neden olması kaçınılmazdır. Ancak asıl kirliliğin atmosferin şimdiye kadar iyi korunmuş olan üst katmanlarında olacağı öngörülmektedir. Nitekim yörünge altına gerçekleştirilen tek bir uçuşun neden olduğu kirlilik, 10 saat süren bir transatlantik uçuşunun neden olduğu kirliliğe eşit düzeydedir. Uzaya gerek insan gerekse çeşitli araç-gereç, donanım, uydu taşıyan roketlerin karbon salınımları 200 ile 300 ton arasında değişmektedir ki atmosfere salınan bu gazlar küresel ısınmanın artmasına neden olmaktadır. Uzaya gönderilen her bir roket, gelecekte uzay araştırmalarını veya uzay seyahatlerini tehlikeye sokacak çöplerin oluşmasına neden olmaktadır. 2010 yılında yapılan bir araştırmada bin uzay uçuşunun neden olduğu kurumun Antarktika’yı 1°C ısıtabildiği sonucuna ulaşılmıştır (Biber, 2021).
- g. Güvenlik Endişesi:** Uzay ile ilgili yapılmış olan birçok başarılı araştırmaya rağmen insanoğlunun uzay konusunda bilgisi, insanların uzay seyahatine yönelik güvenlik endişelerini ortadan kaldıracak düzeyde değildir. Uzay seyahatinin güvenlik boyutuna yönelik bu belirsizlik ise uzay turizminde güven endişesinin ön plana çıkmasına neden olmaktadır. Nitekim 27 Ocak 1967 yılında Apollo-1 uzay mekiği kazası, 24 Nisan 1967 yılında yaşanan Soyuz-1 uzay mekiği kazası, 6 Haziran 1971 yılında yaşanan Soyuz-11 uzay mekiği kazası, 28 Ocak 1986 yılında yaşanan Challenger uzay mekiği kazası, 1 Şubat 2003 yılında yaşanan Columbia uzay mekiği kazası (Pruitt, 2019), uzay turizminde öne çıkan özel girişimlerden birisi olan Virgin Galactic’e ait VSS Enterprise isimli uzay mekiğinin 31 Ekim 2014 tarihinde test uçuşu sırasında parçalanması gibi trajik kazalar, en ileri teknolojinin kullanıldığı uzay faaliyetlerinde güvenlik konusunu uzay turizmi noktasında sorgulanabilir hale getirmiştir. Bu durum ise uzay turizmi çerçevesinde bir dezavantaj olarak nitelendirilmektedir.

h. Risk: *Olasılık ve belirsizlik* kavramlarıyla yakından ilişkili olan risk kavramını Bozkurt (2010: 17); “Amaçlara ulaşılması üzerinde etkisi olacak bir olayın meydana gelme ihtimali.” olarak tanımlamıştır. Risk, turizm sektörü de dahil olmak üzere aslında yaşamın her alanında vardır. Turizm sektöründe faaliyet gösteren aktörler ve turistler için de çeşitli riskler söz konusudur. Geleneksel turizm türleri açısından değerlendirildiğinde, turistlerin kaldıkları konaklama işletmelerinde, seyahat ettikleri ulaşım aracında, ziyaret ettikleri tarihi mekânlarda turistlerin ziyaretlerini olumsuz yönde etkileyebilecek olayların gerçekleşme olasılığı vardır (Yıldız, 2020: 149). Ancak içerdiği risk kapsamında değerlendirildiğinde geleneksel turizm anlayışı kapsamındaki turistlerin aldıkları risk ile bir yörüngesel uzay seyahatine çıkan bir turistin göze aldığı risk aynı düzeyde değildir. İnsanın uzay ile ilgili sahip olduğu bilginin yetersizliği belirsizliği, bu belirsizlik ise tahmin edilemeyecek birçok olasılığı dolayısıyla yüksek düzeyde riski beraberinde getirmektedir. Bu durum ise uzay turizmi açısından bir dezavantaj olarak kabul edilmektedir.

Uzay turizminin yukarıda bahsedilmiş olan dezavantajlarının yanında çeşitli avantajları da vardır.

- a. Uzay Seyahatlerinin Sivillere Açılması:** Son yıllarda özel girişimler, uzay araştırmalarında aktör olarak ortaya çıkmıştır. Bir başka ifadeyle, uzay seyahati devlet destekli kurumların tekelinde olmaktan çıkarak ticari boyut kazanmıştır. Bu durum turizme yeni bir soluk getirirken, imkânı olan uzay tutkunu sivillerin uzay seyahatine çıkmalarının önünü açan en önemli gelişme olmuştur.
- b. Uzaya İlginin Yeniden Canlanması:** 20 Temmuz 1969 tarihinde Neil Armstrong’un Ay’a ilk kez ayak basanın, uzay turizminden önce insanlığın uzaya ilgisinin zirve yaptığı olay olduğu söylenebilir. Sonrasında gerçekleştirilen seyahatlerde ise insanların uzaya olan ilgileri gazete, dergi ve/veya sosyal medyada gördükleri resim ve okudukları makaleden öteye gitmemiştir. Ancak uzaya sivillerin de seyahat etmeye başlaması, halkın uzaya olan ilgisinin yeniden canlanmaya başlamasına neden olmuştur. Uzaya seyahatin maliyetlerinin günümüzde milyon doların altına kadar düşmesi (USD \$250.000- USD \$300.000 gibi) siviller için uzay seyahatini imkânsız bir hayalin olmaktan çıkarmıştır.
- c. Ekonomik Getirisi:** Uzay turizmi ticari anlamda yeni bir faaliyet alanı anlamına gelmektedir. Bu ise ülkelerin önemli gelir kalemlerinden olan turizmin ülke ekonomisindeki payının artması sağlamaktadır. Uzay turizminin gelir getirici özelliğinin yanı sıra doğrudan ve dolaylı olarak yaratacağı istihdam da en gelişmiş ülkelerin bile önemli sorunlarının başında gelen işsizliğin çözümüne katkı anlamına gelmektedir.
- d. Ar-Ge Çalışmalarında Finansal Katkı Sağlaması:** Uzay turizminin yaygın hale gelebilmesi, uzay seyahatlerinde kullanılan teknolojinin daha da geliştirilmesine bağlıdır. Bu gelişimin sağlanabilmesi ise Ar-Ge ile mümkündür. Nitekim günümüzde birden fazla fırlatılabilen roketler Ar-Ge çalışmaları neticesinde üretilmişlerdir. Ar-Ge çalışmalarının özellikle uzay teknolojileri dikkate alındığında maliyetleri oldukça yüksektir. Uzay turizmi kapsamında gerçekleştirilen uzay seyahatleri de Ar-Ge çalışmalarının finanse edilmesine yardımcı olmaktadır.

- e. **İnsanların Dünya Tasavvuruna Katkısı:** Dünyanın evrendeki yeri ile ilgili olarak yapılmış birçok araştırmaya ve çalışmaya literatürde rastlamak mümkündür. Ancak söz konusu bu çalışmaların ifade ettiği anlamın akademik camia ile sınırlı olduğu söylenebilir. Uzay turizmi sayesinde Dünya'yı uzaydan görmek, akademik camia dışındaki insanların evrendeki Dünya tasavvurlarına daha fazla katkı sağlayacağı söylenebilir.
- f. **Tecrübe Edinilmesi ve Yeni Fikirlere Öncülük Etmesi:** Uzay turizmi kapsamında gerçekleştirilen uzay uçuşları, bu alanda tecrübenin artmasına katkı sağlarken diğer yandan eksikliği görülen konularda teknoloji geliştirilmesi için yeni fikirlere temel oluşturabilmektedir. Nitekim, SpaceX şirketinin Inspiration-4 uçuşunda tuvalet konusundan problem yaşanmıştır. Bu durum hem SpaceX hem de uzay turizmi alanında faaliyet gösteren diğer özel girişimler açısından gelecekteki uzay uçuşlarında aynı sorunun yaşanmamasına yönelik adımlar atmaları için edinilmiş önemli bir tecrübe niteliğindedir.

6. UZAY TURİZMİNDE GELECEĞE DAİR ÖNGÖRÜLER

İnsanlara eşsiz bir deneyim sunan uzay turizminin geleceği ile ilgili akla gelen: “Uzay turizmi gelecekte de kitlesel turizme dönüşür mü?” sorusudur. Bu sorunun cevabı aslında birbiriyle ilişkili üç anahtar kelimeye bağlıdır. Bunlar; uzay teknolojileri, özel girişimlerin varlığı ve maliyettir.

Uzay araştırmalarının ve uzay turizminin gelecekte var olabilmesi uzay teknolojilerinin geliştirilmeye devam etmesine bağlıdır. Uzay turizmi çerçevesinden bakıldığında bugün yörünge altı ve yörüngesel uzay seyahatlerinin gerçekleştirilebiliyor olmasının temelinde uzay teknolojilerinde yaşanan gelişmeler vardır. Özel girişimlerin uzay araştırmalarında ve uzay turizminde faaliyet göstermeye başlamalarıyla teknolojik araştırmalar ve yatırımlar ayrı bir boyut kazanmıştır. Neticede tekrar kullanılabilen roketlerin geliştirilmesi ile uzay turizminin maliyet boyutunda önemli bir eşik geçilmiştir. Daha önceden bir defa kullanılabilen roketlerin kullanılıyor olması her uzay seyahatinin oldukça yüksek maliyetlerde gerçekleştirilmesine neden olmuştur. Nitekim geçmişte uzay yolculuğu için sivillerin ödedikleri ücret ile bugünkü ücretler arasındaki farkın oldukça fazla olduğu görülmektedir. Uzay turizminin maliyet boyutunu olumlu yönde etkileyen bir diğer gelişme ise birden fazla özel girişimin aktör olarak ortaya çıkması olmuştur. Söz konusu özel girişimler arasındaki rekabetin uzay turizminde maliyeti düşürücü bir etkisi olacağı söylenebilir.

Bugün uzay turizmi kapsamında yörünge altı ve yörüngesel uzay seyahatleri gerçekleştirilmektedir. Hedef ise yörünge ötesi uzay seyahatlerinin gerçekleştirilebilmesidir. Ay, Mars ve/veya diğer gezegenlere uçuşları daha kısa zamanda gerçekleştirebilecek uzay mekiklerinin yanı sıra insanların söz konusu gezegenlerde yaşamalarını sürdürebilecekleri ortamı sağlayan uzay istasyonlarının inşa edilebilmesi yine uzay teknolojilerinin gelişimine bağlı olaylardır. Ancak günümüze kadar gerek devlet destekli gerekse özel girişimlerin gerçekleştirdikleri uzay araştırmaları ve bu alanda teknolojik gelişmeler için yapılmış olan yatırımların meyvesini vermeye başladığı söylenebilir.

Özetle yakın gelecekte uzay turizmi kapsamında yörüngesel ve yörünge altı seyahatlerin daha yaygın hale gelerek daha fazla insan tarafından deneyimlenmesi söz konusu olurken yörünge ötesi seyahatlere ise teknolojik gelişmelere bağlı olarak bir adım daha yaklaşılacağı söylenebilir.

SONUÇ

Sosyal bir varlık olan insanın fiziksel, ruhsal ve karakteristik özelliklerine ek olarak demografik özellikleri birbirinden farklıdır. Bu farklılıklar, insanların istek ve arzularının da benzersiz olmasına neden olmaktadır. Aksi halde bugün aynı ihtiyacı karşılamaya yönelik olarak onlarca farklı ürünün üretilmesine gerek duyulmazdı. Turizm için de aynı durum söz konusudur. İnsanların turizmden beklentileri aynı olsaydı bugün farklı turizm türlerinden bahsediliyor olması mümkün değildi. İnsanların birbirinden farklı ihtiyaç ve istekleri neticesinde bugün *uzay turizmi* gibi bir kavramdan bahsedilmektedir. İnsanların inançları gereği çıktıkları seyahatlerin bugün inanç turizminin temelini oluşturması gibi uzay araştırmaları neticesinde bugün varılan noktada sivillerin uzay seyahatlerine katılımları da uzay turizminin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Her ne kadar teknolojide varılan son nokta ile ilişkili olsa da uzay turizmi en erken evrelerindedir. Ancak yeniden kullanılabilen roketlerin geliştirilmiş olması, sivillerin daha fazla uzay seyahatine katılmalarına imkân verecektir. Zaman içinde uzay turizmi kapsamında daha fazla uçuşun gerçekleştirilmesi ve bu uçuşlarda edinilen tecrübeler ile eksikliklerin giderilmesine yönelik teknolojik çalışmaların gerçekleştirilmesi insanların uzay seyahati konusundaki endişelerini minimum seviyeye indirebileceği ve uzay turizminin daha yaygın hale gelmesine katkı sağlayacağı açıktır. Günümüzde uzay turizminin bir türü olan yörünge ötesi uzay seyahatlerinin gerçekleştirilebilmesi ise uzay teknolojilerinde insanların daha uzak mesafelere seyahatlerini mümkün kılan seviyeye ulaşılmasına bağlıdır.

KAYNAKÇA

- AKOĞLAN, K. M. ve Bahçe, S. (2009). Özel İlgi Turizmi. Ankara: Detay Yayıncılık.
- BBC. (8 Kasım 2017). Elon Musk kimdir? <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-41912618> (Erişim Tarihi 29.08.2021).
- BERTONI, S. (9 June 2011). Why Cirque Du Soleil Billionaire Guy Laliberte Traveled To Space. <https://www.forbes.com/sites/stevenbertoni/2011/06/09/why-cirque-du-soleil-billionaire-guy-laliberte-traveled-to-space/?sh=7225ba717cb2>, Erişim Tarihi: 25.08.2021.
- BİBER, A. B. (3 Ağustos 2021). Uzay turizminin geleceği heyecan verici, peki Dünya'nın geleceği? <https://www.trthaber.com/haber/dunya/uzay-turizminin-gelecegi-heyecan-verici-peki-dunyanin-gelecegi-599176.html>, (Erişim Tarihi: 11.09.2021).
- BLUE ORIGIN. (t.y.). New Glenn. <https://www.blueorigin.com/new-glenn>, (Erişim Tarihi: 01.09.2021).
- Bozkurt, C. (2010). Risk, Kurumsal Risk Yönetimi ve İç Denetim. Denetim, 4: 17-30.

- BRANNEN, T. (2010). Private Commercial Space Transportation's Dependence on Space Tourism and NASA's Responsibility to Both. *Journal of Air Law and Commerce*, 75(3): 639-668.
- BRITANNICA. (2021). Gregory Hammond Olsen. <https://www.britannica.com/biography/Gregory-Olsen>, (Erişim Tarihi: 02.09.2021).
- BRITANNICA. (2021). Significant milestones in space exploration. <https://www.britannica.com/science/space-exploration/Major-milestones>, (Erişim Tarihi: 28.08.2021).
- CARTER, I. C. (2010). Steps to Space; opportunities for astrotourism. *Tourism Management*, (31): 838-845.
- CATER, C. (2019). History of Space Tourism. (Ed.: Eric Cohen and Sam Spector). *Space Tourism: The Elusive Dream*, Tourism Social Science Series, Volume 25. UK: Emerald Publishing Limited, 51-58.
- CHOW, D. (26 April 2011). Russia's Space Station Mir: The First Space Tourist Hotspot? <https://www.space.com/11480-space-tourists-russia-space-station-mir.html>, (Erişim Tarihi: 25.08.2021)
- CİVELEK, M. ve Türkay, O. (2019). Uzay Turizmine İlişkin Uluslararası Turizm Karikatürlerinin Göstergebilimsel Bir Analizi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(3): 960-980.
- Clifford, C. (19 October 2018). What it's like to travel to space, from a tourist who spent \$30 million to live there for 12 days. <https://www.cnbc.com/2018/10/19/what-its-like-in-space-from-a-tourist-who-spent-30-million-to-go.html>, (Erişim Tarihi: 28.08.2021).
- CROUCH, I. G. (2001). The Market for Space Tourism: Early Indications. *Journal of Travel Research*, (40): 213-219.
- ÇELEBİ, A. (2019). Uzay Turizmi: Tarihçesi, Beklentileri ve Geleceği. *Sektörün Geleceği İçin Araştırma Önerileri ve Potansiyel Katılımcıların Bakış Açılıarı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi Türk Dünyası İktisat Fakültesi. Bakü, Azerbaycan.
- GALVEZ, A. ve Naja-Corbin, G. (2008). ESA's View on Private Suborbital Spaceflights. https://www.esa.int/esapub/bulletin/bulletin135/bul135c_galvez.pdf, (Erişim Tarihi: 01.09.2021).
- GRANT, R. (25 August 2013). It Cost Mark Shuttleworth More To Leave South Africa Than It Did To Leave The Earth. <https://www.forbes.com/sites/richardgrant/2013/08/25/it-cost-mark-shuttleworth-more-to-leave-south-africa-than-it-did-to-leave-the-earth/?sh=479674cd76c9>, (Erişim Tarihi: 01.09.2021).
- GRESHKO, M. (4 October 2018). See all the world's active rocket launch sites. <https://www.nationalgeographic.com/science/article/news-spaceports-cosmodromes-maps-world-space-week>, (Erişim Tarihi: 17.09.2021).
- GÜRSEL, S. (2020). Uzay Turizmi Girişimleri ve Uzay Turizmi İle İlgili Olası Problemler. *International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal*, 6(38): 2341-2350

- HENDERSON, I. L. and Tsui, W. H. K. (2019). The Role of Niche Aviation Operations as Tourist Attractions. (pp. 233-244). (Ed.: Anne Graham Frederic Dobruszkes). Air Transport: A Tourism Perspective. MA, USA: Elsevier.
- HOBE, S. (2007). Legal Aspects of Space Tourism. Nebraska Law Review, 86(2): 439-458.
- İÇÖZ, O. (2005). Turizm Ekonomisi. 3. Bası. Ankara: Turhan Kitabevi.
- KÜÇÜK, B. (11 Temmuz 2021). Milyarder Richard Branson, ekibiyle uzay yolculuğuna çıktı. <https://tr.euronews.com/2021/07/11/milyarder-richard-branson-ekibiyle-uzaya-gidiyor-tam-murettebatl-ilk-test-ucusu-olacak>, (Erişim Tarihi: 12.09.2021).
- MARINESCU, D. (8 June 2021). A Very Brief History of Billionaires Going to Space. <https://slate.com/technology/2021/06/jeff-bezos-history-space-tourism-iss.html>, (Erişim Tarihi 29.08.2021).
- NATIONAL ARCHIVE. (t.y.). Space Exploration. <https://www.archives.gov/research/alic/reference/space-timeline.html>, (Erişim Tarihi: 28.08.2021).
- McCAULEY, M. (2019). Astro-Not? How Current Space Treaties Could Fall Short of Protecting Future Space Tourists. The University of the Pacific Law Review, 50(3): 453-487.
- NTV. (20 Temmuz 2021). Dünyanın en zengin insanı Jeff Bezos'un uzay yolculuğu gerçekleşti. https://www.ntv.com.tr/galeri/teknoloji/dunyanin-en-zengin-insani-jeff-bezosun-uzay-yolculugu-gerceklesti,ejBqnVI_RUyLCoVdiHhwCQ/C9cbWWYF906pb-agn8n24w, (Erişim Tarihi: 22.08.2021).
- NTV. (22 Eylül 2021). Musk'tan uzayda tuvalet açıklaması: Uzay turistleri döndü. <https://www.ntv.com.tr/galeri/teknoloji/musk-tan-uzayda-tuvalet-aciklamasi-uzay-turistleri-dondu,UfjEUdrGXUmVo7D60ChBFw/oGta8CxHb0WCLO9PrhIdBQ>, (Erişim Tarihi: 22.09.2021).
- O'BRIEN Z. N. (2004). Liability for injury, loss or damage to the space tourist. (pp. 386-396). Proceedings of the International Institute of Space Law: 47th Colloquium on the Law of Outer Space. Vancouver, Canada
- O'HARE, M. (21 Ocak 2019). Look inside the first luxury space hotel. <https://edition.cnn.com/travel/article/aurora-station-luxury-space-hotel/index.html>, (Erişim Tarihi: 02.09.2021).
- OLALI, H. (1987). Turizm Dersleri, Turizm Nedir? (Ed. Mehmet Özdemir). T.C. Turizm Bakanlığı, Araştırma ve Eğitim Başkanlığı, İnceleme ve Araştırma Dizisi:1. Ankara.
- PELTON, J. N. (2009). Space Planes and Space Tourism: The Industry and the Regulation of its Safety, George Washington University, SACRI Research Study. https://isulibrary.isunet.edu/doc_num.php?explnum_id=300 (Erişim Tarihi: 01.09.2021)
- PRUITT, S. (29 March 2019). The 5 Deadliest Disasters of the Space Race. <https://www.history.com/news/the-5-deadliest-disasters-of-the-space-race>, Erişim Tarihi: 15.09.2021.

- SAVCHUK, K. (4 January 2015). Ready For Blast Off: Billionaire Charles Simonyi On What To Pack For Space Travel. <https://www.forbes.com/sites/katiasavchuk/2015/01/04/what-to-pack-for-space-travel-charles-simonyi-space-adventures-virgin-galactic/?sh=519ee4fe4fdd>, Erişim Tarihi 25.08.2021
- SEO, B. R. (2013). Future of Space Travel, Space Travel for the Masses: History, Current Status, Problems, and Future Directions, Worcester Polytechnic Institute. <https://digital.wpi.edu/downloads/c534fp52q?locale=es>, Erişim Tarihi: 11.09.2021.
- STRICKLAND, P. (2012). Do Space Hotels Differ from Hotels on Earth? The Mystery is Solved. *Journal of Hospitality Marketing and Management*, 21(8): 897-890.
- VON DER, F. G. (2011). Space Tourism, Private Spaceflight and the Law: Key Aspects. *Space Policy*, 27: 146-152.
- YAZICI, A. M. and Twari, S. (2021). Space Tourism: An initiative pushing limits. *Journal of Tourism, Leisure and Hospitality*, 2021, 3(1): 38-46.
- YILDIZ, S. (2020). *Macera Turizmi ve Macera Rehberliği*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- YILDIZ, S. (2019). Turist Rehberliği Mesleğinde Robot Rehberlerin Yükselişi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 10(23): 164-177.
- YILDIZ, Z. ve Kalağan, G. (2008). Alternatif turizm kavramı ve çevresel etkileri. *Yerel Siyaset Dergisi*, (35): 43-45.

ASEAD 8. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU
EJSER 8th INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON SOCIAL SCIENCES
20-22 Kasım / November 2021 Hamburg – ALMANYA/GERMANY

KÂĞIT PARANIN DEĞER KAYBINDAN KAYNAKLANAN MADDİ
ZARARLARA SELEM AKDİ ÇERÇEVESİNDE ÇÖZÜM ÖNERİSİ

Doç. Dr. Ahmet ÖZDEMİR
Kastamonu Üniversitesi, İlahiyat Fak.
ORCID: 0000 0002 5273 1601
aozdemir@kastamonu.edu.tr

ÖZET

Kâğıt paralar ülkelerin ekonomik yapısına bağlı olarak ciddi oranlarda maddi kayıplara sebep olabilmektedir. Sürekli yüksek enflasyon oranlarının yaşandığı ülkelerin milli paraları günden güne değer kaybı yaşamaktadır. Bu çalışmada, kâğıt paranın değer kaybindan kaynaklanan maddi zararlara selem akdini esas alan bir çözüm önerisi sunulmaktadır. Selem yatırım sistemi olarak tanımlanan bu öneride fertler bazı malları satın almak üzere parasını önceden ödemekte ve belirli bir vade sonunda bu malları teslim almaktadırlar. Akdi yapan tarafların ihtilafa düşmemeleri için malların vasfı, türü, miktarı, değeri, teslim süresi ve teslim şartları akdin kurulma aşamasında belirli hale getirilmektedir. Selem akdini fertlerin kendi aralarında yapmalarında bir sakınca bulunmamakla birlikte bu çalışmada önerilen sistemde satın alınan mal miktarının fazla olması ve uzun yıllara dayanan teslim sürelerinin olabilmesi sebebiyle şahıslar ile devlet arasında kurulması önerilmektedir. Selem yatırım sistemi, müşteri ve satıcı için birçok faydalar ihtiva etmektedir. İstihdama katkı sağlaması, paranın piyasaya arzını temin etmesi sebebi ile toplumun iktisadî hayatı için de önemli yararlar barındırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Ekonomi, Selem, Para, Enflasyon

SUGGESTED SOLUTIONS WITHIN THE FRAMEWORK OF SELEM CONTRACT FOR MATERIAL DAMAGES ARISING FROM THE LOSS OF VALUE OF PAPER MONEY

Assoc. Prof. Dr. Ahmet ÖZDEMİR

ABSTRACT

Paper money can cause serious financial losses depending on the economic structure of the countries. The national currencies of countries with constantly high inflation rates are losing value day by day. In this study, a solution proposal based on the selem contract is presented for the material damages caused by the depreciation of paper money. In this proposal, which is defined as the selem investment system, individuals pay in advance to purchase some goods and receive these goods at the end of a certain maturity. In order for the contracting parties not to come into conflict, the nature, type, quantity, value, delivery time and delivery conditions of the goods are clarified during the establishment of the contract. Although there is no harm in making the selem contract among individuals, it is suggested that the system proposed in this study should be established between individuals and the state -due to the large amount of purchased goods and long delivery times. The selem investment system contains many benefits for the customer and the seller. In addition, it has important benefits for the economic life of the society, as it contributes to employment and ensures the supply of money to the market.

Keywords: Fiqh, Economy, Selem, Money, Inflation

GİRİŞ

Eşyaların değerini ölçen, servetleri biriktirmeye yardım eden ve ödeme vasıtası olan paranın¹ mübadele aracı olarak tarihteki serüvenine bakıldığında somutta soyuta doğru bir gidişat izlediği görülmektedir.² Malın bir başka mal verilerek satın alınması ile başlayan bu süreç, maden değeri olan altın, gümüş, bakır, bronz vb. paraların kullanılmasına dönüşmüş, daha sonra karşılığı olan kâğıt paraların tedavülü yaygınlaşmış, günümüzde ise maden karşılığı olmayan kâğıt para kullanılması tüm dünyada benimsenmiştir.³ İlerleyen süreçlerde ise sanal ve kripto paraların da hayatın içinde daha fazla yer alması beklenmektedir.

¹ Hamdi Döndüren, “İslam’da Para, Kredi, Faiz ve Enflasyon İlişkileri”, *Para, Faiz ve İslam*, İsav Yayınları, İstanbul 1992, s. 186.

² Abdülaziz Bayındır, “Başlangıçtan Günümüze Kadar İslam Toplumunda Madeni Paralar ve Kâğıt Paralar”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, sayı: 2, s. 30.

³ Osman Okka-Hasan Kazak, *İslâmî Finansal Yönetim Sistem ve Uygulama*, Nobel Yayıncılık, Ankara 2020, s. 150.

Dünyada 17. Yüzyılda kullanılmaya başlayan kâğıt paraların Osmanlı devletinde kullanımı kâime ve evrak-ı nakdiye adı altında başlamış, Cumhuriyet döneminde banknot basımı ile süreç günümüze kadar gelmiştir.⁴ Tüm dünyada kabul gören kâğıt para sisteminin fert ve devletlere çeşitli kolaylıklar sağladığı bir gerçektir. Bununla birlikte bu sistemde devletlerin istediği zaman para basması, elde mevcut olan paranın değer kaybına uğraması, ulusal para birimlerinin uluslararası güç odaklarının ve bazı devletlerin manipülasyonlarına açık olması, paranın değerini düşürme tehdidi altında siyasî mekanizma üzerinde hâkimiyet kurmaya fırsat vermesi gibi olumsuz yönlerinin de mevcut olduğu ortadadır.

Kâğıt paralardaki değer kaybı, elinde ihtiyacından fazla miktarda parası bulunanları maddi açıdan zarara uğramamak için alternatif aramaya sevk etmektedir. Ticaret yaparak bu parayı değerlendiremeyenler genellikle altın, gümüş gibi kıymetli maden alımına veya değer kaybı olmayacağını düşündüğü yabancı ülkelerin paralarının alımına ya da faiz geliri elde etme amacıyla bankaya yönelmektedir. Bu çalışmada önerilen selem akdine dayalı olan çözüm önerisinin hayata geçmesi durumunda milli paraları sürekli değer kaybı olan ülkelerdeki vatandaşlar için yeni bir yatırım aracı ve eldeki parayı değerlendirme imkânı söz konusu olabilecektir.

1. SELEM YATIRIM SİSTEMİ

Selem yatırım sistemi, insanların ileride ihtiyaç duyacakları malları önceden satın almalarına dayanmaktadır. Devlet tarafından miktarları ve fiyatları belirlenerek listelenen mallardan peşin para vererek satın alan kişiler, aldıkları bu malları ileriki bir vadede teslim almaktadırlar.

Selem yatırım sisteminin işlerlik kazanabilmesi için devletin bu amaca yönelik müstakil bir kurumunun olması faaliyetin sağlıklı yürütülebilmesi için önem taşımaktadır. Selem yatırım sistemine dâhil olan şahısların kendilerine sunulan dijital hesap cüzdanında satın aldıkları ürünler ve miktarları yazmakta olup selem yatırım sistemi üzerinden alış işlemi yaptıklarında sahip oldukları mal miktarında azalma olmaktadır. Örnek vermek gerekirse, hesap cüzdanında 1000 litre benzin bulunan bir şahıs 50 litre benzini bu kart ile aldığı anda hesabındaki benzin miktarı 950 litreye düşmektedir.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kâğıt Para ve Sosyo Ekonomik Etkileri*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996.

Örnek Selem Satış Listesi: Burada verilen liste sadece bir örnek olması amacı ile sunulmaktadır. Miktarlarda ve ürünlerde farklılıklar yapılması mümkündür.

Selem Olarak Satılmasına Karar Verilen Mallar:
100 Lira= 14 lt Benzin
100 Lira= 15 lt Motorin
100 Lira = 40 kWh Elektrik
100 Lira = 70 m3 Doğalgaz
100 Lira = 16 lt Kalorifer Yakıtı
100 Lira = 200 m3 Ev Tüketim Suyu
100 Lira = 25 kg. Afyon Şuhut Agria Cinsi Sarı Patates
100 Lira= 13 kg. Q8 mm İnşaat Demiri
100 Lira = 4 kg. Yüksek Randımanlı Fındık
100 Lira = 2,5 kg. Et-Süt Kurumu Sığır Kuşbaşı
100 Lira = 2 kg. Et-Süt Kurumu Fermente Sucuk
100 Lira= 5 kg. Tosya Sarıkılçık Pirinci
100 Lira= 6 lt. Tarım Kredi Kooperatifi Ayçiçek Yağı
100 Lira= 3 kg. Tarım Kredi Kooperatifi Tiryaki Çayı
100 Lira= 20 kg. Gri Çimento

*Selem ile satılan mallarda, taşıma masrafı varsa ifa yeri belli olmalıdır.*⁵

Örnek: (A) 70.000 tl kadar bir parasını enflasyondan korumak için aşağıda sunulan malları ileriki bir tarihte teslim almak üzere selem yatırım sistemine yatırmaktadır. 1400 litre benzin, 14000 m3 doğalgaz, 500 kg. Et-Süt Kurumu sığır kuşbaşı, 1200 litre Tarım Kredi Kooperatifi ayçiçek yağı satın almıştır. Hesaba 70.000 yatırdıktan sonra artık sistem üzerinde para değil satın aldığı mallar ve miktarları yazmaktadır. (A) şahsının hesabında 1400 litre benzin, 14000 m3 doğalgaz, 500 kg. sığır kuşbaşı, 1200 litre ayçiçek yağı bulunmaktadır. Buna göre (A) şahsı 100 lt benzini selem sistemi kartı ile satın aldığı mal varlığı 1300 litre benzine düşmekte, 5 kg. Et-Süt Kurumu sığır kuşbaşı satın aldığı mal varlığı 495 kg. düşmektedir. Bu malların teslim yeri akit yapılırken belirli hale getirilerek teslim esnasında tarafların ihtilafa düşmesi önlenmektedir.

*Selem akdinde parayı teslim eden kişi ölürse vârisler onun yerini alır.*⁶

Örnek: (B) 100.000 tl olan birikimini selem yatırım sistemi ile değerlendirmek istemektedir. Bu amaçla 15.000 litre motorin satın almaktadır. Kendisine verilen selem yatırım sistemi kartı ile yılda 1500 litreyi aşmayacak ölçüde motorini bu sistem üzerinden teslim almaktadır. 10 yıllık bir süre sonunda malın teslimi söz konusudur. Bu sebeple 3 yıl sonra vefat eden (B)'nin bu alacağı belirlenen mirasçıları tarafından teslim alınacaktır.

⁵ Ali el-Hafif, *İslam Hukukuna Göre Hukukî İşlemeler ve Hükümleri*, trc. Rahmi Yaran, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011, s. 507.

⁶ Ali el-Hafif, *İslam Hukukuna Göre Hukukî İşlemeler ve Hükümleri*, s. 507.

*Müslemün fihin (Satın alınan malın) teslim zamanı (vade) belirlenmiş olmalıdır.*⁷

Örnek: (C) 100.000 tl olan nakit parasını selem yatırım sistemi ile değerlendirmek istemektedir. Bu amaçla 16000 kWh elektrik, 28000 m3 doğalgaz, 1200 lire Tarım Kredi Kooperatifi ayçiçek yağı satın almıştır. Her bir ürünün yıllık olarak azamî teslim miktarı %20 ile sınırlandırılmıştır. Buna göre bir yılsonu itibarı ile (C) şahsı alacağı mal miktarını, devlet de teslim edeceği mal miktarını bilmektedir. Beş yıl sonunda ürünlerin tamamının teslimi kararlaştırılmıştır.

*Selem ile satın alınan malda belirlenen süre dolup mal kabzedilmeden önce tasarruf caiz olmaz.*⁸

Örnek: (D) selem yatırım sistemi ile 10.000 lira ödeyerek satın aldığı ve bir yıl sonra teslim alacağı Tosya sarıklık pirincini henüz iki ay geçtikten sonra teslim almadan başka bir şahsa satmak istemektedir. Ancak selem ile satın alınan mal kabzedilmeden önce tasarruf caiz olmadığı için bu işlemin yapılmasına sistem üzerinden engel olunmaktadır.

*Selem akdi ribaya (faize) yol açmamalıdır.*⁹

Örnek: (E) selem yatırım sistemi ile 100 gr altın almak istemektedir. Paranın para ile mübadelesinde peşin olma şartı bulunmaktadır. Selem yolu ile para önceden ödenmekte malın teslimi ise bir vade sonunda olmaktadır. Buna göre, selem yolu ile işlem yapıldığında altın ve gümüş satımındaki peşin olma şartının ihlali söz konusu olacağı ve ribaya düşme gerçekleşeceği için selem yatırım sistemi yolu ile altın alınması mümkün olmamaktadır.

*Selem ile satılan malların zamanı gelince teslim edilmesi gerekir. Ancak selem ile satılan bu mal teslim zamanında temin edilemiyorsa alıcı isterse selem akdini fesheder isterse de malın tedarik edilmesini bekler.*¹⁰

Örnek: (F) 10.000 lira ödeyerek 300 kg. Tarım Kredi Kooperatifi Tiryaki çayını selem yatırım sistemi ile almıştır. Ancak teslim vakti geldiğinde çay hasadındaki problemlere dayalı olarak teslimat mümkün olmamaktadır. Bu durumda iki yol vardır. Birincisi akdin feshedilip 10.000 liranın (F)'ye geri verilmesidir. İkincisi ise (F)'nin malın tedarik edilme sürecini beklemesidir.

⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas eş-Şâfiî, *el-Üm*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1973, III, 94; Ebû Bekr Alaeddin Ebû Bekr b. Mes'ud b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâiü's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1982, V, 212.

⁸ Ebü'l-Fazl Mecdüddin Abdullah b. Mahmûd b. Mevdud el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'lili'l-Muhtâr*, Pamuk Yayınları, İstanbul t.y., s. 214.

⁹ Kâsânî, *Bedâiü's-sanâi'*, V, 221.

¹⁰ Ebü'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1997, III, 265.

*Selem muamelesinde ikâle caizdir. Taraflar müddet dolmadan karşılıklı anlaşmaya dayalı olarak akdi nihayete erdirebilirler.*¹¹

Örnek: (G) 10.000 lira ücret ödeyerek 1500 litre mazotu selem yoluyla almıştır. Ancak bir süre sonra bu selem akdini nihayete erdirmek istemektedir. Selem yatırım sistemi kurumuna başvurduğunda kurum bu talebi uygun görür ise yatırılan para (G)'ye teslim edilerek kurumun belirlenen vade sonunda şahsa mazot temin görevi sona ermektedir.

2. ÖNERİLEN SİSTEMİN FIKHÎ İLKELERE UYGUNLUĞU

Bir akdin sahih olabilmesi için sıhhat şartlarını taşımasının yanında akdi fâsîd ya da bâtil yapacak niteliklerden de uzak olması gerekmektedir. İvazlı akitlerin¹² fıkha uygun olabilmesi için akitte hata, hile, ikrah garar, cehalet, gâbn-i fâhiş ve faiz olmaması en temel kurallardandır.¹³ Bu çalışmada önerilen sistem, fıkıhta selem olarak isimlendirilen akdi esas almaktadır.

Selem, fıkıh terimi olarak peşin para veya mal ile veresiye bir mal satın alma işlemidir.¹⁴ Peşin verilen paraya re'sülmâl, satın alınan mala müslemün fih denir.¹⁵ Hz. Peygamber'in (s.a.v), selem akdinde ölçü, tartı ve sürede belirlilik olması gerektiğini beyan etmesi¹⁶ sebebi ile selem akdinin cevazı için fakihler çeşitli şartlar belirlemişlerdir.¹⁷ Karşılıklı bedeller mütekavvim mal ve belirlenmiş (mâlûm) olmalıdır. Re'sülmâl peşin olmalıdır. Müslemün fih olarak belirlenen mal piyasada mevcut olmalıdır. Müslemün fihin ifa zamanı (vade) belirlenmiş olmalıdır. Müslemün fihin ifa yeri belirlenmiş olmalıdır. Akit ribâyâ yol açmamalıdır. Bu şartların bir kısmında mezhep görüşlerinde ittifak var iken, bir kısmında ise fakihler arasında görüş ayrılığı bulunmaktadır.¹⁸

Fıkıh kitaplarında selem akdinin cevazı için belirlenen şartlara uygun bir selem yatırım sistemi tesis etmenin önünde bir engel bulunmamaktadır. Bu sistemde liste önceden belirlenmiştir ve listede yer alan mallar mütekavvim ve piyasada mevcut olan mallardan oluşmaktadır. Şahısların sisteme para yatırması ile süreç başlayacağı için re'sülmâl peşin olacaktır. Müslemün fihin ifa yerini önceden belirlemek mümkündür. Bu sistemde bir tarafta para diğer tarafta mal bulunmaktadır. Bu sistemde malın mal ile ya da paranın para ile vadeli satın alınması söz konusu olmadığı için riba (faiz) bulunmamaktadır.

¹¹ M. Talat Karaçizmeli, "İslâm Hukukunda Selem Akdi Üzerine Bir İnceleme", *Diyanet İlmî Dergi*, 1975, cilt: XIV, sayı: 4, s. 227.

¹² İvazlı akit, her iki tarafa borç yükleyen akitlerde karşılıklı bedellerden her biri için kullanılmaktadır. Bkz. Bilal Aybakan, "İvaz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ivaz--fikh> (05.08.2021).

¹³ Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, Nesil Yayınları, İstanbul 1991, II, 123-217.

¹⁴ Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'lîl-i-Muhtâr*, s. 209.

¹⁵ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Rağbet Yayınları, İstanbul 1998, s. 42.

¹⁶ Nesâî, *Buyü*, 4616.

¹⁷ Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fikhiyye Kamusu*, Bilmen Yayınevi, İstanbul t.y., VI, 111; Bilal Aybakan, "Selem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/selem> (30.03.2021).

¹⁸ İttifak ve ihtilaf edilen şartlar için bkz. İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, III, 261-265; Karaçizmeli, "İslâm Hukukunda Selem Akdi Üzerine Bir İnceleme", *Diyanet İlmî Dergi*, 1975, cilt: XIV, sayı: 4, s. 218-226.

Paranın para ile değişimi fıkhıta sarf akdi olarak tanımlanmakta ve cevazı için belirli şartlar bulunmaktadır.¹⁹ Sarf işleminin caiz olması için peşin olma şartı bulunmaktadır. Selem akdinde vade söz konusudur. Bu sebeple döviz ve altın alımlarının selem yoluyla yapılması caiz olmayacaktır.

Akitlerdeki belirsizlik garar olarak, bilinmezlik ise cehalet olarak tanımlanmıştır.²⁰ Akitlerde her zaman yüzde yüz oranında belirlilik sağlamak mümkün olmayacağından ve böyle bir talebin ticari hayatı sekteye uğratacağından dolayı az garar ve cehaletin akde menfi tesir etmeyeceği genel kabul görmüştür. Selem yatırım sisteminde paranın karşılığı olacak malların ve miktarlarının önceden belirlenmesi bu işlemde garar ve cehalet olmasına engel olacaktır. Müslemün fihin ifa zamanı (vade) belirlenmiş olmalıdır kuralına uyum için de ürünlerin teslim zamanı ve miktarı hakkında yıllık asgari ve azami miktarlar ve kotalar belirlemek mümkündür.

3. SELEM YATIRIM SİSTEMİNİN FAYDALARI

Bu çalışmada selem yatırım sistemi adı altında eldeki nakit paranın faize girmeden değerlendirilmesi için alternatif bir fırsat önerilmektedir. İnsanların, ileride ihtiyaç duyacakları ya da zamanla değer kazanacağını düşündüğü malları bugünden ücretini yatırarak satın almasına ve malın tesliminin belirli bir vade sonunda gerçekleşmesine dayalı olan bu sistemde hem alıcı, hem satıcı, hem de ülke ekonomisi için birçok faydalar bulunmaktadır.

Elinde enflasyonun yüksek olduğu ülkeye ait nakit para bulunduranlar maddi kayba uğramamak için bu parayı ticarete ya da yatırım araçlarında kullanma mecburiyeti içindedirler. Seleme dayalı bu alış-veriş faiz ihtiva etmeyen yeni bir yatırım aracı olma vasfı taşımaktadır.

Yastık altı olarak tarif edilen ve ekonomik sistemin dışında atıl duran bu paraların ekonomik sisteme dâhil edilmesi her zaman teşvik edilmektedir. İnsanların elinde para tutmalarının sebeplerinden birisi de ileriki bir zamanda ihtiyaç duyacağı malları alabilme imkânının olmasını istemeleridir. Selem sistemi ile alış-veriş yapan kişiler aylarca hatta yıllarca atıl tutacakları birikimi erkenden ekonomik sisteme dâhil etmiş olmaktadır.

Kâğıt paranın değerinin düşmesi insanları faizli işlem yapmaya sevk etmektedir. Selem yatırım sisteminin yaygınlaşması ile faizli işlem yapmadan insanların nakitlerini değerlendirme fırsatı doğmaktadır.

Selem yatırım sisteminde ürünün teslimi bir vadeye bağlandığı için üreticiler mallarını pazara sunmadan hatta belki henüz daha üretmeden satmış olmaktadırlar. Müşterinin parasını alarak belli bir vade sonunda malı teslim sorumluluğu altına giren satıcılar üretim çarkının sürekliliğinin sağlanmasına katkı sunacaktır.

¹⁹ Mecelle Madde 121: “*Sarf, nakdi nakde bey’ etmektir ki Türkçe akçe bozmak tabir olunur.*”

²⁰İbrahim Kâfi Dönmez, "Garar", *Türkiye DiyanetVakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/garar> (30.03.2021).

Üretim yapma veya başka pazarlardan mal getirme konusunda kararsızlık ve isteksizlik yaşayan bir satıcı, selem ile borç altına girdiğinde zorunlu olarak çalışma ve üretme gayreti içinde olacaktır.

Bir malın erken ödeme ile alınması müşteriler için her zaman daha hesaplı bir alış veriştir. Seleme dayalı işlemlerin yaygınlık kazanması durumunda elinde nakit bulunduran şahıslar satın almak istedikleri malları daha ucuz bir fiyata satın alabileceklerdir.

Selem yatırım sistemi ile piyasada beklenen hareketlilik, üretim faaliyetinin ve istihdam alanlarının artmasına olumlu katkı sunabilecektir.

Toplumlarda zaman zaman kıtlık yaşanmakta ve insanlar maddi imkânları olsa bile istedikleri ürünlere kolaylıkla ulaşamamaktadırlar. Seleme yatırım sistemi ile ihtiyaç maddelerini önceden satın alan kişiler malların tedarikinde sıkıntı olan dönemlerde -parası önceden ödenmiş malların teslimine öncelik verileceği için- diğer insanlara göre daha öncelikli konumda olabileceklerdir.

İhtiyaç fazlası nakit birikime sahip olan fertlerin sahip oldukları bu paraları evlerinde buldurmaları can ve mal güvenliği açısından endişeye sebep olabilmektedir. Seleme yatırım sistemine dâhil olunca eldeki paralar mal alımı için önceden harcanacağından dolayı hırsızlık riskine karşı insanların korunmasına yardım edecektir.

İnsanların bir kısmında nakit olarak parayı elde tutamama, gereksiz bir şekilde harcama temayülü bulunmaktadır. Fıkıhta sefihlik olarak tanımlanan bu durum ehliyet arızalarından birisidir.²¹ Çocuğuna, torununa ileri yaşantısında sıkıntı çekmesin diye para vermek isteyen ebeveynlerin en büyük endişesi nakit olarak teslim edecekleri parayı kısa sürede çocuğun tüketmesidir. Seleme yatırım sistemi bu probleme de çözüm içermektedir. Çocuklarına maddi gelir bırakmak isteyenler nakit para vermek yerine uzun vadeli olarak temel ihtiyaçlarını bu sistem üzerinden satın alarak istedikleri hedefe ulaşabileceklerdir.

SONUÇ

Kâğıt paralar fizikî maden değeri olmayıp sadece itibarî değere sahip olduğu için ekonomik yapısında ve siyasî sisteminde problemler olan ülkelerdeki millî paralar sürekli bir değer kaybı yaşamaktadır. Bu ülke vatandaşlarının ticaret ile meşgul olmayanlarının maddi açıdan zarara uğramamak için ellerindeki paraları yatırım araçları vasıtasıyla değer kaybından korumaya çalıştıkları bir gerçektir. Bu çalışmada faize düşmeden eldeki parayı değerlendirebilmek için yeni bir alternatif yatırım sistemi önerilmektedir. Buna göre, peşin para veya mal ile veresiye bir mal satın alma işlemi olarak tanımlanan selem akdinin belirli bir sistematik yapı içinde toplumda yaygınlık kazanması ve bunun sonucunda eldeki nakit paranın değerlendirilmesi hedeflenmektedir.

²¹ Muhammed Emin b. Mahmûd Buhari Emir Padişah, *Teysîrü't-tahrîr*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1983, II, 258.

Nakit parası olanlar selem yatırım sistemi malları listesinde cinsi, vasfı, miktarı ve değeri açıklanmış olan mallardan ileride ihtiyaç duyabileceğini düşündüğü malları parasını peşin ödeyerek satın almaktadırlar. Tarafların ihtilafına mahal vermeyecek şekilde satılan malın nitelikleri ve teslim şartları akit yapılırken belirlenmektedir.

Bu çalışmada önerilen sistemde selem akdinin kısa vadede değil, yıllara yayılan uzun bir süreç içinde tamamlanması esas alınmıştır. Uzun vadeli selem akdinin fert ile devlet arasında yapılması da fertler arasında yapılması da mümkündür. Ancak sürenin uzun olması ve satın alınan mal miktarının fazla olması malın teslimi aşamasında problemlere sebep olabileceği için selem yatırım sisteminin fert ile devlet arasında uygulanması daha isabetli olacaktır.

Kâğıt para değer kaybının sıklıkla yaşanıyor olması insanları faiz geliri elde etme amacıyla parayı bankaya yatırmaya yöneltmektedir. İslam dininde faizin haram olması sebebiyle alternatif seçeneklerin sunulması önem arz etmektedir. Selem yatırım sisteminin taraflara ve ülke ekonomisine yararının olmasının yanında belki de en önemli yönü faize yönelişi azaltabilecek olmasıdır.

Selem yatırım sistemi bu çalışmada ayrıntıya girilmeden temel bilgiler çerçevesinde ele alınmıştır. Bu sistemin ekonomik hayatta tatbik edilmesine karar verilmesi durumunda selem ile satılan malların listesi, teslimat şartları, teslim borcunun nitelikleri, çeşitli kota uygulamaları gibi konularda ayrıntılı çalışmalar yapılarak muhtemel risk ve problemlerin en aza indirildiği bir sistem yapısı kurulabilecektir.

KAYNAKÇA

- Akyıldız, Ali, Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kâğıt Para ve Sosyo Ekonomik Etkileri, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1996.
- Ali el-Hafif, İslam Hukukuna Göre Hukukî İşlemeler ve Hükümleri, trc. Rahmi Yaran, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011.
- Aybakan, Bilal, "Selem", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/selem> (30.03.2021).
- Aybakan, Bilal, "İvaz", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ivaz--fikih> (05.08.2021).
- Bayındır, Abdülaziz, "Başlangıçtan Günümüze Kadar İslam Toplumunda Madeni Paralar ve Kâğıt Paralar", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2000, sayı: 2, s. 15-36.
- Berki, Ali Himmet Berki, Açıklamalı Mecelle, Hikmet Yayınları, İstanbul 1982.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, Hukukî İslâmiyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu, Bilmen Yayınevi, İstanbul t.y.
- Döndüren, Hamdi, "İslam'da Para, Kredi, Faiz ve Enflasyon İlişkileri", Para, Faiz ve İslam, İsav Yayınları, İstanbul 1992.

- Dönmez, İbrahim Kâfi "Garar", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/garar> (30.03.2021).
- Emir Padişah, Muhammed Emin b. Mahmûd Buhari, Teysîrüt-tahrîr, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1983, II, 258.
- Erdoğan, Mehmet, Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü, Rağbet Yayınları, İstanbul 1998.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed, Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1997.
- Karaçizmeli, M. Talat, "İslâm Hukukunda Selem Akdi Üzerine Bir İnceleme", Diyanet İlmi Dergi, 1975, cilt: XIV, sayı: 4, s. 211-231.
- Karaman, Hayreddin, Mukayeseli İslâm Hukuku, Nesil Yayınları, İstanbul 1991.
- Kâsânî, Ebû Bekr Alaeddin Ebû Bekr b. Mes'ud b. Ahmed, Bedâiü's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi', Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1982.
- Mevsîlî, Ebü'l-Fazl Mecdüddin Abdullah b. Mahmûd b. Mevdud, el-İhtiyâr li-ta'lîl'l-Muhtâr, Pamuk Yayınları, İstanbul t.y.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, Sünen, Mektebetü el-Matbûâtu'l-İslâmiyye, Haleb 1986.
- Okka, Osman – Kazak, Hasan, İslâmî Finansal Yönetim Sistem ve Uygulama, Nobel Yayıncılık, Ankara 2020.
- Şâfî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas, el-Üm, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1973.

ASEAD 8. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU
EJSER 8th INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON SOCIAL SCIENCES
20-22 Kasım / November 2021 Hamburg – ALMANYA/GERMANY

MUSTAFA SAMİ EFENDİ’NİN AVRUPA RİSALESİ’NDE AVRUPA’YA BAKIŞ

Araş. Gör Mustafa TÜRKMENOĞLU

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İİBF, İktisat Bölümü

Orcid:0000-0001-8556-6959

mustafaturkmenoglu@yyu.edu.tr

ÖZET

Osmanlı Devleti, yüzyıllarca süren hükümlanlığında, diğler devletlerle olan diplomatik ilişkilerini farklı dönemlerde farklı uygulamalarla sağlamıştır. Bu sebeple Osmanlı diplomasisi köklü bir geçmişe sahiptir. İlk dönemlerinde ad hoc (geçici) diplomasiyi tercih etmiştir. Bunun başlıca sebebi, diğler devletler karşısında güç bakımından üstünlüğe sahip olmasıydı. Ancak bu durum 19. yüzyıla gelindiğinde değişmiştir. Artık Batı karşısında geri kalmış bir devlet vardır. Bu süreçte Osmanlı diplomasisinde sefaretnamelerin yazıldığı görülmektedir. Batı’da görülen gelişmeler zaman zaman sefaretnameler aracılığıyla rapor edilir. Tanzimat Fermanı’nın kısa bir süre öncesine denk gelen bu süreç, Tanzimat zihniyetinin de habercisidir. Bu raporlarda Batı’nın sosyal, ekonomik, siyasi ve sanatsal alanlardaki gelişim ve dönüşümleri öne çıkar. Bu sefaretnamelerden biri de Avrupa Risalesi’dir. Mustafa Sami Efendi, bu risaleyi Paris sefaret başkâtibi iken yazmıştır. Bu risalede Avrupa’nın muhtelif şehirlerini sosyal ve ekonomik yönleriyle değerlendirir ve zaman zaman Osmanlı ile karşılaştırır.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Sami Efendi, Avrupa Risalesi, Sefaretname, Sefir, Osmanlı Devleti.

AN OVERVIEW ON EUROPE IN MUSTAFA SAMİ EFENDİ'S AVRUPA RİSALESİ

Res. Assist. Mustafa TÜRKMENOĞLU

ABSTRACT

The Ottoman State, during her centuries-long reign, maintained her diplomatic relations with other States with different practices in different periods. Because of that, Ottoman diplomacy has a deep-rooted history. She preferred ad hoc (temporary) diplomacy in her early years. The main reason for this was its superiority in power over other states. However, this situation changed in the 19th century. Ottoman State fell behind against West. In this process, it is seen that ambassador's reports (booklets) were written in Ottoman diplomacy. The developments which are seen in the West are reported from time to time through ambassador's report. This process, which coincided with a short time before the Tanzimat Edict, is also the harbinger of the Tanzimat mentality. In these reports, the development and transformation of the West in social, economic, political and artistic fields come to the fore. One of these ambassador's report is the Avrupa Risalesi. Mustafa Sami Efendi wrote this booklet while he was the chief clerk of the Paris embassy. He evaluates the various cities of Europe with their social and economic aspects and makes comparisons with the Ottoman from time to time.

Keywords: Mustafa Sami Efendi, Avrupa Risalesi, Ambassador's report (booklet), Ambassador, Ottoman State.

GİRİŞ

Türk idare sisteminde diplomasinin çok eski ve köklü bir geçmişi vardır. Diplomasıyı, uluslararası arenada ilişkilerin barışçı yol ve araçlarla yürütülmesi sanatı olarak ifade edebiliriz (Tuncer 2011: 50). Dış politikada diplomatik ilişkilerin sürdürülebilirliği ve sağlıklı bir diplomasinin temeli de elçilik mekanizmasıdır. Diplomasideki en eski yöntemlerden biri ad hoc (geçici) diplomasidir. Ad hoc diplomasi tek yanlı bir özelliğe sahiptir. Bu yöntemde diplomasi temsilcileri bir görevi yerine getirmek için geçici bir süreyle yurt dışında bulunur, bu görevi yerine getirdikten sonra geri dönerler. (Tuncer, 2011: 51).

Eski devirlerde Ön Asya devletlerinin diplomatik ilişkileri devletlerin birbirleriyle yaptığı antlaşmalar ve hükümdarların birbirlerine yazdıkları mektuplar yoluyla sağlanırdı. Bu mektuplar “*Amarna Mektupları*” olarak anılır. Bu işlemler diplomatlar aracılığıyla yürütülürdü. Diplomatların birtakım özelliklere sahip olması istenirdi. Örneğin, Eski Yunan'da görülen diplomatlar daha çok bir haberci özelliği gösterir. Bu sebeple sözü edilen diplomatlarda aranan temel özellik getirdikleri haberleri yüksek bir sesle okuyabilecek yeteneğe sahip olmalarıydı. Bu diplomatlardan gidip gördükleri ülke hakkında bir rapor hazırlamaları beklenmezdi. Görevleri bittikten sonra devletlerin meclisleri önünde çok iyi bir konuşma yaparlardı.

Bu sebeple Yunan şehir devletlerinde en iyi hatipler diplomat olarak seçilmişlerdir. Roma’da ise elçiler Roma Senatosu tarafından atanır ve tam yetki tanınmazdı. Yetkilerini aştıklarında vatana ihanetle suçlanırlardı. Bizans’ta da diplomasi başarıyla uygulanmış, ülkenin çıkarlarını korumada savaş yerine diplomasi yöntemine başvurmak tercih edilmiştir. Ayrıca protokol kurallarına da büyük önem verilmiştir (Tuncer, 2011: 51-53).

Osmanlı’da ise diplomasi ilk zamanlar ad hoc diplomasi şeklinde devam etmiştir. Osmanlı, ad hoc diplomasiyi en geç bırakan devletlerden biri olmuştur. 15. ve 16. yüzyılda Avrupa devletlerinin çoğu sürekli diplomasi uygulamasına geçerken Osmanlı 18. yüzyıl sonuna kadar ad hoc diplomasisini uygulamaya devam etmiştir. Çünkü bu tür bir diplomatik ilişki Osmanlı’nın diğer devletler karşısında bir üstünlük belirtisi olarak görülmüştür. Ayrıca, Osmanlı’nın Batı’nın desteğini alma ya da görüş ve düşüncelerini öğrenme gibi bir kaygısı da olmamıştır (Tuncer, 2011: 54). Osmanlı Devleti’nde yabancı ülkelere 18. yüzyıla kadar yalnızca lüzum görüldükçe elçi gönderilmiştir. Gönderilen bu elçiler genellikle geçici bir statüde olmuştur (Unat, 1968: 14). Osmanlı Devleti’nde muhtelif tarihlerde gönderilen elçilerin çeşitli amaçlarla gönderildiği görülür. Bunlardan bir kısmı şu şekilde sıralanabilir:

1. Osmanlı hükümdarları tahta geçtikçe muhtelif devletler nezdine elçiler göndererek yazdıkları namelerle yabancı devlet hükümdarlarına cüluslarını tebliğ etmişlerdir.
2. Taç giyme törenleri gibi önemli törenlerde bir Türk elçisi söz konusu ülkeye gönderilmiştir.
3. Bir antlaşma metnini tevdi etmek amacıyla
4. Dostluk münasebetlerinin tesisi amacıyla
5. Nezaket ziyareti amacıyla
6. İhtilafli sınır meselelerini görüşmek ve iki devlet arasında bir ittifak imkânı sağlamak için
7. Padişahın, bir devletin yöneticisinin mektubuna cevabını ve birtakım hediyeleri takdimi için
8. Sadrazamın mektubunu götürmek amacıyla
9. İstanbul’da hakaret görmüş bir elçi için tarziye vermek amacıyla
10. Yabancı bir devletin talebi üzerine (Unat, 1968: 17-19).

Sefaret ifadesi, Osmanlılar ’da elçilik heyetlerini belirtmek için kullanılan bir tabirdir. Aynı zamanda heyetin başında yer alan elçinin tuttuğu raporları da ifade eder (Bozkurt, 2009: 289). Osmanlı’da elçi ya da sefir olarak tabir edilen diplomatların hazırladıkları rapora da sefaretname adı verilmiştir. Sefaretname terimi sözlükte şu şekilde ifade edilir: “*Yabancı memleketlere gönderilmiş olan sefirlerin (elçilerin) İstanbul’dan hareketlerinden başlayarak gittikleri yerlerde gördükleri şeylerle görüştikleri devlet adamları, siyasi hadiseler ve yaptıkları işler hakkında tanzim ve takdim ettikleri raporlara verilen addır*” (Pakalın, 1972: 138). Osmanlı’da sefirler, sefaretname uygulamasına geçilmeden önce genellikle hediye ve mektup takdimi gibi işler için görevlendirilmiştir (Avaner, 2016: 237).

Sefaretname uygulaması yalnızca Osmanlılara özgü değildir. Devletlerin başka hükümetler katına gönderdikleri elçilerden, dönüşte rapor sunmalarını istemeleri olağan bir uygulamadır. Osmanlı Devleti'nin ilk devirlerinde yabancı ülkelere elçiler gönderildiği görülse de sefirlerin veya maiyetindeki birinin vazifeleri esnasında gördüklerini kayıt altına aldıkları sefaretnamelere XVII. yüzyılın ikinci yarısından sonra rastlanır (Unat, 1968: 43). Osmanlı'da çok fazla sefaretname yoktur. Çok fazla sefir gönderilmesine rağmen bilinen sefaretname sayısının azlığı, bu sefaretnamelerin zaman içinde ya kayboldukları ya da her zaman yazılı olarak değil, bazen sözlü olarak da sunulmuş olabildiği ihtimalidir (Beydilli, 2007: 11-13).

Klasik anlamda tanzim edilmiş ve metni elde bulunan en erken tarihli ilk sefaretname 1665'te Vasvar Barış Antlaşması münasebetiyle iki devlet arasındaki dostluğun güçlendirilmesi amacıyla Viyana'ya gönderilen Kara Mehmed Paşa'nın sefaretnamesidir (Beydilli, 2007: 16). Son sefaretname olarak kabul edilen ise çalışmamızın konusu olan Mustafa Sami Efendi'nin Avrupa Risalesi'dir. Bu risale ile Osmanlı'da yazılmış ve bugün elde bulunan sefaretname sayısı otuza yakındır (Pakalın, 1972: 139). Ancak yeni sefaretnamelerin ortaya çıkması ile bu sayı değişebilir.

Sefaretnameler, Osmanlı Devleti ile temasta bulunduğu hükümetler arasındaki siyasi ve kültürel münasebetlerin mahiyetini kapsayan en elverişli ve kıymetli yazılı vesikalardır (Unat, 1968: 44). Daha sonraki süreçlerde Batıyı daha yakından tanımak, yenilikleri yerinde görüp bu yeniliklerden haberdar olmak bir değerlendirme yapmak açısından önemli görülmüştür. Bunun için başvurulan yöntemlerden biri de Batı ülkelerine çeşitli diplomatik kademelerde görevlendirilen memurların gönderilmesidir. Söz konusu devlet adamları gittikleri yerin ahvaline dair raporlar hazırlayıp bunları ülkeye dönüşte padişaha sunmuşlardır. *“Devlet adamları 19. yüzyılın başlarında Avrupa'nın ahvaline dair hazırlamış oldukları layihalarda, Batı'nın üstünlüğünün sadece askerî gelişmelerle olmadığı anlayışına yer vermişlerdir”* (Aslan, 2009: 2). Sefaretnameler, Batılılaşma süreci için oldukça önemli ve dikkat çekici vesikalardır. Bu çalışmaya konu olan Avrupa Risalesi, yazıldığı 19. yüzyılın Osmanlı'nın batılılaşma serüveni içindeki rolü dikkate alındığında yüzyılın ruhuna uygun bir risaledir. İçeriğinde Batı'nın sosyal ve ekonomik anlamdaki gelişmeleri vardır ve Mustafa Sami Efendi bu yenilikleri zaman zaman Osmanlı ile kıyaslayarak verir.

1. MUSTAFA SAMİ EFENDİ'NİN KALEMİNDEN YANSIYAN AVRUPA

Avrupa Risalesi'nin müellifi Mustafa Sami Efendi İstanbul'da dünyaya gelir. Doğum tarihi ve ilk gençliği hakkında kaynaklarda pek bilgiye rastlanmaz. Defterdar Mektubi Kalemî'nde memuriyet hayatına başlar. Hamamlar kâtipliği, ihtisap kâtipliği gibi muhtelif memuriyetlerde bulunur (Andı, 2006: 356). Daha sonra Viyana Sefâreti kâtipliğine tayin edilir. Dönüşünde Antedi Kalemî hulefâsı olur. 1838 yılında ise Paris Sefâreti başkâtibi olur. 1840 yılında Takvimhane Nezâretine tayin edilir. 1841 yılında azledilir. Beş sene mazul kalır. 1846'da Ziraat Meclisi azalığına, bir süre sonra Viyana maslahatgüzarlığına, aynı yıl Berlin Sefâretine atanır. 1850'de Tahran Sefâretine tayin edilir. 1852'de İstanbul'a döner. 1855'te vefat eder (Ercilasun, 1983: 71).

Mustafa Sami Efendi, Avrupa Risâlesi'ni 1838 yılında sefaret başkâtibi iken kaleme almıştır. Eserin Osmanlıca baskısı kırk sayfadan oluşmaktadır. Faruk Reşit Unat, Avrupa Risalesi'nin eski tarzda yazılmış olan sefaretnamelerin sonuncusu olduğuna dikkat çekerek bu risaleyi “*görüşleri sathî*” (1968: 214) bir eser olarak değerlendirir. Ahmet Hamdi Tanpınar ise Avrupa Risalesi'nin Türk cemiyetini “*açık bir tenkit ve mukayese fikriyle eskinin dışına*” (1997: 127) çıkardığını söyler. Bunun yanında Mustafa Sami Efendi, Avrupa Risalesi'ni yazarken dil bilmediği ve Avrupa'yı tam manasıyla tanımadığı için eleştirilir (Andı, 2006: 356).

Osmanlı belgelerinin birçoğunda olduğu gibi sefaretnamelerin yazımında da belli bir standart olmamakla birlikte birçok sefaretname benzer özellikler gösterir. Genellikle birçoğu Allah'a ve peygambere övgü, yolculuk esnasında ilahi kudret sahibinden korunmayı dileme gibi ifadelerle başlar (Yalçınkaya, 1996: 337). Avrupa Risalesi'nde de bu türden bir başlangıç vardır:

“*Sonsuz şükür ve dualar, yerin ve göğün yaratıcısı olan Allah'a ait ve layıktır; irade ve kudreti, aletsiz ve direksiz olarak, on sekiz bin âlemi ve belki de insan aklının henüz alamadığı nice yüz bin kere yüz bin âlemi yaratmıştır. Sonsuz salavat ise Risâlet göğünün güneşi olan Hazret-i Muhammed'e yaraşır ve yakışır; nübüvvet ayetlerinin sonuncusu ile donanmış kişiliği, dünyanın ve onun içerdiği her şeyin yaradılış nedeni olmuştur; Hazret-i Muhammed'e ve onun ardından gidenlere selam olsun.*” (Demir, 1996: 13).

Sefaretnamelerin bir diğer ortak noktası da yolculuk esnasında karantina uygulamasının yapıldığı yerlerden söz edilmesidir (Yalçınkaya, 1996: 337). Mustafa Sami Efendi, Avrupa Risalesi'nde Malta Adası'nın Karantina Limanı'nda vapurdan çıkarak yirmi bir gün karantinada kaldıklarını anlatır. Bu karantina süreci boyunca yaşadıklarından da risalesinde bahseder. Daha sonra yolculuğa devam eden Mustafa Sami Efendi; Napoli, Roma, Floransa, Milano, Venedik, Trieste, Viyana, Prag, Berlin, Frankfurt, Brüksel, Londra gibi Avrupa şehirleri üzerinden Paris'e gider. Bu şehirlere dair gözlemlerini Avrupa Risalesi'nde ele alır. Risale'nin bundan sonraki kısmında şu bölümler yer alır:

Der-beyân-ı Paris (Paris Hakkında), Der-beyân-ı Mizac-ı Ahâli-i Paris (Paris Ahalisinin Mizacı Hakkında), Der-beyân-ı Mizac-ı Umumi-i Ahâli-i Fransa (Fransız Ahalisinin Genel Mizacı Hakkında), Der-beyân-ı Keyfiyet u Ahvâl-i Devlet-i Fransa (Fransa Devleti'nin Ahvâli ve Keyfiyeti Hakkında), Der-beyân-ı Ahvâl-i Umumiyye-i Avrupa (Avrupa'nın Umumi Ahvali Hakkında), Tezyil (Ek), Hatime (Bitiriş).

Mustafa Sami Efendi, risale boyunca Avrupa şehirlerinde gördüğü eğitim, sanat, mimari, sağlık, gündelik hayat gibi birçok konuda gözlemlerini kaleme alır. Zaman zaman kendi ülkesi ile kıyaslamalar yapar, kendi kanaatlerini dile getirir. Diğer bir deyişle, bu kıyaslamalarla Mustafa Sami Efendi'nin yaptığı Osmanlı'daki aksaklıkların temel sebeplerini irdelemektir. Avrupa Risalesi'nde yer verilen meseleler genel olarak şu başlıklar altında değerlendirilebilir:

1.1. Eğitim

Mustafa Sami Efendi, risalesinde eğitim konusuna yer verir. Avrupalıların “dünyada en çok utanılacak şeyin cehalet olduğuna hüküm ve imza eylemiş” (Demir, 1996: 53) olduklarına dikkat çeker. Avrupa ahalsinin kadın erkek fark etmeksizin okuma yazmadan haberdar olduklarına değinir. Özellikle Fransa’da bir hamalın veya çobanın bile kendine ait bir mektubu yazacak ve okuyabilecek düzeyde okuma yazma bildiğine vurgu yapar (Demir, 1996: 42-43). Avrupa’da engelli bireyler için bile eğitim olanaklarının son derece iyi ve yeterli olması onu bir hayli şaşırtır:

“Kısacası hüner ve marifet hususunda Avrupalıların çabaları öyle bir sınıra ulaşmış ve öğretme ve öğrenme işleri öyle bir kolaylık kazanmıştır ki çoğu yerlerde kör ve dilsiz kız ve erkek çocukların dahi müstakil mektepleri ve üstadları vardır. Bunlar kendilerine mahsus yeni icat olunmuş kitaplar ve işaretler ile sekiz on sene hüner ve marifet tahsili yaparlar ve ilim ve hünerlerinin semeresiyle kimseye muhtaç kalmadan uzuvları tam olan diğer insan tabakaları gibi büyük bir refahla yaşarlar. Bu mekteplerde gerek sağır ve dilsizlerin ve gerekse körlerin içinde hikemî ilimlere ve matematiksel fenlere ilişkin kitaplar yazmış nice kemâl sahibi insanlar bulunur ve hatta dokuz on yaşında kör veyahut dilsiz olan kız ve erkek çocukları geometri, coğrafya ve diğer fenlerde ince konularda güç yetirebilirler” (Demir, 1996: 43).

Avrupalıların engelli vatandaşlarına bu derece ihtimam göstermesi Mustafa Sami Efendi’yi epeyce etkilemiştir. Avrupalıların, halkını cehaletten kurtarmak için bu derece gayret göstermesinin yardımı muhtaç durumdaki vatandaşlarını dilencilikten kurtardığına dikkat çeker. Mustafa Sami Efendi, Avrupa ile ilgili bu gözlem ve değerlendirmelerinden sonra risalenin Tezyil (Ek) bölümünde İslâm topraklarında çıkıp gelişen ilmin Avrupa’da zirveye ulaştığına dikkat çeker. Bu, bir özeleştirmedir. Avrupa’nın bu derece ileri ve mamur olmasının, topraklarının bereketli, mahsulünün bol olmasının temelinde ilime verilen değer vardır. (Demir, 1996: 56). Mustafa Sami Efendi, en büyük eksikliğin eğitimsizlik olduğuna dikkat çekerken, bir taraftan da Batılıların toplumun her kesiminden insan için sosyal anlamda birtakım güvenceler sağladığını hatırlatır.

1.2. Sağlık

Avrupa Risalesi’nde Avrupa’daki sağlık sistemine dair gözlemler de dikkat çeker. Mustafa Sami Efendi, Avrupalıların beden sağlıklarına çok dikkat ettiğini belirttiikten sonra, buralarda çiçek hastalığı için aşı bulunduğunu ve vebaya karşı karantina usulü gibi yöntem ve çarelerin sıkça kullanıldığını dile getirir (Demir, 1996: 44). Doktor sayısının bir hayli fazla olduğunu vurgular. Ayrıca çok sayıda ve muntazam hastanelerin bulunması da sağlık sisteminin olumlu yanlarından biridir. Hastanelerin büyük ve sağlam olduğunu belirttiikten sonra değerlendirmesine şöyle devam eder:

“(…) Hastaların elbise, yatak ve odalarının gayet pak ve temiz ve yemeklerinin ve ekmeklerinin ise son derece özenli ve has olmasına hayret ettim. Bundan başka bu hastahanelere gidip gelen hastaların hizmetinde istihdam olunan kadınların ekserisi zaruretinden ötürü burada bulunmayıp, aslında çok muteber ve zengin kimselerin kızlarıdır ve hem sırf milletleri uğrunda fedakârlık emeliyle ecdadından kalan- veyahut anne ve babasının rızasıyla- bütün mülklerini hastahanelere bağışlamaları ve hem de büyük bir memnuniyetle gençlik günlerinden başlayarak ömürlerinin sonuna değin kendi vücutlarını dahi birtakım yaralı hastaların hizmetkârlıklarına adanmaları çok fazla hayret etmeme neden olmuştur” (Demir, 1996: 45-46).

Mustafa Sami Efendi yukarıda belirtilen değerlendirmelere ilave olarak Avrupa’da akıl hastalıkları için de önlemler alındığını ve sağlık alanında bu hastalığa uygun çözümler bulunduğunu belirtmiştir. Akıl hastalıkları için dârüşşifalar havası daha temiz ve sakin yerlere yapılmıştır. Bu darüşşifaların içinde fiskiye, süslü bahçeler ve çeşmeler inşa edilmiştir. Hasta odaları gayet tertipli ve düzenlidir. Odalarda kışın soba bulundurulur. Akşamları yakmak üzere avize ve kandiller vardır. Her on hastaya bir hasta bakıcı düşer. Bu hasta bakıcılar hastaların yiyecek, içecek ve giyecekleri ile ilgilenirler. Burada görevli tabipler, günde ikişer defa sorumluluklarında bulunan hastaları muayene ederler. Mal biriktirme hırısı gibi meseleler yüzünden psikolojik sorunlar yaşayan hastalar, kurşundan yapılmış para benzeri nesnelere avuturlar. Bu hastalar, zincire vurulmaz ve sürekli ilgiyle yaklaşılarak tedavi edilir (Demir, 1996: 45-47). Mustafa Sami Efendi, bütün bu gözlemlerinin ardından bir özeleştiri yaparak bizde “*deli kötekle uslanır*” deyişinin akılsızca söylenmiş bir söz olduğunu ifade eder. (Demir, 1996: 48). Bunun yanında Floransa’da gördüğü bir teşrihhaneden (otopsi yapılan yer) çok etkilenir. Bu teşrihhanede insan ve hayvan uzuvlarının, hatta anne karnındaki ceninin balmumundan yapılmış numuneleri yer alır (Demir, 1996: 29). Mustafa Sami Efendi, bütün bunlardan hareketle Avrupa’da sağlık sisteminin insanın rahatını öne çıkaran bir işleyişe sahip olduğunu vurgular. Özellikle toplumun dışlanması muhtemel bir kesimi olan akıl hastaları için her türlü olanağın sunulması ve onlara rahat bir hayat sürmelerine imkân verilmesi bu gözlemlerin en fazla öne çıkanıdır.

1.3. Gündelik/Sosyal Hayat ve Ekonomi

Mustafa Sami Efendi, Avrupa Risalesi’nde gündelik hayata dair izlenimlerini aktarırken özellikle hayatı kolaylaştıran birtakım yenilikler görür ve bunlardan etkilenir. Avrupa, ilim ve maarifi kullanarak hayatının her kademesini güzelleştirmiştir. Risalede, dükkânların camlarına isim yazılması ve evlerin kapılarına numara verilmesine dikkat çeken Mustafa Sami Efendi, bu vesileyle hiç kimsenin bir başkasına sorma gereği duymadan aradığı evi veya dükkânı bulabildiğini belirtir. Bunun yanında sokaklardaki tabelalar da hayatı kolaylaştıran uygulamalardandır. Yollar ise, üç aracın geçebileceği genişliktedir ve devamlı görevliler tarafından temizlenmekte, bunun için de devamlı temiz kalmaktadır (Demir, 1996: 50-51). Konaklama konusunda da her türlü kolaylık sağlanmaktadır:

“*Âdemoğlu türünün çoğalmasına yardımcı olan her türlü vesilenin Avrupa’da sağlanmış olması nedeniyle, üzerinde bir kasabanın veya bir köyün bulunmadığı herhangi bir çöl veya herhangi bir dağ olmadığı için, seyahat eden kimseler, akçesinin gücüne göre dilediği şehir, kasaba veya köyde “Otel” tabir olunan evlere inebilir ve kendi evinde ele geçiremeyeceği huzur ve rahatı buralarda bulabilir; gümüş sahanlar içinde altın kaşıklarla yemek yiyebilir; on beş kese kıymetinde küçük halılar, kadife sandalye ve kanepeler ile tefriş ve avize ve aynalarla tezyin edilmiş odalarda sırmadan dokunmuş atlas yorganlarla uyuyabilir ve dinlenebilir*” (Demir, 1996: 51).

Özellikle Londra’da ticaret bir hayli gelişmiştir. Bu yüzden Londra, Avrupa’nın en büyük ve en mamur kenti olarak tanıtılır. Ticaret o kadar ileridir ki “*yalnız Londra ve diğer İngiltere iskelelerine gidip gelen vapur gemilerinin sayısının altı yüz elli parçaya ve diğer yelkenli tüccar gemilerinin sayısının ise yirmi üç bin parçaya eriştiği*” abartı değildir. Mustafa Sami Efendi’nin Londra da gördüğünde hayrete düştüğü bir diğer konu ise kâğıt para basımı için kullanılan makinelerin gelişmişliğidir. Banko denilen kâğıt sikke darphanesinde bulunan makineleri “*sihir ve mucize vadisinde bir sanat*” olarak değerlendirir (Demir, 1996: 36-37).

Paris halkını zevke, sefaya ve ihtişama meyilli bulan Mustafa Sami Efendi, aynı zamanda zengin yoksul fark etmeksizin halkın çok tutumlu olduğuna da dikkat çeker. Tutumlu yaşamın Paris halkını hiçbir şekilde zevk ve eğlenceden de geri bırakmadığını ifade eder (Demir, 1996: 40).

1.4.Sanat

Avrupa, sanat bakımından da bir hayli gelişmiştir. Mustafa Sami Efendi, Avrupa’nın muhtelif şehirlerinde gördüğü mimari eserlerden etkilenir. Bunlardan biri İtalya’da Derraçine (Terracina) kasabasıdır. Burada sayısız kilise yer almaktadır. Kiliseler civarında Avrupa’nın en eski kütüphanesi vardır. Yine bu bölgede yer alan müzede sayısız tarihi eser bulunur. Avrupa ülkeleri yalnızca ekonomik bakımdan değil, sanat anlamında da bir hayli iyi durumdadırlar.

SONUÇ

Osmanlı’nın son döneminde yazılan sefaretnamelerden biri olan Avrupa Risalesi, Mustafa Sami Efendi’nin Paris Sefaret Başkâtipliği görevi vesilesiyle Avrupa’ya yapmış olduğu seyahatlerin neticesinde Avrupa’nın sosyal ve ekonomik durumunun gözlemlenerek yazılmasından ibaret bir eserdir. Avrupa Risalesi, zaman zaman yüzeysel değerlendirmeler yapılan bir eser olarak eleştirilmiştir. Özellikle Mustafa Sami Efendi’nin bir ecnebi lisan bilmemesi ve Avrupa’yı bu sebeple gereği gibi tanımamış olması üzerinden yapılan bu eleştirilerde kısmen haklılık payı olsa da risalede Avrupa’nın genel durumuna ait net bilgiler paylaşıldığı da bir gerçektir. Diğer taraftan, Mustafa Sami Efendi tarafından yazılan bu sefaretnamenin önemi Avrupa’nın ahvalini anlatırken bir taraftan da Osmanlı ile birtakım karşılaştırmalar yapmasında yatar. Bu karşılaştırmalar üzerinden bir özeleştiriye yer verir. Osmanlı’da yapılan yanlışlıkları zaman zaman dile getirir.

Mustafa Sami Efendi, Avrupa'nın sahip olduğu icatları ve insan aklını aşan olağanüstü şeyleri görür. Avrupalıların, geçmişte yaşamış kendi insanların değerlerine titizlikle sahip çıktığını ve kendi ilim ve fikirlerini onlara katarak uygar yaşamın gerektirdiği biçimde yaşadıklarını vurgular. Uygarlık eserlerinin devamını sağlayacak alanlar üzerinde hassasiyetle durduklarını ifade eder. Örneğin, eğitimin on yıl sürmesi, okuryazarlığın yaygınlaştırılması, müspet ilimlere önem verilmesi, bilimden faydalanma, din özgürlüğünün olduğu ve bir yere atama yapılacaksa liyakate bakıldığı gibi durumlar risale içinde yer bulur. Avrupa Risalesi'ne zihniyet bağlamında bakıldığında 19. yüzyılın temel sorunu olan batı karşısında geç kalmışlık hissinin öne çıktığı dikkat çeker. Bazı çevrelerce bu geri kalmışlık daha çok zihnî anlamda irdelenir. Mustafa Sami Efendi ise geri kalmışlığı, eğitim ve sağlık sistemi, ekonomik durum gibi konular üzerinden ele alır. Yüzeysel bir yaklaşım içinde olmakla itham edilmesinin temel sebebi budur. Avrupa Risalesi, 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'nın ahvâli hakkında vermiş olduğu bilgilerle bir döneme ışık tutar ve ortaya çıkan gelişmişliğin bilim ve aydınlanmadan kaynaklandığını gösterir.

KAYNAKÇA

- Aslan, T. (2009), Osmanlı Aydınlarının Gözüyle Batılılaşma, Erdem Dergisi, S: 55, s. 1-32.
- Andı, M. F. (2006), Mustafa Sâmi Efendi, TDV İslam Ansiklopedisi, C: 31, s. 356.
- Avaner, T. (2016), Osmanlı Devlet Yönetiminde Eski Yerine Onlara Bakmak ya da Batılılaşmaya Başlarken Düzen Değişikliği Arayışları, Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, S: 2, s. 225-255.
- Bozkurt, N. (2009), Sefaretnâme Maddesi, TDV İslam Ansiklopedisi, C: 36, s. 289-294.
- Pakalın, M. Z. (1972), Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Beydilli, K. (2007), "Sefaret ve Sefaretnâme Hakkında Yeni Bir Değerlendirme", Osmanlı Araştırmaları XXX., (Neşir Heyeti: Halil İnalçık, İsmail E. Erünsal, Heath W. Lowry, Feridun Emecen, Klaus Kreiser, Bilgin Aydın), İstanbul.
- Ercilasun, B. (1983), Mustafa Sâmi Efendi'nin Türk Yenileşme Tarihindeki Yeri, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Özel Sayı, Ankara, s. 71-80.
- Mustafa Sami Efendi (1996), Avrupa Risalesi, (Haz. Remzi Demir), Gündoğan Yayınları, Ankara.
- Tanpınar, A. H. (1997), 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Çağlayan Kitabevi, İstanbul.
- Tuncer, H. (2011), Tarihte ve Günümüzde Ad Hoc Diplomasi, Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni, (4), 1, s. 50-57.
- Unat, F. R. (1968), Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri, (Tamamlayıp yayımlayan: Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- Yalçınkaya, M. A. (1996), Osmanlı Zihniyetindeki Değişimin Göstergesi Olarak Sefaretnamelerin Kaynak Defteri, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, S: 7, Ankara, s. 319-338.

ASEAD 8. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU
EJSER 8th INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON SOCIAL SCIENCES
20-22 Kasım / November 2021 Hamburg – ALMANYA/GERMANY

AHMET BAYTURSUNOĞLU - KAZAK DİLBİLİMİNİN İLK DİLBİLİMCİSİDİR

Öğr. Gör. Roza BAKBERGENOVA
Abay Kazak Devlet Pedagoji Üniversitesi
Kazakistan/Almaty
roza7713@mail.ru

ÖZET

Ahmet Baytursunulı vatanperver, büyük bir bilim insanı, Kazak dil bilimi sahasının temeli kuran kişi, edebiyat araştırmacısı, türkolog, şair, yazar, gazeteci, pedagoğ ve mütercim gibi güzel hasletleri şahsiyetinde toplayan birisidir.

Ansiklopedi biliminin temsilcisi, yazar Ahmet Baytursunulı - Millî ruhumuzun temel bir dayanağıdır. Günümüz açısından Baytursunulı'nın dil bilimi sahasındaki eserlerinin incelenerek tarihî bir bakış açısıyla düzgün bir şekilde sınıflandırılması, günümüz bilim insanları tarafından büyük bir sorumluluktur.

Baytursunulı'nın “Dil bilgisi” adlı ders kitabı, Kazak diline ait ilk ders kitabıdır. Bu kitap Kazakça için daha önce görülmemiş bir eserdir. Bu eserin Kazak halkı için dil bilimi sahasında yazılan ilk eser oluşunu Ahmet Baytursunulı'nın kendisi de dile getirmektedir. Bu düşüncesiyle ilgili olarak kitabın önsözünde: “Til Kuralı” adı insana biraz yabancı görünse de içeriği açısından da yabancı görünebilir. Çünkü bu Kazak halkı arasında daha önce görülmemiş bir eserdir. Bununla birlikte zaman içerisinde halkın bu eseri tanıdıkça kendine yakın göreceğini” belirtir.

Baytursunulı, bu eserinde Kazak dilinin yapısını sınıflandırırken bize göre, bu konuda Rusçadaki dil bilimi çalışmalarını örnek almış fakat sınıflandırma ve gramer kuralları açısından kendine özgü yeni usul ve yöntemleri ortaya koymuştur. A. Baytursunulı'nın bilimsel yaklaşımı her dilin kendine özgü yapısı içerisinde ele alınmasıdır. Bu nedenle Kazakçanın fonetik sistemini sınıflandırırken o Rusça değil, Türk lehçelerinin, onun içinde de Kazakçanın kendine özgü kurallarından yola çıkarak bir sınıflandırma yapar. A. Baytursunulı Bilişsel, iletişimsel ve fonksiyonel gramerin bugün terimlerini kullanmasa da bilimsel düşünce sezgileriyle birçok yeni yöntem ve metodun yollarını açmıştır.

Onun Kazak dil biliminin sağlam temellere oturması ve bu alanın terimleri konusunda ortaya koyduğu çalışmaları çok önemlidir. Bu konuda ders kitaplarını yazarken dil biliminin tüm alanlarıyla ilgili, kavram, açıklama, nesne, isim gibi kategorilerde Kazakça terimler kullanmaya dikkat etmiştir.

Kazak dil bilimi için o dönemde yapılan ve sonradan kalıplaşan isim, sıfat, fiil, zamir, özne, yüklem, zarf tümleci, ses, harf, kural ve imla gibi terimler ona aittir. Bu terimler onun Kazak dil bilimi için ortaya koyduğu yeni terimlerdir. Bu terim yaparken bulmuş olduğu gramer kategorileri de kendi has bir üslup, inceleme ve sınıflandırma özellikleriyle günümüze kadar gelmiştir. Bu lengüist bilim insanının ortaya koyduğu terimler açık, anlaşılır ve tutarlıdır. Her terim aslında bir açıdan da Kazak dilinin zenginliğini ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: Gramer, kazakça terimler, lengüist, edebiyat, milli dil.

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ-ҚАЗАҚ ТІЛТАНЫМЫНЫҢ ТҰҢҒЫШ ЛИНГВИСТ ҒАЛЫМЫ

Бақбергенова Роза

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Қазақстан/Алматы

roza7713@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Ахмет Байтұрсынұлы – мемлекет қайраткері, көрнекті ғалым, қазақ тілтанымның негізін қалаушы, әдебиет зерттеуші, түркітанушы, ақын, публицист, педагог, аудармашы. Энциклопедист ғалым А.Байтұрсынұлы – ұлттық рухымыздың ұлы тіні. Бүгінде Ахмет Байтұрсынұлының тіл білімі саласындағы еңбектерін саралау, жүйелеу, оларға тарихи тұрғыдан баға беру тілші ғалымдардың еншісіндегі зор жауапкершілігі бар іс болып отыр. Ғалымның «Тіл құрал» атты оқулығы – қазақ тілінің тұңғыш оқулығы. “Тіл-құрал” – қазақ мәдениетінде бұрын болмаған құбылыс. “Тіл-құрал” оқулығының қазақ жұртшылығы үшін тілтаным ғылымында жазылған ең тұңғыш, тың дүние екендігін Ахмет Байтұрсынұлының өзі де ескертеді. Оқулықтың алғысөзінде: *“Тіл құрал” деген ат қандай жат көрінсе, ішкі мазмұны да әуелгі кезде сондай жат көрінер, өйткені бұл – қазақта бұрын болмаған жаңа зат. Халықта бұрын болмаған нәрсе жат көрініп, бірте-бірте бойы үйренген соң қалатын*”, – деген пікірін жазады.

Ғалым қазақ тілінің құрылымын жүйелеуде, біздің байқауымызша, орыстың лингвистикалық ілімін негізге алғанымен, оның қағидалары мен жіктеулерін көшіріп алмаған. А.Байтұрсынұлының ғылыми концепциясы – әр тілді өз табиғатынан шығарып сипаттау. Осы мақсатты ұстанған ғалым қазақ тілінің фонетикалық жүйесін айыруда ол орыс тілінің схемасына бармады, түркі тілдерінің, оның ішінде қазақ тілінің өзіне тән ерекшеліктерін ескерді. А.Байтұрсынұлы когнитивті грамматика, коммуникативті грамматика, функционалды грамматиканың қазіргі кездегі терминдерін қолданған жоқ. Бірақ ғалымдық интуициясымен, ғалымдық сезуінуі, ғалымдық талантымен жаңа бағыттарды бастап берген.

А.Байтұрсынұлы қазақ тіл білімінің қалыптасуында терминология саласында атқарған еңбегі ерекше. Ғалым оқулықтарды жазу барысында әрбір ұғым, түсінік, нәрсе, затқа, әсіресе грамматикалық категорияларды бас-басына қазақша термин береді. Сол кезеңде жасалып, қазір мүлде қалыптасып, тұрақтанған *зат есім, сын есім, етістік, есімдік, бастауыш, баяндауыш, пысықтауыш, дыбыс, әріп, қағида, емле* т.т. толып жатқан терминдер – қазақ тілтаным ғылымын дамытуға қосқан аса зор еңбегі. А.Байтұрсынұлы термин жасауда грамматикалық категорияның өзіне тән атауын дәл тауып, жіктеп, саралап, жүйелеп беру оқу жүйесінде әлі күнге үздіксіз қолданылып келеді. Лингвист ғалым ұсынған тілтанымдық терминдер өте ұғынықты, қарапайым, түсінікті және дәл, әр термин қазақ тілінің байырғы сөз байлығы негізінде жасалынған.

А.Байтұрсынұлының қазақ тілтаным саласында оқулықтарын жазып қоймай, қазақ тілін оқыту әдістері мәселесін де терең қарастырған. Қазақ тілін оқыту әдістемесі саласында жиырма жылдан аса уақыта айналысып, сол кездегі баспасөз беттерінде үздіксіз жариялап отырған. 1910 жылдан басталған тәжірибесін жинақтап, 1920 жылы Қазанда «Баяншы» деген атпен шағын кітапша етіп шығарады. 1921 жылы осы тақырыпты сөз ететін тағы бір әдістемелік құралын Ташкентте бастырады.

А.Байтұрсынұлының ғылыми мұрасын зерттеуде, танытуда жаңа белеске көтерілу қажет. Ахмет Байтұрсынұлының тіл білімі саласындағы еңбектерін саралау, жүйелеу оларға тарихи тұрғыдан баға беру тілші ғалымдардың еншісіндегі- зор жауапкершілігі бар іс.

Кілт сөздер: грамматика, қазақша терминдер, лингвист, ұлттық тіл, әдебиет.

Kazakistan'ın bağımsızlığına 30 yıl. Ülkemizin devlet dili olan Kazak Dili'nin gelişme sürecine de 30 yıl. Kazakça, ülkemizi mekan edinen bütün ırk ve toplulukların da dilidir. Ülke içi toplumsal iletişimin önemli kısmını oluşturan ve büyüyeceği beklenen dil konumuna gelmektedir. Toplumsal kullanma ağırlığı ve genişleme etapları ciddi bir şekilde görülmektedir. Bu bağlamda Kazakistan'ı mekan edinen ve vatan olarak kabul edenleri bir toplum, bir mekan ve bir millet olarak tanıma prensiplerini uygulamada önemli görev ve rol üstlenmektedir.

Geçen asır 80. yıllar sonrası, ülkemizin siyasi, ekonomi, kültür ve dil bağımsızlığının temelini atan, günümüz bağımsız devlet olma hâlimizin ana şartlarını ortaya koyan Kazak milletinin ataları, Alaş Ordacı'ların aklanmaya başlanması zamanıdır. Kazakistan çoktandır beklenen öz evlatlarıyla kavuştu, büyüklerini yeniden gördü, yıllarca beklenen özlemine giderdi. Kazak milletinin siyasi ve toplumsal kültürü daha çok zengin hâle geldi, millî şuur ve millî duygu esasları kendi doğal biçimini almaya başladı. Sovyetler devrinde az ya da hiç söylenmeyen deyimler ortaya çıktı. Halk söz varlığının kelime kadrosu gün geçtikçe büyümeye doğru yöneldi. Bunların arasında *“атамекен – atamekan”*, *“қазақ ұлты – Kazak Milleti”*, *“туған елім - anavatan”*, *“ұлттық тіл – milli dil”*, *“ұлттық діл- milli şuur”*, *“ұлттық рух – milli maneviyat değerleri”*, *“ұлттық тағылым – milli varlık”*, *“ұлттық құндылық – milli değer”*, *“ұлттық ой-сана – milli düşünce”*, *“ұлттық мәдениет – milli kültür”*, *“ұлттық өнер – milli sanat”*, *“ұлттық салт-дәстүр – milli örf adet”*, *“ұлттық мінез – milli karakter”* gibi deyim ve kelimeler sık sık kullanılmaya başladı.

Sovyetler'in ilk başlarında Ahmet Baytursunulı, Halil Dosmuhamedulı, Koshke Kemengerulı, Mirjakıp Duvlatulı, Magjan Jumabay, Sultanbek Kojanulı, Saken Seyfollaulı, Muhtar Avezov gibi Kazak milletinin büyükleri milli kültür ve dille ilgili ciddi çalışmalarını ortaya atmışlardı. Önemli eserlerinin sayesinde bilhassa eğitimle ilgili dilsel, kültürel ve toplumsal prensipler uygulanmaya başlanmış, bu görüşleri halk eğitimi ve dil meselesi üzeri etrafına yoğunlaşmıştır. Kazak milletinin üstadı, baş öğretmeni Ahmet Baytursunulı şöyle demiştir:

“Herhangi bir millet kendi ana dili ile konuşuyorsa, ana dili aracılığıyla evrensel iletişime erişebiliyorsa, demek ki bu konuşulan dile herhangi bir tehlike olasılığı arz etmemektedir. Herhangi bir milletin gerileme veya ilerleme, gelişme süreci olabilir. Bu süreç milletin diline de izini bırakarak tarih sahnesinden hak ettiği görünümü serigiler” [1.54].

Bu bağlamda Kazak Türkolojisinde Ahmet Baytursınlı ekolü nasıl bir görünüm kazanmaktadır ve biz o ekolü nasıl anlıyoruz sorusu gündeme gelebilir.

Ahmet Baytursınlı, bir bilim adamıdır. Kazak sosyal bilimler literatüründe “Ansiklopedik Bilim Adamı” olarak da geçer. Ahmet Baytursınlı, Kazak sosyal ve filoloji bilim dalının zirvesidir. Kazak Dilini öğretme ustası ve öğretim yöntemini meydana getiren bir yöntem bilimcidir. Aynı anda millet adına canı pahasına çalışan, eninde sonunda millet için can veren bir millî kahramandır. Hayattayken haketmediği sıkıntılara maruz kalan bir insanperver, hümanist kişidir. Ansiklopedi biliminin temsilcisi, yazar Ahmet Baytursınlı - Millî ruhumuzun temel bir dayanağıdır. Günümüz açısından Baytursınlı'nın dil bilimi sahasındaki eserlerinin incelenerek tarihî bir bakış açısıyla düzgün bir şekilde sınıflandırılması, günümüz bilim insanları tarafından büyük bir sorumluluktur.

Baytursınlı, 1926 yılında Bakü’de düzenlenen Türkoloji Kurultayı’na Kazakistan temsilcisi olarak «Türk Lehçelerindeki Terminoloji» adlı bildirisi ile katılmıştır.

Kazakçanın eğitimiyle ilgili olarak, Oquw Kuralı (1912), Til Kuralı (1914), Älipbi (1924), Til Tanıtқыш (1925), Jaña Älipbi (1926), Til Jumsar (1928), adlı eserleri kaleme almıştır. Bu kitaplar sadece mektep öğrencilerine değil, aynı zamanda yetişkinlere yönelik olarak hazırlanmıştır.

«Ädebiyet Tanıtқыш» adlı eseri 1926 yılında Taşkent’te basılır. Baytursınlı’nın bu eseri, edebiyat teorisi ve tarihi hakkındadır. Kitapta edebiyatla ilgili terimlerden söz sanatlarına, Kazak halk edebiyatının temsilcilerinden nazım bilgisine kadar birçok konuda bilgiler verilmiştir [2, 472].

Çeviri veya aktarma alanında 1909 yılında İ. A. Kirillov’dan çevirdiği «Kırık Mısal» adlı şiir kitabı, Kirillov’dan yaptığı fabl türündeki çeviriler ve bu çeviriler temelinde kendisinin yazmış olduğu şiirlerden meydana gelir. Kırık Mısal kadar kapsamlı ikinci bir şiir kitabı da «Masa» adını taşır. «Masa» Rusçada «sivrisinek» anlamında kullanılan bir kelimedir. Kitap adı olarak bu kelimeyi seçmesinin sebebi, «masa» yani sivrisineği, halkı uyandırmada kullanılan bir sembol veya araç olarak düşünmesidir[4.59].

Baytursınlı’nın “Dil bilgisi” adlı ders kitabı, Kazak diline ait ilk ders kitabıdır. Bu kitap Kazakça için daha önce görülmemiş bir eserdir. Bu eserin Kazak halkı için dil bilimi sahasında yazılan ilk eser oluşunu Ahmet Baytursınlı’nın kendisi de dile getirmektedir. Bu düşüncesiyle ilgili olarak kitabın önsözünde: “Til Kuralı” adı insana biraz yabancı görünse de içeriği açısından da yabancı görünebilir. Çünkü bu Kazak halkı arasında daha önce görülmemiş bir eserdir. Bununla birlikte zaman içerisinde halkın bu eseri tanıdıka kendine yakın göreceğini” belirtir.

Baytursınlı, bu eserinde Kazak dilinin yapısını sınıflandırırken bize göre, bu konuda Rusçadaki dil bilimi çalışmalarını örnek almış fakat sınıflandırma ve gramer kuralları açısından kendine özgü yeni usul ve yöntemleri ortaya koymuştur.

A. Baytursınulı'nın bilimsel yaklaşımı her dilin kendine özgü yapısı içerisinde ele alınmasıdır. Bu nedenle Kazakçanın fonetik sistemini sınıflandırırken o Rusça değil, Türk lehçelerinin, onun içinde de Kazakçanın kendine özgü kurallarından yola çıkarak bir sınıflandırma yapar. A. Baytursınulı Bilişsel, iletişimsel ve fonksiyonel gramerin bugün terimlerini kullanmasa da bilimsel düşünce sezgileriyle birçok yeni yöntem ve metodun yollarını açmıştır.

Onun Kazak dil biliminin sağlam temellere oturması ve bu alanın terimleri konusunda ortaya koyduğu çalışmaları çok önemlidir. Bu konuda ders kitaplarını yazarken dil biliminin tüm alanlarıyla ilgili, kavram, açıklama, nesne, isim gibi kategorilerde Kazakça terimler kullanmaya dikkat etmiştir.

Kazak dil bilimi için o dönemde yapılan ve sonradan kalıplaşan isim, sıfat, fiil, zamir, özne, yüklem, zarf tümleci, ses, harf, kural ve imla gibi terimler ona aittir. Bu terimler onun Kazak dil bilimi için ortaya koyduğu yeni terimlerdir. Bu terim yaparken bulmuş olduğu gramer kategorileri de kendi has bir üslup, inceleme ve sınıflandırma özellikleriyle günümüze kadar gelmiştir. Bu lengüist bilim insanının ortaya koyduğu terimler açık, anlaşılır ve tutarlıdır. Her terim aslında bir açıdan da Kazak dilinin zenginliğini ortaya koymaktadır.

Ahmet Baytursınulı Kazak dil bilimiyle ilgili sadece ders kitabı yazmakla kalmamış, bu dili öğretme metodlarıyla ilgili de temel bilgileri de ortaya koymuştur. Bu konuyla ilgili olarak yirmi yıldan fazla uğraşmıştır ve tüm düşüncelerini dönemin basınında aralıksız yayımlamıştır. 1910 yılından itibaren elde ettiği tecrübe ve bilgilerini 1920 yılında yayımlanan “Bayanşı (Açıklayıcı)” adlı bir kitapta birleştirmiştir. Bu konudaki başka bir eserini de Taşkent'te bastırmıştır [3].

Ahmet Baytursınulı, Kazak Türkolojisi'ne kendine has bilim hazinesiyle gelen, hem ülke içi hem de yurt dışı bilimsel ortamda sesini duyuran bilim adamıdır. Son derece önemli ve çok kısa süreç içerisinde ortaya atılması beklenen.

Kazak Dili bilimsel terminolojisini ustaca oluşturan fikir adamıdır.

Terminoloji meselelerini ince ve detaylarına kadar düşünebilen ve bilimsel yönden yorumlayabilen bir teorisyendir. Aynı anda millî bir halkbilimcidir ve kendi kendini Avrupalı tarz biçiminde eğitmiş olan eğitim bilimcidir.

Kendi devrinde ortaya atmış olan ve “пән атаулары – ders adları”, “атау - adlandırma”, “аталым – adtakma”, “атау сөз – özel isim veya özne”, “Ұғым сөз – özet veya kısa bilgi” terimleri günümüz kullanımında da yerini korumakta ve sosyal bilimlerin değişik kollarında kullanılmaktadır. Ahmet Baytursınulı'nın geçen asrın 20. yıllarında meydana getirdiği terimleri bilhassa «Тіл – құрал – Dil Kural (Dil Eğitimi Esasları)», «Әліппе - Alfabe», «Әдебиет танытқыш – Edebiyatı Tanıtma (Edebiyat Bilgileri Rehberi)» adına eserlerinde yoğunlaşmış ve pratik kullanım bakımından son derece akıcı ve pratik olmuştur. Her bir derse derslik rehber yazarken meslekî adlandırmalara Kazakça karşılığını bulmuş ve yeni bir kelime olduğu için özel tanıtımını ve kullanım şeklini ve manasal dairesi sınırını anlatmıştır.

Kazakça gramer terimlerinin hemen hemen tümünü Avrupalı tarz bilim dalı üzerine yeniden kurmuş ve günümüz gramerbilgi esasları o dönemde uygulamıştır. Bilimsel çalışmalarını yazmakla sınırlanmayıp kitap yayımı ile de ilgilenmiştir. Yazdığı kitapları bilim çevresine ve vatandaşlara devamlı duyurma işini sistematik şekilde getirmede emek harcamıştır.

Buna Orınbor'daki ve Bakü Kurultaylarındaki konuşmaları örnek olmaktadır. Benzeri toplantılarda ve seminerlerinde şu prensipleri uygulayacağını duyurmuş ve halk arasında nasıl karşılanacağı tepkileri de devamlı takip etmiştir. Bunların arasında şu görüşleri esas fikrini teşkil etmiştir:

- Herhangi bir terimi Kazakça çevirirken ya da Kazakça üzerinde yeniden oluştururken şuna dikkat etmeliyiz: Yeni türetilen kelime vatandaş için yabancı olmamalı, Kazaklı diksiyon ve söyleşi şartlarına uymalı.

- Benzeri terim veya adlandırma Kazakçada yok ise ilk önce diğer Türkî Dillerden aranmalı ve o dillerden bularak Kazakçaya uygun şekilde kullanılmalı.

- Yaygın olan ve uluslararası terim olarak kabul edilen terimler Kazak sesbilim şartlarına adapte edilmeli ve Kazak söyleşi prensiplerine ters gelmemeli.

Ahmet Baytursınulı'nın ortaya attığı ve günümüzde de kullanılmakta olan terimlerinden birkaç örnek: *дыбыс* - *ses*, *дыбыс жүйесі* – *ses sistemi*, *буын* - *hece*, *жарты дауысты дыбыс* – *yarı sesli harf*, *қатаң дыбыс* – *sert ünsüz*, *ұяң дыбыс* – *nazal ses*, *таңба* - *yazı*, *қарпін* - *harf*, *дәйекше* - *açıklama*, *дауысты* - *ünlü*, *дауыссыз* - *ünsüz*, *сөз* - *kelime*, *қос сөз* – *birleşik kelime*, *сөз жүйесі* – *konuşma şekli*, *қосалқы сөз* – *yardımcı kelime*, *түбір сөз* – *kelime kökü (esas kelime)*, *туынды сөз* – *türemiş kelime*, *сөйлем* - *cümle*, *сөйлем жүйесі* – *cümle sistemi*, *тіл* - *dil*, *түбіршік тіл* – *dil başlangıcı*, *жалғамалы тіл* – *eklemeli dil*, *қонармалы тіл* – *heceli dil*, *демей* - *yardım*, *демей сөз* – *yardımcı kelime*, *сызықша* - *tire*, *ұяң* – *sessiz (nazal)*, *қосымша* - *ek*, *үндестік заңы* – *ses uyumu esasları*, *түбір сөз* – *kelime kökü*, *зат есім* - *isim*, *сын есім* - *sıfat*, *сан есім* – *sayı sıfatı*, *есімдік* – *isim-fiil*, *етімік* - *fiil*, *үстем* - *zarf*, *жалғай* - *ekleme*, *жұрнақ* – *yapım ekleri*, *одағай* – *taklit sesleri*.

1913 yılında Orenburg'da, Ufa / Galiya medresesinden mezun bazı Kazak gençleriyle birlikte, yayımlandığı tarihten itibaren Kazak kültür ve siyasi hayatına yön verecek olan «Kazak» gazetesini çıkarmıştır.⁴ Bu gazete ancak 1918 yılına kadar yayın hayatına devam edebilmiştir. Baytursunov, 1911-1915 yılları arasında Kazak gazetesinden başka yine başka bir millî yayın organı olan «Ауқар» dergisinde de toplumsal içerikli yazılarını yayımlamıştır.

Baytursunov bu gazete ve dergide, « Okuw Jayı, Bastawış Mektep, Қазак Jerin Aluw Turasındaғи Nizam, Jawap Hat, Şaruwa Jayınan, Dosmayıl Қajıға Aşık Hat, Bu Zamannıñ Soğısı, Gubernatur Özgerilüwi, Zemstvo, Başkosuw Tur юдғısında» gibi yazmış olduğu makaleleri, o günkü Kazak toplumunu uyandırmaya yönelik olarak kaleme aldığı makalelerdir [2, 467].

Ahmet Baytursınulı'ndan kalan eserlerin incelenmesi, tanıtımı konusunda yeni bir aşamaya ihtiyaç duyulmaktadır. Onun dil bilimi sahasındaki eserlerinin ayrıntılı ve geniş bir perspektifle incelenmesi bugünkü dilci bilim insanları açısından da önemli bir görevdir.

Cümlelerimi sonuçlandırarak, neslin geleceği, dili ve zihniyeti, İslam dini, Türk örf, adet ve geleneklerinin korunmasına adanan kanlı tarihimiz herkes için bir ders ve örnektir. Türk maneviyatında hayatlarıyla ve örnekleriyle ölümsüzleştiren şahıslar olarak Mehmet Akif Ersoy ile Kazak halkını bir arı misali çalışarak uyandıran Ahmet Baitursynov'dur.

Her iki bilim adamının benzerlikleri, her ikisinde de amaçları aynı yönde hareket etmiş ve uyumu ile yönelimleri aynı olan her iki bilim adamı da, her iki ülkede de aynı anda yaşamış olmalarıdır.

Kazakistandan önce, 93 yıl önce bağımsızlığını kazanan Türkiye Cumhuriyetinin İstiklal Marşının yazarı Mehmet Akif Ersoy'un şiirlerinde kahramanlık, azim, cesaret ve dayanıklılık konularıyla, Kazak konuşma sanatını dile getiren Ahmet Baitursynov'un eserleri arasında uyumu yakalamak mümkündür, Bu durum Türkiye ile Kazakistan arasındaki ebedi dostluk ve dayanışmanın temelidir.

KAYNAKLAR

1. Baytursınulı A. Til tağlimi.- Almatı, 1992.
2. Baytursınulı Ahmet Kazakların baş şairi (Türkiye Türkçesine Aktaran: Mustafa Öner)», Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, TDK Yay., Sayı:2 Güz, s. 378-385, Ankara 1996.
3. Aşa E., Bakbergenova R. Kazak türklerinin ilk lengüist ve metodist bilgini olan Ahmet Baytursunoğlu hakkında birkaç söz, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, TDK Yay., Sayı:2 Güz, s. 374-377, Ankara 1996.
4. Hüseyin Kahraman Mutlu. Ahmet. Baytursınov'un hayatı ve dil araştırmaları hakkında düşünceler // Ахмет Байтұрсынұлы мұрасы: зерттеу, жүйелеу және насихаттау. Халықаралық ғылыми-теориялық конф. материалдары / Жауапты редакциясын басқарған – Е.Қажыбек, Ж.Сейдуманов. – Алматы: Елтаным баспасы, 2017. – 396 бет.

ASEAD 8. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU
EJSER 8th INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON SOCIAL SCIENCES
20-22 Kasım / November 2021 Hamburg – ALMANYA/GERMANY

BEHAVIORAL APPROACH TO HEALTH POLICIES: NUDGE PREJUDICES

Murat YILMAZ

Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bil. Enst.
ORCID: 0000-0003-1668-7604
murat.yilmz@cbu.edu.tr

Öğr. Gör. Mehmet Akif POLAT

Dokuz Eylül Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri MYO
mehmetakif.polat@deu.edu.tr

ABSTRACT

While trying to compensate for the devastating effects of the Covid-19 epidemic in the world, the supply chain from energy to agriculture and food, the supply chain extending from the health sector to the economy is also protected. Although the epidemic process has created many psychological and sociological difficulties, it has also created awareness in the health sector about individual interaction and behavior patterns or individual-society relationship. These behavioral approaches, which form the main lines of human and social sciences, are also widely used in multidisciplinary fields such as public policy and economics. As a result of the studies, it has been determined that people exhibit attitudes far from rationality and fall into cognitive misconceptions. However, these behaviors can be brought under control by consciously triggering instructions to individuals within certain limits. This approach, which is considered as "nudging" in the economic literature, can keep people away from acting irrationally and is frequently used in public policy practices. For this purpose, in this study, decision-making behaviors against some problems observed in the health sector were examined using the survey method in the light of "nudge". It is expected that the results obtained will contribute to the policies and decision mechanisms in the relevant sector.

Key words: Nudge, Psychology, Covid-19, Health.

SAĞLIK POLİTİKALARINA DAVRANIŞSAL YAKLAŞIM: ÖN YARGILARI DÜRTMEK

Murat YILMAZ
Öğr. Gör. Mehmet Akif POLAT

ÖZET

Dünyada Covid-19 salgınının yıkıcı etkileri telafi edilmeye çalışılırken enerjiden tarım ve gıdaya, sağlık sektöründen ekonomiye uzanan tedarik zincirinin de korunması gözetilmektedir. Salgın süreci psikolojik ve sosyolojik açıdan pek çok zorluk ortaya çıkarmasına rağmen sağlık sektöründe bireysel etkileşim ve davranış biçimleri veya birey-toplum ilişkisi konularında farkındalık da yaratmıştır. İnsan ve toplum bilimlerinin ana hatlarını oluşturan bu davranışsal yaklaşımlar kamu politikası ve ekonomi gibi multidisipliner alanlarda da yaygın şekilde kullanılmaktadır. Yapılan çalışmalar neticesinde insanların rasyonellikten uzak tutumlar sergilediği ve bilişsel yanılgılara düştüğü belirlenmiştir. Ancak bireylere, bilinçli bir şekilde belirli sınırlar dâhilinde tetikleyici yönlendirmeler ile bu davranışlar kontrol altına alınabilmektedir. İktisadi yazında “dürtme” olarak addedilen bu yaklaşım insanları irrasyonel davranmaktan uzaklaştırabildiği gibi kamu politikaları uygulamalarında da sıkça başvurulmaktadır. Bu amaçla çalışmada, sağlık sektöründe gözlemlenen bazı problemlere karşı karar verme davranışları “dürtme” ışığında anket yöntemi kullanılarak incelenmiştir. Elde edilen sonuçların ilgili sektördeki politikalara ve karar mekanizmalarına katkı sağlaması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dürtme, Psikoloji, Covid-19, Sağlık.

1. INTRODUCTION

As the World Health Organization declared an emergency caused by the damages and importance of the Covid-19 pandemic, a state of fear and panic occurred both in individuals and on the social base. All states have mobilized all health institutions and organizations to prevent the epidemic. However, since the levels of development of the countries' health systems vary, the treatment creates great costs and, most importantly, the vaccine does not produce a complete solution and the virus mutates has led to the search for alternative solutions. One of these ways is actually a practice that has been suggested to have new but effective consequences in public policies. Behavioral theory, a subfield of economic science, has received great attention from governments and policymakers in this process and has focused on individual behavior, which is the determining actor in the spread of the virus.

Behavioral economics has been attracting attention in recent years with its policy proposals aimed at behavior that is far from optimal, that is, non-rational. Acting in cooperation with other social sciences, especially psychology, it reveals why people do not research the necessary information for themselves, do not use this information properly, or behave in a way that is contrary to their own benefits. Therefore, by examining the behaviors as “they are” and not as “they should be”, he designs policies aimed at improving them.

Many national and international initiatives have been made and public policies have been designed in the light of the behavioral approach, which has taken place at the beginning of human-oriented fields of study, the task of changing the behavior of an individual, directing it to the right one, and the nudge theory. For example, it seems that the “nudge unit” has been established in the UK, the “social and behavioral sciences team” in the US, and the “behavioral insights team” has been established within the framework of the European Commission. In Turkey, the Behavioral Public Policy Unit, established in 2017 within the Ministry of Economy, develops behavioral approaches to current economic and social problems. This theory, which proves its validity in different fields such as education, energy, savings, is also widely used in the field of health. Especially during the epidemic period we are in, we encounter many attempts to take advantage of the positive outcomes of the theory. In order to examine how behavioral approaches can be used in the field of health, their validity and possible effects on individuals in these developed policies, this research is the main purpose of the study.

In the second part, which follows the introduction of the four-part study, current approaches to the health sector and the fight against COVID-19 are discussed. In the sequel, the behavioral perspective and biases are focused on. In the following, the results of the surveys that we have conducted with our nudge and bias questions that we have created to represent the health sector have been given and analyzed. The output, suggestions and policies obtained in the last section are given.

2. TURKEY AND THE HEALTH SECTOR DURING THE EPIDEMIC

2.1. Covid-19 Pandemic Process

Covid-19 Epidemic which was firstly occurred in Hubai in China and world countries that have not yet formed defense mechanisms was announced as a pandemic by the World Health Organization on 11 March 2020. (WHO 2020a). In the Covid-19 epidemic that is described as the biggest epidemic crisis of modern times, many world’s countries have already been gotten through severe stages. In the second half of the 21st century, the Covid-19 pandemic which affects deeply immune system of the global system puts definitely humans in the center, but important topics such as education, trade, security, transportation, nourishment appear as a crisis in terms of Covid-19's sphere of influence and reflections on life. (WHO 2020b). While the global system is affected deeply in the epidemic process, variation in case numbers and death rates strong health infrastructure and individuals' access to the health system had different importance in this period.

Isolating individuals with the disease on the basis of basic necessity, early diagnosis and treatment methods are among the important priorities to prevent the epidemic. (Tanne and ark. 2020). Threats such as pandemics that directly affect human life are processed as national security doctrines in many areas. In such cases, the expectations of citizens from the state increase, and the concept of social state understanding becomes stronger is felt. When the missions of supranational organizations in the current pandemic period are discussed, it has been observed that they are insufficient and cannot produce the desired solution depending on the performance. It is an inevitable fact that global organizations need a reform-like transformation in the epidemic crisis, where states are trying to make progress through bilateral and multiple negotiations. (Ulutaş, 2020. p:11).

2.2. Global Covid-19

While the Covid-19 epidemic puts all humanity to a serious test, even the most developed countries made statements about facing a global threat at the beginning of the process. In the face of this global catastrophe, Turkey made bilateral and multilateral meetings, emphasizing that the problem is at a global level, and made diplomatic initiatives for international cooperation in this regard (T.R. Ministry of Foreign Affairs, 2020). The steps taken by states and global organizations in the Covid-19 pandemic will play an important role in determining the trends of the post-pandemic period. Turkey has succeeded in mitigating the bad effects of the situation, both by strengthening its health infrastructure and by implementing mega projects such as city hospitals and emergency hospitals during the epidemic process. Turkey, which is among the countries that act with a viable vision, offers many world countries such as masks, gloves, test diagnostic kits, etc. has been among the leading ranks in the supply of medical supplies (NATO, 2020). The fact that the countries of the world were only good in the field of economy or being among the leading states during the epidemic was not enough to break the impact of the Kovid-19 process. At this point, it has different importance that there is a strong coordination system between the state and civil society, and those sick individuals can use state facilities free of charge and in an accessible way. Unfortunately, when we evaluate it in terms of international systems, countries such as the USA and France have encountered problems even in finding, supplying and distributing masks, which are the most basic medical supplies.

Countries claiming global leadership has made statements that this process should be through a common solution and transparent access to and sharing of information. Many initiatives that we can call human diplomacy during the pandemic period are seen at the touchstone point of the crisis period. Attempts by countries to activate both the internal process and such foreign diplomatic initiatives and international organizations should not be considered an easy situation, of course, but Turkey has managed to keep its current security and problems such as monitoring the fate of the regions where it has cross-border operations simultaneously on its agenda during the crisis. While the epidemic continued to affect important topics such as transportation, tourism, food and trade, issues such as national security were among these problems.

While the coronavirus epidemic could not bring the global state and international organizations together around urgent cooperation, Turkey made diplomatic initiatives for the registration of the equal international status of the TRNC people, a two-state solution proposal (AA, 2021). Within the scope of the struggle of the epidemic crisis, Turkey has been in the position of countries that have taken strict measures and made no concessions to prevent the spread process. One of the issues discussed in the post-corona period is the decrease in trust in international institutions and organizations. It is frequently stated that global organizations, which are the carriers of the international system, especially the UN, EU and WHO, which claim to be alternatives to states, cannot offer a common, transparent and predictable solution during the epidemic process (Çemrek, 2020). As a result, because all states do not have the same level of development, they need global organizations with emergency aid and rescue missions such as pandemics.

2.3. Turkey's Struggle Against the Epidemic

Turkey took immediate preventive measures to minimize the negative effects of the virus on human life and social life with the early measures it took. First of all, without waiting for the World Health Organization to declare the disease a pandemic, the Coronavirus Science Board and Operation team was established under the coordination of the Ministry of Health by taking various measures (T.R. Ministry of Health 2020). In line with the recommendations and directives of the Scientific Committee, it has taken a proactive role in the global monitoring and evaluation of the process by imposing a ban on the installation of thermal cameras at the airports, screening and isolation of the passengers coming to the airports, and a ban on exiting to the countries with which it borders. In the later stages of the epidemic process, while the interaction of the individual-society relationship begins to decrease, certain restrictions are observed in the fields of education, economy, culture, transportation and tourism. After the first coronavirus case was detected on March 11, a series of applications covering the first years of the pandemic can be listed as follows; (T.R. Ministry of Health, 2020b; T.R. Ministry of Interior, 2020; TTB, 2020; TÜBİTAK, 2020).

- In education life, the courses of primary and secondary schools and university institutions were suspended. In this process, the remote access internet infrastructure system was strengthened.
- Considering the possibility of a high risk of contamination in entertainment venues, certain time restrictions were imposed on these venues.
 - It was decided to play sports competitions without spectators.
 - With the presidential circular, all kinds of scientific, artistic and cultural activities were postponed for a certain period of time.
- While the number of test centers in the detection of Covid-19 was increased, the services of barbers, hairdressers and beauty centers were temporarily suspended. During this period, a package service application was started for restaurants, cafes and businesses that serve food.

- It was decided to stretch the working hours of public personnel from 10:00 a.m. in the morning to 04.00 p.m. in the evening. Following this, it was also decided to carry passengers half of the current carrying capacity in the capacity ratios of the passengers using public transportation.
- The number of customers shopping in shopping malls and other small business venues (grocery store, market, etc.) has been reduced in line with the ratio of the area size.
- Ministry of Health, Turkey Covid-19 data with the public in a regular and transparent way began to share daily in tables.
- Restrictions were imposed on entries and exits for 15 days in 31 provinces, including 30 metropolitan cities and Zonguldak provinces.
- The Scientific Committee, which is under the coordination of the Ministry of Health, was expanded and the meetings of the Public Health Board of the Community were started.
- Curfews have been imposed for citizens under the age of 20 and over the age of 65.
- The regulation that the private sector cannot lay off workers for three months was accepted by the Turkish Grand National Assembly.

Turkey's Fight Against Coronavirus Chart	
10 January 2020	The Coronavirus Scientific Committee, consisting of thirty-one experts, was established.
14 January 2020	The 2019-nCoV Disease Guide prepared by the Ministry of Health was distributed to relevant institutions and organizations.
22 January 2020	Wuhan-Istanbul flights were stopped.
24 January 2020	Thermal cameras were installed at the airports and passenger tracking began.
03 February 2020	All flights from China have been suspended.
23 February 2020	The border crossings between Turkey and Iran were closed.
08 March 2020	Disinfection started in public areas.
10 March 2020	The first case of coronavirus was seen in Turkey.
12 March 2020	A meeting was held with the executives of public institutions and organizations under the chairmanship of President Erdoğan. After the meeting, sports competitions will be played without spectators, some public areas will be closed, primary, secondary and high school education will be suspended for 1 week and university education will be suspended for 3 weeks as of March 16; It has been announced that as of March 23, distance education will be started.
13 March 2020	Two-way flight bans were imposed on nine European countries.

Source: Seta-Analiz “Comparative Strategies for Combating the Coronavirus of States.” April 2020. Issue: 317.

As the epidemic affected all the countries of the world as a humanitarian crisis, Turkey gave importance to investments as well as a series of restrictions and strategic measures to reduce the spread of the virus. To provide citizens with more opportunities than hospital services in the climate of fear and panic created by the epidemic, two new hospitals, which were designated as "multi-purpose emergency hospitals" and took 45 days to build, were built (AA, 2020). Turkey, which has made important investments in the strengthening of its health infrastructure, has provided its citizens to receive treatment in its own country with a successful evacuation operation from 142 different countries, not only domestically, but also with airplane ambulances, which are the products of modern technology. The rapid and practical coordination of the relevant units under the difficult conditions of the epidemic process, as well as the production of vitally important domestic respiratory devices for intensive care patients, is a separate example of success. Despite all their advanced technologies and scientific advances, many countries in the world could not adequately control the crisis management in the Covid-19 epidemic and could not even meet the basic health needs of their citizens due to the weak level of development in their health systems. Turkey, while coordinating the crisis management quickly on the one hand, on the other hand, has stated many times on international platforms that the virus is a humanitarian crisis. Emphasizing that concrete steps should be taken on these issues, Turkey said, "There are many hopes behind despair, there are many suns behind the darkness." With its slogan, it provided medical supplies to 158 different countries and 11 international organizations. It has been a country that supports countries with historical ties such as the Balkans and the Middle East, especially the leading countries of the world such as the United Kingdom, the USA, France and China (BBC, 2020). Humanitarian crises in the past have always been an experience for the next periods. The production of the vaccine has also become a necessity for the end of the epidemic process in a short time and the start of the normalization process, and for the production and supply chains to return to their previous functioning. Turkey has put into operation the necessary studies on the vaccine studies related to Covid-19, which are reflected the world public opinion, under the title of "Turkey Vaccine Institute and Clinical Research Center" on 12 December 2019. The first phase of the domestic vaccine studies called TURKOVAC became operational on 05 November 2020. Progress was made with phase II studies on February 10 and phase III studies on June 22. Turkey announced to the public that the Emergency Use Approval application was made by the Ministry of Health on 25 November 2021 (BBC, 2021).

3. APPLICATION OF BEHAVIORAL APPROACH AND BIASES IN THE HEALTH SECTOR

Human-oriented behavioral economics which have taken place at the top of the workspace, individual behavior change, undertaking the task of routing the correct one, and the kick in the light of the theory of national and international public policies designed numerous attempts.

According to Junghans et al. (2015), Goodwin (2012), and Rayner et al. Researchers such as (2011) have searched for the right ways to nudge both ethically and politically with the ethical dimension of this method, Selinger and Whyte (2011). Considering the legal aspects of nudging, Marteau et al. (2011) conducted studies on the laws necessary to encourage positive nudges and prevent negative ones. According to Petrescu et al. (2016), on the other hand, were interested in the acceptance of these practices in society. According to Quigley et al. (2013) argued that since a neutral selection architecture is not possible, states can also use this application.

An important part of the studies on nudging is on the health sector. Cadario and Chandon identified seven basic types of nudges based on the theory of psychology (Hilgard, 1980), which divides Cognitive Directional Nudging into three based on perception, emotion and behavior (Cadario and Chandon) identified seven basic types of nudges and collected them in three main headings:

1. Cognitive-Directional Nudging
 - Descriptive Food Labeling
 - Evaluation of Nutritional Labeling
 - Visibility Improvement
2. Emotional-directional nudge
 - Calls for Healthy Eating
 - Hedonistic Improvement
3. Behavioral-directional Nudging
 - Accessibility Improvement
 - Size Improvement

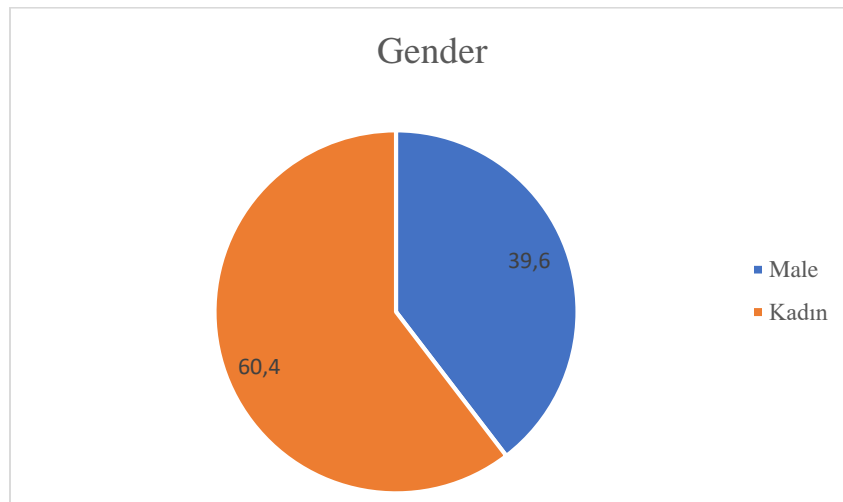
Accordingly, the cognitive-directional nudge that makes up the first group aims to change behavior by informing consumers. The second main group of nudges developed by Cadario and Chandon (2019) is the emotional-directional nudge intervention. The first type of nudge in this group is called “hedonistic healing”. According to this method, consumption of healthy products can be increased by using more attractive names, packages or presentations. Behavioral-directed nudge interventions were collected in the third and last main group; nudges aimed at creating changes in consumers' behavior rather than their knowledge or feelings are in this group.

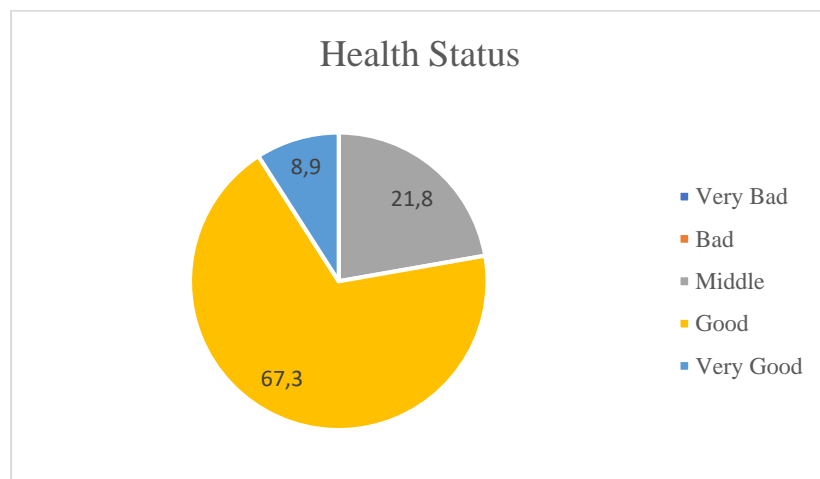
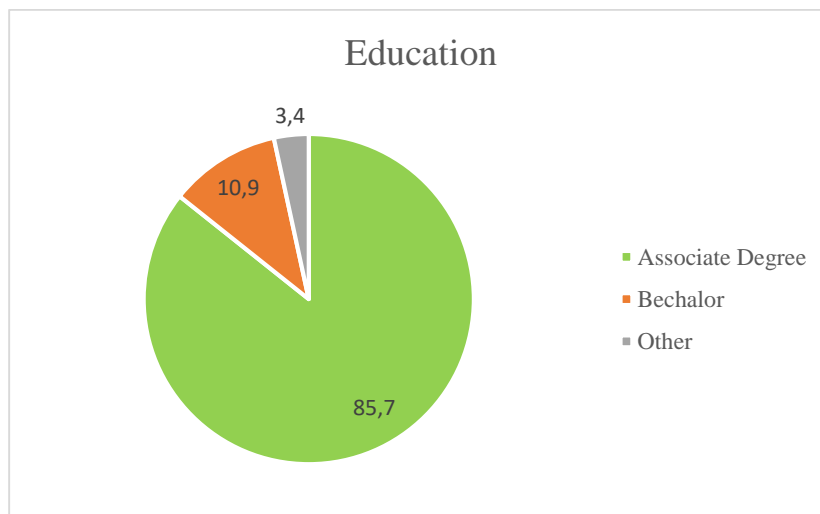
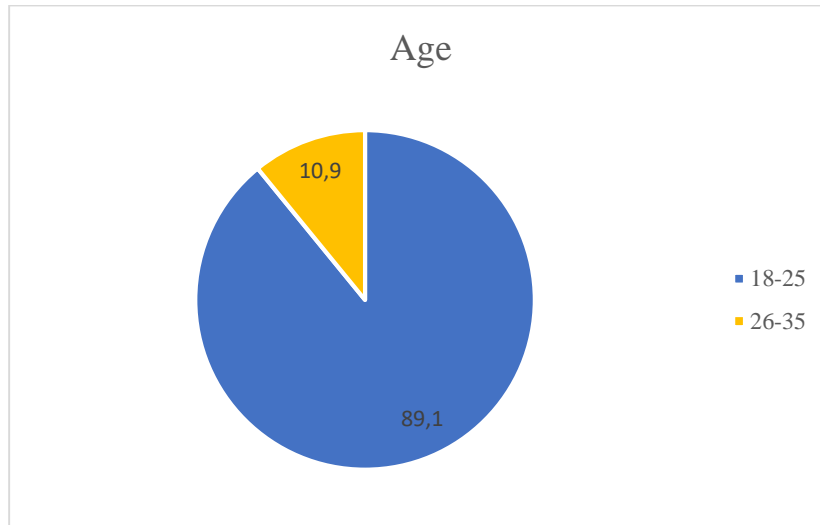
In the words of Thaler and Sunstein, nudging is “any aspect of electoral architecture that predictably differentiates people's behavior without prohibiting any choice or significantly altering their economic incentives”. Although it may sound complicated in the first place, we see that behavioral science is used as an important tool in the pandemic process and that many countries are turning to behavioral science in the fight against Covid-19. In May, in his article published in *New Scientists*, Lawton (2020) once again pointed out the prevalence of nudging, noting that behavioral science is absolutely central to the fight against the pandemic. In this process, he actually opposed the thesis that the virus does not separate people and emphasized the importance of knowing how real people behave and think in the real world in this process by saying that “the virus separates people, and our behavior determines it”.

Studies on human behavior and their views are undoubtedly supported by qualitative research. It allows us to get an idea about the subject being investigated when the answers given by individuals with free will in their own environment reach a certain saturation. In the survey conducted in this direction, some questions related to the demographic and health sector were directed to the participants. Poking was used in ten questions created within the framework of the health sector. The findings obtained are extremely remarkable.

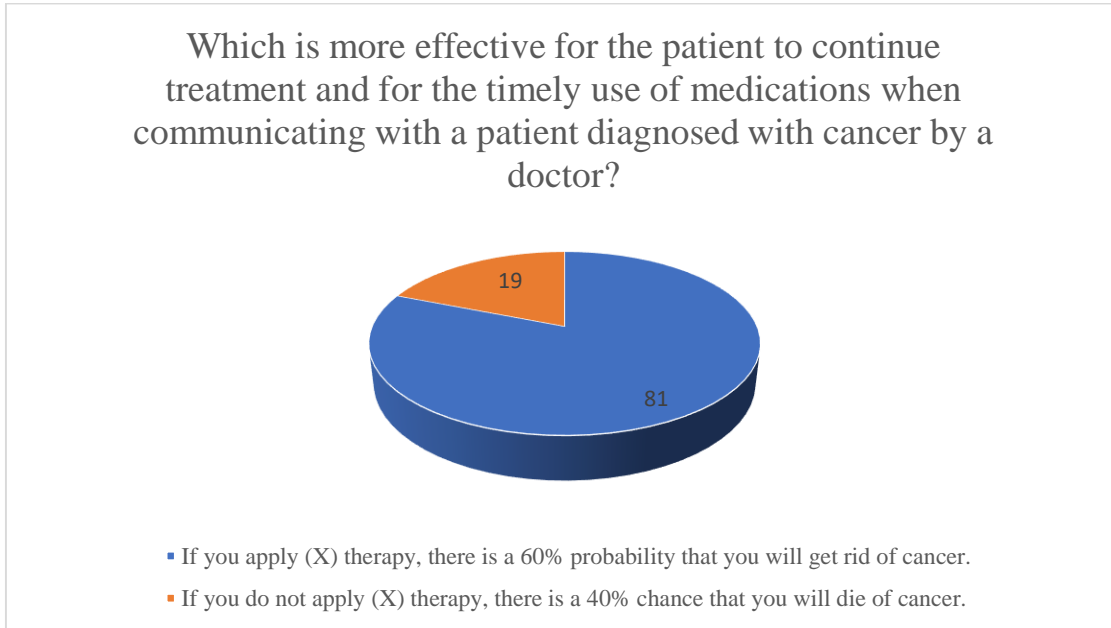
The study was conducted using an online survey method, which was applied on 101 students enrolled in the Emergency Assistance Program at Dokuz September University Vocational School of Health Services. The first part of the study, which consists of two parts, consists of demographic questions such as age, gender, education and health status. In the other part, questions were created using poking in the light of the disruptions and cognitive misconceptions detected in the health sector. The survey results support the purpose of this study, which aims to guide people's behavior, especially during the COVID-19 pandemic, and uses nudging as a tool.

Of the 101 subjects participating in the study, 39.62% were male and 60.4% were female. The age december of the vast majority, such as 89.10%, is 18-25, and the rest are 26-35. While 85.7% of the participants have an associate degree in education, 10.9% have a bachelor's degree. In terms of health, 67.3% said it was good, 21.8% said it was moderate, and 9% said it was very good.

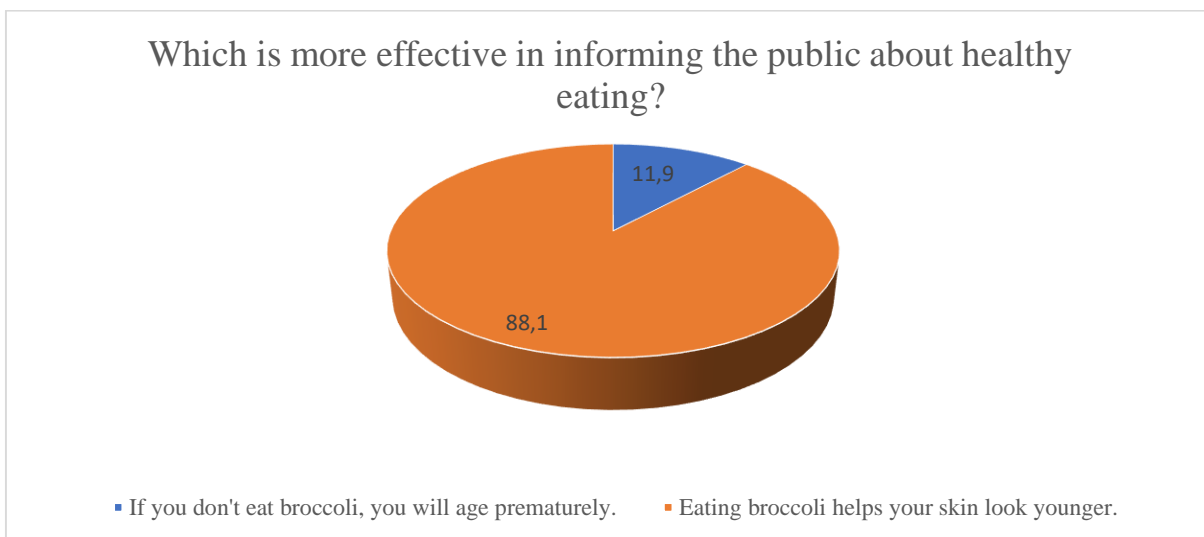

One of the most common shortcomings in the health sector is the point of applicability of treatment. In this direction, they believe that a positive approach to the question of cancer treatment posed to the participants will be more correct.

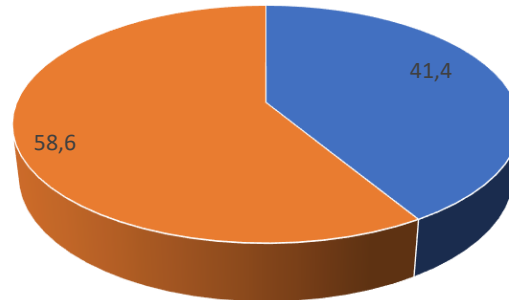

In the broccoli question, which concerns the habit of eating, 88% of the participants preferred the positive effect of nudging. Because beautifying the skin is more important than aging prematurely.

In the question asked about increasing the rate of going to hospital appointments, 58.6% of the participants answered cognitively within the framework of nudging.

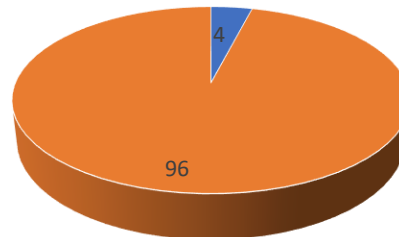
Which one is more effect in messages reminding of hospital appointments?

- We remind you that we have an appointment at the clinic (X) tomorrow (Y) time.
- We remind you that not showing up for your appointment at clinic (X) tomorrow (Y) time will cost the health system approximately (Z) as much.

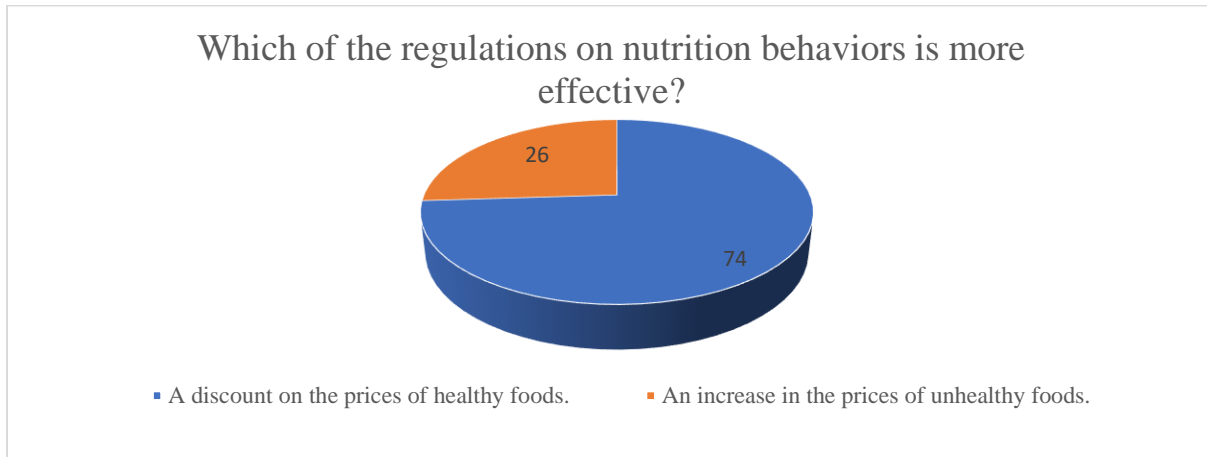
In the question of how to get vaccinated against the Covid-19 virus, almost all participants believe that it is more effective to protect their relatives as well.

Which one is more effective for protecting against the Covid-19 virus?

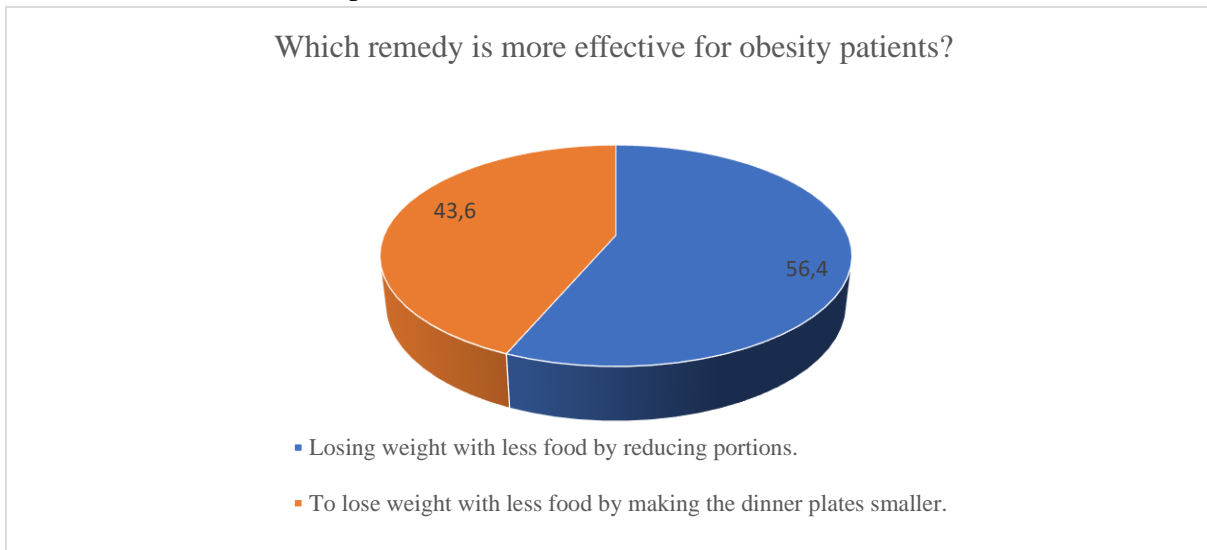

- If you get vaccinated, you will minimize the likelihood of transmission of the virus to a minimum level.
- If you get vaccinated, you will minimize the likelihood of transmitting the virus to both yourself and your loved ones.

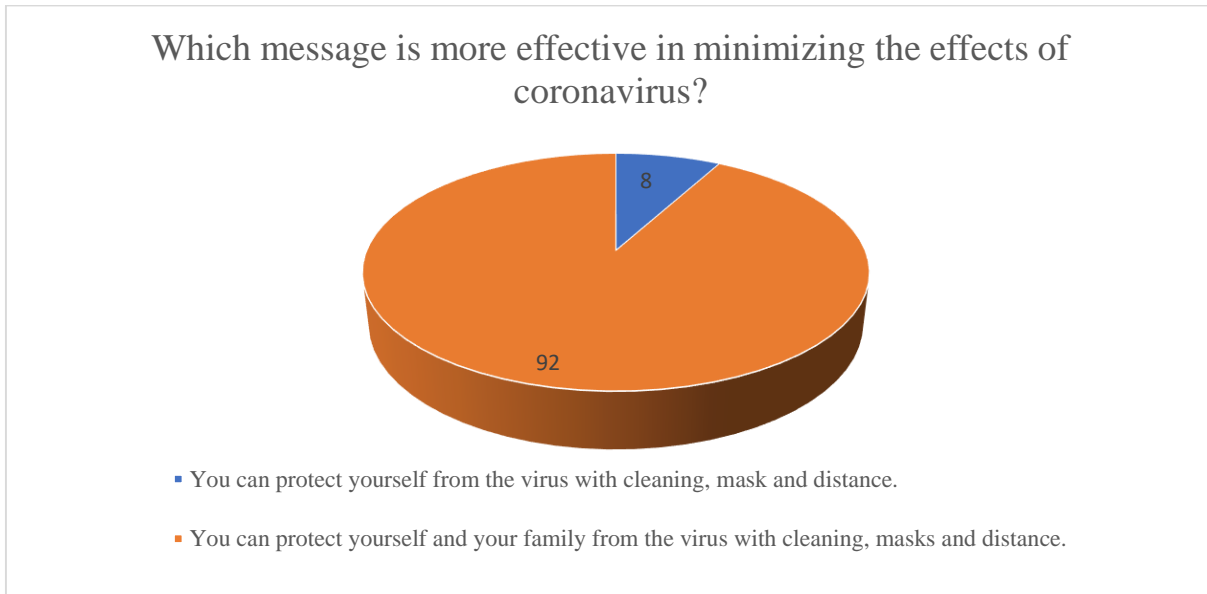
For healthy eating, the cheapening of healthy food prices is more rational for participants.

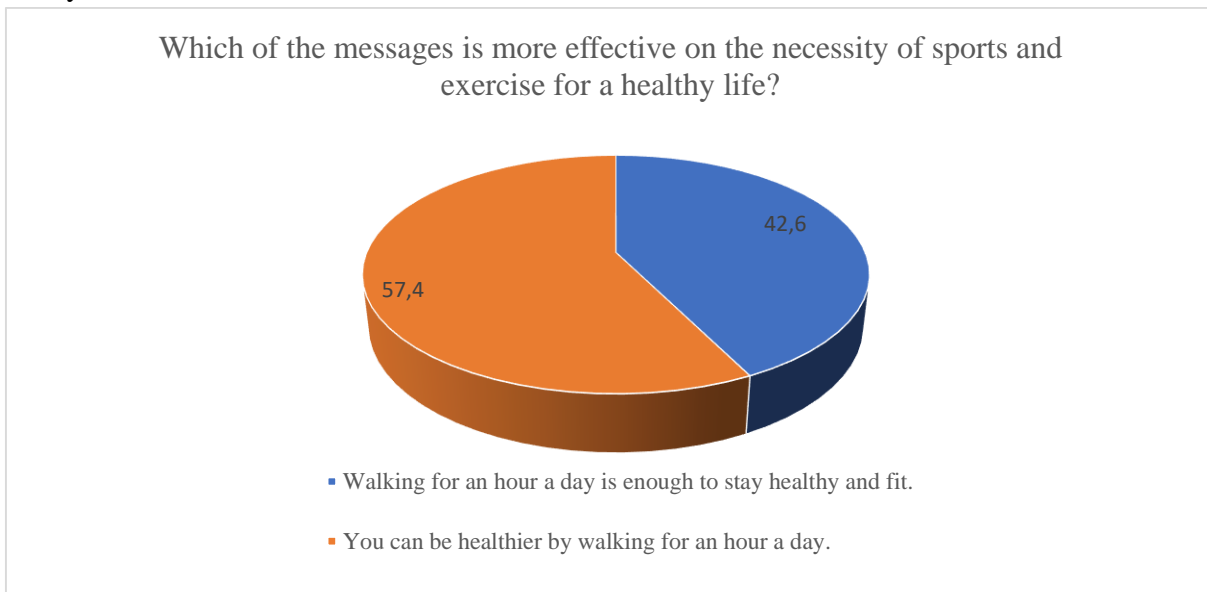
In the question about obesity, it has also been accepted that it is more effective to reduce portions than to use smaller plates.

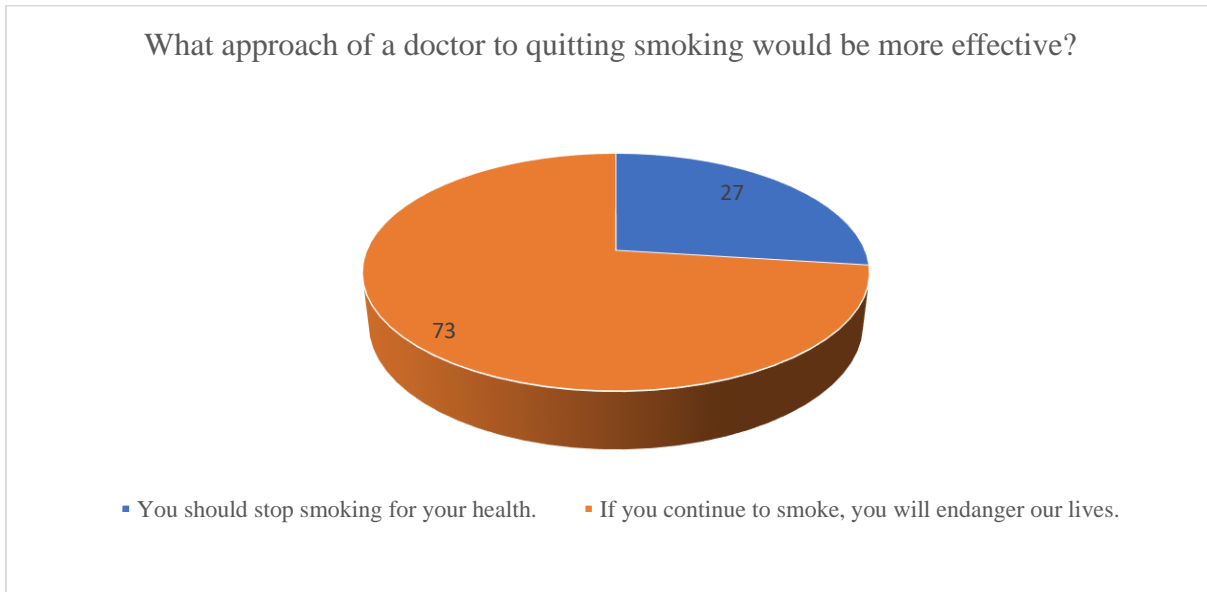
Again, answers based on relatives have been effective in the fight against Covid-19. As a result, the phrase “your loved ones” should definitely also be used in the messages provided to protect against the virus.

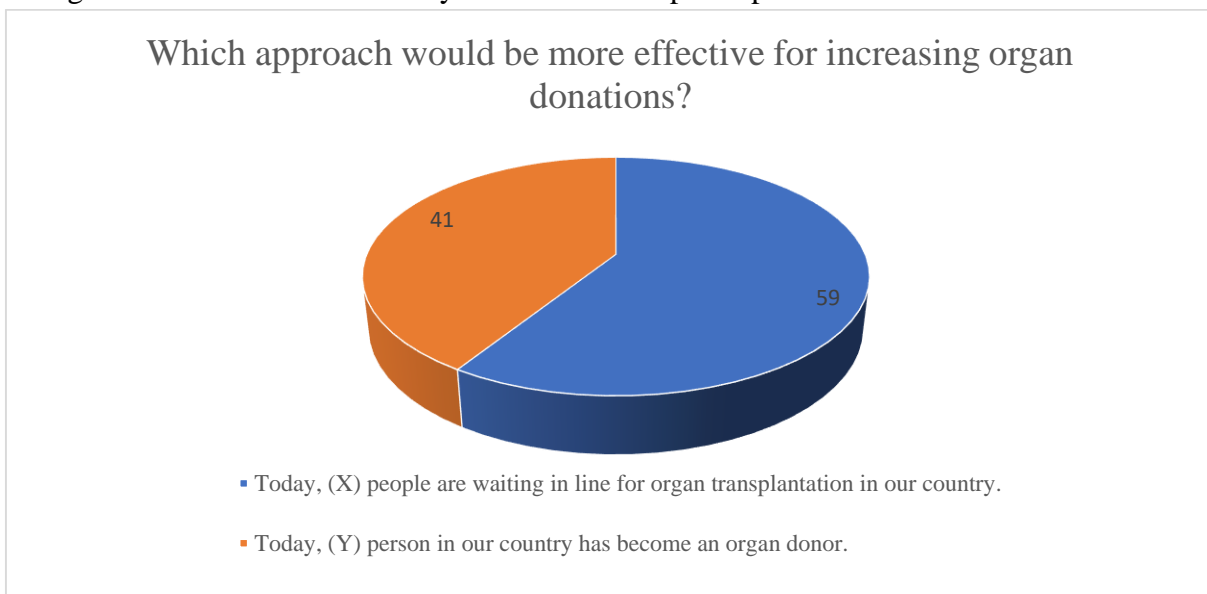
In the question that explores the necessity of sports and exercise for a healthy life, the “nudge” seems to have worked again. only 1 hour of walking has been considered sufficient for a healthy life.

A negative message from a doctor to quit smoking is more effective on participants than a positive message.

In the question of increasing organ donations, nudging by sharing the number of people waiting for donations was extremely effective on the participants.

As it can be seen, various nudge policies and the disruptive aspects of the epidemic process and the health sector can be replaced with insight policies. It is very clear that ensuring a change in behavior for preventive and protective purposes is the most correct action that can be taken within the framework of the struggle. Countries, institutions and organizations that have become aware of this situation continue to take measures to take advantage of the nudge policy against the COVID-19 nightmare.

4. CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS

It has been two years since the World Health Organization declared the Corona virus a pandemic. During this time, the whole world has passed major exams in the field of both health and economics. While the effects of the pandemic continue, its different variations still threaten our lives. Therefore, it has become inevitable to take different measures and use social sciences in doing so. In this study, it is aimed to shed light on the regulations that can be made in the health system based on behavioral, that is, psychological science, with a qualitative application. Behavioral ecology is actually not a new approach, but it is widely used in current economics and social policies. Here, some of the problems identified in the health sector have been approached with a different perspective. The findings obtained are extremely important.

In the study conducted on 101 samples, questions were asked about public health, participation in hospital appointments, epidemic prevention, eating habits, obesity, smoking habits, organ donation, sports for a healthy lifestyle. In general, it has been observed that individuals strongly avoid taking steps that endanger the lives of themselves or their families and loved ones. Emphasizing how bad habits are harmful to their own health in the questions helps individuals get away from that habit the more. In macro issues such as public health and organ donation, approaches that emphasize loss rather than gain are more effective on participants. Based on all this, behavioral approaches that involve loss or harm on individuals have a more lasting impact.

As a result, since individuals are more sensitive to harm than benefit, they avoid endangering themselves and their loved ones, especially in the field of health. The only condition for prioritizing the health of a person or society in the studies conducted for this purpose reflects the issue inversely due to the behavioral point of view. In other words, it is much more useful to explain the damages that it will cause if it is not done, rather than the benefits that will be provided by making the recommended recommendation.

BIBLIOGRAPHY

- Anadolu Ajansı, (2020). “45 Günde İki Yeni Dev Sağlık Üssü Kuruldu”
<https://www.aa.com.tr/tr/saglik/45-gunde-iki-yeni-dev-saglik-ussu-kuruldu-bir-ecdat-mirasi-ihya-edildi/1860780>
- BBC, (2020). “Koronavirüs: Türkiye Hangi Ülkeye Ne Kadar Yardım Gönderdi”
<https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-52459231>
- Cadario, R. ve Chandon, P. (2019). Which Healthy Eating Nudges Work Best? A Meta-Analysis of Field Experiments. *Marketing Science*.
- Goodwin, T. (2012). Why we should reject ‘nudge’. *Politics*, 32(2), 85-92.
- Hilgard, E. R. (1980). The Trilogy of Mind: Cognition, Affection, and Conation. *Journal of the History of Behavioral Sciences*, 16(2): 107-117.
- Junghans, A. F. Cheung, T. T. & De Ridder, D. D. (2015). Under consumers’ scrutiny-an investigation into consumers’ attitudes and concerns about nudging in the realm of health behavior. *BMC public health*, 15(1), 336.

- Marteau, T. M., Ogilvie, D., Roland, M., Suhrcke, M. & Kelly, M. P. (2011). Judging nudging: can nudging improve population health? *Bmj*, 342, 228.
- NATO. (2020). NATO Resmi Web Sitesi. https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_175025.htm?.htm?selectedLocale=en. 25.12.2020
- Petrescu, D. C., Hollands, G. J., Couturier, D. L., Ng, Y. L., & Marteau, T. M. (2016). Public acceptability in the UK and USA of nudging to reduce obesity: the example of reducing sugar-sweetened beverages consumption. *PLoS One*, 11(6).
- Quigley, M. (2013). Nudging for health: on public policy and designing choice architecture. *Medical law review*, 21(4), 588-621.
- Rayner, G. & Lang, T. (2011). Is nudge an effective public health strategy to tackle obesity? *No. Bmj*, 342, d2177.
- Selinger, E. & Whyte, K. (2011). Is there a right way to nudge? The practice and ethics of choice architecture. *Sociology Compass*, 5(10), 923-935.
- Sunstein, C. R. (2015). The ethics of nudging. *Yale J. on Reg.*, 32, 413.
- T.C. İçişleri Bakanlığı. (2020). Koronavirüs Salgını ile Mücadele Kapsamında Pazar/Satış Yerleri İle İlgili Ek Genelge. <https://www.icisleri.gov.tr/koronavirus-salgini-ile-mucadele-kapsaminda-pazar-satis-yerleri-ile-ilgili-ek-genelge>
- T.C. İletişim Başkanlığı (2021). “Asrın Küresel Salgını-Türkiye’nin Koronavirüsle Başarılı Mücadelesi.” <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/duyurular/detay/iletisim-baskanligi-turkiyenin-koronavirusle-basarili-mucadelesini-kitaplastirdi-15-3-21> (Erişim Tarihi: 15 Mart 2021).
- T.C. Sağlık Bakanlığı. (2020a). COVID-19 (SARS-CoV-2 Enfeksiyonu) Rehberi. https://covid19bilgi.saglik.gov.tr/depo/rehberler/COVID-19_Rehberi.pdf (Erişim Tarihi: 02 Mayıs 2020).
- Tanne JH, Hayasaki E, Zastrow M, Pulla P, Smith P, Rada AG. Covid-19: how doctors and healthcare systems are tackling coronavirus worldwide. *BMJ*. 2020;368:m1090. (doi:10.1136/bmj.m1090).
- Thaler, R. H. & Sunstein, C. R. (2008). *Nudge improving decisions about health, wealth and happiness*. New Haven & London: Yale University.
- TTB. (2020). Covid-19 Pandemisi İki Aylık Değerlendirme Raporu. <https://www.ttb.org.tr/userfiles/files/covid19-rapor.pdf> (Erişim Tarihi: 11 Mayıs 2020).
- TÜBİTAK. (2020). Türkiye’de Durum. <https://covid19.tubitak.gov.tr/turkiyede-durum> (Erişim Tarihi: 12 Mayıs 2020).
- WHO (2020d), Director-General’s opening remarks at the media briefing on COVID-19, <<https://www.who.int/dg/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19---5-march-2020>>, 06.11.2020.
- WHO, (2020). Coronavirus disease 2019 (COVID-19) Situation Report – 52. https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200312-sitrep52-covid-19.pdf?sfvrsn=e2bfc9c0_4

ASEAD 8. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU
EJSER 8th INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON SOCIAL SCIENCES
20-22 Kasım / November 2021 Hamburg – ALMANYA/GERMANY

**INFLUENCE OF SOCIAL MEDIA ON THE GROWTH OF HOSPITALITY INDUSTRY
IN NORTH CYPRUS**

Bernice Titilola GBADEYAN

Girne American University, North Cyprus
bernicetitol@gmail.com

Kelsey Uebari DAPPA

University of Mediterranean Karpasia, North Cyprus
Kelseydappa@akun.edu.tr

ABSTRACT

Every sector of an economy involving humans thrives on communication and information dissemination. The hospitality industry is not an exception. Without doubt, the hospitality sector of an economy which often includes hoteling and catering services, waitressing and concierge services, some aspects of intra-city transportation and entertainment, tourism and recreation; depends mainly on effective communication technologies for the advancement of their activities. Some of these activities include notification of events, promotion of sales, on boarding on loyalty program, advertisement of summer package plans, notification of new facilities, advertisement of culinary outlets/cultural cuisine and so on. When a tourist is faced with decision making on desired destination of choice, the most vital information which often influence their choices apart from customer reviews, come from online interpersonal communication with the authority concerned. The availability of information and communication technologies have basically changed the manner by which tourist gather information, design their trip, book their travel ticket or hotels and as well share their travel experience with their friends, families and social connections. Social media plays an essential role in tourism because it is an information based industry. Most tourists and persons on business trip decide on hotels, tourist activities and airlines/air routes based on reviews by other customers who have used such services before and social media has become the aggregator of this information. Social media has also extended the capability of the hospitality industry as they can effortlessly communicate with potential customers without in any part of the world, thereby removing information asymmetry and matching demands and supplies at such rate not imagined before the last decade. Tourist marketers also make use of social media in communicating with the tourists for the purpose of providing guidance on trip itinerary, assisting with travel plans and bookings, providing arrival and concierge services and seamless on boarding in facilities. These engagements often survive the trip and ends in positive or negative review. The role of social media in the entire value chain of engagements between tourists and hospitality staffers introduces a new level of product sellable to tourists and users of hospitality services. This product itself is- “the seamless experience”.

However, social media has influenced the tourism industry both in positive ways and otherwise, as comments and personal experience shared by others has affected the decision of some prospective tourists.

The main objective of this paper is to understand the impact of social media on tourism, and social media can be used as tool sustainability of hospitality industry. The study also aims at providing additional information to the pre-existing literature in tourism industry. A descriptive type of research was utilized in this research, extracting data from tourist in North Cyprus.

Keyword: Social media, Tourism Industry, Information, Consumer

INTRODUCTION

In the last handful of years, the social media landscape has shifted dramatically. Global changes have been elevated by the intensification of social networks. Everyone uses social media for some reason, from the media to huge companies and individual people. The majority of discussions take place on blogs and social media. Significant companies are using social media, where discussions can have an impact on a brand's reputation, which is why brands must stay alert on social media. As a result, social media is both good and bad; however, it has an impact on both good and bad lifestyles.

Today, social media sites on the internet are used more regularly than individuals physically getting involved in a communication. Facebook is one of the most popular social media sites. Twitter, LinkedIn, Instagram, and YouTube are some of the most popular social media platforms (ISM 2014). It's worth noting that communication channels in the virtual environment are improving rapidly, and news spreads faster than in any other form of internet communication. Individuals no longer need to wait to converse physically in order to understand the real situation of a location to which they wish to travel for tourism purposes.

As an inseparable fraction of digital technology, social media permits tourists to connect with the recommendations and conclusions of millions of individuals, including companions, family, and strangers. Tourism companies have taken advantage of this exceptional innovation by expanding the publicizing and advancement of their goals and other tourism-related items on social media platforms, with the objective of making a distinct picture of their tourism products within the minds of present and imminent travelers, as well as reaching out to the a lot of people.

Objectives of the study

The objectives of the study are

- To understand about the full scope of social media's role in the tourism industry
- To gain a better understanding of how social media affects the tourism industry
- To comprehend the various levels of services that can be provided as a result of social media
- To analyze the factors that influence customers' perceived value, through the use of the social media for destination travels

Research Questions

- To what extent is social media platforms used for holiday traveling plans?
- How well does social media usage influence travel plan?
- Is social media a more reliable source of holiday information than traditional sources?

1. INFLUENCES ON CONSUMER BEHAVIOUR

In the twenty-first century, photo and video sharing has become the norm (R'athonyi, 2013). People use social media, specifically social networking sites, to stay in touch with their friends and family. Only with a simple tap of the screen or a click of the mouse, a person can see what is going on around the world while sitting in their comfort zone. The tourism industry can take advantage of the golden opportunity provided by social networking sites to attract customers by posting photos and videos of beautiful scenery. According to Cem (n.d.), more than 20% of US Internet users who are social network followers of a specific brand follow a travel brand.

When satisfied customers or tourist upload photos of hotels, restaurants, and destinations to their own personal websites (such as Facebook Instagram, Twitter, WhatsApp status), which directly link to the tourism's website, the followers or visitors of the tourism's website can read the reviews of their customers. Additionally, online reviews, also known as word of mouth (WOM), are a significant factor in attracting tourists (Manap & Adzharudin, 2013). People trust WOM more than traditional marketing, as stated in the introduction. According to Fotis, Buhalis, and Rossides (2012), 82 percent of US customers who go online look up online reviews from travel sites when making travel-related decisions.

Many customers perceive social media platforms as the most reliable source of information because it is provided by people they know or at least have a personal encounter with, and they are especially likely to trust people who are relatives or friends. Aside from attracting or repelling a person, online reviews also provide information so that they can visualize their destination (Manap & Adzharudin, 2013). Instinctually, travelers often relies their expectations on the personal experience of other travelers in order to gather as much valuable information as possible in order to prevent risk and to boost travelers' sense of trust when making travel plans (Fotis, Buhalis, & 20).

Communicating with the Consumers

Communication is another service provided by social networking sites. Consumer communication has improved as a result of the advancement of information communication technology (ICT), according to Hvass and Munar (2012). Mobile applications on smart phones have also made it easier for consumers to access social media platforms sites. With easier access to social networking sites via mobile apps, the industry has reaped numerous benefits, including the ability to build relationships, raise brand awareness, and maintain consumer loyalty (Bredican & Vigar-Ellis, 2014).

Communicating with customer helps in creating a positive impression of the business, as well as building trust and strengthening relationships with new and loyal customers. Simply having a conversation with consumers using advertising words will not help; rather, the conversation must be trustworthy in order for consumers to be persuaded by those words and thus be interested in a brand's product and services (Dina & Sabou, 2012). The Internet is a virtual environment where

many consumers seek information for tourism and hospitality decision-making through communication (Popescu, Iancu, Vasile, & Popescu, 2013).

Consumers can interact with other consumers to share their experiences and express themselves, which can either attract new customers and retain existing ones, or drive away existing ones. In addition, collecting customer feedback aids in the improvement of the business. Aside from that, customers have direct access to the company without having to travel for a face-to-face meeting (Seth, 2012). Customers are more likely to participate in social networking sites that appear to be "easily accessible, straightforward, and appealing.

Time and Cost Effectiveness

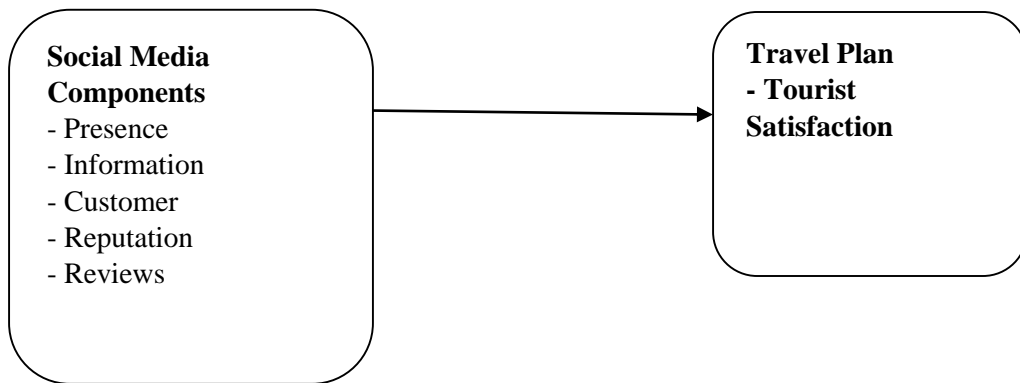
Many hotels recognize the significance of gaining popularity on social networking sites in order to develop a strong awareness (Assenov & Khurana, 2012). Those in the hospitality and tourism industries who use social networking sites must frequently stay active online in order to prevent missing any notifications. As a result, "hotels are working to invest more in social media in terms of personnel and time, as it is currently not a very high investment for them" (Assenov & Khurana, 2012,). All of these time and money investments in social networking sites are considered low-cost, but they allow for effective and efficient marketing. Many hotels recognize the significance of gaining popularity on social networking sites in order to develop a strong awareness (Assenov & Khurana, 2012). Those in the hospitality and tourism industries who use social networking sites must frequently stay active online in order to prevent missing any notifications. As a result, "hotels are working to invest more in social media in terms of personnel and time, as it is currently not a very high investment for them" (Assenov & Khurana, 2012, p. 331). All of these time and money investments in social networking sites are considered low-cost, but they allow for effective and efficient marketing.

Furthermore, social networking sites are beneficial because they make it simple to access customer responses. Aside from that, using improved communication technologies allows a company's suppliers to work more efficiently, collaborate more effectively, and be more flexible (Lange-Faria & Elliot, 2012). Bredican & Vigar-Ellis (2014) found that using networking sites via mobile apps can improve social networking strategy since they provide faster access than mobile websites and can be accessed off-line, which is convenient.

2. MODEL OF STUDY

Various states view social media as a valuable tool to market their tourism industries (Zeng, 2013). Gilles Barbier (2007) explains that with high-low information, from the company to the end user, the data is limited in size, with a restricted choice of destinations. The tourism industry has changed drastically with the great emergence of social media platforms. Consumer are becoming more flexible and their objective are getting proceedings in ongoing relation with the media.

Participation of end users is resulting in user creating content which is reaching into new marketing dimensions (Ranjha, 2010). Now proposed customers prefer to collect information online from different interactive web pages and networks according to their needs instead of going to a tourist guides or agency. These outlets allow potential tourists to collect desired information from various sources as well as take advantage of other people’s experience. Over the years in hospitality management, it was used to say that once you do one thing bad ten people will know by the word of mouth. Social media beg the differ to that proverb as the “word of million mouths.”

H₁-: Social media presence has a positive effect on Travel Plans

H₂- : Information found on social media has a positive effect on Travel Plans

H₃- : Customer Relation on social media platform has a positive effect on Travel Plans

H₄-: Social Media Reputation has a positive effect on Travel Plans

H₅- : Social Media Reviews has a positive effect on Travel Plans.

3. METHODOLOGY

The correspondents in the study were the tourist visiting in North Cyprus. Tourist from different nationality were given the questionnaires. The sample consisted of 400 tourists. A structured questionnaire was distributed to tourist in North Cyprus. For this survey hotels, air b and b, resort, touristic sites were visited, sorting if they were willing to participate in the research. Questioned were asked to the tourists to determine their perception on the influence of social media on tourist satisfaction.

550 questionnaires were given out to tourists in North Cyprus selected at random. In this survey we asked the gender of each correspondent, the level education of each correspondent, the martial status, age, sex, travelling with family or alone or with children demographic questions.

Questions regarding their perception of their satisfaction was asked, in the following sections we asked about the online presence of various sites needed for their trip, adequate information required for the trips, next section asked about the online customer service response, fourthly we asked about reputation of various vendors online, the last section examined data from the review sections.

Data Processing and Analysis

The data collected was interpreted with SPSS but the information was checked for missing variables first, also the sum mean score was determined for each variable according to the scale of measurement adopted. The paper adopted both descriptive and inferential statistical method to analysis the paper’s data. Linear regression analysis used to assess both relationship and its impact to answer the hypothesis of the study.

4. RESULTS

The percentage of each social media platform was checked, which social media platform was frequently used. 37% of our correspondent use Facebook, 34% of our correspondent use Instagram, 15% twitter and 14% use blogs

Distribution of correspondent by gender

The demographical profile of the respondents shows that 46% of all participant were male and 54% were female. The different between male and female was much, there was a fair distribution amongst male and female employees in the Banks in North Cyprus.

Table 1: Distribution of participants by gender

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Male	184	46.0	46.0	54.0
Female	216	54.0	54.0	100.0
Total	400	100.0	100.0	

Distribution of correspondent age

Around two-thirds of the sample (67%) were above the age of 45. The educational background of the sample varied. The statistics shows that majority of the participant were above 45 years.

Table 2: Distribution of participant age

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid 25 and below	19	4.8	4.8	4.8
25-34	111	27.8	27.8	32.5
35-44	137	34.3	34.3	66.8
45-54	103	25.8	25.8	92.5
55-64	30	7.5	7.5	100.0
Total	400	100.0	100.0	

From the scholar’s point of view, who always use different social networking sites such as Facebook, Twitter, Instagram and Blogs, it has been discovered that sometimes using social media platforms, users experience or received some wrong and awful representation of information, ideas, comments, that in result can damage one individual’s credibility and reputation. Although, correspondents believed that companies can have bad publicity of using social media with a weighted mean of being second to the lowest and that websites catering to industry employees may not be too harmful compared to their success.

Linear Regression Test

The Kaiser-Meyer-Olkin value is 0.867, which exceeds the recommended value of 0.6, and Bartlett’s test of sphericity reaches statistical significance supporting the factorability of the correlation matrix.

The table shows the inter-correlation, means and standard deviations between the constructs of the study. To determine the strength of the relationship between the variables correlation test was carried out.

Table 3: Means, standard deviations and correlations

Variables	Mean	Std. Dev	1	2	3	4
1. Social Media Influence	3.6980	.45267	1			
2. Tourist Satisfaction	3.7942	.46506	.126*	1		

Note: p < 0.05; *p < 0.01; **p < 0.000

5. DISCUSSION

This set of components were valuable because it was considered the most important and influential for tourists. It could be regarded as rare if a travel operator focuses on the above all belongings to provide tourists with a particular and individualized experience. Again, if a travel industry presents the characteristics which tourist's value most and offers tailored content and a powerful network, it is imitability and non-substitutable due to high connectivity effects and individualization. As a result, change in costs. According to Kaplan and Haenlein stated that social media platforms led to reach potential tourist at lower costs and higher effectiveness than communication tools and traditional promotion methods.

Travelers never rely on direct advertising, which focuses on the benefits of the destination. Instead, they sometimes request for private access, such as two-way communication that includes emotional being expressed. Social networks offer a quality opportunity to create engaging content and stimulate user interaction to stay competitive in their destination. A communication strategy aimed on social networks is essential to differentiate the tourism business

CONCLUSION

The findings show that there is a significant correlation when taking and planning tips; tourists consider the components of social media as significant. Also, travelers view the functional, , social, and psychological bonus essential when embarking on a trip as well as their perceptions on social media platforms as easy to find, engaging, entertaining, informative, reliable, useful, valuable and accurate.

The findings show that there is a correlation when taking and planning tips; tourists consider the functionalities of social media as significant. Also, tourists view the functional, hedonic, social, and psychological benefits essential when planning and traveling as well as their perceptions on social media sites as easy to find, interesting, exciting, exponential, definite, worthy, useful.

LIMITATIONS AND FUTURE STUDY

Because this research is of great importance to the tourism industry, forthcoming study should pay attention to targeted areas, such as , the hospitality business, to discover the specific strategic resources and competitive advantages when using social media platforms.

REFERENCES

- Assenov, I., &Khurana, N. (2012). Social Media Marketing and the Hospitality Industry: Evidence from Thailand, 325--335.
- Bredican, J. and Vigar-Ellis, D. (2014). Smartphone applications-idea sourcing and app development: implications for firms. *South African Journal of Economic and Management Sciences= Suid Afrikaanse Tydskrifvir Ekonomiese en Bestuur swetenskappe*, 17(3), pp.232--248.
- Cem, M. (n.d.). Decision Making through online reviews: Critical Factors for travelers of selecting destination before traveling.
- Dina, R., &Sabou, G. Influence of social media in choice of touristic destination.
- Fotis, J., Buhalis. D., & Rossides. N. (2012). Social Media Use and Impact during the Holiday Travel Planning Process. Retrieved from: [http://eprints. bournemouth.ac.uk/19262/1 /Fotis_et_al_2012_-_Social_media_use_and_impact_during_the_holiday _travel_planning_process.pdf](http://eprints.bournemouth.ac.uk/19262/1/Fotis_et_al_2012_-_Social_media_use_and_impact_during_the_holiday_travel_planning_process.pdf)
- Hvass, K. and Munar, A. (2012). The takeoff of social media in tourism. *Journal of Vacation Marketing*, 18(2), pp.93--103.
- ISM (2014) The Impact of Social Media on Travel and Tourism, Article. Available at <https://www.socialsamosa.com/2014/09/social-media-travel-tourism/> accessed on 15/11/2021
- Lange-Faria, W., Elliot, S. (2012). Understanding the role of social media in destination marketing. *Tourismos: An International Multidisciplinary Journal of Tourism*, 7 (1), 193--211.
- Manap, K., & Adzharudin, N. (2013). The Role of User Generated Content (UGC) in Social Media for Tourism Sector, 52--58.
- Popescu, L., Iancu, A., VASILE, T., & Popescu, V.(2013).MARKETING PRACTICES IN TOURISM AND HOSPITALITY. *Economics, Management, And Financial Markets*, (4), 178--183.
- R'athonyi, G. (2013). Influence of Social Media on Tourism—Especially among Students of the University of Debrecen.7
- Seth, G. (2012). Analyzing the Effects of Social Media on the Hospitality Industry.

ASEAD 8. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU
EJSER 8th INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON SOCIAL SCIENCES
20-22 Kasım / November 2021 Hamburg – ALMANYA/GERMANY

HUKUKİ REJİMDEN İDARİ- SİYASİ REJİME:
TÜRKİYE'DE KAMU PERSONEL REJİMİNİN DEĞİŞEN ÇEHRESİ

Öğr. Gör. Dr. Cem ANGIN

Ordu Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Böl.

Ordu, Türkiye

ORCID ID: 0000-0002-2813-5586

angin52@gmail.com

ÖZET

Kamu personel rejimi, kamu görevlilerinin çalıştırılma biçimini, işe alınma-istihdam süreçlerini, yükselme, maaş, değerlendirilme gibi özlük unsurlarını ve tabi olduğu hukuki statüyü ifade etmektedir. Bu yönüyle kamu personel rejimi, kamu görevlilerinin biçimlendirilme aracıdır. Türkiye’de kamu personel rejiminin genel çehresi önce 1961 Anayasası ve ardından 1965 yılında çıkarılan ve tüm hükümlerinin 1970’li yıllarda yürürlüğe giren 657 Sayılı Devlet Memurları Kanunu (DMK) ile şekillendirilmiştir. Bu kanun yürürlüğe girdiği tarihten günümüze kadarki süreçte oldukça büyük değişim-dönüşüm yaşamıştır. Yaşanan değişim-dönüşüm çok geniş, kapsamlı ve farklı yön ve alanları kapsamaması nedeniyle bu çalışma daha çok kamu personel rejiminin statü hukuku yönünde meydana gelen genel görünüme odaklanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kamu Personeli, Statü Hukuku, Kamu Yönetiminde Reform, Cumhurbaşkanlığı Sistemi

FROM LEGAL REGIME TO POLITICAL REGIME:
THE CHANGING FACE OF THE PUBLIC PERSONNEL REGIME IN TURKEY

Lecturer Dr. Cem ANGIN

ABSTRACT

The public personnel regime refers to the way public officials are employed, their recruitment-employment processes, personnel elements such as promotion, salary, assessment and the legal status that they are subject to. In this respect, the public personnel regime is a tool for shaping public officials. The general aspect of the public personnel regime in Turkey was shaped by the Civil Servants Act No. 657 (CSA), which was enacted in 1965 and all its provisions came into force in the 1970s. This act has undergone a great deal of change and transformation in the process from the date of its enactment to the present day. Since the change-transformation experienced is comprehensive and covers different aspects and areas, this study will focus more on the general perspective occurring towards the status law of the public personnel regime.

Keywords: Public Personnel, Status Law, Reform in Public Administration, Presidential System

GİRİŞ

Türkiye’de kamu personel yönetiminde hukuki rejimin inşası 1961 Anayasası ile gerçekleşmiş ve bu inşa 1965 yılında çıkarılan 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu’yla (DMK) kurumsallaştırılmıştır. Benzer bir eğilim 1982 Anayasasında yer alan “devletin, kamu iktisadi teşebbüsleri ve diğer kamu tüzelkişilerinin genel idare esaslarına göre yürütmekle yükümlü oldukları kamu hizmetlerinin gerektirdiği asli ve sürekli görevler, memurlar ve diğer kamu görevlileri eliyle görülür. Memurların ve diğer kamu görevlilerinin nitelikleri, atanmaları, görev ve yetkileri, hakları ve yükümlülükleri, aylık ve ödenekleri ve diğer özlük işleri kanunla düzenlenir. (AYm. 128)” şeklindeki hükümler ile sürdürülmüştür. Bu şekilde tesis edilmeye çalışılan hukuki rejimle memurlar daha önceden konulmuş anayasal ve yasal kurallara göre mesleklerini sürdürmeleri, siyasi iktidar ile memurlar arasında bir bağ oluşmasının önüne geçilmesi, siyasi iktidarın el değiştirmesinin memurları etkilemesi, memuriyetin meslek olarak kabul edilmesi ve devlet memurlarının tarafsız olmaları sağlanmaya çalışılmıştır (Bucaktepe, 2014, s. 466). Ancak her ne kadar anayasal ve yasal hükümler bulunsa da Türkiye’de kamu personel yönetiminde hukuki rejim etkinliğini büyük ölçüde yitirmiştir.

Çalışma kamu personel rejiminde yaşanan değişim-dönüşümü ve bunun kamu personeli üzerindeki hukuksal etkilerini ortaya koyabilme sorunsalı üzerine kurgulanacaktır. Bu minvalde gelişecek olan çalışmanın temel iddiası ise: Türkiye’de kamu personel rejiminin önce hukuki rejimden idari rejime ardından da siyasi rejime doğru bir dönüşüm yaşadığı şeklindedir. Bu dönüşümün sürecinin başlangıcı Türkiye’de siyasal-yönetimsel açıdan yürütmeyi güçlendirme eğiliminin çok güçlü bir şekilde belirmesi ve özellikle 80’li yıllardan itibaren neoliberal paradigmanın yükselişe geçişiyle gerçekleşmiştir. Yine bu değişim-dönüşüm sürecinin büyük oranda kurumsallaştırılması ise Cumhurbaşkanlığı sistemi ile beraber gerçekleşmiştir.

Kamu Personeline ilişkin yasal düzenlemeler üzerinden olgunlaştırılacak olan çalışmada ilk olarak bazı temel kavramlara açıklık getirilecek ardından Türkiye’de kamu personel rejiminin temel özellikleri ve değişim-dönüşüm seyrine dikkat çekilecek ve daha sonra da günümüzde kamu personel rejiminin güncel görünümüne değinilecektir.

1. KAMU PERSONEL YÖNETİMİ AÇISINDAN HUKUKİ, İDARİ VE SİYASİ REJİM NEDİR?

Bu başlık altında çalışma açısından önemli bazı temel kavramlar ele alınacaktır. Bu doğrultuda önce memur, kamu görevlisi, bürokrat gibi sıklıkla birbirleri yerine kullanılan kavramlar ele alınacak ardından hukuki rejim (statü hukuku) ve idari rejim ve siyasi rejim kavramlarına açıklık getirilecektir.

Genel olarak literatüre bakıldığında memur, bürokrat, kamu personeli, devlet personeli, devlet görevlisi, kamu görevlisi, kamu çalışanı, kamu emekçisi gibi farklı kavramların birbirlerinin yerlerine, aynı anlama gelecek şekilde kullanıldığı görülmektedir. Ancak bu kavramlar farklı içeriklere sahiptir. Örneğin her ikisi de kamuda istihdam edilen kamu emekçisi ve kamu çalışanı, benzer kavramlar olsa da ilk kavram daha çok kamuda işçi sınıfına atıfta bulunurken ikinci kavram kamuda çalışan tüm istihdam türlerini kapsayan bir içeriğe sahiptir (Kayar, 2020: 18-19).

Kamu ya da devlet görevlisi-personeli kavramları ise daha geniş bir içeriğe sahiptir. Bu kavramlar genellikle üç boyutta eşitlenebilir. İlki işverenin devlet olması yani kamuda istihdam edilmesi, ikincisi atama ya da seçimle göreve gelenleri kapsaması, üçüncüsü ise kamuda herhangi bir statüde çalışanların tümünü (memur, sözleşmeli personel ya da kamu işçisi) içermesidir. Bir diğer kavram olan bürokrat ise seçimle değil atamayla görevlendirilerek çalıştırılan ve genellikle çalıştığı birimde üst kademelerde yöneticisi olarak görev yapanları ifade etmektedir (Ayman Güler, 2005: 63).

Görüldüğü üzere kamu personeli terimi, “görece daha açık bir içeriğe sahiptir; bir kamu kurumunda (seçimle değil) atama işlemiyle istihdam edilenleri anlatmakta ve bu yönüyle kamu personeli, “bürokrat” terimiyle aynı içeriğe sahip olmaktadır (Ayman Güler, 2005: 63).” Fakat daha önce de belirtildiği üzere “bürokrat” seçilmişleri değil daha çok atanmış ve üst düzey yöneticileri, “kamu personeli” kavramı ise kamuda alt kademede yer alan çalışanları ifade etmektedir.

Kamu yönetimi içerisinde temel istihdam biçimi olan memur, “kamu görevlisi ve kamu personeli halkalarının odağını, en küçük halkasını ya da çekirdeğini oluşturan, varlığı kamu hizmeti ve otoritesi ile bütünleşmiş, kariyere bağlı kesim anlamına gelmektedir (Ayman Güler, 2005: 64).”

Açıklığa kavuşturulması gereken diğer temel kavramlar çalışmanın da üzerine temellendirildiği başta memuriyetle özdeşleşen statü hukuku (hukuki rejim) ve günümüzde personel rejiminde yaşanan dönüşümü kavramsallaştırmakta kullanacak olduğumuz idari ve siyasi rejim kavramlarıdır.

Hukuki rejim (Statü Hukuku) *nedir?* Memur (personel) hukuku, idare hukukunun bir alt dalı olup statü (statüter) hukuku içinde yer almaktadır. Statü hukuku kamu görevlileri ile ilgili düzenlemelerde yasama erkinin belirleyiciliğini ifade etmektedir. Yani memurlar hakkında düzenleme yapılacaksa bunun kanunla yapılması statü hukukunun bir gereğidir. Yine statü hukuku gereği kişilerin önceden şartları belirlenmiş statülere girmeleri veya bu statülerden çıkması da statüter hukukun konusunu oluşturur (Seymen Çakar, 2020: 122).

Statü hukuku, iki taraflı bir işlem olan sözleşmelerde olduğu gibi tarafların karşılıklı rızasına dayanmamakta ya da serbestiye olur vermemekte, bu yönüyle tek yanlı işlemlerin özelliklerini barındırmaktadır. Örneğin memuriyete girişte serbestlik ilkesi (kimse zorla memuriyete alınamaz) söz konusudur ancak memur olmayı kabul edenler kanunlarca belirlenen memuriyet şartlarını kabul etmiş olur. İşte bu durum statü hukukunun tek taraflı oluşunu ifade etmektedir. Çünkü memur olmak kişinin istencine bağlı olsa da memur olarak atandıktan sonra kişi çalışma saatlerini, maaşı, disiplin yükümlülüklerini, yasaklılık hallerini, kılık-kıyafet usulünü kabul etmiş sayılır, kişinin bunlara ilişkin herhangi bir tasarruf hakkı, inisiyatifi bulunmamaktadır.

Statü hukuku, Gözler (2020: 312)’in de belirttiği üzere, memurluk durumuna ilişkin özel anlaşmalar ve özel düzenlemeler yapılamamasını ifade eder (Gözler, 2020: 312). Yani, memurların hukukî durumu, hakları ve borçları, önceden kanunla ya da (anayasanın-kanunların olur vermesiyle) düzenleyici işlemlerle genel, soyut ve kişilik-dışı bir şekilde düzenlenir, aynı kategoride bulunan memurlar aynı statüye tâbidir; aynı hak ve borçlara sahiptirler, önceden tespit

edilmiş bu genel statüde idare, bazı memurlar için farklı düzenlemeler yapamaz (Gözler, 2020: 312).

İdari rejim nedir? Kamu görevlilerinin hukuksal ve yönetsel açıdan nasıl şekillendirileceğini belirleyen kamu personel rejimi özellikle yürütmeyi güçlendirme eğiliminin bir parçası olarak beliren kanun hükmünde kararnamelerin (KHK) anayasaya eklenmesi ve 80’li yıllardan itibaren neoliberal paradigmanın Türkiye’de uygulanmaya ve kurumsallaşmaya başlamasıyla değişim-dönüşüme uğramaya başlamıştır. Bu değişim-dönüşümün ana uğrak noktası statü hukukunun sınırlarını daraltılması olmuştur. Bu daraltımda kullanılan temel mekanizmalar; esnek istihdam, akdi istihdam gibi yeni birtakım kamusal istihdam ilişkileri türetilmesi ve bunlar üzerinden yine kamuda işçi, geçici personel, sözleşmeli personel gibi yeni istihdam biçimleri oluşturulması yer almaktadır. Çünkü ekonomi-politik bir paradigma olan neoliberalizm istihdam anlayışı güvenceli istihdam yerine daha esnek, daha güvencesiz ve daha piyasa yönelimli istihdam ilişkisi üzerine kuruludur. Bu anlayış süreç içerisinde yapılan onlarca değişiklikle 657 sayılı Devlet Memurları kanuna da işlenmiştir. Bir yandan 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu’nun (DMK) asli istihdam biçimi olan memuriyetin dışında yeni istihdam biçimleri türetilirken bir yandan da statü hukukunun temel bileşeni olan hukukilik ilkesi (kanunla düzenlenme) kanun hükmünde kararnamelerle (KHK) by-pass edilerek kamu görevlileri üzerindeki temel belirleyicilik yasamadan yürütme erkine doğru geçmiştir. Özellikle uzun yıllar uygulanagelen neoliberal politikalar sonucunda Türkiye’de kamu personel yönetiminin temellendirildiği hukuki rejim ve onun temel ilke-esasları değişim-dönüşüme uğrayarak yerini idarenin düzenleyici işlemleriyle şekillenen (KHK) ve büyük oranda sözleşmeye (akdi) dayalı ilişkinin esas alındığı personel yönetimi anlayışı olan idari rejimine bırakmıştır. Bu durum kamu personel yönetiminde idari rejimi ifade etmektedir.

Siyasi rejim nedir? Türkiye’de kamu personel yönetiminde uzun yıllar uygulanagelen idari rejim 2017 yılında gerçekleştirilen anayasa değişikliği ile Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçilmesiyle beraber yerini daha çok siyasi yönelimli bir personel rejimine bırakmıştır. Bu sistemde Cumhurbaşkanı, parlamenter sistemden farklı olarak hem idari hem de siyasi bir kimliğe sahiptir. Cumhurbaşkanlığı sistemi kamu yönetimini olduğu kadar onun yaşayan cismi olan bürokrasiyi (dolayısıyla kamu personel rejimini) büyük oranda değişim-dönüşüme uğratmıştır. Bu süreçte kamu personel yönetiminde idari rejimin yapı taşı olan KHK’lar yerini siyasi rejimin kurucu unsuru olan Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerine (CBK) bırakmıştır. Diğer bir ifadeyle anayasa değişikliği ile beraber iki başlı yürütme erkini (Hükümet + Cumhurbaşkanı) tek başlı hale getirilmesine (Bakanlar Kurulunun ve Başbakanlığın kaldırılmasına) bağlı olarak kamu personel yönetiminde idari rejiminin bütünleyicisi KHK’lar kaldırılmış bu alandaki boşluk Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri ile doldurulmuştur. KHK ve CBK her ne kadar yürütme erkine verilen düzenleme araçları olsa da aralarında hem yönetsel hem de hukuksal açıdan önemli farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıklar aynı zamanda kamu personel yönetiminde hukuki, idari ve siyasi rejim farklılıklarını da ortaya koymaktadır.

KHK meclisin verdiği yetkiye dayanarak çıkartılabilirken CBK'da herhangi bir yetki yasasına ihtiyaç yoktur. KHK, ivedi şekilde meclise sunulması gerektiği anayasal açıdan hüküm altına alınmışken; CBK konusunda böyle bir hüküm yoktur. KHK, kanuna denk olması, meclis denetimine tabi olması ve Bakanlar Kurulu tarafından çıkarılabilmesi yönüyle personel yönetiminde idari rejime işaret ederken; CBK normlar hiyerarşisinde kanun altında yer alması, meclis onayına sunulmaması ve Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde Cumhurbaşkanı'nın aynı zamanda siyasi yönünün de bulunması gibi nedenlerle kamu personel yönetiminde siyasi rejimin temsil etmektedir. Dolayısıyla KHK gibi istisnai aracın uzun yıllar çok sık ve denetimsiz bir şekilde kullanılması kamu personel yönetiminde hukuki rejimden idari rejime evrilmeyi beraberinde getirmişken, Cumhurbaşkanlığı sistemine geçişle birlikte siyasi bir rejim belirmiştir.

2. HUKUKİ REJİMİN (STATÜ HUKUKUNUN) TARİHSEL TEMELLERİ: TÜRKİYE VE DÜNYA

Kamu hizmetlerinin memurlar eliyle yerine getirilmesi ve bu kategorinin statü hukukuna bağlı olarak istihdam edilmesinin anayasal düzeyde ilke olarak ortaya çıkışı 1919 yılında Almanya'da Weimar Anayasası ile gerçekleşmiştir (Aslan O. , 2006: 90). Almanya'nın I. Dünya Savaşını kaybetmesi üzerine 1918 yılında Alman Monarşisi lağvedilmiş yerine Weimar Cumhuriyeti (meclise dayalı cumhuriyet) ilan edilmiştir (Fulbrook, 2018: 194). Bu cumhuriyetin anayasanın onaylanması için 1919 yılında bir Ulusal Meclis seçilmiş ancak Berlin'deki sokak çatışmaları yüzünden Meclis Weimar kentinde toplanabilmiştir (Hawes, 2019: 159). Meclisin toplanabildiği ve yeni anayasanın oylandığı kentin adı Weimar olması nedeniyle ilan edilen cumhuriyetin adına Weimar Cumhuriyeti denmiştir (Angın, 2019: 111). Weimar Anayasası ardından İngiltere ve ABD'nin etkisiyle kurulan Weimar Cumhuriyeti, Almanya'da liberal ve parlamenter sistemi inşa eden anayasa olmuştur (Yeşilçayır, 2017: 26)

Weimar anayasa ile birlikte Almanya'da bürokratik ve yönetsel açıdan oldukça önemli reformlar yapılmıştır. Personel yönetiminde hukuki rejime (statü hukuku) ait temel özelliklerin anayasa ile belirlenmesi bu reform çalışmalarının bir parçası olmuştur. Weimar anayasasının, kamu görevlilerinin liyakat esaslı göreve alınacağı (madde 128), kamu görevlileri ile ilgili düzenlemelerin ancak kanunla yapılacağı (madde 128), memuriyetin güvenceli bir meslek olduğu yani memuriyetle bağdaşmayan haller dışında süreklilik arz ettiği (madde 129), kamu görevlilerinin kendileri ile ilgili idari işlemlere karşı yargıya başvurabilecekleri (yargı güvencesi) (madde 129), kamu görevlilerinin sosyal güvenlik hakları ve kazanılmış diğer haklarına aleyhte (hakkı geriletici şekilde) dokunulmayacağı (madde 129), kamu görevlilerinin siyasal parti ya da partilere değil kamuya hizmet ettiği (madde 130), kamu görevlisinin göreviyle ilgili kusur ve zararlarına karşı üçüncü kişilerin kamu görevlisine değil kurumlarına (kurumun kamu görevlisine rücu hakkı saklı kalmak kaydıyla) karşı dava açabileceği (madde 131) şeklindeki hükümleri statü hukukunun yani hukuki rejimin temel ilkeleridir.

Görüldüğü üzere memurluk statüsünün anayasal düzeyde güvence altına alan, statü hukukunun temel ilkelerini belirleyen ve diğer kıta Avrupası ülkelere yayılmasına öncülük eden ülke Almanya olmuştur. Weimar anayasası ile inşa edilen hukuki rejimin bir uzantısı olarak günümüzde Almanya’da “memurların statüleri, görevleri kamu hukuku ile düzenlenmekte, sözleşmeliler ve işçiler ise özel hukuka dayanan sözleşme ile istihdam edilmektedir. Ve ayrıca kamu görevlileri arasında en önemli görevi memurlar üstlenmekte, genel olarak devlet gücünü kullanma görevi sözleşmeli personel ile işçilere geçici olarak verilebilirken, memurlara daimî olarak verilmektedir (Çapar, 2010: 51).”

Hukuki rejimin (Statü hukukunun) Türkiye’de inşası ve kurumsallaşması 1961 Anayasası ile gerçekleşmiştir. Kapitalizmin, Fordist birikim ve refah devleti evresi içerisinde yürürlüğe giren bu anayasa özellikle sosyal hak ve güvenceler konusunda önemli maddelere sahip olmuştur. Bilindiği üzere Fordizm’in temeli üretilen mal ve hizmetleri kitlesel olarak tüketecek bir kitlenin inşası olup, bu durum refah devleti ve ayrıca sosyal hak ve özgürlüklerin varlığı ile tesis edilmeye çalışılmıştır (Aslan O. E., 2012: 407). Örneğin hafta sonlarının tatil edilişi, dinlenme hakkı, fazla mesai için ek ücret ödenmesi, angarya yasağı gibi düzenlemeler doğrultuda düşünülebilecek düzenlemelerdir.

Almanya’nın Weimar anayasası ile inşa ettiği hukuki rejimin temel ilke ve esasları Türkiye’de 1961 Anayasası ile büyük oranda inşa edilmiştir. Memurların nitelikleri, atanmaları, ödev ve yetkileri, hakları ve yükümleri, aylık ve ödenekleri ve diğer özlük işleri kanunla düzenlenmesi (1961 AYm.117), memur güvencesinin (teminatı) oluşturulması, yani memurlar ve kamu kurumu niteliğindeki meslek teşekkülleri mensupları hakkında yapılacak disiplin kovuşturmalarında, isnat olunan hususun ilgiliye açıkça ve yazılı olarak bildirilmesi, yazılı savunmasının istenmesi ve savunma için belli bir süre tanınması (1961 AYm.118), disiplin kararlarının yargı mercilerinin denetimi dışında bırakılmaması, idari işlemlere karşı yargıya başvurma (yargısal güvence) hakkı, sosyal hakların güvence altına alınması, güvenceli istihdam, kazanılmış haklara dokunulmama, memurların kamu hizmetini ifa etmede asli ve sürekli unsur belirlenmesi ve bunun anayasa hükmüne bağlanması (1961 AYm.117), kamu hizmetine girişin anayasal düzeyde siyasal hak olarak görülmesi ve bunun tüm yurttaşları kapsayacak şekilde genişletilmesi gibi düzenlemeler Türkiye’de 1961 anayasası ve ona dayanılarak yapılan yasal düzenlerin oluşturduğu hukuki rejimin yapı taşlarını oluşturmaktadır.

1961 Anayasası ile kamu personel yönetiminde hukuki rejimin temel ilke ve esasları belirlenmişken 1965 yılında çıkarılan 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu ile bu ilke ve esaslar kurumsallaştırılmıştır. 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu her ne kadar 1965 yılında çıkarılmış olsa da kanunun çeşitli maddelerinin yüksek yargıya taşınması ve ayrıca yine bu kanunun belirttiği şartların kurumlarca verilen sürede tamamlanamaması gibi nedenlerle kanunun tüm hükümleri ancak 1970 yılında yürürlüğe girebilmiştir.

657 sayılı kanun kamu personel yönetiminde hukuki rejimin ilke ve esaslarını genel olarak şu hükümler doğrultusunda oluşturmuştur.

- **Memur güvencesi:** Kanunlarda yazılı haller dışında devlet memurunun memurluğuna son verilemez, aylık ve başka hakları elinden alınamaz (657-m.18). Kişiler, kamu hukukuna tabi görevlerle ilgili olarak uğradıkları zararlardan ötürü, bu görevleri yerine getiren personel aleyhine değil, ilgili kurum aleyhine dâva açarlar. Kurumun, genel hükümlere göre sorumlu personele rücu hakkı saklıdır (657-m.12).
- **Yargısal güvence (Şikâyet ve dava açma):** Devlet memurları, üstleri veya kurumları tarafından kendilerine uygulanan idarî eylem ve işlemlerden dolayı şikâyet etme ve bunlara karşı dâva açma hakkına sahiptirler (657-m.21).
- **Kanunla düzenlenme:** Devlet memurlarının hizmet şartları, nitelikleri, atanma ve yetiştirilmeleri, ilerleme ve yükselmelerini, ödev, hak, yüküm ve sorumlulukları aylıkları ve ödenekleri ve diğer özlük işlerini ancak kanunla düzenlenebilir. Bakanlar kurulu ancak bu kanunun uygulanmasını göstermek veya emrettiği hususları belirtmek üzere tüzük çıkarabilir.
- **Sınıflandırma, kariyer, liyakat ilkelerinin benimsenmesi:** Bu ilkeler memurların görevlerin gerektirdiği niteliklere, göre sınıflara ayırmakta, memurlara yaptıkları hizmetler için lüzumlu bilgilere ve yetiştirme şartlarına uygun şekilde, sınıflar içinde en yüksek derecelere kadar ilerleme imkânını sağlamakta ve ayrıca kamu görevlerine girmeyi, sınıflar içinde ilerleme ve yükselmeyi, görevin sona erdirilmesini liyakat sistemine dayandırarak, bu sistemin eşit imkânlarla uygulanmasında devlet memurlarını güvence altına almaktadır.
- **Memurların kamu hizmetinin asli ve sürekli unsuru olarak kabul edilmesi:** Her ne kadar kamu hizmetleri; memurlar, sözleşmeli personel, geçici personel ve işçiler eliyle görülse de DMK'da mevcut kuruluş biçimine bakılmaksızın, devlet ve diğer kamu tüzel kişiliklerince genel idare esaslarına göre yürütülen asli ve sürekli kamu hizmetleri ifa etme görevini memurlara bırakılmıştır. Yani tıpkı Weimar Anayasasında olduğu gibi 657 sayılı DMK'da da kamu görevlileri arasında en önemli görev ve yetkileri memurlar üstlenmektedir.
- **Sendikal Hakların güvence altına alınması:** Devlet memurları, anayasada ve özel kanununda belirtilen hükümler uyarınca sendikalar ve üst kuruluşlar kurabileceği ve bunlara üye olabileceği bu kanunla hüküm altına alınmıştır(657-m.21). (Ancak Bu hak daha sonra 12 Mart Muhtırası ile askıya alınmıştır).
- **İzin hakkı:** Devlet memurlarına kanunda özel olarak gösterilen süre ve şartlarla izin hakkına sahip olduğu belirtilmiştir.
- **Kovuşturma ve yargılama:** Devlet memurlarının görevleri ile ilgili veya görevleri sırasında işledikleri suçlardan dolayı soruşturma ve kovuşturma yapılması ve haklarında dava açılması için özel hükümle oluşturulmuştur.

- **İsnat ve iftiralara karşı koruma:** Memurlara karşı ihbar, şikâyet, iftiraya gibi durumlar özel olarak düzenlenmiştir. Devlet memurları hakkındaki ihbar ve şikayetler, garaz veya mücerret hakaret için, uydurma bir suç isnadı suretiyle yapıldığı ve soruşturma veya yargılamanın tabi olduğu kanuni işlem sonucunda bu isnat sabit olmadığı takdirde, merkezde bu memurun en büyük amiri, illerde valiler, isnatta bulunanlar hakkında kamu davası açılmasını Cumhuriyet Savcılığından istemeleri hüküm altına alınarak memurlar asılsız iddialara karşı güvence altına alınmıştır.

Görüldüğü üzere hukuki rejimin kurumsallaşmasına yönelik birçok önemli düzenleme 657 sayılı DMK ile hayata geçirilmiştir. Özellikle hem 1961 Anayasası hem de 657 sayılı DMK memuriyeti temel-asli istihdam biçimi diğer statüleri ise daha tali olarak düzenlemesi, idarenin her türlü eylem ve işleminin yargısal denetime tabi tutulması, memurlara yönelik özel disiplin hükümleri geliştirilmesi, memur güvencesinin birçok madde ile pekiştirilmesi gibi düzenlemelerle hukuki rejim kurumsallaştırılmıştır. Ancak oluşturulan hukuki rejim süreç içerisinde önce idari rejime ardından da siyasi rejime dönüşüm yaşamıştır.

3. TÜRKİYE’DE KAMU PERSONEL REJİMİNDE YAŞANAN EVRİM: İDARİ REJİMDEN SİYASİ REJİME

Türkiye’de her ne kadar 1961 Anayasası ve ardından yürürlüğe giren 657 sayılı DMK ile kamu personel yönetiminde hukuki rejim inşa edilse de takip eden süreçte (özellikle 1970’li yılların ikinci yarısından itibaren) bu alanda yeni bir dönüşüm süreci içine girilmiştir. Bu dönüşüm sürecinin iki önemli ayağı bulunmaktadır. Bunlardan ilki (idari rejimin inşası) 1961 Anayasası’nın yürütme erkini oldukça güçsüz bir şekilde dizayn ettiği gerekçesiyle (Tanör, 1994: 56) anayasada 20.09.1971 Tarih ve 1488 sayılı Kanunla değişikliğe gidilmesi ve yürütme erkini güçlendirici birtakım düzenlemeler yapılmasıdır. İkincisi ise (siyasi rejimin inşası) yine bir anayasa değişikliği sonrası (2017 yılı) Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine geçilmesidir.

Yürütme erkini güçlendirmeye yönelik düzenlemeler arasında belki de en önemlisi yürütme erkine “Kanun Hükmünde Kararname” (KHK) çıkarma yetkisi verilmesi olmuştur. KHK müessesesi 1961 Anayasasında 1971 yılında yapılan değişiklikle anayasanın 64’üncü maddesine eklenmiştir. KHK’nın geniş kapsamlı tanım ve özellikleri şu şekilde verilebilir:

“Şartlara göre bazen Cumhurbaşkanının başkanlığında (OHAL) bazen de Başbakanın başkanlığında (olağan) toplanan Bakanlar Kurulunca, bazen yetki kanununa dayanarak (olağan) ve bazı hallerde de anayasa gereği böyle bir yetki kanununa ihtiyaç duymaksızın (OHAL), yetki kanununa dayandığı durumlarda (olağan) bu yetki kanununun amaç, kapsam, ilke, kullanma süresi ve süresi içinde birden fazla kararname çıkarılıp çıkarılamayacağını belirtilmesi gereken, normlar hiyerarşisinde kanun düzeyinde yer alan, yasama organının ve anayasa mahkemesinin denetimine tâbi olan, TBMM komisyonları ve genel kurulunda öncelikle ve ivedilikle görüşülmesi gereken, Resmî Gazetede yayımlanan, düzenleyici işlemlere verilen addır (Angın, 2019: 19).”

Anayasaya eklenen KHK maddesi ile yürütme erki zamanla birçok alanda önemli düzenlemeleri yapma yetkisini ve tekeli elde etmiştir. Çünkü çıkarılan KHK'lar usulen daha sonraki süreçte (mümkün olan en kısa sürede) meclise sunulurken (meclis tarafından aynen kabul edilebilir, değiştirilerek kabul edilebilir ya da red edilebilir) meclisin onayı alınması gerekirken, bu usul uygulanmayarak (yani meclise sunulması bekletilerek) yürütme erkinin daimî idari tasarrufları haline getirilmiştir. Bu durum kanun ile düzenlenmesi gereken personel konusunun zamanla KHK ile düzenlenmeye başlaması ve ayrıca bu KHK'ların da daha sonraki süreçte meclise de sunulmamasıyla kamu personel yönetimi alanında hukuki rejimin idari rejime dönüşmesini beraberinde getirmiştir. Diğer bir ifadeyle 1961 Anayasası ve 657 sayılı DMK ile yasa (objektif düzenleyici işlem) ile düzenleme ilkesi üzerine temellenen hukuki rejim yerini anayasada yapılan değişiklikle subjektif bireysel işlemlere ve KHK'lara bırakmıştır.

Kamu personel yönetiminde yaşanan dönüşüm bir diğer uğrak noktası ise 2017 yılı anayasa değişikliği ile gerçekleştirilen partili Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemiyle gerçekleşmiş ve idari rejim yerini siyasi rejime bırakmıştır. Bu dönüşümde idari rejimin düzenleyici işlemleri (KHK, tüzük gibi) hukuksal ve yönetsel içeriği dönüştürülerek (Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri, Cumhurbaşkanlığı kararları gibi) kamu personel yönetiminde siyasi rejim inşa edilmiştir.

3.1. Kamu Personel Yönetiminde İdari Rejim ve Uygulamaları

Türkiye'de kamu personel rejiminin yasa ile düzenlenmesi ilkesi (1971 yılında yapılan anayasa değişikliği sonrası) KHK'larla yerini idari rejime bırakırken bu durumun süreklilik kazanmasına 1980'li yıllardan itibaren tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de sosyal, siyasal, ekonomik, yönetsel ve hukuksal boyutları olan neoliberal ekonomi-politik paradigmanın çok büyük etkisi olmuştur.

Türkiye'de çıkartılan ilk KHK'lar ve daha sonra çıkarılan birçok KHK kamu personeli ve kamu personel rejimi üzerine olmuş ve KHK'lar süreç içerisinde bir tür yasama ikamesi halini almıştır. TBMM komisyonları ve Genel Kurulunda öncelikle ve ivedilikle görüşülmesi gereken KHK'lar uygulamada yıllarca kurul ve komisyonlara getirilmemiş ve dolayısıyla meclis denetiminin dışına çıkartılmıştır. Yine istisnai olarak personel rejiminin düzenlenmesi için verilen yetkiler defalarca yinelenerek adeta hukuki rejimden idari rejime geçiş yapılmıştır.

En fazla değişim-dönüşüme uğrayan kanunlardan biri olan DMK'ya genel olarak bakıldığında güvenceli istihdam anlayışı ile başlayıp 80'li yılların neoliberal politikalarıyla esnek istihdama doğru evrilen ve daha sonra Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemiyle beraber seçilmiş siyasetçilerin görev süreleriyle sınırlı bir görev süresine sahip kamu personeli anlayışına (yani siyasi bir rejime) doğru dönüşüm yaşandığını görmekteyiz. Bu dönüşüm sürecinin her bir kanadı farklı bir personel rejimine (hukuki, idari, siyasi rejim) denk gelmektedir. Burada ilk önce idari rejim takip eden başlıkta ise siyasi rejim ve uygulamaları ele alınacaktır.

Daha önce de belirtildiği gibi idari rejim, devletin-bürokrasinin yaşayan cismini oluşturan kamu personelinin ve onun tabi olduğu rejimin, yasama erki tarafından çıkarılan kanunlarla değil de yürütme erkinin çıkarmış olduğu KHK ve benzeri düzenleyici işlemlerle yeniden şekillendirilebildiği düzeni ifade etmektedir.

Türkiye’de çıkartılan KHK’ların birçoğu kamu görevlileri üzerine olmuş ve bu KHK’ların birçoğu meclise gönderilmemiş ve bunlar son tahlilde idari tasarruf olarak kalmıştır. Türkiye’de KHK çıkarılabilmesi için gerekli olan yeki kanunlarına ve çıkarılan KHK’lara bakıldığında çoğunun 657 sayılı DMK ilgili olduğu görülmektedir. Yine KHK ile yapılan-yapılmak istenen değişikliklere bakıldığında istihdam biçimlerinin (sözleşmeli, işçi, geçici istihdam gibi) yeniden şekillendirildiğini, disiplin hükümlerine yönelik düzenlemeler yapılmaya, eşit hizmete eşit ücret düzenini oluşturulmaya, kamuda performans yönetimi sistemi getirilmeye çalışıldığını görmekteyiz.

Kamu personel yönetiminde 70’li yıllarla başlayan idari rejimin kurumsallaşması ise daha çok 80’li yıllarla birlikte tüm dünyada ve Türkiye’de beliren neoliberal politikalar etkili olmuştur. Türkiye’de sadece 80’li yıllarda yüzlerce KHK çıkarıldığı düşünüldüğünde bu kurumsallaşma süreci daha net görülmektedir. İdari rejimle birlikte yaygınlaşan esnek – güvencesiz bir kamu personel sisteminin inşası aynı zamanda kapitalizmin neoliberal evresinin personel konusundaki en temel özelliklerinden birini oluşturmaktadır. 80’li yıllarda çıkartılan KHK’larda yer alan eşit işe eşit ücret, kamu personelinin performansının değerlendirilmesi, istisnai, geçici ve sözleşmeli personel uygulamasının yaygınlaştırılması gibi düzenlemeler neoliberal politikaların yansıması ve idari rejimi kurumsallaşmanın yapı taşları olarak görülebilecek uygulama ve düzenlemelerdir. Yapılan uygulama ve düzenlemeler yasa ile yapılması gerekirken yürütme erkince çıkarılan KHK’larla yapılması ve bu KHK’ların birçoğunun daha sonraki süreçte meclise sevk edilerek kanunlaştırılmaması nedeniyle personel konusunda tek söz sahibi olarak yürütme erki ön plana çıkmıştır.

3.2. Kamu Personel Yönetiminde Güncel Durum: Siyasi Rejim

Türkiye’de 16 Nisan 2017 Anayasa değişikliği yapılmış ve bu değişikliklerle Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçilmiştir. Bu sistemle beraber parlamenter sistemde yer alan iki başlı yürütme erki (Cumhurbaşkanı+Hükümet) tüm yetki ve görevleriyle Cumhurbaşkanında toplanarak tek başlı olacak şekilde yeniden yapılandırılmıştır. Değişiklik sadece yürütme erkinin görünümü ve işleyişi ile ilgili olmayıp, kamu yönetimi ve onun önemli bir unsuru olan kamu personel rejimini de önemli ölçüde etkilemiştir. Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemiyle beraber kamu personel sisteminde uzun süre uygulanagelen idari rejim yerini büyük oranda siyasi rejime bırakmıştır. Çünkü bu sistemde daha önceki parlamenter sistemden farklı olarak personel yönetimi sürecinde Cumhurbaşkanlığı asıl karar verici organ konumunda bulunmaktadır (Albayrak, 2020: 1530).¹

¹ Daha önceki sistem olan parlamenter sistemde, personel rejiminin genel işleyişi açısından Devlet Personel Başkanlığı, kadro rejimi açısından ise Maliye Bakanlığı (BÜMKO), personelin eğitim-öğretimi ve yetiştirilmesi açısından TODAİE gibi farklı kurumlar etkin iken Cumhurbaşkanlığı Hükümet sisteminde bu alanlar boş bırakılmıştır (Albayrak, 2020: 1530).

Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi genel olarak başkanlık sistemini referans almaktadır. Ancak başkanlık sisteminden ayrılan önemli noktaları da vardır ki bu nedenle literatürde “Türk Tipi Başkanlık Sistemi” ya da “Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi” gibi farklı ifadelerle telaffuz edilmektedir. Gözler (2016: 26-27)’in de belirttiği üzere Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi, başkanlık sisteminden ziyade parlamenter sistemin özelliklerini içermektedir. Örneğin “başkanlık sistemi, yasama ve yürütme organlarının birbirlerinin görevlerine son veremedikleri, parlamenter sistem ise bu organların birbirlerinin görevlerine karşılıklı olarak son verebildikleri sistemlerdir (Gözler, 2016: 26-27).” Ancak Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde, anayasada “Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Cumhurbaşkanlığı seçimleri beş yılda bir aynı günde yapılır.” hükmü bulunmaktadır (AYm77). Yine hem TBMM (üye tamsayısının beşte üç çoğunluğuyla) hem de Cumhurbaşkanı seçimlerin yenilenmesine karar verebilmektedir (AYm77). Diğer bir ifadeyle “Cumhurbaşkanı isterse kendi seçimlerini de yenilemek kaydıyla, TBMM’nin seçimlerini yenileyebilmekte, yani onun görevine son verebilmekte”, benzer şekilde “TBMM de, isterse, kendi seçimlerini de yenilemek kaydıyla, Cumhurbaşkanının seçimlerini yenileyebilmekte, yani onun görevine son verebilmektedir (Gözler, 2016: 25-26).” Başkanlık sisteminde, yasama ve yürütme erkelerinin birbirlerinden keskin bir şekilde ayrıldığı yani birbirlerine etki edemediği düşünüldüğünde Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminin başkanlık sisteminden farklılıklar arz ettiğini de söylemek mümkündür.

Anayasa değişikliği sonrası Cumhurbaşkanının görev ve yetkileri ile nitelikleri, seçimi ve diğer hususlar anayasasının 8, 101, 103, 104, 105 ve 106’ncı maddelerinde yeniden düzenlenmiştir. Ayrıca Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminin uygulamaya ilişkin hükümleri, Cumhurbaşkanlığı Kararnemeleriyle (örneğin 1, 2, 3 sayılı CBK’lar) hayata geçirilmiştir. Gerek anayasal maddelerle gerekse Cumhurbaşkanlığı Kararnemeleriyle yapılan düzenlemelerin bu çalışmanın temel konusu olan kamu personel yönetimiyle ilgili olanlarını kısaca ele alacak olursak şunları söyleyebiliriz.

Üst düzey kamu görevlilerin büyük çoğunluğu Anayasa gereği artık Cumhurbaşkanınca atanmaktadır. Örneğin Anayasaya göre Rektör ataması (AYm.130), Danıştay üyelerinin bir kısmının atanması, Devlet Denetleme Kurulunun Başkan ve üyeleri atanması (AYm.108) Cumhurbaşkanınca gerçekleşmektedir. Yine Anayasaya bağlı olarak, Üst Kademe Kamu Yöneticileri ile Kamu Kurum ve Kuruluşlarında Atama Usullerine Dair 3 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile kamu personeline yönelik birçok önemli düzenleme hayata geçirilmiştir. Kararnamenin ekinde yer alan I sayılı cetvelde yer alan kadro, pozisyon ve görevlere doğrudan Cumhurbaşkanı kararıyla, II sayılı cetvelde yer alan kadro, pozisyon ve görevlere ise Cumhurbaşkanı’nın onayı ile atama yapılacağı belirtilmiştir. Gerek I gerekse II sayılı cetvelde yer alan üst düzey kamu görevliliklerine atanacaklarda aranan en belirgin kriterler olarak: a) 657 sayılı Kanunun 48 inci maddesinde sayılan genel şartları taşımak, b) En az dört yıllık yükseköğrenim mezunu olmak, c) kamuda ya da özelde sektörde en az beş yıl çalışmış olmak gibi şartlar belirlenmiştir. İstisnai kadrolar bu şartlardan muaf tutulmuştur. Ayrıca I sayılı cetvelde yer alanların görev süresi Cumhurbaşkanının görev süresi ile sınırlandırılmıştır. Yani düzenlemeyle seçilmiş siyasilerin siyasi ömürleri ile sınırlı üst düzey kamu görevlisi kategorisi oluşturulmuştur.

Kararnamenin I ve II sayılı cetveli detaylıca incelendiğinde Türkiye’de kamu personel sisteminin ve onun öznesi olan kamu personelinin büyük bir bölümünün Cumhurbaşkanınca şekillendirildiği görülmektedir. Çünkü anayasa değişikliği sonrası kamu personeline yönelik birçok konuda işlem yapabilme yetkisi sadece Cumhurbaşkanına vermiştir ki buna “mahfuz alan” denilmektedir. Örneğin Cumhurbaşkanlığı sistemi öncesinde “Cumhurbaşkanına, sadece Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği konusunda mahfuz alan sağlanmışken Cumhurbaşkanlığı sistemiyle beraber, bakanlıklar, üst kademe kamu görevlileri, Devlet Denetleme Kurulu, MGK Genel Sekreterliği, sosyal ve ekonomik haklar ve ödevler konusunda Cumhurbaşkanına mahfuz alan sağlanarak yasama yetkisinin kapsamı daraltılmıştır (Zengin, 2019: 6-7). Görüldüğü üzere üst düzey bürokratların atanmasından yüksek yargı üyeliklerinin belirlenmesine, askeri personelin üst rütbeyle terfisinde sosyal ve ekonomik hak ve ödevlere kadar birçok yetki Cumhurbaşkanına aittir. Cumhurbaşkanı bu yetkisini (idari rejimden farklı olarak) tek başına çıkarabildiği Cumhurbaşkanlığı kararnamesi (CBK) ile kullanmaktadır. Parlamenter sisteme ait olan KHK’lar kurul tipi karar alma şeklindeki bir düzenleyici işlem iken Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri tekil düzenleyici işlemdir. KHK’lar meclis onayına sunulma şartına bağlıyken CBK’lar meclisin onayını sunulmasına gerek yoktur. Tüm bu özellikler Türkiye’de kamu personel rejiminin ana ekseninin siyasi rejim çevrimi içerisine girdiğini göstermektedir.

Siyasi rejim kamu görevlilerini siyaseten bağımsız, hukuksal güvenceye tabi, liyakatin esas olduğu bir yapıdan uzaklaştırarak, tamamen siyasal iktidara göre şekillenen bir personel rejimini öngörmektedir. Daha önce de belirtildiği üzere siyasi rejim içerisinde kamu görevlileri ile ilgili düzenlemeler kanunla değil KHK ya da başkanlık kararnameleri gibi idarenin düzenleyici işlemleriyle gerçekleştirilmektedir. Ancak bu durum Tutum (1990: 37)’un da belirttiği gibi kanun yerine idarenin düzenleyici işlemleriyle milyonlarca kamu personelini ilgilendiren konularda düzenleme yapmak kamu personeli rejiminde siyasileşmeye neden olabilecek bir gelişmedir. Diğer bir ifadeyle siyasi rejim devletin yaşayan cismi olan bürokrasinin yani kamu personelinin tarafsızlığı ilkesini ve kanunlar doğrultusunda hareket etmesi gerektiği yönündeki genel kabulü olumsuz etkileyerek kamu yönetiminde ve kamu personel rejiminde siyasileşmeyi beraberinde getirebilir.

Kamu personel yönetiminde siyasi rejim, hukuki rejimle tesis edilmeye çalışılan kamu görevlilerinin tarafsızlığı ilkesini ve liyakat ilkesini zamanla olumsuz bir şekilde etkileyebilecek bir içeriğe sahiptir. Yine siyasi rejim ile birlikte (özellikle istisnai kadroların kapsamının genişletilmesiyle birlikte) kamu personeli alımındaki olağan aşamalar aşınmakta, sınav yerine mülakat, ana istihdam biçimi olarak güvenceli istihdam yerine esnek istihdam, liyakaten atamalar yerine siyaseten atamalar ön plana çıkabilir. Bu nedenle kamu personel yönetiminde olası olumsuzlukların önüne geçebilmek için en üst düzeyden en alt düzeye kadar tüm kamu personelinin görev tanımları, işe alınmaları, görevde yükseltme kriterleri net olarak tespit edilmelidir (Yıldız, 2017: 48).

Özellikle birçok yetki ve göreve sahip üst düzey kamu görevlilerinin devletin işleyişinde hayati derecede öneme sahip olması en başta onların yetiştirilmesi, eğitimi, tecrübeleri ile atanacakları kadro-konum arasında doğrudan bir bağ kurulmasını gerektirir.

Ancak üst düzey kamu görevlileri ve istisnai kadroların kapsamının geniş tutulması daha fazla siyasileşmesine yol açacaktır. 2017 yılı anayasa değişikliği ile geçilen Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde 3 sayılı kararname ile birlikte kamu yönetiminde tüm üst düzey kamu görevlilerine ait bütün yetki Cumhurbaşkanına bırakılmıştır. Yine üst düzey kamu görevlilerine ait tüm işlemler Cumhurbaşkanı kararnamesi ile düzenlenmektedir. Ancak kapsamın bu kadar geniş tutulması ve düzenleyici işlemle her an değişiklik yapılabilmesi istikrarsızlık ortaya çıkarabilir ve ilke ve esasları belli olan, siyasal iktidarlara göre değişiklik arz etmeyen ya da şekillenmeyen, siyasetten bağımsız, kurumsallaşmış bir personel rejiminin oluşmasının önüne geçebilir.

Bu tarz olası olumsuzlukların önüne geçebilmek için Saitoğlu (2020: 123)'nin da belirttiği üzere: “üst düzey kamu yöneticilerinden siyasi nitelikte olanlarının atamalarında ve görevlerinde etkinlik ve verimliliği sağlamak için üst düzey kamu yöneticilerinin görev tanımının, atama kriterlerinin daha net bir şekilde belirlenmesi, özgeçmişleri, yabancı dil bilgileri, yöneticilik kabiliyetleri gibi şartları taşıyıp taşımadığı belirlenmesi, üst düzey kadroya atama öncesi belli bir eğitimden geçmiş olması veya yeterliliğini kanıtlayabileceği bir alan (kurum, heyet gibi) oluşturulması” ve ayrıca atanacağı görev ile almış olduğu eğitim ve tecrübesinin uyşur nitelikte olması gibi daha somut şartlar belirlenmelidir. Bu belirlenim personel rejiminde olası olası bir olumsuzluğun (örneğin aşırı siyasallaşma, kamu personelinin tarafsızlığını yitirmesi vb.) önüne geçeceği gibi hangi iktidar ya da yönetim şekli (başkanlık, yarı başkanlık, parlamenter) olursa olsun kamu yönetiminde etkinliğin, verimliliğin, başarının da temin edilmesinde oldukça önemli katkı sağlayacaktır. Ayrıca kamuda liyakat ilkesinin işlediği inancı pekişerek vatandaşların kamu personeline, kamu yöneticilerine ve siyasal iktidarlara olan güvenini arttıracaktır.

SONUÇ

Türkiye’de kamu personelinin statü hukuku (hukuki rejim) çerçevesinde şekillendirilmesi 1960’lı yıllarda 1961 Anayasası ve yine 1965 yılında çıkarılan 657 sayılı DMK ile gerçekleştirilmiştir. Bu şekilde kamu personelinin daha güvenceli, siyasal baskılardan uzak, tarafsızlığı temin edilmeye çalışılmıştır. Ancak 1970’li yıllardan itibaren yürütme erkini güçlendirme eğiliminin bir parçası olarak KHK’ların hukuksal ve yönetsel hayatımıza dahil oluşuyla birlikte statü hukukunun temel ilke ve esasları aşınmaya uğramaya başlamıştır. Bu aşınımın bir süreklilik hali alarak kurumsallaşması ise daha çok kapitalizmin 1980’li yıllardan itibaren eş anlolu olarak Türkiye’de ve tüm dünyada neoliberal evreye evrilmesi ile gerçekleşmiştir. Kamu personelinin güvencesizleştirilmesi, istisnai memuriyet kapsamının genişletilmesi, asli istihdam biçimi olan memuriyet yerine sözleşmeli personel, geçici personel gibi istihdam biçimlerinin yaygınlaştırılması, kamu personeline yönelik işlemlerin kamun yerine KHK gibi idarenin düzenleyici işlemleriyle tesis edilmeye başlanması ve bunun zamanla meclis denetiminin dışında bırakılması gibi uygulamalar kamu personel yönetiminde hukuki rejimden idari rejime geçişin temellerini oluşturmuştur.

Kamu personel yönetimindeki bir diğer dönüşüm halkası ise Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi ile gerçekleşmiştir. Bu sistemde yürütme erkinin tek başına üstlenen Cumhurbaşkanı parlamenter sistemden farklı olarak sadece idari bir kimliği bulunmamakta ayrıca siyasi bir kimliği bulunmaktadır. Bu sistem içerisinde kamu yönetiminde önemli yetki ve görevlerin tepe noktasında olan üst düzey kamu görevlilerine ait tüm yetki Cumhurbaşkanına ait olup, Cumhurbaşkanı bu yetkisini kararnameleri aracılığıyla kullanmaktadır.

Kamu yönetimi ve dolayısıyla onun en önemli unsurlarından olan kamu personeline yönelik oluşturulan hukuki rejimin zamanla aşınma uğraması birtakım sorunları da beraberinde getirebilir. Örneğin idarenin ve siyasetin iç içe geçerek bürokratik oligarşinin belirmesi, kamu personelinin tarafsızlığını yitirmesi, kamu yönetiminde aşırı siyasallaşmanın baş göstermesi, liyakat ve kariyer ilkelerinin aşınması gibi problemler bunlardan bazılarıdır. Bu nedenle gerçekleştirilecek atamalarda etkinlik ve verimliliği sağlamak, liyakat ve kariyer ilkelerinde taviz vermemek, kamu personelinin tarafsızlığını sağlamak adına atama kriterleri daha belirgin hale getirilmeli, atamaların siyasi kadrolar ve idari kadrolar şeklinde bir ayrıma gidilmeli, özellikle tecrübeli ve eğitimli olunan alanlara atamalar gerçekleştirilmelidir.

KAYNAKÇA

- Albayrak, S. (2020). Türkiye’de Kamu Personel Yönetiminin Yeni Kurumsal Yapısı. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 75(4), 1517 - 1549. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1359103>, E.T: 18.12.2021.
- Angın, C. (2019). Türkiye’de krizler, Kanun Hükmünde Kararnameler ve Devletin Değişim-Dönüşümü. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Aslan, O. E. (2006). Kamu Personel Rejiminin Anayasal İlkeleri, Tarihi ve Toplumsal Temelleri. Ankara: TODAİE.
- Aslan, O. E. (2012). Devlet Bürokrasisi ve Kamu Personel Rejimi. Ankara: İmge Kitabevi.
- Ayman Güler, B. (2005). Kamu Personeli: Sistem ve Yönetim. Ankara: İmge Kitabevi.
- Bucaktepe, A. (2014). Devlet Memurluğu ve Memurların Değerlendirilmesi Üzerine Düşünceler. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 18(3), 459 - 490. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/789130>, E.T: 01.11.2021.
- Çapar, S. (2010). Almanya’da Kamu Personel Sistemi. Türk İdare Dergisi, 47-63. <http://www.tid.gov.tr/Makaleler/466selimcapar.pdf>, E.T: 20.10.2021.
- Fulbrook, M. (2018). Almanya’nın Kısa Tarihi. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Gözler, K. (2016). Elveda Kuvvetler Ayrılığı, Elveda Anayasa 10 Aralık 2016 Tarihli Anayasa Değişikliği Teklifi Hakkında Bir Eleştiri. Ankara Barosu Dergisi(4), 25-36. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/398630>, E.T: 11.11.2021.
- Gözler, K. (2020). İdare Hukukuna Giriş. Bursa: Ekin Kitabevi.
- Hawes, J. (2019). Kısa Almanya Tarihi. İstanbul: Say yayınları.

- Kayar, N. (2020). Kamu Personel Yönetimi. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Saitoğlu, F. (2020). Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi bağlamında kamu personel rejiminin dönüşümü ve Cumhurbaşkanlığı İnsan Kaynakları Ofisi. Hatay: Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Seymen Çakar, A. (2020). Kamu Personel Hukuku. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Tanör, B. (1994). İki Anayasa 1961-1982. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Tutum, C. (1990). Kamu Personel Sorunu. Amme İdaresi Dergisi(23/3), 31-45.
- Yeşilçayır, C. (2017). Carl Schmitt'in Liberalizm Eleştirisi. Mavi Atlas, 5(1), 22-43. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/291592>, E.T: 22.11.2021.
- Yıldız, G. (2017). Gelişimi Üzerinden İşlevsel Bir Kamu Personel Rejimi. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 2(4), 31 - 52. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/407834>, E.T: 15.11.2021.
- Zengin, O. (2019). Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi ve İdari Yapıya Etkisi. Emek Araştırma Dergisi, 10(15), 1-24.

ASEAD 8. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU
EJSER 8th INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON SOCIAL SCIENCES
20-22 Kasım / November 2021 Hamburg – ALMANYA/GERMANY

DİJİTAL OYUNLARIN TERAPATİK REKREASYON BAĞLAMINDA
KULLANILABİLİRLİĞİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Arş. Gör. Özlem GÜNCAN
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu
Burdur, Türkiye
ORCID No: 0000-0002-8974-9100
guncanozlem@hotmail.com

ÖZET

Özel gereksinimli bireylerin tedavi ve rehabilitasyon süreçlerinin desteklenmesinde terapatik rekreasyon aktivitesi olarak dijital oyunlardan faydalanılıp faydalanılamayacağı sorusuna yanıt aramak bu çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Bu amaçla, çalışmada, dijital oyunların terapatik rekreasyon bağlamında bir değerlendirmesi yapılmış ve bu değerlendirme, kavramsal bakış açısı benimsenerek gerçekleştirilmiştir. Çalışma, “terapatik rekreasyon”, “sanal gerçeklik terapisi”, “oyun terapisi” ve “dijital oyun” kavramları çerçevesinde yürütülmüştür. Araştırma verilerinin toplanmasında kaynak tarama metoduna başvurulmuş ve araştırmanın yürütülmesi için gerekli olan veriler, ilgili alanyazının taranması yoluyla elde edilmiştir. Elde edilen veriler, kavramsal açıdan değerlendirilmiştir. Değerlendirmeler, sanal gerçeklik terapisi ve oyun terapisi kavramlarına dayalı olarak dijital oyunların terapatik rekreasyon açısından incelenmesi şeklinde yapılmıştır. Değerlendirmelerin sonunda, özel gereksinimli bireylerin tedavi ve rehabilitasyon süreçlerini hızlandırmak ve bu bireyleri sağlıklarına kavuşturmak için yapılan terapatik rekreasyon uygulamaları kapsamında dijital oyunlardan faydalanılabileceği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Terapatik Rekreasyon, Sanal Gerçeklik Terapisi, Oyun Terapisi, Dijital Oyun.

AN EVALUATION ON USABILITY OF DIGITAL GAMES IN THE CONTEXT OF THERAPEUTIC RECREATION

Res. Assist. Ozlem GUNCAN

ABSTRACT

The purpose of this study is to seek an answer to the question of whether digital games can be used as a therapeutic recreational activity to support the treatment and rehabilitation processes of individuals with special needs. For this purpose, in the study, an evaluation of digital games in the context of therapeutic recreation has been made and this evaluation has been carried out by adopting a conceptual perspective. The study has been carried out within the framework of the concepts of “therapeutic recreation”, “virtual reality therapy”, “play therapy” and “digital game”. In the collection of research data, the literature review method has been used and the necessary data for the conduct of the research have been obtained by reviewing the relevant literature. The data obtained by reviewing the literature have been evaluated conceptually. The evaluation has been made by examining digital games in terms of therapeutic recreation based on the concepts of virtual reality therapy and play therapy. At the end of the evaluation, it has been concluded that digital games can be benefited from within the scope of therapeutic recreation applications made to accelerate the treatment and rehabilitation processes of individuals with special needs and to restore these individuals to their health.

Keywords: Therapeutic Recreation, Virtual Reality Therapy, Play Therapy, Digital Game.

GİRİŞ

Terapatik rekreasyonun amacı, hastalık, yaşlanma ve kronik sakatlık gibi rahatsızlığı olan bireylerin tedavi ve rehabilitasyon süreçlerini destekleyerek, bu bireylerin sağlıklarına kavuşmalarına yardımcı olmaktır (Dattilo vd., 1998: 260). Bu amaç doğrultusunda yararlanılan terapatik rekreasyon hizmetlerinin en temel özelliğini, özel gereksinimli bireylerin tedavi edilerek yaşam kalitelerinin artırılması ve fiziksel, zihinsel ve ruhsal gelişimlerine pozitif katkı sağlanması oluşturmaktadır (Greer ve Vin-Raviv, 2019: 287). Bu özelliklerinden faydalanmak ve sağlık problemi olan bireylerin tedavi ve rehabilitasyon süreçlerini hızlandırmak için başvurulan terapatik rekreasyon hizmetlerinin birtakım türlerinin olduğu görülmektedir. Terapatik rekreasyon türleri arasında yer alan “sanal gerçeklik terapisi” ile “oyun terapisi” bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Sanal gerçeklik terapisi, sağlık sorunu olan bireylerin sanal ortamda egzersiz yaparak eğlenmelerini ve bu yolla tedavi süreçlerinin hızlanmalarını sağlayan terapatik rekreasyon türünü oluştururken (Merians vd., 2002: 901); oyun terapisi de özel gereksinimli bireylere tedavi süreçlerinde oyun aktivitelerine dayalı bir rehabilitasyon hizmeti sunmaktadır (Teber, 2015: 2). Diğer yandan, dijital oyun bu iki terapi türünün konusunu oluşturan sanal gerçeklik ve oyun davranışına özgü özellikleri kendi bünyesinde birleştirmektedir (Akkaş, 2020: 13).

Bu özelliğinden dolayı dijital oyunun, sağlık problemi olan bireylerin tedavi ve rehabilitasyon süreçlerinin desteklenmesinde başvurulabilecek bir terapatik rekreasyon aktivitesi olduğu düşünülmektedir. Ancak ilgili alanyazın incelendiğinde, sanal gerçeklik terapisi ve oyun terapisini terapatik rekreasyon bağlamında ele alıp inceleyen (Hoffman, 2004: 58; Romano, 2005: 580; Levac ve Galvin, 2013: 795; Metin Ökmen vd., 2013: 70; Aran vd., 2014: 159; Dilek vd., 2017: 100; Ferguson vd., 2020: 809; Güncan, 2021a: 780) çalışmaların yapılmış olmasına rağmen, dijital oyunları terapatik rekreasyon bağlamında değerlendiren bir çalışmanın henüz alanyazına yansımadağı dikkat çekmektedir. Dolayısıyla, bu çalışma, alanyazında tespit edilen bu boşluğu doldurmak amacıyla hazırlanmış ve çalışmada, sağlık problemi olan bireylerin tedavi ve rehabilitasyon süreçlerinin desteklenmesinde terapatik rekreasyon aktivitesi olarak dijital oyunlardan faydalanıp faydalanılamayacağı konusu irdelenmiştir. Bu bağlamda, terapatik rekreasyon, sanal gerçeklik terapisi ve oyun terapisi konuları kavramsal açıdan değerlendirmeye alınmış ve yapılan değerlendirmeler sonucunda, dijital oyunların terapatik rekreasyon aracı olarak kullanımına ilişkin birtakım çıkarımlarda bulunulmuştur.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Terapatik Rekreasyon

Rekreasyon alanyazınında, rekreasyon türleri arasında “terapatik rekreasyondan” bahsedildiği (Göker, 2014: 184-198) ve bu rekreasyon türünün aynı zamanda “rekreasyon terapisi” olarak da isimlendirildiği görülmektedir (Allsop, 2012: 16; Tütüncü, 2012: 250; Greer ve Vin-Raviv, 2019: 287; Geldi, 2020: 225). Terapatik rekreasyonun amacı, Amerikan Terapatik Rekreasyon Derneği (ATRA) tarafından, “*hastalık, yaralanma veya kronik sakatlıkla ilişkili fiziksel, sosyal, bilişsel ve duygusal durumları tedavi etmek*” olarak belirtilmiştir (Dattilo vd., 1998: 260). Ulusal Terapatik Rekreasyon Derneği (NTRS) de terapatik rekreasyonu, “*engelli, hasta ve ileri yaş grubu insanların yaşam kalitesini artırmak, eğlenmek, sağlık fonksiyon yeteneklerini artırmak ve daha bağımsız yaşamalarını sağlamak amacıyla yardımcı tedavi, eğitim ve eğlence-oyun programlarının kullanılması*” olarak tanımlamıştır (Karaküçük, 2012: 22-23). Davis ve Dunton (1936) ise terapatik rekreasyonun, “*motor, duygusal ve zihinsel tedavi için başvuru olan özgür, gönüllü ve anlamlılık içeren eğlenceli sürdürülebilir ve duygusal besleyiciliği olan aktivitelerin uygulanması*” olduğunu belirtmiştir (Uzun Dönmez, 2019: 38). Bu bağlamda, terapatik rekreasyonun, engeli, sağlık sorunu ve özel gereksinimi olan bireylerin, rehabilitasyon süreçlerinde aldığı rekreasyon hizmetlerini ifade ettiği (Göker, 2014: 191) görülmektedir. Buradan da terapatik rekreasyonun temel olarak, hastalık veya yetersizlik durumunda olan bireylere, boş zamanlarında tedaviye destek amaçlı uygulanan rekreasyon hizmetlerinden oluştuğu (Tütüncü, 2012: 250) anlaşılmaktadır.

Terapatik rekreasyonun tanımına ilişkin yapılan açıklamalardan, bu rekreasyon türünün tedavi, terapi, boş zaman ve rekreasyon kavramlarını belirli bir çatı altında topladığı ve özel gereksinimli bireylere, tedavi süreçlerini destekleyerek bağımsız bir yaşam şekli oluşturmaya odaklandığı anlaşılmaktadır (Hutchinson vd., 2008: 17).

Bu yönüyle terapatik rekreasyon, yaygın olarak kullanılan tedavi uygulamalarından, bağımsız rekreasyon faaliyetlerine kadar pek çok değişik hizmetler ağını oluşturmaktadır (Zabriskie vd., 2005: 177). Buna göre, terapatik rekreasyonun en temel özelliğini, bireylerin yaşam kalitesini artırmak oluşturmaktadır. Bu bağlamda, terapatik rekreasyon, özel gereksinimi ve sağlık sorunu olan bireylerin hem fiziksel hem zihinsel hem de ruhsal gelişimlerine pozitif yönde katkı sağlamayı ve onların özgüvenlerini geliştirmeyi amaçlamaktadır (Greer ve Vin-Raviv, 2019: 287). Terapatik rekreasyon ayrıca, kaliteli bir şekilde yaşanacak olan boş zaman deneyimlerinin, amaca yönelik ve dikkatli bir şekilde kolaylaştırılmasını ve terapatik rekreasyon hizmetlerinden faydalanan bireylerin hem kişisel hem de çevresel güçlerinin geliştirilmesini amaçlamaktadır (Anderson ve Heyne, 2012: 122). Örneğin, terapatik rekreasyon, bireylerin problem çözme, girişkenlik eğitimi, bilişsel yeniden yapılandırma ve stres gibi baş etme becerilerinin geliştirilmesini kapsamaktadır (Hood ve Carruthers, 2002: 145).

Sanal Gerçeklik Terapisi

Sanal gerçeklik kavramına anlamını veren “sanal” sözcüğü, İngilizce’de “virtual” olarak kullanılmakta ve bilgisayar yazılımları kullanılarak varmış gibi gösterilen uygulamaları ifade etmektedir (OLD, 2021). Türkçe Sözlükte ise sanal sözcüğü, “*gerçekte yeri olmayıp zihinde tasarlanan*” olarak tanımlanmaktadır (TDK, 2021). Buradan, sanal kavramının, gerçek dünyada var olmamasına rağmen, insanların, zihin dünyalarında varmış gibi algılayıp hissettikleri olguları belirtmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır (Güncan, 2021b: 173). Sanal kelimesinin “gerçeklik” sözcüğünü niteleyerek oluşturduğu yeni kavramın ise “sanal gerçeklik” olduğu ve bu kavram için de alanyazında birtakım tanımlamaların olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, Stone (1991) sanal gerçekliğin, insan ile makine arasındaki iletişimi artırmak için geliştirilen ve insan duygularına hitap eden çoklu bir ortam olduğunu ifade etmiş; Oppenheim (1993) da insan-makine etkileşimini, görsel ve işitsel iletişimle yetinmeyip, hissetme yoluyla da artırmaya çalışan bir teknolojinin deneyimlenmesi olduğunu belirtmiştir (Kurbanoglu, 1996: 22). Guttentag sanal gerçekliği, katılımcının beş duyusunun bir veya daha fazlasının gerçek zamanlı simülasyonu ile sonuçlanabilecek bilgisayar tarafından oluşturulan üç boyutlu bir ortam şeklinde tanımlamış (Guttentag, 2010: 638); Walser ise yeni ortaya çıkan ve insanlar ile bilgisayarlar arasındaki ilişkiyi yeniden tanımlayan bir paradigma olarak nitelendirmiştir. Buna göre, sanal gerçeklik insanlara, üç boyutlu dünyalarda yaratılan gerçeküstü deneyimler yaşatmakta ve onları, bu dünyalardaki görüntülerin gerçekliğine inandırmaktadır (Williams ve Hobson, 1995: 423).

Alanyazında sanal gerçeklikten, motor eğitimin farklı yöntemlerinin, farklı geri bildirim yollarının ve eğitim seanslarının sıklığının sağlık sorunu olan bireylerin motor performanslarına etkisini ölçmek için yararlanılabildiği belirtilmektedir. Ayrıca son yıllarda sanal gerçeklik uygulamalarını konu alan çalışmalarda, sanal gerçeklik uygulamalarının hastaların tedavi süreçleri ve rehabilitasyonlarında önemli bir rol oynadığının da altı çizilmektedir (Aran vd., 2014: 160). Bu bağlamda, sanal gerçeklik uygulamalarının rehabilitasyonda kullanımı ile ilgili alanyazında “sanal gerçeklik terapisi” kavramı ile karşılaşılmaktadır.

Sanal gerçeklik terapisinin, hastaların sanal ortamda koşullar ve nesnelere oluşturmasına olanak tanıyan, eğlenerek egzersiz yapmalarını sağlayan ve daha kalıcı sonuçlar alınmasına katkı sağlayan bir rehabilitasyon tekniği olduğundan bahsedilmektedir (Merians vd., 2002: 901). Buna göre, sanal gerçeklik terapisi, hastaların tamamen kontrol edilebilir ortamlarda uyarılara maruz kaldığı sanal gerçeklik teknolojisinin ortaya çıkardığı en etkili uygulamalardan birini oluşturmaktadır (Romano, 2005: 580). Sanal gerçeklik terapisi bireylere, motor öğrenmede bireysel egzersizler için doğala yakın ortamlarda kullanılabilen, olumlu görsel ve duyuşsal geri bildirim yoluyla uygulanabilen bir egzersiz ortamı sağlamaktadır. Ayrıca gerçek dünyadaki hareket derecesi ile ekranda gözlenen hareket derecesi arasında üç boyutlu bir uyumluluk da sağlamaktadır (Sveistrup vd., 2004: 4856; Metin Ökmen vd., 2013: 71). Bu noktada, sanal gerçeklik uygulamalarının donanım ve yazılıma dayanmasına rağmen, tüm rehabilitasyon durumlarında kullanımlarının, terapistlerin müdahalelerinin hastaya uygunluğuna, tedavi parametrelerinin uygulanmasına ve uygulamanın farklı seviyelerinde ilerleme yapılmasına ilişkin kararlar vermeyi gerektirdiğinden bahsedilmektedir (Levac ve Galvin, 2013: 796). Bununla birlikte, sanal gerçeklik terapisinin, çeşitli terapatik uygulamalarda başarılı olduğu görülmektedir. Örneğin, sanal gerçeklik terapisi, edinilmiş beyin hasarı ve nörolojik bozuklukları olan kişilerin bilişsel rehabilitasyonunda, onarıcı ve fonksiyonel rehabilitasyon görevlerinde kullanılmaktadır. Ayrıca kullanıcıların bilişsel haritalama yeteneklerini test etmek, işlevsel yeteneklerini geliştirmek, duyuşsal, motor, bilişsel ve üst düzey bilişsel işlevlerini iyileştirmek amacıyla da kullanılmaktadır (Romano, 2005: 580). Diğer yandan, fobik hastaların örümcek, yükseklik, uçma veya topluluk önünde konuşma korkularının üstesinden gelmelerine yardımcı olmada ve travma sonrası stres bozukluğu yaşayanları tedavi etmede de sanal gerçeklik terapisinden faydalanılmaktadır (Hoffman, 2004: 60). Dolayısıyla, buradan, sanal gerçeklik uygulamalarının terapi ve rehabilitasyon alanında uygulama imkanı bulduğu ve bu uygulamanın, sanal gerçeklik terapisi kavramında karşılık bulduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, sanal gerçeklik terapisinin çeşitli hastalıkların tedavisine yardımcı olmada kullanıldığı bilgisine ulaşılmaktadır.

Oyun Terapisi

Oyun, insan hayatı için oldukça önemli bir olay olarak görülmüş (Meeras, 2010: 7; Pellis vd., 2014: 73) ve alanyazında, bugüne kadar oyunu inceleyen pek çok çalışma yapılmıştır (Henricks, 2008: 158; Burghardt, 2010: 338). Buna bağlı olarak, oyun konusunu farklı şekillerde ifade eden pek çok görüş ortaya atılmıştır (Henricks, 2020: 117). Örneğin, Caillois (1958) oyunu, *“serbestçe kabul edilmiş olmasına rağmen bağlayıcı kuralları olan, belirli bir alan ve zaman içerisinde sürdürülen, hem gerilim hem de eğlence unsurlarını içeren ve gönüllü faaliyetlerden meydana gelen bir aktivite”* olarak görmüştür (Kırman, 2019: 9). Diğer yandan, Huizinga oyunu, isteyerek yapılan, kurallı bir şekilde, belirli bir zamanda ve belirli mekanda gerçekleştirilen aktiviteler olarak tanımlarken; Piaget (1962) da kendiliğinden meydana gelen, zevk almak için gerçekleştirilen, herhangi bir düzenleme içermeyen ve oynayanın eğlenceli vakit geçirmesini sağlayan bir davranış olarak nitelendirmiştir (Ardahan, 2018. 38). Buradan, oyunun, oynayan kişiye mutluluk getiren ve eğlendirici özelliği olan bir aktivite olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca oyunun, özgür bir katılım gerektirdiği ve bağlayıcı kurallarının olduğu da görülmektedir.

Oyunun iyileştirici gücü (Homeyer ve Morrison, 2008: 2012) ile alakalı olarak alanyazında “oyun terapisi” kavramının kullanıldığı görülmekte, ancak oyun terapisinin çocukların tedavisinde kullanıldığı gözlenmektedir. Oyunun çocuk üzerindeki terapatik gücü ilk olarak 1900’lerde keşfedilmiştir (Teber, 2015: 3). Oyunun, tedavi etmek amacıyla psikoterapide kullanılmaya başlaması ise çocuk psikoterapisinin başlangıcı ile eş zamanlı olmuştur (Çelik, 2017: 18). Oyun terapisini uygulayan ilk kişi Hugg-Hellmuth olmuş, Anna Freud ve Melanie Klein ise oyunu çocukların analizinde bir araç olarak kullanarak oyun terapisini geliştirmişlerdir (Küçük Şahin, 2018: 16). Oyun terapisi, Oyun Terapileri Derneği tarafından, *“eğitim almış oyun terapistleri tarafından teorik bir modeli sistematik bir şekilde kullanarak kişiler arası bir süreç kurmalarını sağlamak, danışanların psiko-sosyal güçlüklerle karşılaşmalarını önlemelerine ya da çözmelerine veya ideal bir büyüme ve gelişmelerine yardımcı olmak için oyunun terapatik gücünden yararlanması”* olarak tanımlanmıştır (Zorlu, 2016: 16; Çelik, 2017: 18; Bekeç, 2018: 16; Saltık, 2018: 21). Başka bir tanımda oyun terapisi, *“geniş bir alanda çocuğun doğal eğilimi kullanılarak, çocuğun kendisini duygusal olarak güvenli hissedeceği terapatik çevrede iletişim, ilişki kurma, kendini ifade etme ve problem çözmeye cesaretlendirilmesi”* olarak nitelendirilmiştir (VanFleet ve Faa-Thompson, 2010: 11). Landreth (2002) ise oyun terapisinin, *“bir çocuk ile en uygun büyüme ve gelişim amacıyla çocuğa seçili oyun materyalleri sunulan, çocuğun doğal iletişim aracı olan oyun yoluyla kendini (duygular, düşünceler, yaşantılar ve davranışlar) ifade etmesi ve keşfetmesi için güvenli bir ilişkinin gelişimini kolaylaştıran ve oyun terapisi işleyişi konusunda eğitim almış bir terapist arasındaki kişiler arası ilişki”* olduğunu ileri sürmüştür (Candan, 2017: 13; Küçük Şahin, 2018: 16). Bu tanımlardan, oyun terapisinin çocuklara birtakım yararlar sağladığı anlaşılmaktadır. Buna göre, oyun terapisi, çocukların duygu ve düşüncelerini ifade etmelerinde, çevrelerindeki diğer kişi ve nesnelere olan ilişkilerini keşfetmelerinde, yaşadıkları deneyimleri anlamlandırma ve karşılaştıkları sorunlarla baş edebilmelerinde onlara yardımcı olma olanağı sağlamaktadır. Ayrıca çocuklar, oyun terapisi ile kendilerine saygı duymayı, belirli bir sorumluluk almayı, karşılaştıkları problemleri çözebilmeyi, kendi kendilerini kontrol edebilmeyi ve seçim yapmayı öğrenmektedirler (Bratton vd., 2008. 577). Diğer yandan, oyun terapisi çocukların genel davranış problemlerini içselleştirmelerinde, benlik kavramı, öz yeterlik depresyonu, anksiyete ve tedaviye uyum süreci gibi konularda çocuklar üzerinde olumlu bir etki yaratmaktadır (Barzegary ve Zamini, 2011: 2216). Bu yolla çocuklar, yaşadıkları hayal kırıklıklarını, sahip oldukları güvensizlik duygularını, saldırganlık eğilimlerini, korku, kafa karışıklığı ve şaşkınlık gibi olumsuz duygularını dışarı atmakta (VanFleet ve Faa-Thompson, 2010: 4) ve bu duygularıyla yüzleşerek onları denetlemeyi öğrenmektedirler. Böylece çocuklar, duygusal açıdan rahatlamakta, kendi kararlarını verebilmekte ve psikolojik açıdan olgunlaşmaktadırlar (Teber, 2015: 4; Axline, 2019: 27-28).

Oyun terapisi ile ilgili olarak buraya kadar verilen tanımlamalar ve yapılan açıklamalar incelendiğinde, oyun terapisinin çocukların tedavi edilme sürecinde kullanılan oyun aktivitelerini ifade eden bir terapi türü olduğu anlaşılmaktadır. Oysaki oyunun, çocukluk çağlarında yaşanan en önemli olay olmasına (Teber, 2015: 2) ve çocukların günlük yaşamlarının vazgeçilmez bir parçasını oluşturmasına (Nwokah vd., 2013: 187) rağmen, yalnızca çocukların gerçekleştirdikleri bir aktivite olmadığı ve yetişkinler için de söz konusu olduğu bilinmektedir. Ancak burada belirtmek gerekir ki, oyun yetişkinler ve çocuklar açısından farklı anlamlar taşımaktadır. Bu bağlamda oyun, çocukların çeşitli gelişimsel işlevlerine hizmet etmekte (Gray, 2011: 458) ve çocuklar için yetişkinlik hayatının şekillenmesi açısından önem taşımakta iken (Adler, 2010: 87), yetişkinler için rekreatif etkinlik değeri taşımaktadır (Karaküçük, 2005: 251). Buna göre, oyun, çocukluk çağlarında çocuğun dünyayı tanınması, anlaması ve bu dünyaya uyum sağlayabilmesi için eğitici bir rol üstlenirken (Fanuscu, 1994: 251), çocuk büyüyüp yetişkinlik yaşamına geçtiğinde oyunun onun hayatındaki fonksiyonu değişmekte ve oyun, onun için bir rekreasyon aktivitesi olarak değer kazanmaktadır (Çakır, 2017: 36). Dolayısıyla, oyun terapisinin yalnızca çocukları iyileştirmede başvurulan bir terapi tekniği olmasının yanı sıra yetişkinler için de aynı amaçla kullanılabilmesi ve yetişkinleri de sağlıklarına kavuşturmada destekleyici bir terapatik rekreasyon türü olarak kabul edilebileceği düşünülmektedir. Bu sebeple, bu çalışmada, oyun konusu çocuk ve yetişkin ayırt etmeksizin ele alınmakta ve oyun terapisi, hem çocukların hem de yetişkinlerin tedavi sürecini destekleyici bir rekreasyon türü olarak kabul edilmektedir.

Dijital Oyun

Dijital oyunların kökeni 1950'lere kadar dayanmasına karşın, bu oyunların bir eğlence türü olarak gelişmeye başlaması 1970'ler ile 1980'leri bulmuştur (Craeford ve Rutter, 2007: 2). Dijital oyun kavramı, bu yıllardan itibaren "bilgisayar oyunları", "video oyunları" ve "elektronik oyunlar" şeklinde tanımlara girmiş (Özhan, 2011: 22), taşınabilir cihazlarda oynanan "mobil oyunlar" da dijital oyun olarak değerlendirilmiştir (Pala ve Erdem, 2011: 54). 2000'li yıllar itibarıyla "dijital oyun" kavramının kendisi de alanyazında kullanılmaya başlamış ve bu kavram, arcade oyunları, bilgisayar oyunları, konsol oyunları ve mobil oyunlar gibi tüm elektronik tabanlı oyunları kapsayacak şekilde kullanılmaya başlamıştır (Özhan, 2011: 22). Bu kavram için tanımlama çalışmaları da yapılmıştır. Örneğin, Türkiye Dijital Oyunlar Federasyonu (TÜDOF) dijital oyunu, "*oyuncunun elektronik bir sistem veya bilgisayarla kurduğu etkileşim neticesinde oluşan sonucun, ekran veya benzeri bir görüntü sistemi aracılığı ile gösterilmesi*" olarak tanımlamıştır (Sivri, 2013: 2). Diğer yandan, dijital oyunun, oyuncunun oyunun içine daldırıldığı ve amaçlı eylemlerde bulunabilmesine olanak sağlayan uzay ortamı olduğu da belirtilmektedir. Buna göre, oyuncu, kendisini temsil eden bir avatar aracılığıyla oyun uzayında ilerlemektedir. Oyuncu tarafından yönlendirilen avatarın, sanal uzayla nasıl etkileşime gireceğine (oyun uzayı içinde nereye yöneleceği, nasıl ve hangi yoldan ilerleyeceği, hangi hareketleri yapacağı vb.) karar verebilmesi için oyuncunun, ekranda görünen çeşitli nesne, mekan, yazı ve ikonları okuyarak tasarımcı tarafından oyuna yerleştirilmiş kodları sürekli olarak anlaması ve anlamladırması gerekmektedir. Elbette oyuncunun vereceği kararlar ile avatarın eylemlerini belirleyen unsur yalnızca dijital dünyadaki uzay ortamı ve oyun mekanları değildir.

Aynı zamanda oyunun öyküsü ve öyküdeki temel dramatik çatışma unsurları ile arayüzü oluşturan görsel ve yazılı işaretler ile sesler de oyuncunun amaçlı eylemlerinin belirleyicisi olmaktadır. Dijital oyunu oluşturan tüm görsel ve işitsel unsurlar, etkileşimli arayüzün altında sürekli işleyen kodlardan oluşan bir bütünü meydana getirmekte, bu kodlar ile oyuncu arasında karşılıklı bir ilişki inşa etmektedir (Baydaş Sayılğan ve Sayılğan, 2013: 96).

Dijital oyunlar yaygınlaşırken oyun kültürü de farklı bir niteliğe bürünmüş ve geleneksel oyunlar aynı adla dijital ortama aktarılmıştır. Böylece, genç kuşakların, evlerinde kişisel bilgisayarları ile bu oyunları oynayabilme imkanı ortaya çıkmıştır (Erdem, 2021: 32). Bu durum, oyun oynama ediminin sanal ortamlara taşındığını ve bu ortamlarda oynanan dijital oyunların, sanallığın bir parçası olan diğer tüm olgular gibi gerçeklerinin birer temsilini oluşturduğunu göstermektedir (Sezgin, 2019: 41). Dijital oyunlar, aynı anda bir oyun ile interaktif birer yazılım, görsel işitsel bir temsil aracı, çeşitli derecelerde anlatı içeren kurmaca yapıt ve sosyal etkileşim ortamı içermektedir (Öztekin ve Öztekin, 2020: 536). Dijital oyunlar, oyuncunun istediği zamanda istediği kadar oyun oynayabilmesine imkan tanımakta, bu bağlamda zaman ve mekan engelinden bağımsız bir özellik taşımaktadır. Diğer yandan, geleneksel oyunlarda oyuncuların yüz yüze ve aynı fiziksel mekanda oyuna katılma zorunluluğuna karşın, dijital oyunlarda bir bilgisayar ve internet bağlantısının varlığı oyuncunun oyuna katılması ve dünyanın her yerinden insanlarla oyun oynaması için yeterli olmaktadır (Erdem, 2021: 32). Buna göre, dijital oyunlar, yeni iletişim ortamının dijitallik, etkileşimlilik, sanallık ve değişkenlik özelliklerini taşımakta ve bu özellikleri oyun oynama davranışına dahil etmektedir (Akkaş, 2020: 13). Ayrıca çeşitli teknolojilerle programlanabilmekte, oyunculara görsel bir ortam sağlamakta (Kocakoyun Aydoğan ve Güney, 2019: 254) ve birçok elektronik platformda oynanabilmektedir (Ardıç, 2019: 59). Buradan, dijital oyunun, elektronik bir sistem veya bilgisayar ortamı gerektirdiği, bu sistemlerde yaratılan kodlar aracılığıyla oluşturulduğu, bu ortamlarda kurulan etkileşimler neticesinde gerçekleştirildiği ve bir ekran aracılığıyla gösterime sunulduğu anlaşılmaktadır.

2. TASARIM VE YÖNTEM

Araştırmada, “*özel gereksinimli bireylerin tedavi süreçlerinin desteklenmesinde, terapatik rekreasyon aktivitesi olarak dijital oyunlardan faydalanılabilir mi?*” sorusu ortaya atılmıştır. Bu soruya yanıt aramak araştırmanın amacı olarak benimsenmiş ve çalışma, bu amaç çerçevesinde yürütülmüştür. Bu amaç doğrultusunda, dijital oyunların terapatik rekreasyon açısından bir değerlendirmesi yapılmıştır. Bu bağlamda, çalışma, “terapatik rekreasyon”, “sanal gerçeklik terapisi”, “oyun terapisi” ve “dijital oyun” kavramları baz alınarak yürütülmüş ve kavramsal bakış açısına dayalı olarak gerçekleştirilmiştir. Araştırma verilerinin toplanmasında kaynak tarama metoduna başvurulmuş ve gerekli veriler ikincil kaynakların taranması yoluyla elde edilmiştir. Tarama işlemi, hem elektronik ortamdaki kaynakların hem de basılı kaynakların taranması şeklinde yapılmış ve tarama sonucunda elde edilen veriler, kavramsal açıdan değerlendirmeye alınmıştır.

Değerlendirme yapılırken, ilk olarak terapatik rekreasyon, sanal gerçeklik terapisi ve oyun terapisi kavramları açıklanmış, daha sonra dijital oyun kavramı hakkında bilgi verilmiştir. Bir sonraki aşamada, sanal gerçeklik terapisi ve oyun terapisi kavramları baz alınarak dijital oyunların terapatik rekreasyon açısından bir değerlendirmesi yapılmıştır. Çalışmanın sonunda ise dijital oyunların, özel gereksinimli bireylerin tedavi süreçlerini desteklemede faydalanılabilecek bir terapi türü olarak kabul edilip edilemeyeceği konusu tartışmaya açılmış ve bu tartışma sonucunda birtakım çıkarımlarda bulunulmuştur.

3. BULGULAR

Araştırmanın bu bölümünde, kavramsal kısımda açıklanan terapatik rekreasyon, sanal gerçeklik terapisi, oyun terapisi ve dijital oyun kavramlarına ilişkin bulgulara yer verilmiştir. Bu değerlendirmelere göre, *terapatik rekreasyon* kavramının, engelli ve sağlık sorunu olan kişilere (Göker, 2014: 191) boş zamanlarında tedaviye destek amaçlı uygulanan rekreasyon hizmeti olduğu (Tütüncü, 2012: 250) bulgusuna ulaşılmıştır. Buna göre, terapatik rekreasyonun, fiziksel, zihinsel veya psikolojik sorunu olan bireylerin tedavi süreçlerini destekleyerek onlara güçlerini ve özgüvenlerini yeniden kazandırdığı ve onların tedavi ve rehabilitasyon süreçlerini hızlandırdığı (Güncan, 2021a: 789) anlaşılmaktadır. *Sanal gerçeklik terapisinin* de sağlık sorunu olan kişilerin sanal ortamda hem eğlenmelerini hem de egzersiz yapmalarını sağlayan bir rehabilitasyon tekniği olduğu (Merians vd., 2002: 901) bulgusu ile karşılaşılmıştır. Ayrıca, bu terapi türünün, bireysel egzersizler için kişilere, gerçeğe yakın bir egzersiz ortamı ile gerçek dünyadaki hareket derecesine uygun üç boyutlu bir uyumluluk sağladığı (Sveistrup vd., 2004: 4856; Metin Ökmen vd., 2013: 71), çeşitli terapatik uygulamalarda başarılı olduğu (Romano, 2005: 580), fobik hastaların korkularının üstesinden gelmelerine yardımcı olduğu ve travma sonrası stres bozukluklarının tedavisinde kullanıldığı (Hoffman, 2004: 60) bilgisi elde edilmiştir. Diğer yandan, *oyun terapisinin*, özel gereksinimli ve psikolojik açıdan desteğe ihtiyacı olan çocuklara uygulanan (Güncan, 2021a: 789) ve bu çocukların tedavi sürecinde oyun aktivitelerine dayalı olarak başvuru bir terapi türü olduğu (Teber, 2015: 2) bilgisi de ulaşılan bulgular arasındadır. Oyunun, çocuklar için çok önemli bir aktivite olmasının yanı sıra (Nwokah vd., 2013: 187), yetişkinlerin hayatında da önemli bir yer tuttuğu ve rekreatif bir değer taşıdığı (Karaküçük, 2005: 251) hususu da elde edilen bulgulardan biridir. *Dijital oyunun* ise oyun kültürünün günümüzde almış olduğu yeni bir form olduğu (Erdem, 2021: 32) ve sanal dünyalarda gerçekleştirildiği (Sezgin, 2019: 41) bulgusuna ulaşılmıştır. Ayrıca, dijital oyunun, yeni iletişim ortamının dijitallik, etkileşimlilik, sanallık ve değişkenlik özelliklerini oyun kültürüne dahil ettiği ve oyun davranışı ile sanal gerçekliğe özgü bu özellikleri birleştirdiği (Akkaş, 2020: 13) bilgisi de elde edilmiştir.

SONUÇ

Çalışmada, özel gereksinimli bireylerin tedavi süreçlerinin desteklenmesinde terapatik rekreasyon aktivitesi olarak dijital oyunlardan faydalanıp faydalanılamayacağı konusu tartışmaya açılmış ve çalışma, bu konu bağlamında yürütülmüştür. Dolayısıyla, çalışmada, dijital oyun konusunun terapatik rekreasyon bağlamında kavramsal açıdan bir değerlendirmesi yapılmıştır. Araştırma kapsamında yapılan değerlendirmelere göre, sanal gerçeklik terapisi ve oyun terapisi uygulamalarının, özel gereksinimli bireylerin tedavi ve rehabilitasyon süreçlerini desteklemede kullanılan terapi türleri olduğu, bu yönüyle de terapatik rekreasyon kapsamında ele alındığı anlaşılmaktadır. Alanyazında da bu sonucu destekleyen çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Bu bağlamda, öncelikle sanal gerçekliği terapatik rekreasyon bağlamında ele alan ve sanal gerçeklik terapisi konusunu inceleyen çalışmaların alanyazına yansıdığı dikkat çekmektedir (Hoffman, 2004: 58; Romano, 2005: 580; Levac ve Galvin, 2013: 795; Metin Ökmen vd., 2013: 70; Aran vd., 2014: 159; Dilek vd., 2017: 100; Ferguson vd., 2020: 809). Güncan (2021a: 780) ise çalışmasında, oyun terapisi uygulamalarını terapatik rekreasyon kapsamında ele almış ve oyun terapisini bir terapatik rekreasyon çeşidi olarak alanyazına önermiştir. Diğer yandan, evde sanal gerçeklik yöntemi ile gerçekleştirilen oyun temelli yaklaşımı inceleyen (Temizkan ve Ekici, 2018: 171) ve sanal gerçeklik uygulamaları kapsamında rehabilitatif oyun uygulamaları ile sporcularda ayak bileği yaralanmalarının önlenmesini araştıran (Öztürk ve Açar, 2020) çalışmaların da mevcut olduğu görülmektedir. Ancak konuyla alakalı mevcut çalışmalar incelendiğinde, dijital oyunları terapatik rekreasyon bağlamında ele alıp değerlendiren bir çalışmanın henüz alanyazına yansımamış olduğu dikkat çekmektedir. Dolayısıyla, bu çalışma, alanyazında tespit edilen bu boşluktan yola çıkılarak hazırlanmış ve araştırma sonucunda dijital oyun terapisi ile alakalı birtakım çıkarımlarda bulunulmuştur. Buna göre, terapatik rekreasyonun, özel gereksinimli bireylerin tedavi ve rehabilitasyon süreçlerini hızlandırmak amacıyla kullanılan boş zaman aktiviteleri olduğu; sanal gerçeklik terapisinin, özel gereksinimli bireylerin sanal ortamda eğlenerek hoşça vakit geçirmelerini sağlayan ve bu yolla rehabilitasyon süreçlerini hızlandırmada etkili olan bir terapi tekniği olduğu görülmüştür. Oyun terapisinin de özel gereksinimli çocukların tedavi ve rehabilitasyon süreçlerini hızlandırmada kullanılan oyun temelli bir terapi olduğu, ancak oyunun yalnızca çocukların hayatında yer almadığı ve yetişkinler açısından da bir anlam ifade ettiği bulgusu ile karşılaşılmıştır. Dijital oyunun ise sanal gerçekliğe ilişkin özellikler ile oyun kültürünü aynı potada birleştirerek oyun davranışını sanal dünyalara entegre ettiği bilgisi elde edilmiştir. Buradan, bir dijital oyundan bahsedebilmek için oyun oynama eyleminin, sanal gerçeklik uygulamaları kullanılarak elektronik ortamlarda gerçekleştirilmesi gerektiği sonucu elde edilmektedir. Sanal gerçeklik ile oyun davranışını bir arada bulunduran dijital oyunun, bu yönüyle hem sanal gerçeklik terapisi hem de oyun terapisine konu olabileceği düşünülmektedir. Sanal gerçeklik terapisi ile oyun terapisi terapatik rekreasyon bağlamında ele alındığına göre, bu terapi türlerinin her ikisine birden konu olan dijital oyunu da terapatik rekreasyon bağlamında değerlendirmek mümkün olabilecektir. Buradan, *özel gereksinimli bireylerin tedavi ve rehabilitasyon süreçlerinin desteklenmesinde, terapatik rekreasyon aktivitesi olarak dijital oyunlardan faydalanılabileceği* sonucuna ulaşılmaktadır.

Bu sonuca dayalı olarak, dijital oyunların, uygulamada tedavi ve rehabilitasyon hizmetlerinde terapötik rekreasyon aracı olarak kullanılması önerilmektedir. Alanyazında ise sanal gerçeklik terapisi veya oyun terapisi türlerinden birinin içerisine dahil edilebileceği ya da taşıdığı özellikler itibarıyla her iki terapi türünün de konusunu oluşturabileceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Adler, A. (2010). İnsan Tanıma Sanatı (Çev. K. Şipal). İstanbul: Say Yayınları.
- Akkaş, İ. (2020). Küresel Bir Sorun Alanı Olarak Dijital Oyun Bağımlılığı Üzerine Çalışma: Erzincan İli Örneği. *Modern Leisure Studies*, 2(1), 11-23.
- Allsop, J. (2012). Assessing The Social Effects of a Therapeutic Recreation Summer Camp for Adolescents with Chronic Illness. (Unpublished Master Thesis). The University of Utah, Department of Parks, Recreation, and Tourism, Utah.
- Anderson, L.S. and Heyne, L.A. (2012). Flourishing through Leisure: An Acological Extension of the Leisure and Well-Being Model in Therapeutic Recreation Strengths-Based Practice. *Therapeutic Recreation Journal*, XLVI(2), 129-152.
- Aran, O.T., Köse, B., Akel, S. ve Öksüz, Ç. (2014). Ataksili Bir Bireyde Sanal Gerçeklik Temelli Rehabilitasyon Uygulamasının Etkinliği-Olgu Raporu. *Ergoterapi ve Rehabilitasyon Dergisi*, 2(3), 159-164.
- Ardahan, F. (2018). Oyun Kavramı, Çocuk ve Oyun, F. Ardahan (Ed.). *Oyun ve Oyun Kültürü içinde* (37-93). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Axline, V.M. (2019). *Oyun Terapisi* (Çev. M. Baydoğan). Ankara: Panama Yayıncılık.
- Barzegary, L. and Zamini, S. (2011). The Effect of Play Therapy on Children with ADHD. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 30, 2216-2218.
- Baydaş Sayılğan, Ö. ve Sayılğan, Y. (2013). Dijital Oyunda Oyuncu Algısının Manipülasyonu Bağlamında Üç Boyutlu Oyun Uzayının Sınırlandırılması. 1. Uluslararası Sanat Sempozyumu, 21-23 Kasım, 2013, ss. 95-100, Sakarya, Türkiye.
- Bekeç, M. (2018). Deneyimsel Oyun terapisinin Dikkat Eksikliği ve Hiperaktivite Bozukluğu Tanısı Olan 6-11 Yaş Arasındaki Çocukların Duygu ve Davranışları Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Bratton, S.C., Ray, D. and Landreth, G. (2008). Play Therapy, M. Hersen and A.M. Groos (Ed.). In *Handbook of Clinical Psychology Volume 2 Children and Adolescents* (pp. 577-625). Canada: John Wiley & Sons. Inc.
- Burghardt, G.M. (2010). The Comparative Reach of Play and Brain Perspective, Evidence, and Implications. *American Journal of Play*, 2(3), 338-356.
- Candan, S. (2017). 3-10 Yaş Arası Gelişimsel Problemleri Olan Çocuklarda Çocuk Merkezli Oyun terapisinin Etkisinin İncelenmesi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum.

- Crawford, G. and Rutter, J. (2007). Playing the Game: Performance in Digital Game Audiences, https://www.researchgate.net/publication/28579701_Playing_the_game_Performance_in_digital_game_audiences, [Erişim Tarihi: 17.10.2021].
- Çakır, O. (2017). Rekreasyon Kavramı ve Teorileri, M. Akoğlan Kozak (Ed.). Rekreasyonel Liderlik ve Turist Rehberliği içinde (36-61). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Çelik, M. (2017). Deneyimsel Oyun Terapisinin Çocuk Evlerinde Kalmakta Olan 3-10 Yaş Grubu Çocukların Çocukluk Çağı Travma Sonrası Duygusal Stres Düzeyine Etkisinin İncelenmesi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Dattilo, J., Kleiber, D. and Williams, R. (1998). Self-Determination and Enjoyment Enhancement: A Psychologically-Based Service Delivery Model for Therapeutic Recreation. *Therapeutic Recreation Journal*, Fourth Quarter, 258-271.
- Dilek, S.E., Kulakoğlu Dilek, N. ve İstanbullu Dinçer, F. (2017). Engelli Bireylerin Rekreasyonel Faaliyetlere Katılımında Sanal Gerçeklik Uygulamalarının Destekleyici Rolü. 4. Rekreasyon Araştırmaları Kongresi, 9-12 Kasım, 2017, ss. 100-107, Kuşadası/Aydın, Türkiye.
- Erdem, S. (2021). Sanal Mimesis: Geleneksel Oyunların Sanal Gerçeklikte Yeniden Üretim Uygulamaları Üzerine Bir İnceleme, D. Öcal ve H. Çiftçi (Ed.). Çocuk – Oyun – Oyuncak Temalı Çalışmalar içinde (21-50). Ankara: İKSAD Publishing House.
- Fanuscu, E.M. (1994). Çocuk Oyun Alanları. *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 44(1-2), 145-153.
- Ferguson, C., Shade, M.Y., Boron, J.B., Lyden, E. and Manley, N.A. (2020). Virtual Reality for Therapeutic Recreation in Dementia Hospice Care: A Feasibility Study. *American Journal of Hospice & Palliative Medicine*, 37(10), 809-815.
- Geldi, B. (2020). Rekreasyon Terapisi ve Rehabilitasyon, C. Taşkın (Ed.). *Rekreasyon Paradigması* içinde (225*246). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Göker, G. (2014). Rekreasyonda Yeni Trendler, A. Yaylı (Ed.). *Rekreasyona Giriş* içinde (184-202). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Gray, P. (2011). The Decline of Play and the Rise of Psychopathology in Children and Adolescents. *American Journal of Play*, 3(4), 443-463.
- Greer, M. and Vin-Raviv, N. (2019). Outdoor-Based Therapeutic Recreation Programs Among Military Veterans with Posttraumatic Stress Disorder: Assessing the Evidence. *Military Behavioral Health*, 7(3),286-303.
- Guttentag, D.A. (2010). Virtual Reality: Applications and Implications for Tourism. *Tourism Management*, 31(5), 637-651.
- Güncan, Ö. (2021a). Terapatik Rekreasyon Kapsamında Oyun Terapisi. *Taras Shevchenko 6th International Congress on Social Sciences*, April 4-5, 2021, pp. 780-794, Kiev, Ukraine.
- Güncan, Ö. (2021b). Elektronik Boş Zaman Uygulamaları “Sanal Rekreasyon” mudur yoksa “Dijital Rekreasyon” mu? *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Dergisi*, 4(2), 163-181.
- Henricks, T. (2008). The Nature of Play: An Overview. *American Journal of Play*, 1(2), 157-180.

- Henricks, T.S. (2020). Play Studies: A Brief History. *American Journal of Play*, 12(2), 117-155.
- Hoffman, H.G. (2004). Virtual-Reality Therapy. *Scientific American*, 291(2), 58-65.
- Homeyer, L.E. and Morrison, M.O. (2008). Play Therapy Practice, Issues, and Trends. *American Journal of Play*, 1(2), 210-228.
- Hood, C.D. and Carruters, C.P. (2002). Coping Skills Theory as an Underlying Framework for Therapeutic Recreation Services. *Therapeutic Recreation Journal*, 36(2), 137-153.
- Hutchinson, S.L., Bland, A.D. and Kleiber, D.A. (2008). Leisure and Stress-Coping: Implications for Therapeutic Recreation Practice. *Therapeutic Recreation Journal*, XLII(1), Special Issue, 9-23.
- Karaküçük, S. (2005). *Rekreasyon Boş Zamanları Değerlendirme (Beşinci Baskı)*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Karaküçük, S. (2012). *Terapatik Rekreasyon Bir Örnek Uygulama: OSEP (Otistik Bireyler Spor Eğitim Projesi)*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Kırman, A. (2019). *Çocuk Kitaplarında Oyun ve Oyuncak Kavramının İncelenmesi. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*. Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Kurbanoğlu, S.S. (1996). Sanal Gerçeklik: Gerçek mi, Değil mi? *Türk Kütüphaneciliği*, 10(1), 21-31.
- Küçük Şahin, İ. (2018). *Gelişimsel Oyun Terapisinin Okul Öncesi Dönemdeki Çocukların Dil ve Sosyal Gelişim Düzeylerine Etkisinin İncelenmesi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*. İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Levac, D.E. and Galvin, J. (2013). When is Virtual Reality “Therapy?” *Archives of Physical Medicine and Rehabilitation*, 94, 795-798.
- Meeras, L. (2010). *Leisure and Recreation. (Unpublished Master Thesis)*. University of Tartu Parnu College, Parnu.
- Merians, A.S., Jack, D., Boian, R., Tremaine, M., Burdea, G.C., Adamovich, S.V., Recce, M. and Pozner, H. (2002). Virtual Reality-Augmented Rehabilitation for Patients Following Stroke. *Physical Therapy*, 82(9), 898-915.
- Metin Ökmen, B., Doğan Aslan, M., Çuhadaroğlu Çetin, F., Nakipoğlu Yüzer, G.F., Köse Dönmez, B. and Özgirgin, N. (2013). The Effect of Virtual Reality Therapy on Psychological Adaptation in Children with Cerebral Palsy. *Archives of Neuropsychiatry*, 50, 70-74.
- Nwokah, E., Hsu, H.C. and Gulker, H. (2013). The Use of Play Materials in Early Intervention: The Dilemma of Poverty. *American Journal of Play*, 5(2), 187-218.
- Oxford Learners Dictionaries (2021). Virtual. <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/virtual?q=virtual>, [Erişim Tarihi: 16.04.2021].
- Özhan, S. (2011). Dijital Oyunlarda Değerlendirme ve Sınıflandırma Sistemleri ve Türkiye Açısından Öneriler. *Aile ve Toplum Eğitim-Kültür ve Araştırma Dergisi*, 7(25), 21-33.

- Öztekin, H. ve Öztekin, A. (2020). Dijital Oyunlarda Nefret Söylemi ve Ayrımcı Dil: Agar.io Örneği. *Turkish Studies – Social Sciences*, 15(1), 533-558.
- Öztürk, B. ve Açar, G. (2020). Sanal Gerçeklik Uygulamaları Kapsamında Rehabilitatif Oyun Uygulamaları ile Sporcularda Ayak Bileği Yaralanmalarının Önlenmesi. https://www.researchgate.net/publication/342480301_SANAL_GERCEKLIK_UYGULAMALARI_KAPSAMINDA_REHABILITATIF_OYUN_UYGULAMALRI_ILE_SPORCULARDA_AYAK_BILEGI_YARALANMALRININ_ONLENMESI, [Erişim Tarihi: 04.11.2021].
- Pala, F.K. ve Erdem, M. (2011). Dijital Oyun Tercihi ve Oyun Tercih Denedi ile Cinsiyet, Sınıf Düzeyi ve Öğrenme Stili Arasındaki İlişkiler Üzerine Bir Çalışma. *Ahi Evran Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12(2), 53-71.
- Pellis, S.M., Pellis, V.C. and Himmler, B.T. (2014). How Play Makes for a More Adaptable Brain: A Comparative and Neural Perspective. *American Journal of Play*, 7(1), 73-98.
- Romano, D.M. (2005). Virtual Reality Therapy. *Developmental Medicine & Child Neurology*, 47, 580-580.
- Saltık, N. (2018). Kadın Konukevlerinde Kalan Çocuklarda Oyun Terapisinin Sosyal Beceri ve Problemleri Davranışlara Etkisinin İncelenmesi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Sezgin, S. (2019). Türkiye’de Dijital Oyun Endüstrisi ve Yaratıcı Emek. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Sivri, T. (2013). Oyun Oynamak Ciddi Bir İştir Dijital Oyunlar ve Gençlerin Yeni Sosyalizasyon Biçimlerinin Minecraft Örneği Üzerinden Bir İncelemesi, <https://docplayer.biz.tr/16182799-Oyun-oynamak-ciddi-bir-istir-dijital-oyunlar-ve-genclerin-yeni-sosyalizasyon-bicimlerinin-minecraft-ornegi-uzerinden-bir-incelemesi.html>, [Erişim Tarihi: 17.10.2021].
- Sveistrup, H., Thornton, M., Bryanton, C., McComas, J., Marshall, S., Finestone, H., McCormick, A., McLean, J., Brien, M., Lajoie, Y. and Bisson, E. (2004). Outcomes of Intervention Programs Using Flatscreen Virtual Reality. 26th Annual International Conference of the IEEE EMBS, September 1-5, 2004, pp. 4856-4858, San Francisco, CA, USA.
- Teber, M. (2015). Gençlik, Oyun ve Oyun Terapisi. *Gençlik Araştırmaları Dergisi*, 3(3), 1-22.
- Temizkan, E. ve Ekici, G. (2018). Evde Sanal Gerçeklik Yöntemi ile Gerçekleştirilen Oyun Temelli Yaklaşımın Geriatriklerde Dengeye Etkisi: Kısa Dönem Takipli Ön Çalışma. *Ergoterapi ve Rehabilitasyon Dergisi*, 6(3), 171-178.
- Türk Dil Kurumu Sözlükleri (2021). Genel Türkçe Sözlük. <https://sozluk.gov.tr/>, [Erişim Tarihi: 16.04.2021].
- Tütüncü, Ö. (2012). Rekreasyon ve Rekreasyon Terapisinin Yaşam Kalitesindeki Rolü. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 23(2), 248-252.
- Uzun Dönmez, M. (2019). Otizmliler Çocukların Yaşam Kalitesinde Hippoterapinin Etkisinin İncelenmesi: Terapötik Rekreasyon Uygulaması. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hitit Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Çorum.

- VanFleet, R. and Faa-Thompson, T. (2010). The Case for Using Animal Assisted Play Therapy. *British Journal of Play Therapy*, 6, 4-18.
- Williams, P. and Hobson, J.S.P. (1995). Virtual Reality and Tourism: Fact or Fantasy? *Tourism Management*, 16(6), 423-427.
- Zabriskie, R.B., Lundberg, N.R. and Groff, D.G. (2005). Quality of Life and Identity: The Benefits of a Community-Based Therapeutic Recreation and Adaptive Sports Program. *Therapeutic Recreation Journal*, 39(3), 176-191.
- Zorlu, A. (2016). Yönlendirici Olmayan Oyun Terapisinin Dikkat Eksikliği Hiperaktivite Bozukluğu Belirtili Çocukların Duygu ve Davranışları Üzerindeki Etkisinin İnselenmesi. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

ASEAD 8. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU
EJSER 8th INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON SOCIAL SCIENCES
20-22 Kasım / November 2021 Hamburg – ALMANYA/GERMANY

COVID-19 PANDEMİ DÖNEMİNDE İÇSEL PAZARLAMA UYGULAMALARININ İŞ TATMİNİNE ETKİSİ: KAMU ÇALIŞANLARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Dr. Öğr. Üyesi Filiz ÇOPUROĞLU

Gaziantep Üniversitesi

ORCID: 0000-0002-1528-1541

filizcokay@gmail.com

ÖZET

İçsel pazarlamanın temel varsayımı çalışanları cezbetmek, motive etmek ve tatmin etmektir. İçsel pazarlama ile iş tatmini arasındaki ilişki üzerine yapılan araştırmalar, kurumların öncelikle çalışanlarına hizmet etmesi gerektiğini ve dış müşterilerine verimli bir hizmet sunabilmek için çalışanlarının işlerinden keyif almalarını sağlaması gerektiğini göstermiştir. Pandemi süreci çalışanların motivasyonunu derinden etkilemiş ve çalışma koşullarında farklılıkların oluşmasına neden olmuştur. Bu nedenle bu çalışmada Covid-19 pandemi döneminde içsel pazarlama uygulamalarının iş tatmini üzerindeki etkisini ortaya koymak amaçlanmıştır. Araştırma verileri kolayda örneklem yöntemiyle ve online anket formu yardımı ile Gaziantep’te farklı kurumlarda görev yapan 310 kamu personelinden elde edilmiştir. Araştırma sonuçlarına göre içsel pazarlamanın gelişim ve vizyon boyutlarının, iş tatmininin içsel tatmin boyutu üzerinde anlamlı ve pozitif yönlü bir etkisinin olduğu belirlenirken, içsel pazarlamanın gelişim boyutunun ise dışsal tatmin üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Pazarlama, İçsel Pazarlama, İş Tatmini, Covid19

THE EFFECT OF THE INTERNAL MARKETING PRACTICES ON JOB SATISFACTION DURING COVID-19 PANDEMIC PERIOD: A RESEARCH ON PUBLIC EMPLOYEES

Assist. Prof. Dr. Filiz ÇOPUROĞLU

ABSTRACT

The basic assumption of internal marketing is to attract, motivate and satisfy the employees. Research on the relationship between internal marketing and job satisfaction has shown that organizations should primarily serve their employees and ensure that their employees enjoy their jobs in order to provide an efficient service to their external customers. The pandemic period has deeply affected the motivation of the employees and caused differences in working conditions. Therefore, it is aimed to reveal the effect of internal marketing practices on job satisfaction during the Covid-19 pandemic period in this study. Research data were obtained with the help of online survey from 310 public employees working in different institutions of Gaziantep by easy sampling method. According to the results of the research, it was determined that the development and vision dimensions of internal marketing had a significant and positive effect on the internal satisfaction dimension of job satisfaction, while the development dimension of internal marketing had a significant and positive effect on external satisfaction.

Keywords: Marketing, Internal Marketing, Job Satisfaction, Covid19

GİRİŞ

Çin'in Wuhan Eyaleti'nden yayılan Covid-19 adlı virüs, 11 Mart 2020'de Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından pandemi olarak ilan edilmiş ve tüm dünyayı etkisi altına alan küresel bir salgındır (Hamouche, 2020: 3). Covid-19 süreci ile birlikte sosyal, kültürel, psikolojik, ekonomik alanlar başta olmak üzere tüm alanları etkilemiş ve Covid-19 insan davranışlarının, yaşam tarzlarının ve alışkanlıklarının değişmesine yol açan küresel bir problem haline dönüşmüştür. Türkiye'de virüs yayılımının önüne geçilebilmesi amacıyla ulusal ölçekte tedbirler alınmaya başlanmıştır. Bu açıdan Türkiye'de çalışma hayatını desteklemek için bir takım kararlar alınmıştır. Bu kararlardan biri de virüs yayılımının ve ölüm oranlarının arttığı dönemlerde kamu ve özel sektör çalışanlarının esnek ve uzaktan çalışma düzenine geçmesidir (Yılmaz, 2020:1726).

COVID-19 döneminde insan kaynakları yönetimi, düşük düzeyde iş tatmini, iş performansı ve verimsiz çalışma davranışları gibi yeni zorluklarla karşı karşıyadır. Pandemiden en çok etkilenen alanların başında kuşkusuz kamu kuruluşları gelmektedir. Özellikle kamu kurum ve kuruluşlarında çalışan sağlık çalışanları bu süreçten fazlasıyla etkilenmiş durumdadır. Sağlık çalışanları neredeyse aralıksız bir biçimde çalışarak virüsle birebir mücadele etmektedir. Ancak sağlık kurumları hariç diğer kamu kuruluşları virüs yayılımının ve ölüm oranlarının arttığı dönemlerde virüsün yayılımını azaltmak amacı ile esnek çalışma düzenine geçmiş durumdadır. Kamu personellerinin evlerden çalışma düzenine geçişi bir açıdan pandemi ile mücadelede doğru bir zorunluluk iken, diğer açıdan rutinleşen çalışma şekli ve sosyal yalnızlık pandeminin oluşturduğu psikolojik yıpranmayı arttırmaktadır.

Fiziksel sağlık kadar ruh sağlığını da etkileyen salgının çalışanları nasıl ve ne derecede etkilediği sorusu, hem akademisyenlerin hem de özel sektör ve kamu kurumu yöneticilerinin ve çalışanlarının ilgilendiği bir önemli bir konudur. Çalışanların salgından ve yeni normallerden etkilenmemesinin ve kurumların verimliliğin ve etkinliğinin olumsuz etkilenmemesinin tek yolu çalışanların motive edilmesidir. Çalışanların yani iç müşterilerin motivasyonu, kuruma ve kuruluşa bağlılığı, verimliliği ve etkinliği, çalıştığı işten tatmin olma derecesi kurumun içsel pazarlama çabalarına bağlıdır. İçsel pazarlama, iç müşteriler yani çalışanlar için gerçekleştirilen tutundurma çabalarını ifade etmekte iken, iş tatmini ise çalışanların işten duyduğu haz ve işe karşı duygusal ruh durumunu ifade etmektedir. İçsel pazarlama uygulamalarının iş tatmini arttırdığı düşüncesinden hareketle, bu çalışmada COVID-19 sürecinde içsel pazarlama uygulamaları ile iş tatmini arasındaki ilişki incelenmektedir.

1. İÇSEL PAZARLAMA

Örgüt çalışanları, mal ve hizmetlerin üretiminden, ürünlerin tüketicilere ulaştırılmasından, satış sonrası hizmetlerden ve müşteri iletişiminden sorumludur. Bu nedenle örgütler, etkin ve verimli çalışabilmek, rekabet edebilmek için hem dış müşterilere yönelik pazarlama çabalarına hem de iç müşteriler olan örgüt çalışanlarına yönelik pazarlama çabalarına yönelmektedirler (Saman Qaisar ve Muhamad, 2021: 1).

Örgütlerin veya işletmelerin faaliyetlerini yerine getirmesini sağlayan iç müşteri olarak nitelendirilen çalışanlarına yönelik gösterdikleri pazarlama faaliyetlerine içsel pazarlama faaliyetleri denilmektedir. İçsel pazarlama, çalışanlar ile yöneticiler arasındaki ilişkilerin etkin bir şekilde yönetildiği ve üstün müşteri değeri yaratıldığı ve örgüt çalışanlarına değer vermeyi taahhüt eden yönetim felsefesini temsil etmektedir (Dominguez-Falcón vd., 2021:4). İçsel pazarlama yaklaşımı, dış müşterilerden önce, iç müşterilerin yani çalışanların istek ve ihtiyaçlarını karşılamayı, çalışanları tatmin etmeyi ve çalışanların motivasyonunu sağlamayı savunmaktadır.

İçsel pazarlama kavramı 1970'lerin sonunda ortaya çıkmasına rağmen, 1990'larda önem kazanmıştır (Gummesson, 1987: 24). 1981 yılında Berry ve Grönroos tarafından açıklanan içsel pazarlama, çalışanlara değer vermeyi, saygı duymayı ve çalışan memnuniyetini sağlamayı içermektedir (Barnes vd., 2004: 594). Bu pazarlama türü dış pazar performansını artırmayı amaçlayan pazarlama felsefesi ve insan kaynakları yönetimi uygulamalarının bir karışımıdır (Paul ve Sahadev, 2018: 305). Conduit ve Mavondo içsel pazarlama faaliyetlerini pazar ve personel eğitimi, yönetici desteği, örgüt içi iletişim, personel yönetimi ve çalışan katılımı olarak sıralamaktadırlar (Conduit ve Mavondo, 2001: 12).

İçsel pazarlama faaliyetlerine özen gösteren işletmeler dış pazarlama faaliyetlerinde de başarı sağlamaktadır. Bu nedenle günümüz işletmeleri müşterileriyle ilişkilerini güçlendirmek ve performanslarını artırmak için geleneksel pazarlama yaklaşımları yeterli bulmamaktadır (Wu vd., 2013: 436). Zorlu rekabet koşullarında mücadele eden işletmelerin tercih ettiği yönetim felsefelerinden ve stratejilerinden biri olan içsel pazarlama işletmelere birçok açıdan avantaj sağlamaktadır. Bu avantajlar arasında işletme yöneticilerinin ve çalışanlarının motive olması, verimliliğin artması, işletme içerisindeki çatışmaların azalması, aidiyet duygusunun artması, çalışanların iş performansının ve iş tatmininin artması gibi avantajlar bulunmaktadır.

2. İŞ TATMİNİ

İş tatmini, bir kişinin iş deneyimlerinden kaynaklanan zevkli ve olumlu duygusal koşulların bir birleşimi (Sharma ve Chalotra, 2017: 52) ve bireyin çalışma ortamına karşı gösterdiği tepkimeleridir (Aşan ve Erenler, 2008: 208). İlk kez 1920'lerde ortaya çıkan ve ilk kez Hoppock tarafından kavramsallaştırılan iş tatmini; bir kişinin, işten doyum elde etmek için kişinin işinde gerçekleştirdiği psikolojik, fiziksel ve çevresel etkinliklerinin birleşimi olarak tanımlanmaktadır (Yew, 2008: 27-43). İş tatmini psikolojik, fiziksel ve çevresel unsurlardan birleşiminden oluştuğu için örgüt içinde çalışan bağlılığı, çalışanların motivasyonu, çalışan mutluluğu gibi birçok konuyu etkilemektedir (Üngör, 2021:130). Vroom'a göre iş tatmini, çalışanın işlerine karşı duygu durumu olarak tanımlarken, çalışanın işine karşı gösterdiği olumlu tepkilerini iş tatmini, yine kişinin işine karşı gösterdiği olumsuz tepkileri ise iş tatminsizliği olarak tanımlamıştır (Vroom, 1967: 99). Edwin Locke iş tatminini, örgütteki çalışanların sağlığını, psikolojik ve duygusal durumunu etkilemekte ve bir kişinin işini değerlendirdiğinde ortaya çıkan memnuniyet veya pozitif bir duygu durumu olarak ifade ederken (Locke, 1976: 1304), Robie ve arkadaşları ise iş tatminini bir işgörenin işle ilgili beklentisinin karşılanma oranı olarak tanımlamıştır (Robie vd.,1998: 462).

İş tatmini, yönetimin tutumu, çalışma koşulları gibi iş şartlarının veya ücret, iş güvenliği gibi iş sonuçlarının kişisel olarak değerlendirmesidir (Altaş ve Özişli, 2021: 866). Kavram işin şartlarının ya da işten elde edilen sonuçların kişisel bir değerlendirmesi şeklinde de ifade edilmektedir (Çekmecelioğlu, 2005: 28).

İş tatmini örgütlerde pek çok açıdan önem taşımaktadır. Çalışanların iş ortamındaki beklentilerinin karşılanmaması durumunda iş tatminsizliği kavramı ortaya çıkmaktadır. İş tatminsizliği verimliliğin, işe bağlılığının azalmasına, sağlık problemlerinin yaşanmasına, işgücü devir hızının ve örgüt içi çatışmaların artmasına neden olmaktadır (Kök, 2006: 294-295). Çalışanların yaptıkları işi zevkle yapmaları, iş yaparken mutluluk duymaları iş tatmininin arttığının bir göstergesidir. İş tatmininin artması durumunda ise çalışanların motivasyonları ve performansları artmakta, işyeri devamsızlığı azalmakta, iş gören devri düşmektedir. İncelenen literatürde iş tatmininin işletme verimliliği açısından ne derece önemli olduğu anlaşılmaktadır. Bu çalışmada Covid-19 sürecinde içsel pazarlamanın iş tatminini etkilediği düşüncesinden hareketle, bu çalışmada içsel pazarlama ve iş tatmini arasındaki ilişki incelenmektedir.

3. İÇSEL PAZARLAMA UYGULAMALARI VE İŞ TATMİNİ

Pazarlama ve insan kaynakları yönetimi alanındaki araştırmacılar, insan sermayesinin stratejik önemini farkındadır. Örgüt içindeki tüm çalışanları teşvik etmek, harekete geçirmek ve yönetmek ve hizmet yöntemlerini sürekli iyileştirmek için içsel pazarlama uygulamalarının pazarlama ve insan kaynakları yönetiminde kullanılması gerekmektedir (Shiu ve Yu, 2010: 795; Collins ve Payne, 1991: 269). İçsel pazarlamanın temel varsayımı çalışanları dış müşterilerle aynı şekilde iç müşteriler olarak ele alarak onları cezbetmek, motive etmek ve tatmin etmektir. Birçok çalışma, içsel pazarlama ile iş tatmini arasında olumlu bir ilişki olduğunu göstermiştir (Chiu vd., 2014: 2008; Mainardes vd., 2019: 4). İçsel pazarlama ile iş tatmini arasındaki ilişki üzerine yapılan araştırmalar, kurumların öncelikle çalışanlarına hizmet etmesi ve dış müşterilerine verimli bir hizmet sunabilmek için işlerinden keyif almalarını sağlaması gerektiğini göstermiştir (Ocak ve Yavuzalp Marangoz, 2019: 118).

Kim ve arkadaşları (2015), içsel pazarlama ve çalışan davranışı arasındaki ilişkiyi pazarlama perspektifinden incelemiştir. Araştırma verilerini Amerika Birleşik Devletleri'nde yer alan bir otelin çalışanlarından toplamışlardır ve araştırma modelini incelemek için yapısal eşitlik modellemesi kullanılmışlardır. Araştırmada içsel pazarlama uygulamalarının iş tatmini ile pozitif ilişkili olduğu, iş tatmini ile işçi devir hızı arasında negatif ilişki olduğu ve iş tatmini ile çalışanların müşteri hizmetlerine bağlılığı arasında pozitif yönde ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Ruizalba ve arkadaşları (2014) yaptıkları çalışmada içsel pazarlama ile iş tatmini ve içsel pazarlama ile bağlılık arasındaki ilişki incelenmiştir. İspanyol otellerinden oluşan örnekleme deneysel bir araştırma yapılmıştır. Araştırma sonucunda içsel pazarlamanın hem iş tatmininin hem de çalışan bağlılığının stratejik bir belirleyicisi olduğu tespit edilmiştir.

Yeniçeri ve arkadaşları (2020) çalışanlara uygulanan içsel pazarlama faaliyetlerinin iş tatmini üzerine etkisini ve bu etkiye örgütsel adaletin aracı rolünü incelemişlerdir. Bir Büyükşehir Belediyesi'nde yapılan araştırma sonucuna göre; içsel pazarlama faaliyetlerinin, çalışanların iş tatminini pozitif yönde ve anlamlı şekilde etkilemekte ve bu etkiye örgütsel bağlılığın kısmi aracılık etmektedir.

Barzoki ve Ghujali (2013) yaptıkları çalışmada iç pazarlamanın iş tatmini, örgütsel bağlılık ve örgütsel vatandaşlık davranışı ile ilişkisini incelemişlerdir. Araştırmanın örneklemini Urmia Mellî Bankası çalışanları oluşturmaktadır. Araştırma bulgularında içsel pazarlama ve iş tatmini, içsel pazarlama ve örgütsel vatandaşlık davranışı arasında pozitif yönlü ve anlamlı ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Shiu ve Yu (2010) yaptıkları çalışmalarının örneklemini Tayvan'daki sigorta şirketleri oluşturmaktadır. Yapılan çalışmada içsel pazarlama ile organizasyon kültürü, iş tatmini ve iş performansı arasında ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Chang ve Chang (2007), iç pazarlamanın hemşirelerin iş tatminini ve örgütsel bağlılıklarını etkileyip etkilemediğini incelemek amacıyla, Güney Tayvan'daki iki tıp merkezindeki hemşirelerden veri toplamışlardır. Yapısal eşitlik modellemesini kullanarak yapılan analizler sonucunda hemşirelerin içsel pazarlamaya ilişkin algılarının iş tatminini ve örgütsel bağlılığı olumlu etkilediği bulgularına ulaşılmıştır.

Iliopoulos ve Priporas (2011) sağlık hizmetlerinde içsel pazarlamanın iş tatmini üzerindeki etkisini incelemek amacı ile araştırma örneklemini Kuzey Yunanistan'daki devlet hastanelerini seçmişlerdir. Araştırma bulgularında içsel pazarlamanın, Kuzey Yunanistan'daki hastane personelinin iş tatmini üzerinde olumlu bir etkisi olduğu sonucuna ulaşılmış ve demografik özelliklerin içsel pazarlama ile iş tatmini arasındaki ilişkiyi etkilediği tespit edilmiştir.

Yarimoğlu ve Ersönmez (2017) kamu bankalarındaki içsel pazarlama faaliyetlerinin iş tatmini ve örgütsel bağlılık üzerine etkisini ölçmek amacı ile yaptıkları araştırma sonucunda içsel pazarlamanın iş tatmini ve örgütsel bağlılık üzerinde anlamlı ve olumlu bir etkisi olduğu bulgusuna ulaşmışlardır.

Arslanoğlu ve arkadaşları (2020) çalışmalarında içsel pazarlamanın iş tatmini üzerine etkisini belirlemek amacı ile özel bir hastanede veri toplamışlardır. Araştırma sonucunda içsel pazarlamanın iş tatminini anlamlı bir şekilde etkilediği tespit edilmiştir.

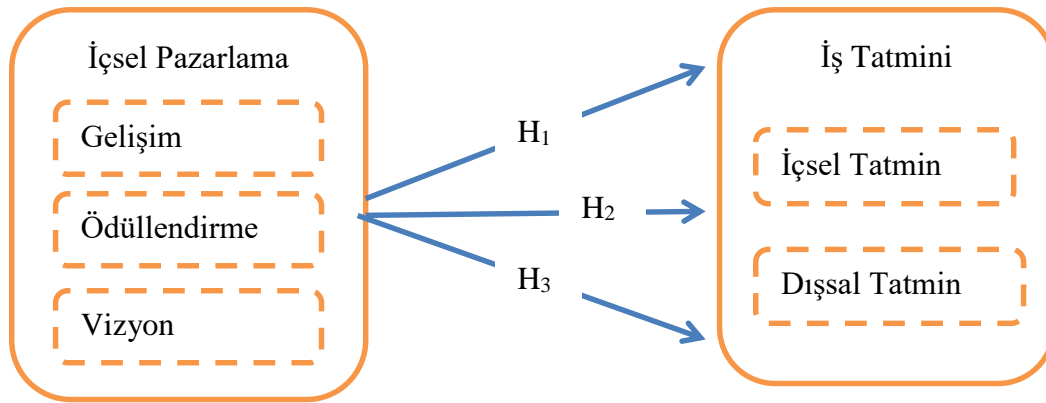
4. ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ

Araştırmanın Amacı

İçsel pazarlama, çalışanlarını hizmet kalitesini iyileştirmeye motive etmek amacıyla müşteri olarak muamele etmek ve memnun iç müşteriler yaratmak için insan kaynaklarını pazarlama bakış açılarıyla ele alması fikrine dayanır. İçsel pazarlamanın ilkeleri, nitelikli çalışanları çekmek, geliştirmek, motive etmek ve elde tutmak için kuruluşların çalışanlara iç müşteriler açısından yaklaşması, onlara değer vermesi ve bunlara saygı duyması gerektiğini vurgulamaktadır (Longbottom vd., 2006: 713-714). İçsel pazarlama ve iş tatmini arasındaki ilişki birçok araştırmacının ilgisini çekmiştir (Chang ve Chang, 2007; Shiu ve Yu, 2010; Iliopoulos ve Priporas 2011; Yıldız, 2014; Arslanoğlu vd., 2020; Yeniçeri vd., 2020). Bir kuruluşun çalışanları, dış müşteriler gibi ihtiyaçlarını karşılamaya çalışan iç müşteriler olarak kabul edilebilir. Son yıllarda iç müşterilerin (yani çalışanların) memnuniyetinin bir örgütün başarısı için önemli olduğu belirtilmektedir. Bu çerçevede çalışmanın temel amacı Covid-19 pandemi döneminde kamu sektöründe içsel pazarlama uygulamalarının iş tatmini üzerindeki etkisini ortaya koymaktır.

Araştırmanın Modeli ve Hipotezler

Bu çalışmanın amacı COVID-19 pandemi döneminde kamu sektöründe içsel pazarlama uygulamalarının kamu çalışanlarının iş tatminine etkisini belirlemektir. İçsel pazarlama uygulamaları (1) gelişim, (2) ödüllendirme ve (3) vizyon bağımsız değişken (Foreman ve Money, 1995) ve iş tatmini (1) içsel tatmin performans, (2) dışsal tatmin (Weiss vd., 1967) bağımlı değişken şeklinde ele alınmıştır. Araştırmanın amacı doğrultusunda geliştirilen araştırma modeli ile temel hipotezler aşağıda verilmiştir.

Şekil 1: Araştırma Modeli

H_{1(a)(b)}: İçsel pazarlamanın gelişim boyutunun iş tatmininin tüm boyutları üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

H_{2(a)(b)}: İçsel pazarlamanın ödüllendirme boyutunun iş tatmininin tüm boyutları üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

H_{3(a)(b)}: İçsel pazarlamanın vizyon boyutunun iş tatmininin tüm boyutları üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

Araştırmanın Örnekleme

Araştırmanın örneklemini Gaziantep'te farklı kurumlarda görev yapan 310 kamu personeli oluşturmaktadır. Araştırmaya katılımcıların 144'ü (%46,5) kadın ve 166'si (%53,5) erkektir. Katılımcıların 12'si (%3,9) 18-25 yaş aralığında, 55'i (%17,7) 26-30 yaş aralığında, 123'ü (%39,7) 31-40 yaş aralığında, 74'ü (%23,9) 41-50 yaş aralığında ve 46'sı (%14,8) 51 yaş ve üzerindedir. Katılımcılar medeni açısından incelendiğinde 236'sı (%76,1) evli ve 74'ü (%23,9) bekâr olduğu belirlenmiştir. Eğitim durumu açısından katılımcıların 10'u (%3,2) lise, 58'inin (%18,7) önlisans, 166'sının (%53,5) lisans, 45'inin (%14,5) yüksek lisans ve 31'inin (%10,1) doktora mezunu olduğu tespit edilmiştir. Katılımcıların 23'ü (%7,4) akademisyen, 30'u (%9,7) öğretmen, 87'si (%28,1) memur, 79'u (%25,5) sözleşmeli personel ve 91'i (%29,4) diğer kamu personelidir. Öte yandan, katılımcıların 113'ü (%36,5) 1-5 yıl arası, 101'i (%32,6) 6-10 yıl arası, 46'sı (%14,8) 11-15 yıl arası, 12'si (%3,9) 16-20 yıl arası ve 38'i (%12,3) 21 yıl ve üzeri aynı kurumda çalışmaktadır.

Araştırma Verilerinin Toplama Yöntemi ve Ölçüm Araçları

Bu araştırmada, Google Form'da oluşturulan online bir anket formu ile gönüllülük esasına dayalı ve kolayda örneklem yöntemiyle Gaziantep'te farklı kurumlarda görev yapan kamu personelinden veri toplanmıştır. Araştırmada kullanılan online anket formu üç bölümden oluşmaktadır. Anket formunun birinci bölümünde katılımcıların sosyo-demografik özelliklerini belirlemek için 6 adet soruya yer verilmiştir. Anketin formunun ikinci bölümünde COVID-19 pandemi döneminde kamu sektöründe içsel pazarlama uygulamalarını ölçmek amacıyla Foreman ve Money (1995) tarafından geliştirilen "İçsel Pazarlama Ölçeği" kullanılmıştır. Ölçüm aracı gelişim (8 madde), ödüllendirme (4 madde) ve vizyon (3 madde) olmak üzere üç boyutlu bir ölçek şeklinde 15 maddeden oluşmaktadır. İçsel pazarlama ölçeğinin orijinal formuna ilişkin Cronbach α katsayısı 0.94 olarak hesaplanmıştır (Foreman ve Money, 1995: 762). Araştırma kapsamında yapılan güvenilirlik analizi sonucu Cronbach α katsayısı 0.94 olarak hesaplanmıştır. Bu araştırmada ölçüm aracı 5'li Likert Ölçeği (1= Kesinlikle katılmıyorum ve 5= Kesinlikle katılıyorum) yardımıyla değerlendirilmiştir.

Anketin formunun üçüncü bölümünde COVID-19 pandemi döneminde kamu çalışanlarının iş tatmin düzeyini ölçmek amacıyla Weiss, David, England ve Lofquist (1967: 111) tarafından geliştirilen "Minnesota İş Doyum Ölçeği" kullanılmıştır. Ölçüm aracı içsel tatmin (12 madde) ve dışsal tatmin (8 madde) olmak üzere iki boyutlu bir ölçek şeklinde 20 maddeden oluşan Minnesota İş Doyum Ölçeği'nin kısa formudur. Baycan (1985) tarafından geçerlilik ve güvenilirlik çalışması yapılan Minnesota İş Tatmini Ölçeği'nin Cronbach α katsayısı 0.77 olarak hesaplanmıştır (Taşlıyan vd., 2014: 67). Araştırma kapsamında yapılan güvenilirlik analizi sonucu Cronbach α katsayısı 0.92 olarak hesaplanmıştır. Bu araştırmada ölçüm aracı 5'li Likert Ölçeği (1= Hiç tatmin edici değil ve 5= Çok Tatmin Edici) yardımıyla değerlendirilmiştir.

5. BULGULAR

Ölçeklerin Geçerliliği ve Güvenirliliği

Araştırma kapsamında öncelikle ölçeklerin güvenilirlik ve yapı geçerliliği belirlenmiştir. Bu çerçevede Cronbach α katsayısı ve açıklayıcı faktör analizinden (AFA) faydalanılmıştır. Araştırmada kullanılan “İçsel Pazarlama Ölçeği” ve “İş Tatmini Ölçeği” ile ilgili güvenilirlik ve yapı geçerlilik sonuçları Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1: Ölçeklere İlişkin Güvenirlilik ve Geçerlilik Analizi Sonuçları

İçsel Pazarlama ve İş Tatmini Ölçeklerine İlişkin Faktörler		Soru Sayısı	Faktör Yükleri	Öz Değer	Varyans %	Açıklanan Varyans	K-M-O Değeri
İçsel Pazarlama	Faktör 1: Gelişim	8	0,590-0,830	4,716	31,442	73,499	0,927
	Faktör 2: Ödüllendirme	4	0,763-0,888	3,732	24,881		
	Faktör 3: Vizyon	3	0,668-0,810	2,576	17,175		
İş Tatmini	Faktör 1: İçsel Tatmin	12	0,538-0,736	5,393	26,967	51,685	0,901
	Faktör 2: Dışsal Tatmin	8	0,509-0,808	4,944	24,718		

Tablo 1’de içsel pazarlama ve iş tatmini ölçeklerinin güvenilirlik ve yapı geçerliliğine ilişkin yapılan analiz sonuçlarına yer almaktadır. Örneklem yeterliliği açısından uygulanan KMO testi sonuçlarının içsel pazarlama ölçeği için 0,927 ve iş tatmini ölçeği için 0,901 olması örneklem büyüğününün yeterli olduğunu göstermektedir. İçsel pazarlama ölçeğinin üç alt boyutu ile %73,499 toplam varyans açıklandığı ve iş tatmini ölçeğinin ise iki alt boyutu ile %51,685 toplam varyans açıklandığı tespit edilmiştir. İçsel pazarlama ölçeğinin faktör değerleri 0,590 ile 0,888 arasında ve iş tatmini ölçeğinin faktör yük değerlerinin 0,509 ile 0,808 arasında değişmesi her iki ölçek maddelerinin de içinde bulunduğu yapı ile uyum sağladığını göstermektedir.

Araştırma kapsamında içsel pazarlama ve iş tatmini arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığını belirlemek amacıyla korelasyon analizi yapılmıştır. İçsel pazarlama ve iş tatmini düzeyinin ölçümü için faydalanılan ölçeklere ilişkin tanımlayıcı istatistikler, korelasyon ve güvenilirlik katsayıları Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2: Ölçeklere İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler, Korelasyon ve Güvenilirlik Katsayıları

Değişkenler	Ortalama	Standart Sapma	Çarpıklık	Basıklık	Gelişim	Ödüllendirme	Vizyon	İçsel Tatmin	Dışsal Tatmin
Gelişim	3,682	,9455	-,892	,476	(0,920)				
Ödüllendirme	3,458	1,1605	-,445	-,733	,562**	(0,918)			
Vizyon	3,671	1,1095	-,860	,193	,657**	,714**	(0,895)		
İçsel Tatmin	3,919	,7457	-,779	1,023	,397**	,227**	,346**	(0,893)	
Dışsal Tatmin	4,071	,8001	-1,161	1,721	,293**	,110	,231**	,572**	(0,894)

*p<0.05; **p<0.01

Tablo 2’de yer alan korelasyon analizi sonuçları incelendiğinde, içsel pazarlamanın gelişim boyutu ile iş tatmininin içsel tatmin boyutu (,397**) arasında orta düzeyde ve dışsal tatmin boyutu (,293**) arasında düşük düzeyde pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. İçsel pazarlamanın ödüllendirme boyutu ile iş tatmininin içsel tatmin boyutu (,227**) arasında düşük düzeyde ve pozitif yönlü bir ilişki belirlenirken dışsal tatmin boyutu arasında herhangi bir ilişki bulunamamıştır. Aynı zamanda içsel pazarlamanın vizyon boyutu ile iş tatmininin içsel tatmin boyutu (,346**) arasında orta düzeyde ve dışsal tatmin boyutu (,231**) arasında düşük düzeyde pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Öte yandan katılımcıların ölçeklere verdikleri cevapların ortalamasının içsel pazarlama ölçeğinin gelişim boyutu için 3,682±,9455; ödüllendirme boyutu için 3,458±1,1605 ve vizyon boyutu için 3,671±1,1095 iken, iş tatmini ölçeğinin içsel tatmin boyutu için 3,919±,7457 ve dışsal tatmin boyutu için 4,071±,8001 olduğu görülmektedir. Ölçeklerin çarpıklık ve basıklık değerlerinin ±2 sınırları içinde olduğu ve verilerin normal dağılımı sağladığı tespit edilmiştir. Ayrıca tüm ölçeklerin boyutlarına ilişkin Cronbach α katsayılarının %70’in üzerinde olduğu belirlenmiştir.

İçsel pazarlamanın gelişim, ödüllendirme ve vizyon boyutlarının iş tatmininin içsel tatmin boyutu üzerindeki etkisini belirlemek amacıyla yapılan çoklu regresyon analizi sonuçları Tablo 3’de sunulmuştur.

Tablo 3: İçsel Pazarlamanın İş Tatmini Üzerindeki Etkisi

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	Anova		Model Özeti		Etkiler		
		F	Sig. F	R	R ²	β	t	Sig.
İçsel Tatmin	H _{1(a)} Gelişim	21,639	,000	,418	,175	,316	4,511	,000***
	H _{2(a)} Ödüllendirme					-,099	-1,315	,189
	H _{3(a)} Vizyon					,209	2,528	,012*

*p<0.05, **p<0.01, ***p<0.001

Tablo 3’de görüldüğü üzere içsel pazarlamanın gelişim (β : ,316; p =,000) ve vizyon (β : ,209; p =012) boyutlarının iş tatmininin içsel tatmin boyutu üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisinin olduğu ancak içsel pazarlamanın ödüllendirme (β : -,099; p >0,05) boyutunun iş tatmininin içsel tatmin üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı tespit edilmiştir. Öte yandan, içsel pazarlamanın gelişim, ödüllendirme ve vizyon boyutlarının iş tatmininin içsel tatmin boyutunun %17,5’ini açıklamaktadır. Böylelikle **H_{1(a)}** ve **H_{3(a)}** hipotezleri kabul edilmiştir.

İçsel pazarlamanın gelişim, ödüllendirme ve vizyon boyutlarının iş tatmininin dışsal tatmin boyutu üzerindeki etkisini belirlemek amacıyla yapılan çoklu regresyon analizi sonuçları Tablo 4’de sunulmuştur.

Tablo 4: İçsel Pazarlamanın İş Tatmini Üzerindeki Etkisi

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	Anova		Model Özeti		Etkiler		
		F	Sig. F	R	R ²	β	t	Sig.
Dışsal Tatmin	H _{1(b)}	11,449	,000	,318	,101	,275	3,769	,000***
	H _{2(b)}					-,163	-2,074	,039*
	H _{3(b)}					,166	1,924	,055

* p <0.05, ** p <0.01, *** p <0.001

Tablo 4’de görüldüğü üzere içsel pazarlamanın gelişim (β : ,275; p =,000) boyutunun iş tatmininin dışsal tatmin boyutu üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisi bulunurken, içsel pazarlamanın ödüllendirme (β : -,163; p =039) boyutunun iş tatmininin dışsal tatmin boyutu üzerinde anlamlı ve negatif bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Fakat içsel pazarlamanın vizyon (β : ,166; p >0,05) boyutunun iş tatmininin dışsal tatmin üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı belirlenmiştir. Öte yandan, içsel pazarlamanın gelişim, ödüllendirme ve vizyon boyutlarının iş tatmininin dışsal tatmin boyutunun %10,1’ini açıklamaktadır. Böylelikle **H_{1(b)}** ve **H_{2(b)}** hipotezleri kabul edilmiştir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

İçsel pazarlamanın temel varsayımı bir kuruluşun iç müşterilerin ihtiyaçlarını karşılayarak beşeri sermayesini güçlendireceği ve bunun karşılığında dış müşterileri memnun etmek için kaliteli hizmet sunma konusunda daha iyi bir konumda olacağı inancıdır. Bu alandaki ilgili çalışmalar, içsel pazarlama uygulamalarının çalışanları etkilemek için etkili bir şekilde kullanılabileceğini, böylece motive olmalarını ve örgütsel hedeflere ulaşmak için harekete geçmelerini ve karşılığında örgütsel yeterlilikleri geliştirdiğini göstermektedir (Conduit ve Mavondo, 2001: 13; Sohail ve Jang, 2017: 3-4). Bu çerçevede çalışmanın temel amacı COVID-19 pandemi döneminde kamu sektöründe içsel pazarlama uygulamalarının iş tatmini üzerindeki etkisini ortaya koymaktır. Elde edilen bulgulardan hareketle içsel pazarlamanın gelişim ve vizyon boyutlarının, iş tatmininin içsel tatmin boyutu üzerinde anlamlı ve pozitif yönlü bir etkisinin olduğu belirlenirken, içsel pazarlamanın gelişim boyutunun dışsal tatmin üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir.

Bu bulgular içsel pazarlama uygulamalarının artması ile iş tatmin düzeylerinin aratacağını gösteren araştırma sonuçlarını doğrulamaktadır (Shiu ve Yu 2010; Chang ve Chang, 2007; Shiu ve Yu, 2010; Iliopoulos ve Priporas 2011; Yıldız, 2014; Arslanoğlu vd., 2020; Yeniçeri vd., 2020). Fakat alan yazında yapılan çalışma sonuçlarından farklı olarak içsel pazarlamanın ödüllendirme boyutunun iş tatmininin dışsal tatmin boyutu üzerinde anlamlı ve negatif bir etkisinin olduğu ve iş tatmininin içsel tatmin boyutu üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca içsel pazarlamanın vizyon boyutunun da iş tatmininin dışsal tatmin boyutu üzerinde bir etkisinin olmadığı görülmüştür.

KAYNAKÇA

- Arslanoğlu, A., Bektemür, G., Gemlik, N. (2020). İçsel Pazarlamanın Çalışanların İş Tatmini Üzerine Etkisi. Sağlık ve Sosyal Refah Araştırmaları Dergisi, 2: 22-34
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/sarad/issue/55492/739845>
- Barnes, B.R., Fox, M. ve Morris, D.S. (2004). Exploring The Linkage Between Internal Marketing, Relationship Marketing and Service Quality: A Case Study of A Consulting Organization. Total Quality Management and Business Excellence, 15(5-6): 593-602.
- Barzoki, A. S. and Ghujali, T. (2013). Study the Relationship of Internal Marketing with Job Satisfaction, Organizational Commitment and Organizational Citizenship Behavior. International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences, 3(3): 33-49.
<http://www.hrmar.com/admin/pics/1663.pdf>
- Chang, C. S. and Chang, H. H. (2007). Effects Of İnternal Marketing On Nurse Job Satisfaction And Organizational Commitment: Example Of Medical Centers İn Southern Taiwan. Journal of Nursing Research. 15(4): 265-274. DOI:10.1097/01.JNR.0000387623.02931.a3
- Chiu, W., Cho, N-H., and Won, D. (2014). The effects of internal marketing on job satisfaction and organizational commitment in Taipei sports centers, Journal of Global Scholars of Marketing Science: Bridging Asia and the World, 24:2, 206-222, DOI: 10.1080/21639159.2014.881609
- Collins, B., and Payne, A. (1991). Internal marketing: a new perspective for HRM, European Management Journal, 9(3): 261-269.
- Conduit, J. ve Mavondo, F.T. (2001). How Critical is İnternal Customer Orientation to Market Orientation. Journal of Business Research. 51(January): 11-24.
- Çekmecelioğlu, H. G. (2005). Örgüt İkliminin İş Tatmini ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkisi: Bir Araştırma. CÜ İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 6(2): 23- 38.
- Domínguez-Falcón, C., Fernández-Monroy, M., Galván-Sánchez, I. and Ballesteros-Rodríguez, J.L. (2021). Training as an internal marketing tool within the franchise system. Journal of Service Theory and Practice, Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print.
<https://doi.org/10.1108/JSTP-07-2020-0173>
- Erenler, E. ve Aşan, Ö. (2008). İş Tatmini ve Yaşam Tatmini İlişkisi. Süleyman Demirel University Journal of Faculty of Economics & Administrative Sciences, 13(2): 203-216.

- Foreman, S. K. and Money, A. H. (1995). Internal marketing: Concepts, measurement and application, *Journal of Marketing Management*, 11(8): 755-768.
- Gummesson, E. (1987). Using Internal Marketing to Create a New Culture: The Case of Ericsson Quality, *Journal of Business and Industrial Marketing*, 2 (3): 23–28. doi:10.1108/eb006032.
- Hamouche, S. (2020). COVID-19 And Employees' Mental Health: Stressors, Moderators And Agenda For Organizational Actions. *Emerald Open Research*, 2(15): 1-11.
- Iliopoulos, E. and Priporas, C. V. (2011). The Effect Of Internal Marketing On Job Satisfaction In Health Services: A Pilot Study In Public Hospitals In Northern Greece. *BMC Health Services Research*, 11(1): 261. <http://bmchealthservres.biomedcentral.com/articles/10.1186/1472-6963-11-261>.
- Kim, M., Knutson, B.J. and Han, J. (2015). Understanding Employee Delight and Voice From the Internal Marketing Perspective, *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 24(3): 260-286, DOI: 10.1080/19368623.2014.910482
- Kök Bayrak, S . (2010). İş Tatmini ve Örgütsel Bağlılığın İncelenmesine Yönelik Bir Araştırma. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 20(1): 291-317. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/atauniiibd/issue/2689/35360>
- Locke, E. A. (1976). The Nature and Causes of Job Satisfaction, (ed.) Marvin D. Dunnette, *Handbook of Industrial and Organizational Psychology*, Rand McNally, Chicago: 1297-1349.
- Longbottom, D., Osseo-Asare, A. E., Chourides, P., & Murphy, W. D. (2006). Real quality: Does the future of TQM depend on internal marketing? *Total Quality Management & Business Excellence*, 17, 709– 732.
- Mainardes, E. W., Rodrigues, L. S., and Teixeira, A. (2019). Effects of internal marketing on job satisfaction in the banking sector, *International Journal of Bank Marketing*, doi.org/10.1108/IJBM-07-2018-0190
- Ocak, M. ve Yavuzalp Marangoz, A (2019). How do Internal Marketing Activities Affect Organizational Commitment? The Mediating Role of Job Satisfaction, *International Journal of Economic and Administrative Studies*, (24):115-130.
- Özişli, Ö. ve Altaş, S. S. (2021). Duygusal Emek İle İş Tatmini ve Bireysel Performans Arasındaki İlişki. *Journal of International Social Research*, 14: 862-872. 10.17719/jisr.11419.
- Paul, J., and S. Sahadev. (2018). Service Failure and Problems: Internal Marketing Solutions for Facing the Future. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 40 (November2016): 304–311. doi:10.1016/j.jretconser.2016.08.007.
- Robie, C., Ryan, A. M., Schmieder, R. A., Para, L. F. ve Smith, P. C. (1998). The relation between job level and job satisfaction. *Group and Organization Management*, 23(4): 461-480.
- Ruizalba, J. L., Bermúdez-González, G., Rodríguez-Molina, M. A. and Blanca, M. J. (2014). Internal Market Orientation: An Empirical Research In Hotel Sector. *International Journal Of Hospitality Management*, 38: 11-19. DOI:10.1016/j.ijhm.2013.12.002

- Saman Qaisar, F. & Muhamad, N. (2021). Internal Marketing: A Review And Future Research Agenda. *Asia Pacific Business Review*, DOI: 10.1080/13602381.2021.1858590 <https://doi.org/10.1080/13602381.2021.1858590>
- Sharma, V. and Chalotra, A. K. (2017). Job Stress, Job Burnout And Job Satisfaction: A Study Of Call Centres In Jammu And Kashmir. *Pranjana: The Journal of Management Awareness*, 20(2): 51-58. doi.org/10.5958/0974-0945.2017.00015.2
- Shiu, Y. M. and Yu, T. W. (2010). Internal Marketing, Organisational Culture, Job Satisfaction, And Organisational Performance In Non-Life Insurance. *The Service Industries Journal*, 30(6): 793-809. DOI:10.1080/02642060701849840
- Sohail, M. S., and Jang, J. (2017): Understanding the relationships among internal marketing practices, job satisfaction, service quality and customer satisfaction: an empirical investigation of Saudi Arabia's service employees, *International Journal of Tourism Sciences*, DOI: 10.1080/15980634.2017.1294343
- Taşlıyan, M., Hırlak, B., ve Çiftçi, G. E. (2014). Akademisyenlerin Duygusal Zekâ, İş Tatmini ve Tükenmişlik Düzeyleri Arasındaki İlişki, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 6(3): 63-80.
- Üngör, J. E. (2021). Karanlık Liderlik Davranışlarının İş Tatmini Üzerindeki Etkisi, *BMIJ*, 9 (1): 126-136. doi.org/10.15295/bmij.v9i1.1738
- Vroom, V. H. (1967). *Work And Motivation*, John Wiley and Sons Inc.
- Weiss, D. J. Davis, R. W. England, G. W. Lofquist, L. H. (1967), *Manual for the Minnesota Satisfaction Qesitionnaire*.
- Wu, W. Y., Tsai, C. C. ve Fu, C. S. (2013). The Relationships among Internal Marketing, Job Satisfaction, Relationship Marketing, Customer Orientation, and Organizational Performance: An Empirical Study of TFT-LCD Companies in Taiwan. *Human Factors and Ergonomics in Manufacturing & Service Industries*, 23 (5): 436-449.
- Yarımoglu, Emel & Ersönmez, Nihan. (2017). İçsel Pazarlama Faaliyetlerinin İş Tatmini ve Örgütsel Bağlılık Üzerindeki Doğrudan Etkisi: Bir Kamu Bankası Örneği. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 18, 79-98. [10.31671/dogus.2018.23](https://doi.org/10.31671/dogus.2018.23).
- Yeniçeri, T., Aydın, R. ve Çınar, B. (2020). İçsel Pazarlama Uygulamalarının Çalışanların İş Tatmini Üzerine Etkisi ve Örgütsel Adaletin Aracılık Rolü. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. [10.48070/erusosbilder.779993](https://doi.org/10.48070/erusosbilder.779993).
- Yew, Lew T. (2008). Job Satisfaction and Affective Commitment: A Study of Employees in the Tourism Industry in Sarawak, Malaysia”, *Sunway Academic Journal*, 4 (1): 27-43.
- Yılmaz, B. (2020). COVID-19 Pandemi Sürecinin Çalışanlar Üzerine Etkisi: Kamu Sektöründe Çalışanlar Üzerine Uygulamalı Bir Araştırma, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 55(3): 1724-1740.

ASEAD 8. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU
EJSER 8th INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON SOCIAL SCIENCES
20-22 Kasım / November 2021 Hamburg – ALMANYA/GERMANY

KURUMSAL YÖNETİM ENDEKSİNDE YER ALAN İŞLETMELERİN FİNANSAL PERFORMANSLARI İLE NAKİT DÖNÜŞÜM SÜRELERİ ARASINDAKİ İLİŞKİNİN ENTROPİ, TOPSIS VE VIKOR YÖNTEMLERİ İLE İNCELENMESİ

Tuba KONAK

Çukurova Üniversitesi, SBE İşletme

ORCID: 0000-0002-3290-9337

tubaaknk@gmail.com

Prof. Dr. Hatice DÜZAKIN

Çukurova Üniversitesi, İ.İ.B.F., İşletme

ORCID: 0000-0002-8840-1815

hduzakin@cu.edu.tr

ÖZET

Çalışmada 2016-2020 yılları arasında hisse senetleri BIST’de (Borsa İstanbul) işlem gören ve kurumsal yönetim endeksi kapsamında sürekli olarak yer alan 17 şirketin finansal performanslarının belirlenmesi amaçlanmıştır. Ayrıca söz konusu şirketlerin nakit dönüşüm sürelerinin finansal performanslarına olan etkisi analiz edilmiştir. Şirketlerin finansal performanslarının ölçümü için kullanılan oranlar; cari oran, likidite oranı, alacak devir hızı, stok devir hızı, aktif devir hızı, maddi duran varlık devir hızı, toplam borç/toplam aktif oranı, net kar marjı, özsermaye karlılık oranı ve aktif karlılık oranlarıdır. Çalışmada, kriterlerin belirlenmesinde Entropi yöntemi kullanılmış, şirketlerin finansal performans sıralamaları TOPSIS ve VIKOR çok kriterli karar verme yöntemleriyle yapılmıştır. TOPSIS ve VIKOR yöntemlerine göre kriter ağırlıkları baz alınarak performans puanları hesaplanmış ve bu puanlar doğrultusunda sıralamalar oluşturulmuştur. Çalışma sonucunda analiz dönemini kapsayan yıllar arasında şirketlerin nakit dönüşüm süreleri ve finansal performans için kullanılan TOPSIS ve VIKOR yöntemine göre yapılan analizler sonucunda oluşturulan sıralamalarının benzerlik göstermediği belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Finansal Performans, TOPSIS Yöntemi, VIKOR Yöntemi, Entropi Yöntemi.

EVALUATION THE RELATIONSHIP BETWEEN FINANCIAL PERFORMANCE AND CASH CONVERSION CYCLE OF THE FIRM IN THE CORPORATE GOVERNANCE INDEX WITH ENTROPY, TOPSIS AND VIKOR METHODS

Tuba KONAK
Prof. Dr. Hatice DÜZAKIN

ABSTRACT

The aim of the study is to determine the financial performances of the 17 companies which are traded in Borsa Istanbul (BIST) between 2016-2020 and continuously operating under the corporate governance index. In addition, the effect of cash conversion cycle on financial performance was analyzed. Ratios that measure the financial performance of companies; current ratio, liquidity ratio, receivables turnover, inventory turnover, asset turnover, tangible asset turnover, total debt/total assets, net profit margin, return on equity and return on assets. This study, criteria were determined by the Entropi method, TOPSIS and VIKOR multi-criteria decision-making methods were chosen for financial performance ranking. According to TOPSIS and VIKOR methods, performance scores are calculated based on criterion weights and rankings are created in line with these scores. As a result of the study, it was determined that the cash conversion cycle of the companies between the years covering the analysis period and the rankings created as a result of the analyzes made according to the TOPSIS and VIKOR methods used for financial performance were not similar.

Keywords: Financial Performance, TOPSIS Method, VIKOR Method, Entropy Method.

1.GİRİŞ

Kurumsal yönetimin kuralları, politikaları ve diğer unsurları firmaları yönlendiren ve kontrol eden faktörlerdir. Kurumsal yönetim kavramının son zamanlar yaygınlaşması ile piyasa odaklı sistemlerin ekonomik performans için daha iyi olup olmadığı konusundaki tartışmalar da önem kazanmıştır (Donaldson, 2013). İyi bir kurumsal yönetim, şirketlerin performansını artırarak, sermayeye erişim olanaklarını çoğaltacak ve sürdürülebilir ekonomik kalkınmaya katkı sağlayacaktır. Ancak tüm bunların yanı sıra kurumsal yönetimin şirketler için daha düşük sermaye maliyeti, daha yüksek öz sermaye getirisi, iyi performans ve daha fazla verimlilik koşullarını sağlayabilmesi için firma yöneticilerinin yönetim kurulu üyeleri ile sağlıklı iletişim kurması ile mümkün olacaktır (Bhagat ve Bolton, 2008; Denis ve McConnel, 2002). Bununla beraber yatırımcılar için firmaların kurumsal yapıları ve finansal performansları en önemli faktörlerdir. Yatırımcı bu faktörleri dikkate alarak yatırımlarını gerçekleştirdiğinde, uzun vadede yüksek hisse senedi getirisi elde eder. Bu sebeple kurumsal yönetimi iyileştirmeye yönelik çabalar, gelecekteki firma performansı ile yakından ilişkilidir. Tüm bunlara ek olarak kurumsal yönetim ilkelerine uygun şekilde yönetilen firmaların karlılığının, getirisinin, rekabet gücünün ve güvenirliliğinin arttığı görülmüştür.

Bunun sonucunda yatırımcılar ve iş ortakları arasında ilişkilerin geliştiği gözlemlenmiştir. Bu tür şirketler daha iyi performans ve getiri ile yatırımlarını daha fazla büyütecek ve yatırımcıları çekecektir (Milosevic, 2015; Todorovic, 2013).

Çalışmada 2016-2020 yılları arasında hisse senetleri BIST’de (Borsa İstanbul) işlem gören ve kurumsal yönetim endeksi kapsamında sürekli olarak yer alan 17 şirketin finansal performanslarının belirlenmesi amaçlanmıştır. Ayrıca söz konusu şirketlerin nakit dönüşüm sürelerinin finansal performanslarına olan etkisi analiz edilmiştir. Çalışmada, kriterlerin belirlenmesinde Entropi yöntemi kullanılmış, şirketlerin finansal performans sıralamaları TOPSIS ve VIKOR çok kriterli karar verme yöntemleriyle yapılmıştır. Çalışmanın ilk bölümünde çalışmanın amacına yönelik açıklamalar yapılmış ve kurumsal yönetim ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. İkinci bölümde literatür taraması yapılmıştır. Üçüncü bölümde veri seti ve çalışmada kullanılan yöntemler açıklanmıştır. Dördüncü bölümde analiz yapılmış ve beşinci bölümde de elde edilen sonuçlar değerlendirilip yorumlanmıştır.

2. LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Entropi yöntemi göstergelerin ağırlıklarının belirlenmesinde kullanılan yöntemlerden biridir. Zou vd. (2006) su kalitesi değerlemesi, Shemshadi vd. (2011) tedarikçi seçimi, Hafezalkotob ve Hafezalkotob, (2016) materyal seçimi, Akçakanat vd. (2017) bankacılık sektöründe performans değerlendirmesi, Bakır ve Atalık (2018) havayolu işletmelerinde hizmet kalitesinin değerlendirilmesi, Topak ve Çanakçıoğlu (2019) banka performans değerlemesi için göstergelerin ağırlıklarının belirlenmesinde Entropi yöntemini kullanmışlardır.

Literatürde TOPSIS ve VIKOR yöntemleri finansal performans değerlemesi için sıkça kullanılan yöntemlerdir. Feng ve Wang (2000), Chang vd. (2003) havayolu şirketlerinin finansal performanslarını, Tsao (2003), Abbasi vd. (2008), Wu vd. (2008) bankaların finansal performanslarını, Chang vd. (2010) yatırım fonlarının finansal performanslarını, Aytekin ve Sakarya (2013) Borsa İstanbul da gıda, içki ve tütün sektöründe işlem gören şirketlerin finansal performanslarını, Ege vd. (2013) Borsa İstanbul da kurumsal yönetim endeksinde işlem gören şirketlerin finansal performanslarını, Orçun ve Eren (2017) Borsa İstanbul da teknoloji sektöründe işlem gören şirketlerin finansal performanslarını, Ünlü vd. (2017) BIST 30 endeksinde işlem gören işlem gören şirketlerin finansal performanslarını analiz etmek için TOPSIS yöntemini kullanmışlardır. Dinçer ve Görener (2011), Tezergil (2016), Yılmaz (2020) bankaların finansal performanslarını, Özden vd. (2012) Borsa İstanbul da çimento sektöründe işlem gören şirketlerin finansal performanslarını, analiz etmek için ise VIKOR yöntemini kullanmışlardır.

Literatürde TOPSIS ve VIKOR yöntemleri performans değerlemesinin yanı sıra seçme problemlerinde de kullanılan yöntemlerdir. Boran vd. (2009), Bhutia ve Phipon (2012), Şengül vd. (2015), Memari vd. (2019) tedarikçi seçimi, Walczak ve Rutkowska (2017) proje seçimi, Zhang vd. (2019) malzeme seçimi için TOPSIS yöntemini kullanmışlardır.

Devi (2011) malzeme taşıma görevi için bir robot seçimi, Opricovic (2011) su kaynakları için yer seçimi, San Cristóbal (2011) yenilenebilir enerji projesi seçimi, Shemshadi vd. (2011), Jahan vd. (2011), Abdel Baset vd. (2019) tedarikçi seçimi, Jahan ve Edwards (2013) malzeme seçimi, Tiwari (2016) ürün tasarım değerlendirilmesi seçimi için VIKOR yöntemini kullanmışlardır.

3. ÇALIŞMANIN METODOLOJİSİ

3. 1. Çalışmanın Kapsamı, Amacı ve Yöntemi

Çalışmada 2016-2020 yılları arasında hisse senetleri BIST’de (Borsa İstanbul) işlem gören ve kurumsal yönetim endeksi kapsamında sürekli olarak yer alan 17 şirketin finansal performanslarının belirlenmesi amaçlanmıştır. Ayrıca söz konusu şirketlerin nakit dönüşüm sürelerinin finansal performanslarına olan etkisi analiz edilmiştir. Çalışmada, kriterlerin belirlenmesinde Entropi yöntemi kullanılmış, şirketlerin finansal performans sıralamaları TOPSIS ve VIKOR çok kriterli karar verme yöntemleriyle yapılmıştır. Çalışmada kullanılan oranlar Kamu Aydınlatma Platformu (KAP) sitesinden elde edilmiştir. Bununla birlikte kurumsal yönetim endeksinde yer alan banka ve sigorta şirketleri çalışmaya dahil edilmemiştir. Çalışmaya dahil edilen şirketler EK 1’de yer almaktadır.

Firmaların hammadde alımı için yaptıkları ödeme ile alacakların tahsili arasında geçen süreye nakit dönüşüm süresi denir (Uyar, 2009).

Nakit dönüşüm süresinin hesaplanması Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1: Nakit Dönüşüm Süresinin Hesaplanması

Nakit Dönüşüm Süreci (NDS)	$NDS = AOTS + SOTS - KVBOÖS$
Alacakların Ortalama Tahsilat Süresi (AOTS)	Yıllık Gün Sayısı / Alacak Devir Hızı
Stokların Ortalama Tüketim Süresi (SOTS)	Yıllık Gün Sayısı / Stok Devir Hızı
Kısa Vadeli Borçların Ortalama Ödeme Süresi (KVBOÖS)	Yıllık Gün Sayısı / Kısa Vadeli Borç Devir Hızı

Kaynak: (Ege vd. 2016; Topaloğlu ve Nur 2016; Uyar, 2009)

Çalışmada kullanılan finansal oranlar, işletmelerin likidite ve karlılık durumu hakkında bilgi verebilecek nitelikteki oranlar arasından seçilmiştir. Finansal oranların belirlenmesinde ulusal ve uluslar arası çalışmalarda kullanılan oranlar dikkate alınmıştır. Çalışmada kullanılan oranlar Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2: Çalışmada Kullanılan Oranlar

	<u>Oranlar</u>	<u>Sembol</u>
Likidite Oranları	Cari oran	C.O.
	Likidite oranı	L.O.
Faaliyet Oranları	Alacak devir hızı	Al.D.H.
	Stok devir hızı	S.D.V.
	Aktif devir hızı	A.D.H.
	Maddi duran varlık devir hızı	M.D.H.
Mali yapı Oranı	Toplam Borç / Toplam Aktif	T.B./T.A.
Karlılık Oranları	Özsermaye kârlılığı	Ö.K.
	Aktif kârlılığı	A.K.
	Net kâr marjı	N.K.M.

3.2. Entropi Yöntemi

Çok kriterli karar verme yöntemlerinin önemli adımlarından biri kriter ağırlıklarının belirlenmesidir. Karar verme sürecinde sübjektifliği sağlamak ve kriterlerin ağırlıklarını belirlemek için çok sayıda yöntem geliştirilmiştir. Bu yöntemlerden biri de literatürde en sık rastlanan Entropi yöntemidir. Yöntem 5 aşamadan oluşmaktadır ve söz konusu adımlar aşağıda verilmiştir (Hwang ve Yoon, 1981; Wang ve Lee, 2009; Karami ve Johansson, 2014; Çatı vd., 2017).

1. Karar Matrisinin Oluşturulması

Karar matrisinin satırları karar noktalarını (m), sütunları değerlendirme faktörlerini (n) göstermektedir. Karar matrisi aşağıdaki gibi gösterilmektedir:

$$\begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ a_{m1} & a_{m2} & \dots & a_{mn} \end{bmatrix}$$

2. Normalize Matrisinin Oluşturulması

Karar matrisi ve aşağıdaki formül kullanılarak normalize edilmiş karar matrisi elde edilir.

$$r_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sqrt{\sum_{k=1}^m a_{kj}^2}}$$

Formülde r değeri kriter sayısını, m değeri alternatif sayısını göstermektedir.

3. Entropi değerinin hesaplanması

$$E_j = -k \sum_{i=1}^n NS_{ij} \ln NS_{ij}$$

$$0 < E_j < 1$$

olmalıdır. Denklemden k entropi katsayısını temsil eder ve

$$k = 1/\ln(m)$$

formülü ile hesaplanır.

4. Farklılaşma dereceleri hesaplanması

Denklemden farklılaşma derecesini d_j temsil eder ve

$$d_j = 1 - E_j$$

formülü ile hesaplanır.

5. Kriter ağırlıklarının hesaplanması

$$W_i = D_j / \sum_{j=1}^n D_j$$

Hesaplama sonucunda her kriterin önem derecesi belirlenmiştir. Hesaplanan ağırlıkların toplamı $\sum_{j=1}^n W_j = 1$ olmalıdır.

3.3. Topsis Yöntemi

TOPSIS çok kriterli karar verme yöntemlerinden birisidir. Yöntem ile çok kriterli karar verme problemleri çözümlenirken sıralanan alternatifler arasında kriterlerin en yüksek değerlerinin toplamından oluşan pozitif ideal çözümlerle, en düşük değerlerinin toplamından oluşan negatif ideal çözümlerinden pozitif ideal çözüme en yakın mesafe ve negatif ideal çözüme en uzak mesafedeki alternatifin seçilmesi amaçlanır. (Chen ve Tzeng, 2004).

TOPSIS yöntemi 6 aşamadan oluşmaktadır ve söz konusu adımlar aşağıda verilmiştir (Opricovic ve Tzeng, 2004; Dai ve Wang, 2011; Huang ve Huang, 2012; Changwu, 2014);

1. Karar Matrisinin Oluşturulması

Karar matrisinin satırları karar noktalarını (m), sütunları değerlendirme faktörlerini (n) göstermektedir. Karar matrisi aşağıdaki gibi gösterilmektedir:

$$\begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ a_{m1} & a_{m2} & \dots & a_{mn} \end{bmatrix}$$

2. Normalize Matrisinin Oluşturulması

Karar matrisi ve aşağıdaki formül kullanılarak normalize edilmiş karar matrisi elde edilir.

$$r_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sqrt{\sum_{k=1}^m a_{kj}^2}}$$

Formülde r değeri kriter sayısını, m değeri alternatif sayısını göstermektedir.

3. Ağırlıklandırılmış Normalize Karar Matrisinin Oluşturulması

Ağırlıklandırılmış normalize karar matrisini elde etmek için normalize edilmiş karar matrisi ile değerlendirme faktörlerinin belirlenen ağırlık değerleri (w_{ij}) çarpılır.

$$(\sum_{i=1}^n w_i = 1)$$

4. İdeal ve Negatif İdeal Çözümlerin Oluşturulması

Ağırlıklandırılmış normalize karar matrisinde yer alan sütun değerlerinden en yüksek değerleri belirlenerek pozitif ideal çözüm değerleri bulunur.

$$A^* = \{ (\max y_{ij} | j \in J), (\min y_{ij} | j \in J^-) \}$$

Ağırlıklandırılmış normalize karar matrisinde yer alan sütun değerlerinden en düşük değerleri belirlenerek negatif ideal çözüm değerleri bulunur.

$$A^- = \{ (\min v_{ij} | j \in J), (\max v_{ij} | j \in J^-) \}$$

5. İdeal ve İdeal Olmayan Noktalara Olan Uzaklık Değerlerinin Hesaplanması

Pozitif ideal ayırım değeri aşağıdaki formül kullanılarak elde edilir.

$$S_i^* = \sqrt{\sum_{j=1}^n (V_{ij} - V_i^*)^2}$$

Negatif ideal ayırım değeri aşağıdaki formül kullanılarak elde edilir.

$$S_i^- = \sqrt{\sum_{j=1}^n (V_{ij} - V_i^-)^2}$$

6. İdeal Çözüme Göreli Yakınlığın Hesaplanması

İdeal çözüme göreli yakınlık aşağıdaki formül kullanılarak elde edilir.

$$C_i^* = \frac{S_i^-}{S_i + S_i^*}$$

$0 < C_i^* < 1$ aralığındadır. $C_i^* = 1$ olarak hesaplanırsa karar noktasının ideal çözüme $C_i^* = 0$ olarak hesaplanırsa karar noktasının negatif ideal çözüme yakınlığını ifade eder.

3. 4. Vıkor Yöntemi

VIKOR yöntemi çok kriterli karar verme yöntemlerinden bir tanesidir. Yöntem 4 aşamadan oluşmaktadır ve söz konusu adımlar aşağıda verilmiştir (Opricovic ve Tzeng, 2004; Opricovic ve Tzeng, 2007; Tezergil, 2016; Dinçer ve Görener, 2011)

1: Her bir kriter için en iyi (f_i^*) ve en kötü (f_i^-) değerler belirlenir. Eşitlikte i karşılaştırma kriterlerini ($i=1,2,3,\dots,n$) için kullanılmaktadır.

$$f_i^* = \max (f_{ij}) \quad f_i^- = \min (f_{ij})$$

2: Her bir değerlendirme birimi için S_j ve R_j değerleri hesaplanır. w_i , kriter ağırlıklarını ifade etmektedir.

$$S_i = (f_i^* - f_{ij}) / (f_i^* - f_i)$$

$$R_i = \max (w_i(f_i^* - f_{ij}) / (f_i^* - f_i))$$

3: Her bir değerlendirme birimi için Q_j değerleri hesaplanır.

Eşitlikte $S^* = \min S_j$; $= \max S_j$; $R^* = \min R_j$; $= \max R_j$ değerlerini göstermektedir. v değeri, maksimum grup faydasını sağlayan ağırlığı, $(-1v)$ değeri karşıt görüştekilerin minimum pişmanlığının ağırlığını ifade etmektedir. Genellikle $v = 0,5$ kullanılır

$$Q_i = V(S_j - S^*) / (S^* - S + (1+V)(R_j - R^*) / (R^* - R))$$

4: Son olarak hesaplanan Q_j , S_j , R_j değerleri sıralanır. En küçük Q_j değeri olan değerlendirme birimi, alternatif grubu için en iyi seçenek olarak değerlendirilir.

Koşul 1 (C1) - Kabul edilebilir avantaj: En iyi ve en iyiye en yakın seçenek arasında büyük bir fark olduğunu kabul eden koşuldur.

Eşitlikte P en iyi alternatiftir.

P_2 ikinci alternatiftir.

j , alternatiflerin sayısıdır

Koşul 2 (C2) - Kabul edilebilir istikrar: En iyi Q değerine, P_1 alternatifi S ve R değerlerinin az bir tanesinde en iyi skoruna sahip koşuldur. Belirtilen iki koşuldan bir tanesi sağlanamazsa uzlaşık çözüm kümesi şu şekilde önerilir:

2. Koşul sağlanmıyorsa P_1 ve P_2 alternatifleri,

1. Koşul sağlanmıyorsa P_1, P_2, \dots, P_M alternatifleri $Q(P_M) - Q(P_1) \geq D(Q)$ eşitsizliği göz önüne alınarak belirlenir edilir.

4. ARAŞTIRMANIN BULGULARI VE ANALİZİ

Çalışmada 2016-2020 yılları arasında hisse senetleri BIST'de (Borsa İstanbul) işlem gören ve kurumsal yönetim endeksi kapsamında sürekli olarak yer alan 17 şirketin finansal performanslarının belirlenmesi amaçlanmıştır. Ayrıca söz konusu şirketlerin nakit dönüşüm sürelerinin finansal performanslarına olan etkisi analiz edilmiştir. Çalışmada, kriterlerin belirlenmesinde Entropi yöntemi kullanılmış, şirketlerin finansal performans sıralamaları TOPSIS ve VIKOR çok kriterli karar verme yöntemleriyle yapılmıştır.

Çalışmada 2016, 2017, 2018, 2019 ve 2020 yıllarını kapsamaktadır ve örnek olarak 2016 yılına ait Entropi, TOPSIS ve VIKOR uygulamasına yer verilmiştir. Çalışmada Entropi yöntemiyle elde edilen kriterlerin ağırlık değerleri Tablo 3'te gösterilmiştir. Karar matrisi ve normalizasyon matrisi EK 2'de yer almaktadır.

Tablo 3: Entropi Yöntemi Kriter Ağırlıkları

YILLAR	C.O.	L.O.	A.D.H.	S.D.H.	Ak.D.H.	M.D.H.	T.B/T.A.	Ö.K.	A.K.	N.K.M.
2016	0,033	0,025	0,227	0,517	0,009	0,178	0,002	0,003	0,005	0,004
2017	0,022	0,017	0,186	0,61	0,006	0,149	0,002	0,003	0,005	0,004
2018	0,014	0,011	0,326	0,529	0,004	0,109	0,002	0,001	0,004	0,003
2019	0,012	0,011	0,29	0,53	0,006	0,134	0,003	0,004	0,006	0,005
2020	0,018	0,011	0,276	0,511	0,006	0,161	0,003	0,005	0,006	0,005

Entropi yöntem sonuçlarına göre 2016-2020 yılları arasında değeri değişmekle birlikte stok devir hızı oranının şirketlerin performans ölçümü için en önemli kriter olduğu tespit edilmiştir. Aynı şekilde 2016-2020 yılları arasında alacak devir hızı ikinci, maddi duran varlık devir hızı üçüncü, cari oran dördüncü, likidite oranı beşinci, aktif devir hızı altıncı, aktif karlılığı yedinci, net kar marjı sekizinci, özsermaye karlılığı dokuzuncu ve toplam borç/toplam aktif onuncu en önemli kriter olarak belirlenmiştir.

Entropi yöntemiyle elde edilen kriterlerin ağırlıkları TOPSIS ve VIKOR yöntemlerinin algoritmasına dahil edilmiştir. Çalışmaya konu olan şirketlere ait 2016 yılı TOPSIS puan ve sıralamaları Tablo 4’te verilmiştir. Karar matrisi, normalizasyon matrisi ve ağırlıklandırılmış normalize karar matrisi EK 3’te yer almaktadır.

Tablo 4: 2016 TOPSIS Puan Ve Sıralamaları

Şirketler	S ⁺	S ⁻	C	
AEFES	0,34721971	0,037922087	0,098	16
ARCLK	0,33934316	0,037784244	0,1	15
AYGAZ	0,19126485	0,192385884	0,501	3
CCOLA	0,31112084	0,081662163	0,208	10
DOHOL	0,3167186	0,054286241	0,146	12
HURGZ	0,21546628	0,171528877	0,443	4
IHEVA	0,35007626	0,096809027	0,217	8
IHLAS	0,37016088	0,003803045	0,01	17
OTKAR	0,34253402	0,043376061	0,112	13
PRKME	0,33703837	0,096335977	0,222	7
TOASO	0,26761723	0,104989118	0,282	6
TAVHL	0,15758637	0,235648765	0,599	2

TUPRS	0,27789831	0,137540202	0,331	5
PRKAB	0,31244116	0,082089084	0,208	9
TTKOM	0,13623378	0,338487999	0,713	1
TTRAK	0,32722368	0,070804379	0,178	11
VESTL	0,3995	0,0352	0,081	16

2016 yılında TOPSIS yöntemi kullanılarak hesaplanan puanlar doğrultusunda finansal performansı en yüksek olan şirketler; TTKOM, TAHVL ve AYGAZ'dır. Aynı yıl içerisinde finansal performansı en düşük şirketler; IHLAS, AEFES ve ARCLK'tir.

Çalışmaya konu olan şirketlere ait 2016 yılı VIKOR puan ve sıralamaları Tablo 5'te verilmiştir. Karar matrisi, normalizasyon matrisi ve ağırlıklandırılmış normalize karar matrisi EK 4'te yer almaktadır.

Tablo 5: 2016 VIKOR Puan Ve Sıralamaları

Şirketler	Sj	Rj	Qj	
AEFES	-1,51156	0,276885	-0,0099	15
ARCLK	0,416207	0,525837	0,008113	16
AYGAZ	21,35945	23,67807	0,386762	4
CCOLA	2,819335	3,677189	0,055987	9
DOHOL	5,217216	4,426506	0,082329	7
HURGZ	26,9818	26,11961	0,454649	3
IHEVA	-2,48433	0,842065	-0,01281	14
IHLAS	-2,91136	0,968603	-0,01518	12
OTKAR	-1,09596	0,288524	-0,00639	17
PRKME	-4,28024	0,219492	-0,03309	10
TOASO	11,85493	12,04421	0,204841	5
TAVHL	37,71329	37,31467	0,642693	2
TUPRS	5,323242	7,969876	0,114898	6
PRKAB	3,711957	3,266405	0,059622	8
TTKOM	56,7736	56,10654	0,966911	1
TTRAK	1,128692	0,517994	0,013878	13
VESTL	-4,23336	1,148488	-0,02439	11

2016 yılında VIKOR yöntemi kullanılarak hesaplanan puanlar doğrultusunda finansal performansı en yüksek olan şirketler; TKOM, TAVHL ve HURGZ'dır. Aynı yıl içerisinde finansal performansı en düşük şirketler; OTKAR, ARCLK ve AEFES'dir.

Çalışmaya konu olan şirketlere ait 2016 yılı nakit dönüşüm süresi sıralamaları Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6: 2016 Yılı Nakit Dönüşüm Süresine İlişkin Sıralama

Şirketler	NDS (GÜN)	
IHEVA	105,3869	1
IHLAS	80,68547	2
ARCLK	17,7475	3
PRKAB	3,883226	4
TTRAK	-7,84634	5
AYGAZ	-18,8341	6
VESTL	-18,237	7
PRKME	-45,8719	8
TOASO	-58,5841	9
TUPRS	-95,6408	10
CCOLA	-112,566	11
OTKAR	-116,204	12
DOHOL	-180,546	13
AEFES	-188,973	14
HURGZ	-206,015	15
TAVHL	-260,957	16
TTKOM	-290,304	17

2016 yılı nakit dönüşüm süresi sıralamasına göre ise en üst sıradaki şirketler IHEVA, IHLAS ve ARCLK en düşük sıradaki şirketler ise TTKOM, TAHVL ve HURGZ'dır.

Tablo 7'de 2016, 2017, 2018, 2019 ve 2020 yıllarına ait hesaplanan TOPSIS, VIKOR ve NDS sıralamaları verilmiştir.

Tablo 7: 2016-2020 Yılları TOPSIS, VIKOR Ve NDS Sıralamaları

Şirketler	2016			2017			2018			2019			2020		
	NDS	VIKOR	TOPSIS	NDS	VIKOR	TOPSIS	NDS	VIKOR	TOPSIS	NDS	VIKOR	TOPSIS	NDS	VIKOR	TOPSIS
AEFES	14	15	16	12	17	10	13	2	13	13	4	14	8	8	14
ARCLK	3	16	15	5	10	15	6	9	15	4	16	11	4	11	15
AYGAZ	6	4	3	4	7	4	5	14	4	5	6	3	6	7	3
CCOLA	11	9	10	6	15	9	8	4	9	14	5	12	9	10	11
DOHOL	13	7	12	14	14	11	17	11	10	15	17	15	16	14	8
HURGZ	15	3	4	16	6	3	16	10	5	11	12	16	13	17	5
IHEVA	1	14	8	2	5	8	2	6	5	1	13	2	1	4	4
IHLAS	2	12	17	1	3	17	1	3	17	7	2	17	2	2	17
OTKAR	12	17	13	13	8	12	11	12	12	6	14	8	10	5	10
PRKME	8	10	7	8	16	13	3	5	11	3	3	6	3	6	12
TOASO	9	5	6	11	9	6	12	15	8	12	15	7	14	12	6
TAVHL	16	2	2	15	2	1	15	17	2	17	7	1	17	3	1
TUPRS	10	6	5	7	11	5	9	7	1	8	8	5	7	13	9
PRKAB	4	8	9	9	13	7	7	16	7	9	9	9	11	15	7
TTKOM	17	1	1	17	4	2	14	8	3	16	10	10	15	16	2
TTRAK	5	13	11	3	12	14	4	13	14	2	11	4	5	9	13
VESTL	7	11	14	10	1	16	10	1	16	10	1	13	12	1	16

Tablo 7’de görüldüğü üzere, 2016 yılında TOPSIS yöntemi kullanılarak hesaplanan puanlar doğrultusunda finansal performansı en yüksek olan şirketler; TTKOM, TAHVL ve AYGAZ’dır. Aynı yıl içerisinde finansal performansı en düşük şirketler; IHLAS, AEFES ve ARCLK’tir. 2016 yılında VIKOR yöntemi kullanılarak hesaplanan puanlar doğrultusunda finansal performansı en yüksek olan şirketler; TKOM, TAVHL ve HURGZ’dır. Aynı yıl içerisinde finansal performansı en düşük şirketler; OTKAR, ARCLK ve AEFES’dir. Nakit dönüşüm süresi sıralamasına göre ise en üst sıradaki şirketler IHEVA, IHLAS ve ARCLK en düşük sıradaki şirketler ise TTKOM, TAHVL ve HURGZ’dır.

2017 yılında TOPSIS yöntemi kullanılarak hesaplanan puanlar doğrultusunda finansal performansı en yüksek olan şirketler; TAHVL, TTKOM ve HURGZ’dır. Aynı yıl içerisinde finansal performansı en düşük şirketler; IHLAS, VESTEL ve ARCLK’tir. 2017 yılında VIKOR yöntemi kullanılarak hesaplanan puanlar doğrultusunda finansal performansı en yüksek olan şirketler; VESTEL, TAVHL ve IHLAS’dır. Aynı yıl içerisinde finansal performansı en düşük şirketler; AEFES, PRKME ve CCOLA ‘dır. Nakit dönüşüm süresi sıralamasına göre ise en üst sıradaki şirketler IHLAS, IHEVA ve TTRAK en düşük sıradaki şirketler ise TTKOM, HURGZ ve TAVHL’dır.

2018 yılında TOPSIS yöntemi kullanılarak hesaplanan puanlar doğrultusunda finansal performansı en yüksek olan şirketler; TUPRS, TAHVL ve TTKOM’dur. Aynı yıl içerisinde finansal performansı en düşük şirketler; IHLAS, VESTEL ve ARCLK’tir. 2018 yılında VIKOR yöntemi kullanılarak hesaplanan puanlar doğrultusunda finansal performansı en yüksek olan şirketler; VESTEL, AEFES ve IHLAS’dır. Aynı yıl içerisinde finansal performansı en düşük şirketler; TAVHL, PRKAB ve TOASO’dır. Nakit dönüşüm süresi sıralamasına göre ise en üst sıradaki şirketler IHLAS, IHEVA ve PRKME en düşük sıradaki şirketler ise DOHOL, HURGZ ve TAVHL’dır.

2019 yılında TOPSIS yöntemi kullanılarak hesaplanan puanlar doğrultusunda finansal performansı en yüksek olan şirketler; TAHVL, IHEVA ve AYGAZ'dır. Aynı yıl içerisinde finansal performansı en düşük şirketler; IHLAS, HURGZ ve DOHOL'dir. 2019 yılında VIKOR yöntemi kullanılarak hesaplanan puanlar doğrultusunda finansal performansı en yüksek olan şirketler; VESTEL, IHLAS ve PRKME 'dir. Aynı yıl içerisinde finansal performansı en düşük şirketler; DOHOL, ARCLK ve TOASO 'dır. Nakit dönüşüm süresi sıralamasına göre ise en üst sıradaki şirketler IHEVA, TTRAK ve PRKME en düşük sıradaki şirketler ise TAHVL, TTKOM ve TOASO'dır.

2020 yılında TOPSIS yöntemi kullanılarak hesaplanan puanlar doğrultusunda finansal performansı en yüksek olan şirketler; TAHVL, TTKOM ve AYGAZ'dır. Aynı yıl içerisinde finansal performansı en düşük şirketler; IHLAS, VESTEL ve ARCLK'tir. 2020 yılında VIKOR yöntemi kullanılarak hesaplanan puanlar doğrultusunda finansal performansı en yüksek olan şirketler; VESTEL, İHLAS ve TAVHL 'dir. Aynı yıl içerisinde finansal performansı en düşük şirketler; HURGZ, TTKOM ve PRKAB'dir. Nakit dönüşüm süresi sıralamasına göre ise en üst sıradaki şirketler IHEVA, IHLAS ve PRKME en düşük sıradaki şirketler ise TAVHL, DOHOL ve TTKOM'dır.

SONUÇ

Çalışmada 2016-2020 yılları arasında hisse senetleri BIST'de (Borsa İstanbul) işlem gören ve kurumsal yönetim endeksi kapsamında sürekli olarak yer alan 17 şirketin finansal performanslarının belirlenmesi amaçlanmıştır. Ayrıca söz konusu şirketlerin nakit dönüşüm sürelerinin finansal performanslarına olan etkisi analiz edilmiştir. Çalışmada, kriterlerin belirlenmesinde Entropi yöntemi kullanılmış, şirketlerin finansal performans sıralamaları TOPSIS ve VIKOR çok kriterli karar verme yöntemleriyle yapılmıştır.

Entropi yöntem sonuçlarına göre 2016-2020 yılları arasında değeri değişmekle birlikte stok devir hızı oranının şirketlerin performans ölçümü için en önemli kriter olduğu tespit edilmiştir. Aynı şekilde 2016-2020 yılları arasında alacak devir hızı ikinci, maddi duran varlık devir hızı üçüncü, cari oran dördüncü, likidite oranı beşinci, aktif devir hızı altıncı, aktif karlılığı yedinci, net kar marjı sekizinci, özsermaye karlılığı dokuzuncu ve toplam borç/toplam aktif onuncu en önemli kriter olarak belirlenmiştir.

2016 yılında TOPSIS yöntemi kullanılarak hesaplanan puanlar doğrultusunda finansal performansı en yüksek olan şirketler; TTKOM, TAHVL ve AYGAZ'dır. Aynı yıl içerisinde finansal performansı en düşük şirketler; IHLAS, AEFES ve ARCLK'tir. 2016 yılında VIKOR yöntemi kullanılarak hesaplanan puanlar doğrultusunda finansal performansı en yüksek olan şirketler; TKOM, TAVHL ve HURGZ'dır. Aynı yıl içerisinde finansal performansı en düşük şirketler; OTKAR, ARCLK ve AEFES'dir. Nakit dönüşüm süresi sıralamasına göre ise en üst sıradaki şirketler IHEVA, IHLAS ve ARCLK en düşük sıradaki şirketler ise TTKOM, TAHVL ve HURGZ'dır.

2017 yılında TOPSIS yöntemi kullanılarak hesaplanan puanlar doğrultusunda finansal performansı en yüksek olan şirketler; TAHVL, TTKOM ve HURGZ'dır. Aynı yıl içerisinde finansal performansı en düşük şirketler; IHLAS, VESTEL ve ARCLK'tir. 2017 yılında VIKOR yöntemi kullanılarak hesaplanan puanlar doğrultusunda finansal performansı en yüksek olan şirketler; VESTEL, TAVHL ve IHLAS'dır. Aynı yıl içerisinde finansal performansı en düşük şirketler; AEFES, PRKME ve COLA 'dır. Nakit dönüşüm süresi sıralamasına göre ise en üst sıradaki şirketler IHLAS, IHEVA ve TTRAK en düşük sıradaki şirketler ise TTKOM, HURGZ ve TAVHL'dir.

2018 yılında TOPSIS yöntemi kullanılarak hesaplanan puanlar doğrultusunda finansal performansı en yüksek olan şirketler; TUPRS, TAHVL ve TTKOM'dur. Aynı yıl içerisinde finansal performansı en düşük şirketler; IHLAS, VESTEL ve ARCLK'tir. 2018 yılında VIKOR yöntemi kullanılarak hesaplanan puanlar doğrultusunda finansal performansı en yüksek olan şirketler; VESTEL, AEFES ve IHLAS'dır. Aynı yıl içerisinde finansal performansı en düşük şirketler; TAVHL, PRKAB ve TOASO'dır. Nakit dönüşüm süresi sıralamasına göre ise en üst sıradaki şirketler IHLAS, IHEVA ve PRKME en düşük sıradaki şirketler ise DOHOL, HURGZ ve TAVHL'dir.

2019 yılında TOPSIS yöntemi kullanılarak hesaplanan puanlar doğrultusunda finansal performansı en yüksek olan şirketler; TAHVL, IHEVA ve AYGAZ'dır. Aynı yıl içerisinde finansal performansı en düşük şirketler; IHLAS, HURGZ ve DOHOL'dir. 2019 yılında VIKOR yöntemi kullanılarak hesaplanan puanlar doğrultusunda finansal performansı en yüksek olan şirketler; VESTEL, IHLAS ve PRKME 'dir. Aynı yıl içerisinde finansal performansı en düşük şirketler; DOHOL, ARCLK ve TOASO 'dır. Nakit dönüşüm süresi sıralamasına göre ise en üst sıradaki şirketler IHEVA, TTRAK ve PRKME en düşük sıradaki şirketler ise TAHVL, TTKOM ve TOASO'dır.

2020 yılında TOPSIS yöntemi kullanılarak hesaplanan puanlar doğrultusunda finansal performansı en yüksek olan şirketler; TAHVL, TTKOM ve AYGAZ'dır. Aynı yıl içerisinde finansal performansı en düşük şirketler; IHLAS, VESTEL ve ARCLK'tir. 2020 yılında VIKOR yöntemi kullanılarak hesaplanan puanlar doğrultusunda finansal performansı en yüksek olan şirketler; VESTEL, İHLAS ve TAVHL 'dir. Aynı yıl içerisinde finansal performansı en düşük şirketler; HURGZ, TTKOM ve PRKAB'dir. Nakit dönüşüm süresi sıralamasına göre ise en üst sıradaki şirketler IHEVA, IHLAS ve PRKME en düşük sıradaki şirketler ise TAVHL, DOHOL ve TTKOM'dır.

Çalışma sonucunda analiz dönemini kapsayan yıllar arasında şirketlerin nakit dönüşüm sürelerinin ve finansal performans için kullanılan TOPSIS ve VIKOR yöntemine göre yapılan analizler sonucunda oluşturulan sıralamalarının benzerlik göstermediği belirlenmiştir.

Finansal performans analizleri ile ilgili ilerleyen dönemlerde yapılacak çalışmalarda farklı göstergelere ve çok kriterli karar verme yöntemlerine yer verilebilir.

KAYNAKÇA

Abbasi, M. K., Hemati, M. ve Abdolshah, M. (2008). Analysis and Prioritizing Bank Account with TOPSIS Multiple-Criteria Decision –A Study of Refah Bank in Iran, 21st Australasian Finance and Banking Conference, August

Abdel-Baset, M., Chang, V., Gamal, A. ve Smarandache, F. (2019). An Integrated Neutrosophic ANP And VIKOR Method For Achieving Sustainable Supplier Selection: A Case Study In Importing Field, Computers In Industry

Akçakanat, Ö., Eren, H., Aksoy, E. ve Ömürbek, V. (2017). Bankacılık Sektöründe ENTROPI VE WASPAS Yöntemleri İle Performans Değerlendirmesi, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

Aytekin, S. ve Sakarya, Ş. (2013). Bıst 'de İşlem Gören Gıda İşletmelerinin TOPSIS Yöntemi İle Finansal Performanslarının Değerlendirilmesi, Yönetim Ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi

Bakır, M. ve Atalık, Ö. (2018). Entropi ve Aras Yöntemleriyle Havayolu İşletmelerinde Hizmet Kalitesinin Değerlendirilmesi, Journal of Business Research Türk

Bhagat, S. ve Bolton, B. (2008). Corporate Governance And Firm Performance, Journal Of Corporate Finance

Bhutia, P.M. ve Phipon, R. (2012). Application Of AHP And TOPSIS Method For Supplier Selection Problem, Journal Of Engineering

Boran, F.E, Genç, S., Kurt, M. ve Akay, D. (2009). A Multi-Criteria Intuitionistic Fuzzy Group Decision Making For Supplier Selection With TOPSIS Method, Expert Systems With Applications

Chang, Y. H., Cheng C. H. ve Wang T. C. (2003). Performance Evaluation of International Airports in the Region of East Asia, Proceedings of Eastern Asia Society for Transportation Studies

Chang C. H., LİN, J., LİN, J. ve Chiang, M. C. (2010). Domestic Open-End Equity Mutual Fund Performance Evaluation Using Extended TOPSIS Method With Different Distance Approaches, Expert Systems with Applications

Changwu, H. (2014). Application of the TOPSIS Method and Gray Correlation Model in the Competitiveness Evaluation of Basketball Teams, Journal of Computer Modelling & New Technologies

Chen, M.F. ve Tzeng, G.H. (2004). Combining Grey Relation and TOPSIS Concepts For Selecting an Expatriate Host Country, Mathematical And Computer Modelling

Çatı, K., Eş, A. ve Özevin, O. (2017). Futbol Takımlarının Finansal ve Sportif Etkinliklerinin Entropi ve TOPSIS Yöntemleriyle Analiz Edilmesi: Avrupa'nın 5 Büyük Ligi ve Süper Lig Üzerine Bir uygulama, Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi

Dai, L. ve Wang, J. (2011) . Evaluation of The Profitability of Power Listed Companies Based on Entropy Improved TOPSIS Method, Procedia Engineering

Denis, D.K. ve McConnell, J.J.(2002). International Corporate Governance, Journal of Financial and Quantitative Analysis

Devi, K. (2011). Extension Of VIKOR Method in İntuitionistic Fuzzy Environment For Robot Selection, Expert Systems With Applications

Dinçer, H.ve Görener, A. (2011). Performans Değerlendirmesinde AHP - VIKOR VE AHP-TOPSIS Yaklaşımları: Hizmet Sektöründe Bir Uygulama, Mühendislik ve Fen Bilimleri Dergisi

Donaldson, T. (2013). Corporate Governance, The International Encyclopedia Of Ethics

Ege, İ., Topaloğlu, E.E.ve Karakozak, Ö. (2016). Nakit Dönüşüm Süresi Analizi: Bıst-50 Endeksinde Yer Alan Şirketler Üzerine Ampirik Bir Uygulama, Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

Ege, İ., Topaloğlu, E.E. ve Özyamanoğlu, M. (2013). Finansal Performans İle Kurumsal Yönetim Notları Arasındaki İlişki: Bıst Üzerine Bir Uygulama, Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi

Feng, C. M. ve Wang, R. T. (2000). Performance Evaluation for Airlines Including the Consideration of Financial Ratios, Journal of Air Transport Management

Hafezalkotob, A. ve Hafezalkotob, A. (2016). Extended MULTIMOORA Method Based On Shannon Entropy Weight For Materials Selection, Journal Of Industrial Engineering International

Huang, W. ve Huang, Y.Y. (2012). Research on The Performance Evaluation of Chongqing Electric Power Supply Bureaus Based on TOPSIS, Energy Procedia

Hwang, C.L. ve Yoon, K. (1981). Multiple Attribute Decision Making, Methods And Applications.

Jahan, A. ve Edwards, K.L. (2013). VIKOR Method For Material Selection Problems With Interval Numbers And Target-Based Criteria, Materials and Design

Jahan, A., Mustapha, F., Ismail, M.Y., Sapuan, S.M. ve Bahraminasab, M. (2011). A Comprehensive VIKOR Method For Material Selection, Material and Design

Karami, A. ve Johansson, R. (2014). Utilization Of Multi Attribute Decision Making Techniques To Integrate Automatic And Manual Ranking Of Options, Journal Of Information Science And Engineering

Memari, A., Dargi, A., Jokar, M.R.A., Ahmad, R., ve Rahim, A.R.A. (2019). Sustainable Supplier Selection: A Multi-Criteria Intuitionistic Fuzzy TOPSIS Method, Journal Of Manufacturing Systems

Milosevic, D. (2015). A Survey Of Corporate Governance, The Journal Of Finance

Opricovic, S. (2011). Fuzzy VIKOR With An Application To Water Resources Planning, Expert Systems With Applications

Opricovic, S. ve Tzeng, G.H. (2004). Compromise Solution By MCDM Methods: A Comparative Analysis Of VIKOR And TOPSIS” European Journal Of Operational Research,

Opricovic, S. ve Tzeng, G.H.(2007). Extended VIKOR Method İn Comparison With Other Outranking Methods, European Journal Of Operational Research,

Orçun, Ç. ve Eren, B.S. (2017). TOPSIS Yöntemi ile Finansal Performans Değerlendirmesi: XUTEK Üzerinde Bir Uygulama, Muhasebe ve Finansman Dergisi

Özden, Ü.H., Başar, Ö.D. ve Kalkan, S.B. (2012). İMKB’de İşlem Gören Çimento Sektöründeki Şirketlerin Finansal Performanslarının VIKOR Yöntemi İle Sıralanması, Ekonometri Ve İstatistik Dergisi

San Cristóbal, J.R. (2011). Multi-Criteria Decision-Making in The Selection of A Renewable Energy Project İn Spain: The VIKOR Method, Renewable Energy

Shemshadi, A., Shirazi, H., Toreihi, M., ve Tarokh, M. J. (2011). A Fuzzy VIKOR Method For Supplier Selection Based On Entropy Measure For Objective Weighting, Expert Systems With Applications

Şengül, Ü., Eren, M., Shiraz, S.E., Gezder, V. ve Şengül, A.B. (2015) . Fuzzy TOPSIS Method For Ranking Renewable Energy Supply Systems in Turkey, Renewable Energy

Tezergil, S.A.(2016). VIKOR Yöntemi İle Türk Bankacılık Sektörünün Performans Analiz, Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi

Tiwari, V.(2016). Product Design Concept Evaluation Using Rough Sets And VIKOR Method, Advanced Engineering Informatics

Todorovic, I. (2013). Impact Of Corporate Governance On Performance Of Companies, Montenegrin Journal Of Economics

Topak, M.S. ve Çanakçıoğlu, M. (2019). Banka Performansının Entropi Ve COPRAS Yöntemi İle Değerlendirilmesi: Türk Bankacılık Sektörü Üzerine Bir Araştırma, Mali Çözüm

Topaloğlu, E.E. ve Nur, T. (2016). Nakit Dönüşüm Süresinin Finansal Performansa Etkisi: Kurumsal Yönetim Endeksinde Bir Uygulama, Akademik Bakış Dergisi

Tsao, C. T. (2003). Evaluating Investment Values Of Stocks Using A Fuzzy TOPSIS Approach, Journal Of Information And Optimization Sciences

Uyar, A. (2009). The Relationship of Cash Conversion Cycle with Firm Size and Profitability: An Empirical Investigation in Turkey, *International Research Journal of Finance and Economics*

Ünlü, U., Yalçın, N. ve Yağlı, İ. (2017). Kurumsal Yönetim Ve Firma Performansı: TOPSIS Yöntemi İle BIST 30 Firmaları Üzerine Bir Uygulama, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*

Walczak, D. ve Rutkowska, A. (2017). Project Rankings For Participatory Budget Based on The Fuzzy TOPSIS Method, *European Journal Of Operational Research*

Wang, T. C. ve Lee, H. D. (2009). Developing A Fuzzy TOPSIS Approach Based On Subjective Weights And Objective Weights, *Expert Systems With Applications*

Wu, C. R., Lin, C. T. ve Tsai, P. H. (2008). Financial Service Of Wealth Management Banking: Balanced Scorecard Approach, *Journal Of Social Sciences*

Yılmaz, N. (2020). Türkiye'deki Mevduat Bankalarının VİKOR Yöntemiyle Performans Analizi, *İşletme Araştırmaları Dergisi*

Zhang, K., Zhan, J. ve Yao, Y. (2019). TOPSIS Method Based On A Fuzzy Covering Approximation Space: An Application To Biological Nano-Materials Selection, *Information Sciences*

Zou, Z, Yun, Y. ve Sun, J. (2006). Entropy Method For Determination Of Weight Of Evaluating Indicators In Fuzzy Synthetic Evaluation For Water Quality Assessment, *Journal Of Environmental Sciences*

EKLER**Ek 1: Çalışmaya Dahil Edilen Şirketler**

Sıra	Kod	Şirketler
1	AEFES	ANADOLU EFES BİRACILIK VE MALT SANAYİİ A.Ş.
2	ARCLK	ARÇELİK A.Ş.
3	AYGAZ	AYGAZ A.Ş.
4	CCOLA	COCA-COLA İÇECEK A.Ş.
5	DOHOL	DOĞAN ŞİRKETLER GRUBU HOLDİNG A.Ş.
6	HURGZ	HÜRRİYET GAZETECİLİK VE MATBAACILIK A.Ş.
7	IHEVA	İHLAS EV ALETLERİ İMALAT SANAYİ VE TİCARET A.Ş.
8	IHLAS	İHLAS HOLDİNG A.Ş.
9	OTKAR	OTOKAR OTOMOTİV VE SAVUNMA SANAYİ A.Ş.
10	PRKME	PARK ELEKTRİK ÜRETİM MADENCİLİK SANAYİ VE TİCARET A.Ş.
11	TAVHL	TAV HAVALİMANLARI HOLDİNG A.Ş.
12	TOASO	TOFAŞ TÜRK OTOMOBİL FABRİKASI A.Ş.
13	TUPRS	TÜPRAŞ-TÜRKİYE PETROL RAFİNERİLERİ A.Ş.
14	PRKAB	TÜRK PRYSMIAN KABLO VE SİSTEMLERİ A.Ş.
15	TTKOM	TÜRK TELEKOMÜNİKASYON A.Ş.
16	TTRAK	TÜRK TRAKTÖR VE ZİRAAT MAKİNELERİ A.Ş.
17	VESTL	VESTEL ELEKTRONİK SANAYİ VE TİCARET A.Ş.

Ek 2: 2016 Yılı Entropi Karar Matrisi

Şirketler	C.O.	L.O.	A.D.H.	S.D.H.	Ak.D.H.	M.D.H.	T.B/T.A.	Ö.K.	A.K.	N.K.M.
AEFES	2.237	1.853	7.896	5.932	0.407	1.427	0.422	-0.003	-0.002	-0.004
ARCLK	1.663	1.245	3.04	4.389	0.952	5.852	0.645	0.217	0.077	0.081
AYGAZ	1.351	1.086	14.22	26.33	1.564	10.25	0.365	0.152	0.096	0.0617
CCOLA	2.092	1.744	11.67	8.156	0.674	1.387	0.522	0.004	0.002	0.0032
DOHOL	1.4	1.242	5.203	15.92	0.993	6.657	0.615	-0.078	-0.03	-0.03
HURGZ	1.01	0.962	2.381	26.52	0.604	4.337	0.554	-0.208	-0.093	-0.154
IHEVA	3.722	2.774	0.768	1.714	0.423	42.74	0.278	-0.004	-0.003	-0.007
IHLAS	1.464	0.83	1.337	0.944	0.435	4.369	0.683	0.077	0.024	0.0559
OTKAR	1.36	0.897	4.206	2.657	0.916	15.55	0.864	0.287	0.039	0.0427
PRKME	3.559	2.016	15.2	2.678	0.267	0.687	0.123	-0.046	-0.04	-0.151
TOASO	1.095	0.934	10.46	17.55	1.203	6.135	0.75	0.328	0.082	0.0682
TAVHL	0.881	0.871	6.394	61.04	0.3	4.038	0.74	0.133	0.035	0.1158
TUPRS	1.08	0.795	10.96	10.93	1.116	2.969	0.738	0.222	0.058	0.052
PRKAB	1.271	1.079	3.408	8.12	1.424	21.73	0.755	0.123	0.03	0.0212
TTKOM	1.106	1.069	3.887	31.92	0.599	1.855	0.874	-0.214	-0.027	-0.045
TTRAK	2.012	1.305	5.291	5.03	1.496	7.504	0.696	0.528	0.161	0.1074
VESTL	1.12	0.782	3.918	3.694	0.989	5.807	0.809	0.1	0.019	0.0194

Ek 2: 2016 Yılı Entropi Normalizasyon Matrisi

Şirketler	C.O.	L.O.	A.D.H.	S.D.H.	Ak.D.H.	M.D.H.	T.B/T.A.	Ö.K.	A.K.	N.K.M.
AEFES	0.289	0.323	0.236	0.069	0.103	0.026	0.153	-0.003	-0.005	-0.01
ARCLK	0.215	0.217	0.091	0.051	0.242	0.106	0.233	0.239	0.257	0.194
AYGAZ	0.174	0.189	0.425	0.306	0.398	0.186	0.132	0.167	0.322	0.148
CCOLA	0.27	0.304	0.349	0.095	0.172	0.025	0.189	0.005	0.007	0.008
DOHOL	0.181	0.216	0.156	0.185	0.253	0.121	0.222	-0.085	-0.1	-0.07
HURGZ	0.13	0.167	0.071	0.309	0.154	0.079	0.2	-0.229	-0.31	-0.37
IHEVA	0.48	0.483	0.023	0.02	0.108	0.775	0.1	-0.004	-0.009	-0.02
IHLAS	0.189	0.145	0.04	0.011	0.111	0.079	0.247	0.085	0.081	0.134
OTKAR	0.175	0.156	0.126	0.031	0.233	0.282	0.313	0.316	0.13	0.102
PRKME	0.459	0.351	0.455	0.031	0.068	0.012	0.045	-0.051	-0.135	-0.36
TOASO	0.141	0.163	0.313	0.204	0.306	0.111	0.271	0.361	0.274	0.163
TAVHL	0.114	0.152	0.191	0.71	0.076	0.073	0.268	0.147	0.116	0.277
TUPRS	0.139	0.138	0.328	0.127	0.284	0.054	0.267	0.245	0.194	0.125
PRKAB	0.164	0.188	0.102	0.094	0.363	0.394	0.273	0.136	0.101	0.051
TTKOM	0.143	0.186	0.116	0.371	0.153	0.034	0.316	-0.236	-0.09	-0.11
TTRAK	0.26	0.227	0.158	0.059	0.381	0.136	0.252	0.582	0.536	0.257
VESTL	0.145	0.136	0.117	0.043	0.252	0.105	0.293	0.111	0.064	0.046

Ek 3: 2016 Yılı TOPSIS Karar Matrisi

Şirketler	C.O.	L.O.	A.D.H.	S.D.H.	Ak.D.H.	M.D.H.	T.B/T.A.	Ö.K.	A.K.	N.K.M.
AEFES	2.237	1.853	7.896	5.932	0.407	1.427	0.422	-0.003	-0.002	-0.004
ARCLK	1.663	1.245	3.04	4.389	0.952	5.852	0.645	0.217	0.077	0.081
AYGAZ	1.351	1.086	14.22	26.33	1.564	10.25	0.365	0.152	0.096	0.0617
CCOLA	2.092	1.744	11.67	8.156	0.674	1.387	0.522	0.004	0.002	0.0032
DOHOL	1.4	1.242	5.203	15.92	0.993	6.657	0.615	-0.078	-0.03	-0.03
HURGZ	1.01	0.962	2.381	26.52	0.604	4.337	0.554	-0.208	-0.093	-0.154
IHEVA	3.722	2.774	0.768	1.714	0.423	42.74	0.278	-0.004	-0.003	-0.007
IHLAS	1.464	0.83	1.337	0.944	0.435	4.369	0.683	0.077	0.024	0.0559
OTKAR	1.36	0.897	4.206	2.657	0.916	15.55	0.864	0.287	0.039	0.0427
PRKME	3.559	2.016	15.2	2.678	0.267	0.687	0.123	-0.046	-0.04	-0.151
TOASO	1.095	0.934	10.46	17.55	1.203	6.135	0.75	0.328	0.082	0.0682
TAVHL	0.881	0.871	6.394	61.04	0.3	4.038	0.74	0.133	0.035	0.1158
TUPRS	1.08	0.795	10.96	10.93	1.116	2.969	0.738	0.222	0.058	0.052
PRKAB	1.271	1.079	3.408	8.12	1.424	21.73	0.755	0.123	0.03	0.0212
TTKOM	1.106	1.069	3.887	31.92	0.599	1.855	0.874	-0.214	-0.027	-0.045
TTRAK	2.012	1.305	5.291	5.03	1.496	7.504	0.696	0.528	0.161	0.1074
VESTL	1.12	0.782	3.918	3.694	0.989	5.807	0.809	0.1	0.019	0.0194

Ek 3: 2016 Yılı TOPSIS Normalizasyon Matrisi

Şirketler	C.O.	L.O.	A.D.H.	S.D.H.	Ak.D.H.	M..D.H.	T.B/T.A.	Ö.K.	A.K.	N.K.M.
AEFES	0.289	0.323	0.236	0.069	0.103	0.026	0.153	-0.003	-0.005	-0.01
ARCLK	0.215	0.217	0.091	0.051	0.242	0.106	0.233	0.239	0.257	0.194
AYGAZ	0.174	0.189	0.425	0.306	0.398	0.186	0.132	0.167	0.322	0.148
CCOLA	0.27	0.304	0.349	0.095	0.172	0.025	0.189	0.005	0.007	0.008
DOHOL	0.181	0.216	0.156	0.185	0.253	0.121	0.222	-0.085	-0.1	-0.07
HURGZ	0.13	0.167	0.071	0.309	0.154	0.079	0.2	-0.229	-0.31	-0.37
IHEVA	0.48	0.483	0.023	0.02	0.108	0.775	0.1	-0.004	-0.009	-0.02
IHLAS	0.189	0.145	0.04	0.011	0.111	0.079	0.247	0.085	0.081	0.134
OTKAR	0.175	0.156	0.126	0.031	0.233	0.282	0.313	0.316	0.13	0.102
PRKME	0.459	0.351	0.455	0.031	0.068	0.012	0.045	-0.051	-0.135	-0.36
TOASO	0.141	0.163	0.313	0.204	0.306	0.111	0.271	0.361	0.274	0.163
TAVHL	0.114	0.152	0.191	0.71	0.076	0.073	0.268	0.147	0.116	0.277
TUPRS	0.139	0.138	0.328	0.127	0.284	0.054	0.267	0.245	0.194	0.125
PRKAB	0.164	0.188	0.102	0.094	0.363	0.394	0.273	0.136	0.101	0.051
TKKOM	0.143	0.186	0.116	0.371	0.153	0.034	0.316	-0.236	-0.09	-0.11
TTRAK	0.26	0.227	0.158	0.059	0.381	0.136	0.252	0.582	0.536	0.257
VESTL	0.145	0.136	0.117	0.043	0.252	0.105	0.293	0.111	0.064	0.046

Ek 3: 2016 Yılı TOPSIS Ağırlıklandırılmış Normalizasyon Matrisi

Ağırlıklar	0,033	0,025	0,227	0,517	0,009	0,178	0,002	0,003	0,005	0,004
Şirketler	C.O.	L.O.	A.D.H.	S.D.H.	Ak.D.H.	M..D.H.	T.B/T.A.	Ö.K.	A.K.	N.K.M.
AEFES	0,0054	0,0036	0,043	0,036	0,0006	0,007	0,0006	-2E-05	-3E-05	-7E-05
ARCLK	0,004	0,0024	0,017	0,027	0,0015	0,0288	0,0009	0,0013	0,00172	0,00151
AYGAZ	0,0032	0,0021	0,078	0,161	0,0025	0,0504	0,0005	0,0009	0,00215	0,00115
CCOLA	0,005	0,0034	0,064	0,05	0,0011	0,0068	0,0007	3E-05	4,8E-05	5,9E-05

DOHOL	0,003 4	0,002 4	0,029	0,097	0,0016	0,0327	0,0008	- 0,000 5	-0,0007	-0,0006
HURGZ	0,002 4	0,001 9	0,013	0,162	0,0009	0,0213	0,0007	- 0,001 2	-0,0021	-0,0029
IHEVA	0,009	0,005 4	0,004	0,01	0,0007	0,2102	0,0004	-2E- 05	-6E-05	-0,0001
IHLAS	0,003 5	0,001 6	0,007	0,006	0,0007	0,0215	0,0009	0,000 5	0,0005 4	0,0010 5
OTKAR	0,003 3	0,001 8	0,023	0,016	0,0014	0,0765	0,0012	0,001 7	0,0008 7	0,0008
PRKME	0,008 6	0,004	0,083	0,016	0,0004	0,0034	0,0002	- 0,000 3	-0,0009	-0,0028
TOASO	0,002 6	0,001 8	0,057	0,107	0,0019	0,0302	0,001	0,002	0,0018 3	0,0012 7
TAVHL	0,002 1	0,001 7	0,035	0,373	0,0005	0,0199	0,001	0,000 8	0,0007 7	0,0021 6
TUPRS	0,002 6	0,001 6	0,06	0,067	0,0018	0,0146	0,001	0,001 3	0,0013	0,0009 7
PRKAB	0,003 1	0,002 1	0,019	0,05	0,0022	0,1069	0,001	0,000 7	0,0006 7	0,0004
TTKOM	0,002 7	0,002 1	0,021	0,195	0,0009	0,0091	0,0012	- 0,001 3	-0,0006	-0,0008
TTRAK	0,004 8	0,002 6	0,029	0,031	0,0023	0,0369	0,0009	0,003 2	0,0035 8	0,0020 1
VESTL	0,002 7	0,001 5	0,021	0,023	0,0015	0,0286	0,0011	0,000 6	0,0004 3	0,0003 6

Ek 4: 2016 Yılı VIKOR Karar Matrisi

Şirketler	C.O.	L.O.	A.D.H.	S.D.H.	Ak.D.H.	M.D.H.	T.B/T.A.	Ö.K.	A.K.	N.K.M.
AEFES	2.237	1.853	7.896	5.932	0.407	1.427	0.422	- 0.003	- 0.002	-0.004
ARCLK	1.663	1.245	3.04	4.389	0.952	5.852	0.645	0.217	0.077	0.081
AYGAZ	1.351	1.086	14.22	26.33	1.564	10.25	0.365	0.152	0.096	0.0617
CCOLA	2.092	1.744	11.67	8.156	0.674	1.387	0.522	0.004	0.002	0.0032
DOHOL	1.4	1.242	5.203	15.92	0.993	6.657	0.615	- 0.078	-0.03	-0.03
HURGZ	1.01	0.962	2.381	26.52	0.604	4.337	0.554	- 0.208	- 0.093	-0.154

IHEVA	3.722	2.774	0.768	1.714	0.423	42.74	0.278	-0.004	-0.003	-0.007
IHLAS	1.464	0.83	1.337	0.944	0.435	4.369	0.683	0.077	0.024	0.0559
OTKAR	1.36	0.897	4.206	2.657	0.916	15.55	0.864	0.287	0.039	0.0427
PRKME	3.559	2.016	15.2	2.678	0.267	0.687	0.123	-0.046	-0.04	-0.151
TOASO	1.095	0.934	10.46	17.55	1.203	6.135	0.75	0.328	0.082	0.0682
TAVHL	0.881	0.871	6.394	61.04	0.3	4.038	0.74	0.133	0.035	0.1158
TUPRS	1.08	0.795	10.96	10.93	1.116	2.969	0.738	0.222	0.058	0.052
PRKAB	1.271	1.079	3.408	8.12	1.424	21.73	0.755	0.123	0.03	0.0212
TTKOM	1.106	1.069	3.887	31.92	0.599	1.855	0.874	-0.214	-0.027	-0.045
TTRAK	2.012	1.305	5.291	5.03	1.496	7.504	0.696	0.528	0.161	0.1074
VESTL	1.12	0.782	3.918	3.694	0.989	5.807	0.809	0.1	0.019	0.0194

Ek 4: 2016 Yılı VIKOR Normalizasyon Matrisi

Şirketler	C.O.	L.O.	A.D.H.	S.D.H.	Ak.D.H.	M.D.H.	T.B/T.A.	Ö.K.	A.K.	N.K.M.
AEFES	0.289	0.323	0.236	0.069	0.103	0.026	0.153	-0.003	-0.005	-0.01
ARCLK	0.215	0.217	0.091	0.051	0.242	0.106	0.233	0.239	0.257	0.194
AYGAZ	0.174	0.189	0.425	0.306	0.398	0.186	0.132	0.167	0.322	0.148
CCOLA	0.27	0.304	0.349	0.095	0.172	0.025	0.189	0.005	0.007	0.008
DOHOL	0.181	0.216	0.156	0.185	0.253	0.121	0.222	-0.085	-0.1	-0.07
HURGZ	0.13	0.167	0.071	0.309	0.154	0.079	0.2	-0.229	-0.31	-0.37
IHEVA	0.48	0.483	0.023	0.02	0.108	0.775	0.1	-0.004	-0.009	-0.02
IHLAS	0.189	0.145	0.04	0.011	0.111	0.079	0.247	0.085	0.081	0.134
OTKAR	0.175	0.156	0.126	0.031	0.233	0.282	0.313	0.316	0.13	0.102
PRKME	0.459	0.351	0.455	0.031	0.068	0.012	0.045	-0.051	-0.135	-0.36
TOASO	0.141	0.163	0.313	0.204	0.306	0.111	0.271	0.361	0.274	0.163
TAVHL	0.114	0.152	0.191	0.71	0.076	0.073	0.268	0.147	0.116	0.277
TUPRS	0.139	0.138	0.328	0.127	0.284	0.054	0.267	0.245	0.194	0.125
PRKAB	0.164	0.188	0.102	0.094	0.363	0.394	0.273	0.136	0.101	0.051
TTKOM	0.143	0.186	0.116	0.371	0.153	0.034	0.316	-0.236	-0.09	-0.11
TTRAK	0.26	0.227	0.158	0.059	0.381	0.136	0.252	0.582	0.536	0.257
VESTL	0.145	0.136	0.117	0.043	0.252	0.105	0.293	0.111	0.064	0.046

Ek 4: 2016 Yılı VIKOR Ağırlıklandırılmış Normalizasyon Matrisi

Ağırlıklar	0,033	0,025	0,227	0,517	0,009	0,178	0,002	0,003	0,005	0,004
Şirketler	C.O.	L.O.	A.D.H	S.D.H	Ak.D.H	M..D.H	T.B/T.A	Ö.K.	A.K.	N.K.M
AEFES	0,0054	0,0036	0,043	0,036	0,0006	0,007	0,0006	-2E-05	-3E-05	-7E-05
ARCLK	0,004	0,0024	0,017	0,027	0,0015	0,0288	0,0009	0,0013	0,00172	0,00151
AYGAZ	0,0032	0,0021	0,078	0,161	0,0025	0,0504	0,0005	0,0009	0,00215	0,00115
CCOLA	0,005	0,0034	0,064	0,05	0,0011	0,0068	0,0007	3E-05	4,8E-05	5,9E-05
DOHOL	0,0034	0,0024	0,029	0,097	0,0016	0,0327	0,0008	-0,0005	-0,0007	-0,0006
HURGZ	0,0024	0,0019	0,013	0,162	0,0009	0,0213	0,0007	-0,0012	-0,0021	-0,0029
IHEVA	0,009	0,0054	0,004	0,01	0,0007	0,2102	0,0004	-2E-05	-6E-05	-0,0001
IHLAS	0,0035	0,0016	0,007	0,006	0,0007	0,0215	0,0009	0,0005	0,00054	0,00105
OTKAR	0,0033	0,0018	0,023	0,016	0,0014	0,0765	0,0012	0,0017	0,00087	0,0008
PRKME	0,0086	0,004	0,083	0,016	0,0004	0,0034	0,0002	-0,0003	-0,0009	-0,0028
TOASO	0,0026	0,0018	0,057	0,107	0,0019	0,0302	0,001	0,002	0,00183	0,00127
TAVHL	0,0021	0,0017	0,035	0,373	0,0005	0,0199	0,001	0,0008	0,00077	0,00216
TUPRS	0,0026	0,0016	0,06	0,067	0,0018	0,0146	0,001	0,0013	0,0013	0,00097
PRKAB	0,0031	0,0021	0,019	0,05	0,0022	0,1069	0,001	0,0007	0,00067	0,0004
TTKOM	0,0027	0,0021	0,021	0,195	0,0009	0,0091	0,0012	-0,0013	-0,0006	-0,0008
TTRAK	0,0048	0,0026	0,029	0,031	0,0023	0,0369	0,0009	0,0032	0,00358	0,00201
VESTL	0,0027	0,0015	0,021	0,023	0,0015	0,0286	0,0011	0,0006	0,00043	0,00036

ASEAD 8. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU
EJSER 8th INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON SOCIAL SCIENCES
20-22 Kasım / November 2021 Hamburg – ALMANYA/GERMANY

**TÜRK EKONOMİSİNDE ANAYASAL İKTİSAT YAKLAŞIMI AÇISINDAN MALİ
DİSİPLİN SAĞLANABİLİR Mİ? TEORİK BİR İNCELEME**

Dr. Öğr. Üyesi İsmail BAYSUĞ
Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
ORCID NO:0000-0001-9665-0566
ibaysug@mku.edu.tr

ÖZET

Anayasal iktisat, iktisat politikalarının anayasal düzenlemeler aracılığıyla belirli kurallara bağlanarak uygulanmasını sağlamak ve başta kamu mali disiplini olmak üzere diğer ekonomik alanlarda istikrarı öngören bir yaklaşımdır. Kamu mali disiplini makro ekonomik dengeler, enflasyon, faiz haddi, milli gelir gibi ekonomik değişkenler üzerinde son derece önemli bir etkiye sahiptir. Türk ekonomisi uzun dönem kamu açıklarının yarattığı enflasyonist baskı altında geçmiş yıllarda ekonomik krizler yaşamıştır. Bu krizlerin önemli nedenlerinden biri de mali disiplinin bozulması dolayısıyla ortaya çıktığı söylenebilir. Bu bakımdan ağırlıklı olarak kamu mali disiplini öngören düzenlemeleri içeren bu yaklaşım Türk ekonomisi açısından incelenmeye değer bir öneme sahiptir. Çalışmada teorik olarak, anayasal iktisat ve anayasal iktisadın mali disiplini sağlamadaki rolü incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Anayasal, Mali, Makro

**CAN FINANCIAL DISCIPLINE BE PROVIDED IN THE TURKISH ECONOMY IN
TERMS OF CONSTITUTIONAL ECONOMICS APPROACH? A THEORETICAL
EXAMINATION**

Assoc. Prof. Dr. İsmail BAYSUG

ABSTRACT

Constitutional economics is an approach that envisages the implementation of economic policies by binding to certain rules through constitutional regulations and stability in other economic fields, especially in public finance discipline. Public fiscal discipline has an extremely important effect on economic variables such as macroeconomic balances, inflation, interest rate and national income. The Turkish economy has experienced economic crises in the past years under the inflationary pressure created by the long-term public deficits. It can be said that one of the important causes of these crises is the deterioration of fiscal discipline. In this respect, this approach, which mainly includes regulations envisaging public fiscal discipline, has an importance worth examining for the Turkish economy. In this study, constitutional economics and the role of constitutional economics in providing fiscal discipline are examined theoretically.

Key Words: Constitutional, Financial, Macro

GİRİŞ

Anayasal iktisat teorisi toplum bireylerinin siyasal tercihlerini belirlerken, bu tercihlerin oluşumunda ve gelişiminde etkili olan hususları analiz eden bir teorik yaklaşımdır. Büyük ölçüde Kamu Tercih Teorisine dayalı olarak geliştirilmiştir. Teoride öne çıkan hususlara baktığımızda, seçmen tercihlerinde fayda maksimizasyonu, politikacıların oy maksimizasyonu, bürokratların bütçe maksimizasyonu, baskı ve çıkar gruplarında rant maksimizasyonu peşinde olduğu şeklinde bir varsayım ile geliştirildiği görülür. Neo-klasik iktisatçıların ağırlıklı olarak savunduğu görüş olarak gelişen Anayasal iktisat teorisi, siyasal karar alma süreçlerindeki bu tür davranışların özellikle kamu kesiminin harcama düzeyin arttıracağını bu harcamaların verimsiz alanlarda kullanılacağını ve dolayısıyla devletin başarısızlığını ileri sürmüştür. Bu teoriye göre devletin ekonomik alandaki yetkileri anayasal düzenlemelerle sınırlandırılabilir. 1929 dünya ekonomik krizinin deflasyonist etkilerinin ortadan kaldırmak amacıyla Keynesyen iktisadi yaklaşımlar 1950’li yıllara kadar genişleyici maliye politikalarının uygulanmasına neden olmuştur. Bu iktisat politikası tercihi nedeniyle kamunun özellikle kamu harcamaları yoluyla ekonomi içinde aşırı büyümesi ile birlikte kamu açıklarının büyümesine sonuçta bütçe açıklarının artmasına ve enflasyonist süreçlerin hızlanmasına yol açmıştır. Anayasal iktisat yaklaşımı ile birlikte ekonomik ve mali hükümler ile ilgili yasal düzenlemeler yapılması halinde başta mali disiplin olmak üzere ana makro ekonomik göstergelerin daha dengeli bir şekilde oluşacağı kabul edilmiştir. Ekonomik ve mali hükümlerin anayasal düzenlemelerle sınırlandırılmasının siyasi iradenin yetkilerini sınırlandırması demokrasinin ve katılımcı yönetim anlayışına aykırı olmaması gerektiği de ortadadır. Bu bağlamda çalışmada, anayasal iktisadın gelişmesinde etkili olan hususlar, mali disiplini sağlamadaki rolü, Türk ekonomisi için mali disiplin önerileri değerlendirilmiştir.

1. KAMU TERCİHİ VE ANAYASAL İKTİSAT

1.1. Anayasal İktisadın Gelişimi

Anayasal iktisat teorisinin teorik alt yapısını Kamu Tercih Teorisi oluşturur. Kamu tercihi teorisinin gelişimi İkinci Dünya Savaşı’nı takip eden 1940’lı ve 1950’li yıllara rastlarken, Anayasal iktisadın bir disiplin olarak doğuşu ve önem kazanması 1970’li yılların sonlarına rastlamaktadır (Aktan, 1997: 37). Kamu ekonomisi içerisinde bağımsız veya yarı bağımsız bir alt disiplin olarak doğan Kamu Tercih Teorisinin temelleri 1960’lı yılların başlarında kurulan Thomas Jefferson Merkezinde atılmıştır (Buchanan, 1986: 13). Kamu Tercih Teorisi alternatif olarak “Politik İktisat Teorisi” veya “Yeni Politik İktisat” olarak adlandırılabilir olup, esasen İkinci Dünya Savaşı’nı izleyen yıllarda gelişim göstermiş, bu gelişim Amerika’da 1950’li ve 1960’lı yıllarda, Avrupa ve Japonya’da ise 1970’li yıllarda yoğunluk kazanmıştır (Buchanan, 1999: 45-46). Anayasal iktisadın genel olarak esasını sosyal sözleşme yaklaşımı meydana getirir. Sosyal sözleşme, toplumsal olarak uyulacak kurullarla, bireylerin temel hak ve hürriyetleri arasında bir uzlaşmayı ifade eder. Dolayısıyla anayasal demokrasinin normatif kurullarının bünyesinde barındırır.

1.2. Anayasal İktisadın Varsayımları

1.2.1. Metodolojik Bireycilik

Metodolojik bireycilik varsayımı, bireysel tercihlerin zaman ve mekanla sınırlı olmadığı büyük ölçüde toplumun genel olarak belirlenmiş tercihleri ile zaman zaman çeliştiğini ifade eder. Bu tercihler her zaman kamunun yararına olmayabilir. Buna rağmen, toplumda bütün ekonomik ve sosyal kararlar bireysel tercihlere göre belirlenir. Bu yaklaşıma göre, birey birtakım kolektif kurum ya da varlıklardan daha üstün bir değere ve konuma sahiptir. Buchanan'a göre, anayasal iktisat teorisi, ekonomi teorisi gibi metodolojik olarak bireycidir (Savaş, 1997: 60). Temel birimler, partiler, devletler veya uluslar gibi organik birimler değil, seçimde bulunan çeşitli eylem ve davranış motifine sahip olan kişilerdir. Bu açıklama çerçevesinde kamu tercihi teorisi, esasen politikanın bireyci teorisi adını almaktadır (Aktan,1994: 60-62) Bilindiği üzere, piyasaların kendiliğinden işleyen sürecinde mübadele özgürlüğüne sahip birey davranışları olduğu gibi, politikada ise belirli toplumsal tercihleri belirleyen seçmen davranışları vardır. Buradan hareketle, metodolojik bireycilik ilkesi, piyasada mevcut mal ve hizmetler arasında seçim yapan bireyle, sandık başında çeşitli adaylar veya partiler arasında seçim yapan bir birey arasında, davranış yönünden herhangi bir fark olmadığını ileri sürmektedir (Eser, 1990: 41)

1.2.2. Bireysel Rasyonalite

Bu yaklaşıma göre bireyler ekonomik davranışlarındaki gibi çoğu zaman maliyet-fayda analizi yapar ve faydalarını maksimize etmeye çalışırlar. Benzer bir durum politik davranışlarında da karşımıza çıkar. Seçmenler, piyasa ilişkilerinde alıcı ve satıcı olarak oynadıkları rollerden, siyasi ortamda oy veren, vergi ödeyen, kamu hizmetlerinden yararlanan, politikacı veya bürokrat olarak oynadıkları rollere geçtiklerinde bireylerin kişilik dönüşümüne uğramayacakları eşyanın tabiatının doğal bir sonucudur (Buchanan,1989,121). Rasyonelite yaklaşımı sayesinde, seçmen ve diğer toplumsal sınıfların davranışları açıklanma imkanına kavuşur.

1.2.3. Politik Mübadele

Politik mübadele, toplumsal taleplerin seçmen tercihleri karşılığında kamusal hizmetlerle değiştirildiğini varsayar. Politik süreçte ver oyunu-al dilediğini felsefesi ile kendini gösteren bu anlayış, hem seçmenin hem de politikacının benimsediği karşılıklı bir mübadele biçimi ortaya çıkarmıştır (Savaş, 1990:11)

2. MALİ DİSİPLİN

Bilindiği üzere maliye politikası araçlarından en önemlilerinden ikisi kamu gelirleri ile kamu harcamalarıdır. Maliye politikasını, genel olarak gelir ve harcamaların yer ve zaman bakımından dengesini sağlamak şeklinde tarif edebiliriz. Mali disiplininin sağlanmasında bu bakımdan maliye politikasının çok önemli bir yeri vardır. Başka bir yaklaşımla mali disiplini kamuya ait yükümlülüklerin sağlıklı bir şekilde sağlanabilmesi şeklinde de ifade edilebilir.

Dolayısıyla mali disiplini bütçe denkliliğini sağlamaya dönük bir yaklaşım olarak tanımlamak mümkündür. Buna rağmen, günümüz ekonomilerinde kamunun ulaştığı boyut ile mevcut bütçe açıkları, yüksek borç stokları ve bu borçlardan kaynaklanan faiz ödemeleri ülkelerde denk bütçenin sağlanmasını zorlaştırmıştır. Bu nedenle mali disiplin dendiğinde artık denk bütçeden değil, sürdürülebilir bir borç seviyesinin ve ölçülü bir bütçe açığının sağlanması olarak kabul edilmektedir (Hemming, 2003:2)

Mali disiplinden uzaklaşma makro ekonomik dengeler üzerinde ciddi etkiler yaratır Mali disiplini bozan en önemli faktörlerden şüphesiz en önemlilerinden biri de bütçe açıklarıdır. Bütçe açıklarının süreklilik kazanması, bir ülkede makro ekonomik dengelerin bozulmasına ve istikrarsızlığa yol açabildiğinden devlet bütçesinin sürekli açık vermesine karşı çıkılmasının pek çok nedeni öne çıkar. Bunlar, faiz oranlarının hızla yükselmesi, toplam tasarrufların büyük bir bölümünün kamu kesimince kullanılması ve dış ticaret dengesinin bozulmasına yol açması ve en önemlisi de nihai olarak enflasyonu artırması bu nedenler arasında sayılabilir (Berksoy, 1993: 148) Bütçe açıklarının genel olarak etkilerini şu şekilde özetlemek mümkündür. Bütçe açıklarının finansmanı emisyon ya da borçlanma yoluyla sağlansa da çoğu zaman enflasyona yol açar. Bütçe açıkları dışlama (crowding-out) etkisi yaratır ve özel sektör yatırımlarının azalmasına yol açar. Bütçe açıklarının yarattığı başka bir olumsuzluk gelir dağılımını bozmasıdır. Çünkü borç verenler yüksek rant faiz geliri elde ederler. Dış ticaret dengesi üzerindeki etkileri de söz konusudur. Son dönemde gelişmiş ülkeler dahil, bir çok ülke kamu maliyesi ile ilgili, devletin mali açıdan bağımsızlığını sınırlayıcı uygulamalar ile ilgili yasal düzenlemelere gitmiştir. Şüphesiz bu konuda en önemli adım Avrupa Birliği Maastricht Ekonomik kriterleridir. Üye ülkelerin hedeflenen ya da fiili kamu borç stoklarının, GSYH'ye oranının yüzde 60'ı geçmemesi zorunluluğu ölçüsü bir sınırlama olarak ifade edilebilir. Benzer şekilde Amerika Birleşik Devletleri'nde, federal bütçe açığının azaltılması kısmen ya da tamamen giderilmesi amacına yönelik olarak, 1985 yılında "Gramm-RudmanHollings Ad" daha sonra da "Budget Enforcement Ad" ve "Omnibus Budget Reconciliation Ad" gibi anayasal düzenlemeler uygulama imkanı bulmuştur. Ayrıca ABD eyaletlerinde gerçekleştirilen vergi ve harcama sınırlamalarının yanı sıra, kamu borçlarının sınırlandırılması ve bütçe açığını önlemeye yönelik düzenlemelere de rastlanmaktadır (Işık vd. 2010: 11-13).

3.TÜRK EKONOMİSİ ve MALİ DİSİPLİN

Türkiye ekonomisi 1980 sonrası dönemde 2000'li yılların başına kadar kronik enflasyon, yüksek reel faiz, milli parada sürekli değer kaybı, dış ticaret açığının artması gibi bir çok makroekonomik problem ile karşı karşıya kalmıştır. Makro ekonomik göstergelerin kötü olduğu, ekonomik performansın düşük olduğu, risk priminin yüksek olduğu dolayısıyla kırılganlığın arttığı, küçük çaplı şokların bile krize sebep olduğu bu sürecin temelinde mali disiplinsizlik yatmaktadır (Gülmez,2017,198).

Kamu harcamalarının ciddi oranlarda artması sonucu sürdürülemez bir borç dinamiği takip etmiştir. Bu dönemde kamu harcamalarındaki artışın en büyük nedeni ise, transfer harcamaları içerisinde yer alan faiz harcamaları olup bütçe açığının yine borçla finanse edilmesi nedeni ile Kamu Kesimi Borçlanma Gereği (KKBG) artmasıdır. Türkiye'nin 2000'li yıllara kadar koalisyon hükümetleri tarafından idare edilmesi, seçimlerin sürekli yenilenmesi, 2000 Kasım ve 2001 Şubat krizleri ülkenin yapısal reformlarını zorunluluk haline getirmiştir (Tüleykan, 2016:304). Türk ekonomisinde mali disiplini bozan nedenleri şu şekilde sıralayabiliriz,

- Kamu harcamalarının hızlı artışı
- Kamunun faaliyet alanının genişlemesi (Wagner Kanunu)
- Sahte kentleşme
- İç ve dış borç faiz yükü
- Verimliliği düşük istihdam ve personel giderleri
- Popülist yatırımlar
- Mali transferler
- KİT ve SGK açıklarıdır.

2001 ekonomik krizinden sonra yine aynı dönemden itibaren Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı ile birlikte daha çok kamu maliyesinde istikrara dönük tedbirler alınmıştır. Nitekim bu dönemden itibaren özellikle Bütçe Açığının GSYH'ya oranı önemli ölçüde azalmış ve 2007 sonuna doğru % 1.63'e kadar inmiştir. 2008 yılında dünyada başlayan ekonomik krizin etkisiyle birçok ekonomi krizden olumsuz etkilenmesine rağmen Türk ekonomisi kamu maliyesindeki disiplin sayesinde krizden çok fazla etkilenmemiş kriz adeta teğet geçmiştir. Bu dönemde büyüme rakamlarında da ciddi artışlar görülmüştür. Dünya genelinde krizden çıkmak için gelişmiş ülke merkez bankalarının başta FED (Federal Reserve) olmak üzere QE (Quantitative Easing) parasal genişlemeye gitmeleri bunda etkili olmuştur. 2020 yılı itibariyle Bütçe Açığının GSYH'ye oranı % 3,4' tür (Ekonomik Görünüm, 2021).

4. MALİ DİSİPLİNE YÖNELİK ÖNERİLER

Anayasal iktisat yaklaşımının gelişiminde, Neo-klasik iktisatçıların Keynesyen genişleyici maliye politikalarına yönelttikleri eleştirilerin etkisi olduğunu daha önce ifade etmiştik. Genişleyici maliye politikaların açık bütçe yoluyla gerçekleşeceği aşıkardır. 1929 ekonomik krizinin resesyonist karakteri telafi edici maliye politikalarının ön plana çıkmasına açık bütçe uygulamalarına önemli ölçüde yer verilmesine yol açmıştır. Dolayısıyla tam istihdama ulaşmak için en etkin politikanın genişleyici maliye politikalarından geçtiği düşüncesi uzun yıllar egemen olmuştur. Bu yaklaşım 1970 li yıllara kadar genel olarak hakim olmuş daha sonra etkisini yavaş yavaş yitirerek etkinliğini kaybetmiştir.

Kamu tercihi teorisi de bu dönemde gelişmeye başlamıştır. Keynesyen yaklaşımın görüşlerine katılmayan Neo-klasik iktisadi düşünceye göre, bütçe açıkları gelecek kuşakları vergilendirip toplam yaşam boyu tüketimi artırmakta ve tüketim artışı, tam istihdamda olan ekonomide tasarruf azalışına ve dolayısıyla faiz oranlarının yükselmesine yol açmaktadır (Ataç, 2012: 226)

Kamunun yukarıda belirttiğimiz nedenlerle maliye ve para politikalarında genişleyici bir yol izlemesinin makro ekonomik dengeler üzerinde olumsuz etkiler meydana getirdiğini ifade etmiştik. Bu etkileri, faizlerin yükselmesine, yüksek faizler nedeniyle de dışlama etkisi nedeniyle sermaye stokunda azalmalar yaratacaktır. Bu bağlamda mali disiplinde belirleyici role sahip bütçe, kamu borçlanması, kamu harcamaları ve kamu gelirleri ile ilgili sınırlamalar ve kayıtlamalar önem arz edecektir. Bütçe ekonomik, mali ve hukuki bir planlamadır. Dolayısıyla hukuki yönü itibarıyla çeşitli sınırlamalar getirilebilir. Anayasal iktisat yaklaşımında da önemli bir yer teşkil eden denk bütçe ile ilgili olarak bütçe açığının miktarını ve bütçe kalemlerinin dağılımını sınırlandıran kamu mali otoritesini bağlayan bir düzenleme yapılabilir. Bu bağlamda vergi, denk bütçe, kamu kesimi borçlanma gereği ve genel olarak borçlanma ile ilgili sınırlamalar getirilebilir.

4.1. Vergi

Vergi, kamu hizmetlerinin gerçekleştirilmesi amacıyla devletin karşılıksız olarak gerçek ve tüzel kişilerden cebri bir şekilde aldığı para ve para şeklindeki iktisadi menfaatlerdir. Vergi ile ilgili düzenlemeler her dönemde tartışma konusu olmuştur. Bu tartışmaların odağında emek ve sermaye gelirlerinin hangisinin vergilendirilmesi gerektiği, dolaylı-dolaysız vergi ayırımı ve adalet, eşitlik açısından olmuştur. Kamu otoritesi de vergi ile ilgili düzenlemeler yaparken bu hususları vergileme ilkeleri açısından değerlendirir. Verginin satın alma gücünü azaltması, bir maliyet unsuru olması nedeniyle yatırımları ve gelir dağılımını etkilemesi siyasi otoritenin bu düzenlemeleri yaparken daha dikkatli olmasını gerektirir. Anayasada vergilerle ilgili oransal kısıtlamalar getirilmesi halinde kamu otoritesinin konjonktürel karar alma tercihlerini kısıtlayarak daha öngörülebilir bir vergi sistemine ulaşılabilir. Sonuçta vergi hasılatının artışına neden olacaktır.

4.2. Kamu Kesimi Borçlanma Gereği (KKBG)

KKKB, kamunun borçlanma ihtiyacının belirlenmesinde kullanılan bir kavram olup, merkezi idarenin, yerel yönetimlerin, kamu iktisadi teşebbüslerinin ve sosyal güvenlik kurumunun borçlanma ihtiyacını veya açıklarını ifade eder. Kamu kesiminin borçlanma gereği, kamu harcamalarının kamu gelirlerinden fazla olması nedeniyle ortaya çıkan açıktan dolayı oluşur. KKBG maliye politikalarının amaçlarına ulaşılmasında çok önemli yere sahiptir. Uygulamada KKBG, GSYH'nin bir oranı şeklinde ölçülür. Vergi düzenlemelerinde olduğu gibi GSYH'nin belirli bir oranı ile sınırlandırılabilir.

4.3. Denk Bütçe

Anayasada ekonomik ve mali hükümlerle ilgili yapılacak düzenlemelerle denk bütçe anayasal bir zorunluluk olarak getirilebilir. Denk bütçe, devlet bütçesinin olağan bütçe gelirleri ile fazla ya da açık verilmeden kamu harcamalarının finanse edilmesini ifade eder.

Anayasal iktisat teorik yaklaşımında denk bütçe özellikle savunulur. Denk bütçe sayesinde devletin ekonomi içindeki rolünün azalmasına, kamunun aşırı şekilde borçlanması da engellenecektir. Keynesyen yaklaşımda ise denk bütçe yerine açık bütçenin savunulduğunu özellikle bu açıdan Neo klasik iktisatçılardan ayrıştığını ifade etmiştik. Dolayısıyla denk bütçe hedefine ulaşılmasında anayasal düzenleme getirilebilir.

SONUÇ

Bir ekonomide istikrarın sağlanmasında başlıca makro göstergeler, fiyatlar genel seviyesinde istikrar, düşük enflasyon, yatırım yapılabilir faiz düzeyi ve kamu maliyesinde disiplin gelir. Anayasal iktisat yaklaşımıyla birlikte özellikle kamu kesiminin aşırı şekilde ekonomi içinde büyümesi kamu kaynakların etkin bir şekilde kullanımını engelleyerek, siyasal karar alma sürecinde, siyasal partilerin, baskı ve çıkar gruplarının etkinliğini anayasal düzenlemelerle en aza indirerek politik yozlaşmanın önüne geçmeyi hedefler. Devletin vergi, harcama ve denk bütçe gibi hususlarda popülist ve ekonomik olmayan ve genel ekonomik ilkelere aykırı düzenlemelerin önüne geçmeyi hedefler. Anayasal iktisadın gelişiminde Neo-klasik iktisat yaklaşımının, Keynesyen iktisadi yaklaşıma karşı geliştirildiğini özellikle belirtmek gerekir. Keynesyen iktisadi yaklaşım 1929 krizi ile birlikte popüler olmuş 1970’li yıllara kadar uygulanmaya devam edilmiştir. Büyük ekonomik krizden çıkılmasında genişleyici maliye politikalarının etkinliği bir süre sonra siyasal yozlaşmaya yol açmaya başlamıştır. Türkiye ekonomisi açısından değerlendirmeye gelince, kamu harcamalarının sürekli artması, kronik bütçe açıkları ve bir türlü denk bütçe oluşturulamaması, enflasyon ve yüksek faiz gibi temel ekonomik göstergelerde istikrarsızlığı olağan hale getirmiştir. Kamu maliyesinde disiplinin sağlanmasında anayasal iktisat yaklaşımı ile sağlanabilir. Bu bağlamda vergi sistemi, kamu borçlanması, kamu kesimi borçlanma gereği ve denk bütçeyle ilgili olmak üzere çeşitli sınırlamalar getirilerek ekonomik istikrarın sağlanması ve korunması sağlanabilir. Ekonomik ve mali kurullarla ilgili yapılacak sınırlamaların, katılımcı demokrasiye ve toplumsal uzlaşmaya dayalı bir yaklaşımla yapılması son derece önem arz edecektir.

KAYNAKÇA

- Aktan, C. C. (1997). Anayasal İktisat ve Ekonomik Anayasa, İz Yayıncılık, İstanbul, 1997.
- Ataç, B. (2012). Maliye Politikası, Gelişimi, Amaçları, Araçları ve Uygulama Sorunları, Turhan Kitabevi, Ankara, 2012.
- Buchanan, J. M. (1986). Liberty, Market and State: Political Economy in the 1980s, New York University Press, Brighton, Wheatsheaf Books Pub.
- Berksoy, T. (1993). ‘Türkiye’de Bütçe Açıkları ve Bu Açıkların Finansmanı’, IX Türkiye Maliye Sempozyumu, 6-8 Mayıs 1993, s. 148.
- Buchanan, J. M. (1989). “Kamu Ekonomisinin Yetersizliği Teorisi ve Kamu Tercihi”, Maliye Yazıları, Sayı: 25-27 Temmuz-Aralık 1989, s. 121.

- Coşkun, C. A. (1994). Çağdaş Liberal Düşünce'de Politik İktisat, Ankara: Takav Matbaası, 1994, ss. 60-62.
- Eser, U, (1990). “İktisat Politikası Anayasası ve Bir Anayasal Reform Önerisi Üzerine Bazı Düşünceler”, Toplum Bilim, Birikim Yay., No: 51-52, Cüz 1990, s. 41.
- Güneysu, B. K. (2012). “Kurallı Maliye Politikası ve Türkiye’de Kurallı Maliye Politikası Uygulamasına İlişkin Model Önerisi”, Uzmanlık Yeterlilik Tezi, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası İletişim ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, Ankara, <http://www.tcmb.gov.tr/kutuphane/TURKCE/tezler/kamerguneysubalaban.pdf>,
- Gülmez, A. (2007). Türkiye’de Ekonomik Kırılmanın Panzeri: Mali Disiplin Çıpası, Maliye Araştırmaları Dergisi.
- Hemming, R. (2003). “Policies to Promote Fiscal Discipline”, IMF Fiscal Affairs
- Işık, A; Sakal, M; Meriç, M (2010). Anayasal İktisat Teorisi ve Mali Kurallar: Türkiye’de Uygulanabilirliği, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt 15, Sayı 2, ss. 1-25.
- Savaş, V. F. (1990) “Anayasalarda Ekonomik Haklar ve Özgürlüklere: T.C. Anayasaları Örneği”, Maliye Yazıları, Sayı: 24, Mayıs-Haziran, 1990, s. 11.
- Savaş, V. (1997) İktisatın Tarihi, Liberal Düşünce Topluluğu, İstanbul 1997.
- Şengönül, A. Ve Sungur, M. (2010). “Türkiye’de Mali Kural: Olsaydı Ya da Olacaksa”, Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, <http://arsiv.setav.org/ups/dosya/51325.pdf>,
- Tüleykan, H. (2016). Faiz Dışı Fazla Ve Bazı Bütçe Verileri Arasında Nedensellik İlişkisi. Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 7, 301-322.

ASEAD 8. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU
EJSER 8th INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON SOCIAL SCIENCES
20-22 Kasım / November 2021 Hamburg – ALMANYA/GERMANY

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA ALMANYA’NIN KAFKASYA POLİTİKASI

Doç. Dr. Nurhan AYDIN

Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi

ORCID NO: 0000-0003-2240-2548

z.nurhanaydin@hotmail.com

Kübranur ÖZTÜRK DERİCİ

Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

ORCID NO: 0000-0003-3240-3499

kubraozturk73@gmail.com

ÖZET

Avrupa’da Fransız İhtilali ile gelen devletlerin bağımsızlık istekleri, ham madde ve sömürge arayışının artması ile silahlanmanın artışı, 1914 yılında başlayacak olan Birinci Dünya Savaşı’nın nedenlerini oluşturdu. Özel ve genel nedenleriyle 1914 ve 1918 yılları arasında gerçekleşen Birinci Dünya Savaşı, devletlerin kaderini tayin etmesinde önemli bir rol oynadı.

Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasının ardından 1914 yılının ağustos ayında Osmanlı Devleti, Almanya ile ittifak anlaşması imzalayarak savaşa girmiş bulunuyordu. Osmanlı Ordusunun bu savaştaki en önemli cephelerinden biri de Kafkas Cephesi idi. Kafkas Cephesi’nde Ruslarla savaşan Osmanlılar, zaman geçtikçe aslında düşmanının çok yakınında olduğunu görecekti.

Osmanlı Devleti’nin savaşta müttefiki olan Almanya’nın da Kafkasya bölgesi için bazı planları mevcuttu. Almanya, Kafkasya’da bulunan zengin maden yataklarını kendi savaş ekonomisi açısından oldukça önemli görüyor ve bunlara ulaşmak istiyordu. Ayrıca bölgenin stratejik konumundan faydalanmak ve bölgede söz sahibi olmak istiyordu. Ancak bu amacı hem Rusya hem de Osmanlı Devleti açısından mümkün görünmüyordu. Diğer yandan Osmanlı Devleti’nin savaşın sonlarına doğru kendisinden yardım isteyen Azerbaycan halkına Kafkas İslam Ordusu aracılığıyla yardım etmesi, müttefiki Almanya’nın tepkisine yol açmış ve Osmanlı Devleti ile Almanya’nın savaş sırasında fikir ayrılığına düşmesine neden olmuştu. Bu çalışma, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Almanya’nın Kafkasya’ya yönelik politikaları ile Kafkasya bölgesinde amaçlarını gerçekleştirmek için nasıl bir yol izlediğini gözler önüne sermektedir.

Anahtar Kelimeler: Almanya, Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti, Kafkasya.

GERMANY'S CAUCASUS POLICY DURING THE FIRST WORLD WAR

ABSTRACT

The desire for independence of the states that came with the French Revolution in Europe, the increase in the search for raw materials and colonies and the increase in armament formed the reasons for the First World War, which will start in 1914. The First World War, which took place between 1914 and 1918 for its specific and general reasons, played an important role in determining the fate of states.

After the start of the First World War, in August 1914, the Ottoman Empire entered the war by signing an alliance agreement with Germany. One of the most important fronts of the Ottoman Army in this war was the Caucasian Front. The Ottomans, who fought with the Russians on the Caucasian Front, would see that their enemy was very close as time passed.

Germany, which was an ally of the Ottoman Empire in the war, also had some plans for the Caucasus region. Germany considered the rich mineral deposits in the Caucasus very important for its war economy and wanted to reach them. He also wanted to take advantage of the strategic location of the region and have a say in the region. However, this goal did not seem possible for both Russia and the Ottoman Empire. On the other hand, the help of the Ottoman Empire to the Azerbaijani people, who asked for help towards the end of the war, through the Caucasian Islamic Army, caused the reaction of its ally Germany and caused the Ottoman Empire and Germany to fall into a disagreement during the war. This study reveals how Germany pursued its policies towards the Caucasus to achieve its goals in the Caucasus region during the First World War.

Keywords: Germany, World War I, Ottoman Empire, Caucasus.

GİRİŞ

1789 yılında başlayan Fransız İhtilalin getirdiği düşünce akımları Birinci Dünya Savaşı'nın ana nedenlerinden birini oluşturuyordu. 19. Yüzyıla gelindiğinde sanayileşmenin hızla artması, sömürgecilik faaliyetlerinin de artmasını beraberinde getirdi. Bu gelişmelerin bir sonucu olarak da Avrupa Devletleri Uzak Doğu ve Afrika'da birbirleriyle çatışmaya başlamışlardı. Bu devletlerin siyasi ve ekonomik alanındaki rekabetleri, zamanla aralarında çatışmaya neden olmuştur. Almanya'nın İngiltere'ye karşı politikası ile Rusya'nın Panslavizm politikası, Rusya ve İngiltere'yi Almanya'ya karşı birleştiriyordu. Fransa ise İngiltere ve Rusya'nın Almanya'ya karşı bu düşmanlığını fırsat bilerek 1871 tarihinde Almanlara kaptırdığı Alsas-Loren bölgesini geri almak istiyordu.

Diğer yandan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu da Rusya'nın Panslavist politikasını kendi birliği açısından tehlikeli görüyordu. Devletlerin tüm bu politikaları en nihayetinde onları gruplaşmaya iterek Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasına neden olacaktı¹.

Osmanlı Devleti ise son yıllarda girdiği savaşlardan yorgun ve mağlup çıkması, devleti yıkılmaya kadar sürükleyerek onu dünya çapında önemli bir güç olmaktan çıkarmıştı. Bunun bir sonucu olarak hiçbir devlet Osmanlı Devleti'ni ittifak kurulacak bir devlet olarak görmüyordu. Osmanlı Devleti'nin bu duruma gelmesindeki diğer nedenler ise ordunun ciddiyetsiz bir şekilde kötü yönetilmesi, dünyadaki ekonomik gelişmeleri kendi devletinde uygulayamaması ve bunun sonucunda da devletlere borçlanması idi. Avrupalı Devletlerin Osmanlı Devleti'ni ittifak yapılacak bir devlet olarak görmemesine neden olacak bu gelişmeler nedeniyle Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı yıllarında kendisi ittifak arayışlarına girmişti. Diğer yandan Osmanlı Devleti konumu itibariyle de Avrupa'yı Asya'ya, Asya'yı da Afrika'ya bağlıyor, Karadeniz'i Akdeniz'e ve bu denizi de Hint Okyanusu'na bağlaması nedeniyle jeopolitik ve jeostratejik açıdan oldukça önemli bir yerde bulunuyordu. Söz konusu bu yerlere sahip olmakla Osmanlı Devleti, dünyanın en önemli geçitleri ile su yollarına hakimdi. Ancak bu yerleri korumak için de yeterli gücü bulunmuyordu. Bu nedenlerden dolayı Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı başladığı sıralarda kendisiyle ittifak kuracak bir devlet arıyordu. Bununla da kendini yenileyerek topraklarını dağılmaktan kurtarma ve eskisi gibi dünyada etkin bir güç olabilmeyi istiyordu².

1. OSMANLI DEVLETİ'NİN ALMANYA İLE İLİŞKİLERİ

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti dış ilişkilerinde önemli bazı gelişmeler yaşandı. Özellikle bu dönemde İngiltere, Osmanlı Devleti'ne karşı politikasını olumsuz yönde değiştirmiş, bu da Osmanlı'yı yeni bir dost arayışına yönlendirmişti. Bu dönemde Osmanlı Devleti İngiltere ile dostluk kurulamayacağını anlaması sonucunda Almanya yönelmişti. Osmanlı Devleti'nin dost olarak Almanya'yı seçmesinin en önemli nedenlerinden birisi de Almanya'nın İngiltere veya Fransa gibi koloni devlet kuramayacak olmasından kaynaklanıyordu. Almanya da Osmanlı Devleti'ni kendisine dost seçerken özellikle de jeopolitik konumu, zenginliği ve özellikle de kendi çıkarlarına uygunluğu sebebiyle kendisine en iyi dost olabilecek devletin Osmanlı Devleti olduğunu gördü³.

¹ Salih Yılmaz, "Birinci Dünya Savaşı Öncesi ve Sonrasında Türkler ile Büyük Devletlerin Siyasetleri", **Türkiye Yazarlar Birliği Akademi Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl: 4, Sayı: 11, 2014, s.11.

² Oktay Çil, "Birinci Dünya Savaşı Öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nun İttifak Arayışları", **Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, Kırıkkale 2002, s.43-44.

³ Çil, "Birinci Dünya Savaşı Öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nun İttifak Arayışları", s.65-66.

Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki ilişkilerin temel konularından birini de Bağdat Demiryolu Projesi oluşturuyordu. 1890'lı yıllardan itibaren Almanların Osmanlı topraklarında demiryolu çalışmalarına başlaması, Osmanlı Devleti ile Almanya'yı yakınlaştıran önemli bir nokta olmuştur. Aslına bakılırsa Almanya Bağdat Demiryolu Projesi ile Osmanlı Devleti'nden çeşitli imtiyazları aldığıının göstergesiydi. Osmanlı Devleti ile Almanya yakınlaşmasının diğer örnekleri de 1911 yılının mart ayında Almanya'ya Elhalif-Bağdat demiryolu inşası, Osmaniye-İskenderun şube hattının oluşturularak işletilmesi ve İskenderun Limanı'nın Bağdat Demiryolu şirketi tarafından inşa edilmesine izin vermesiydi. 1914 yılına kadar Almanya, Osmanlı Devleti ile çıkarları doğrultusunda ilişkiler kuruyordu. Buna örnek olarak da Limon Von Sanders aracılığıyla Osmanlı ordusunu güçlendirerek Osmanlı üzerinde nüfuz kurmayı amaçlıyordu. Demiryolu projesi de bununla birlikte düşünüldüğünde, Almanya, Osmanlı Devleti üzerinde hem askeri hem de ekonomik yönden nüfuz kurarak Yakın Doğu'da söz sahibi olmayı amaçlıyordu⁴.

Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki en önemli konulardan birisi de Osmanlı ordusunda kullanılan Almanya'nın nüfuzu ile teknik bilgisiydi. Bu iki devletin askeri noktada iş birliği ve bazı yerlerde ortak şekilde hareket etmeleri, Osmanlı Devleti ile Almanya'nın birbirinin hakimiyetine geçmesini değil, iyi anlaşmalarının bir göstergesi olarak görülüyordu. Diğer yandan Osmanlı Ordusundaki modernizasyon Alman subayların elinde olsa da ordudaki en önemli pozisyonlar Osmanlı'nın elindeydi. Bu da Osmanlı Devleti'nin siyasette olduğu gibi orduda da denge politikası izlediğinin bir örneğiydi⁵.

Osmanlı Devleti'nde 1912 yılında İttihat ve Terakki Partisi'nin iktidara gelmesiyle İstanbul'da Alman nüfuzu daha fazla kendini göstermeye başladı. Buna örnek olarak Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Wangenheim'in Bab-ı Ali'nin içişlerine karışması gösterilebilir. Diğer yandan İttihat ve Terakki Partisi liderleri Enver, Cemal ve Talat Paşaların da Alman yanlısı bir politika izlemeleri, Almanya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki etkisinin bir diğer örneğiydi. Almanya'ya karşı bu kadar yakın olmaları da elbette ki İtilaf Devletlerine ittifak teklifi yapmaları sonucunda olumsuz cevap almalarıyla açıklanabilirdi. Osmanlı Devleti'nin İngiltere, Fransa ve Rusya'dan olumsuz cevap alması, onu hızla büyüyen bir devlet olan Almanya'ya yöneltmişti. Osmanlı Devleti Almanya ile anlaşması aynı zamanda Avrupalı devletlerle de eşit sayılma isteğinin bir parçasıydı. Almanya açısından ise durum farklıydı. Almanya, savaşın başladığı tarihe kadar Osmanlı Devleti ile anlaşma yapmayı düşünmüyordu. Ancak Avrupa'da gelişen olaylar ve Almanya'nın güdümüne giren Avusturya'nın da Osmanlı Devleti ile ittifak yapılması fikri, Almanya'yı Osmanlı Devleti'ne yaklaştırmıştı. Bunu duyan Osmanlı nazırları Talat ve Enver Paşalar, Avusturya'yı savaş için cesaretlendirmeye başlamışlardı. Sonrasında ise Enver Paşa 22 Temmuz 1914 günü Alman büyükelçisine telgraf çekerek üçlü bağlaşma teklifinde bulundu.

⁴ Ali Kaşıyüğun, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Devleti'nin İttifak Arayışları ve I. Dünya Savaşı'na Girişi (1911-1914)", **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, Kahramanmaraş 2014, s.110-113.

⁵ Erhan Berat Fındıklı, "XIX. Yüzyılda Almanya ve Almanya-Osmanlı İlişkileri", **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul 1999, s.62-63.

Aynı teklif sadrazam tarafından Avusturya büyükelçisine de yapılmıştı. Yapılan görüşmeler sonucunda 2 Ağustos 1914 günü Sadrazam Sait Halim Paşa ile Alman Büyükelçi Baron von Wangenheim arasında Osmanlı-Alman Antlaşması imzalandı⁶.

2. OSMANLI DEVLETİ'NİN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA GİRİŞİ VE KAFKAS CEPHESİ GELİŞMELERİ

2 Ağustos 1914 tarihinde Osmanlı Devleti ile Almanya arasında imzalanan ittifak antlaşmasının 2. Maddesi bu anlaşmanın savunma amaçlı değil de saldırı amaçlı olduğunu vurguluyordu. Anlaşmanın 3. Maddesi ise Alman askeri heyetine Osmanlı ordusu üzerinde fiili komuta verilmesi ülkenin hemen savaşa girebileceği ihtimalini yaratıyordu. Bu maddeyle Almanya, kendisi ile Rusya arasında çıkabilecek bir çatışma ihtimaline karşılık Osmanlı Devleti'ni de silahlı olarak kendisine destek olması konusunda mecbur bırakıyordu. Bu antlaşmanın imzalanmasında Osmanlı Hükümetinin savaşa girmemesi durumunda savaştan kötü bir şekilde etkileneceğini, ayrıca Enver Paşa ve kabinesindeki Alman taraftarlarının Almanya'nın savaşı kazanacağına kesin gözüyle bakmaları sebebiyle Almanya ile anlaşmanın her şekilde yararlı olacağını görüyorlardı. Diğer yandan Almanya da ısrarla Osmanlı Devleti'nin bir an önce savaşa girmesi gerektiğini belirtiyordu. Almanya'nın bu ısrarının altında yatan neden ise Osmanlı'nın savaşa girmesi durumunda Rusya'ya Boğazları kapatacağı ve böylece Rusya'nın da müttefikleriyle irtibatının kesileceği idi. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi demek savaşın Mısır, İran, Afganistan, Kafkasya ve Hindistan'a kadar yayılması demekti. Savaşın bu kadar geniş bir alana yayılması ve Padişah tarafından dile getirilecek bir "Cihat" çağrısı İtilaf Devletlerine karşı büyük bir koz olabilirdi⁷.

Savaşın başlamasının ardından İstanbul Hükümeti, savaşın henüz ilk aylarında savaş dışı kalmayı daha doğru buluyordu ve bu nedenle de Osmanlı Devleti tarafsızlığını ilan etmişti⁸. Ancak Enver Paşa hemen savaşa girmek istese de kabine üyeleri devletin ekonomik durumunun kötü olduğunu ileri sürerek en az bir yıl boyunca savaşın dışında kalınması gerektiğini belirtiyorlardı. Diğer yandan Almanya, Osmanlı Devleti'ne savaşa girmesi yönünde telkinlerde bulunuyor, Osmanlı'nın savaşa girmemesi takdirde Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne saldırması durumunda Osmanlı Devleti'ni yalnız bırakacağına dair tehdit ediyordu. Bununla birlikte Osmanlı'ya yapılan silah yardımının da kesileceğini belirtiyordu. Almanya bir yandan bunlarla uğraşırken, diğer yandan da Goeben ve Breslau'yu Çanakkale Boğazı'ndan geçirmenin yollarını arıyordu. Almanya bu gemileri boğazdan geçirerek buradan Karadeniz'e çıkıp Ruslarla çarpışmak, diğer taraftan da Osmanlı donanmasını Rusya'ya karşı güçlendirmek istiyordu.

⁶ Çil, "Birinci Dünya Savaşı Öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nun İttifak Arayışları", s.68-73.

⁷ Sami Tulgar, "Geçmişten Günümüze Türkiye-Almanya İlişkileri", **Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, Gebze 2006, s.186-187.

⁸ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA)**, DH.ŞFR. 44-29.4.8.1330.

Almanya'nın Akdeniz'deki Donanma Komutanı Amiral Souchon, 10 Ağustos 1914 günü Çanakkale Boğazı'na gelmiş, Başkomutan Enver Paşa da Goeben ve Breslau'nun Boğazlardan geçişine izin vermesinin ardından iki adet Alman zırhlısı da Marmara'ya girmiştir⁹. Böylece Almanya Osmanlı Devleti'ni bir an önce savaşa sokmayı umuyordu. Aslına bakılırsa savaş dışı durumunu ilan eden Osmanlı Devleti, Almanya'nın bu emrivakisi karşısında zor durumda kalmış ve hemen Alman zırhlılarının Osmanlı karasularından çekilmeleri gerektiğini belirtmiştir. Alman Büyükelçisi Wangenheim da buna karşı çıkmıştır. İttifak antlaşmasının imzalandığı 2 Ağustos tarihinden Eylül ayına kadar Osmanlı Devleti savaş dışı durumunu korumuştur. Ancak Eylül ayına gelindiğinde Enver Paşa, Amiral Souchon'un Osmanlı donanması ile birlikte Karadeniz'e açılması talebi karşısında kabine üyesi ve arkadaşlarından gizli olarak Kurmay Başkanı Bronzart Von Schellendorf'a Osmanlı Devleti'nin savaş planını hazırlatmıştır. Bunun bir sonucu olarak da Osmanlı Devleti, 29 Ekim 1914 günü Osmanlı Donanmasının Rus limanlarından Sivastopol, Odessa, Feodosia ve Novrosiski'yi topa tutarak buralardaki tahıl ve ambar depolarını bombalamıştır. Böylece Osmanlı Devleti fiilen savaşa girmiştir¹⁰.

29 Ekim 1914 günü Osmanlı donanmasının Rus limanlarını bombalaması ve aynı günün akşamı Enver Paşa'nın 30 Ekim'de 3. Ordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa'ya emir vererek Erzurum'daki birliklerin muharebeye hazır olmaları gerektiğini bildirmiştir. Rus ordusu ise 1 Kasım 1914'te Sarıkamış üzerinden Pasin'e geçerek Osmanlı sınırlarını aşmış ve Rusya 2 Kasım 1914'te Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Osmanlı birlikleri ile Rus birlikleri arasında 4-5 Kasım tarihlerinde Köprüköy Muharebeleri başlamış, bu muharebede Rus ordusu Osmanlı ordusu karşısında mağlup olmuştur¹¹.

Köprüköy Muharebesi'nin ardından 14 Kasım'da Azap Muharebesi başlamıştır. 21 Kasım'a kadar iki taraf arasında süren çatışmalarda 21 Kasım günü Türk ordusu tipi nedeniyle geri çekilme mecburiyetinde kalmış ve Köprüköy'e kadar çekilmiştir. 22 Kasım'da ise Ruslar Türk ordusu tarafından mağlup edilerek Rusların da geri çekilmesi sağlanmıştır. Türk ordusu Köprüköy ve Azap Muharebelerinde 212 subay ve 11.800 askeri kaybetmiş, 2000 şehit ve 6000 yaralı vermiştir. Rus Ordusunda ise 5000 kişi ölmüş, 1000 kişi de firari veya esir olmuştur¹².

12 Aralık 1914 tarihinde Enver Paşa, Sarıkamış Harekât planını hazırlamak üzere Erzurum'a gelmişti. Aynı günlerde Rus Çarı da ordusuna moral vermek üzere orduyu ziyaret etmiştir. 22 Aralık-19 Ocak 1915 tarihlerinde gerçekleşen Sarıkamış Muharebesi öncesi 20 Aralık'ta sınır birlikleri Ruslarla çarpışmaya başlamıştı¹³.

⁹ BOA, HR.SYS. 2392-3-1. 9.8.1914.

¹⁰ Tulgar, "Geçmişten Günümüze Türkiye-Almanya İlişkileri", s.188-191.

¹¹ Betül Eksik, "Siyasi ve Sosyal Açından Kafkas Cephesi (1914-1918)", **Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, Sivas 2018, s.34-40.

¹² Eksik, "Siyasi ve Sosyal Açından Kafkas Cephesi (1914-1918)", s.45-46.

¹³ Fevzi Çakmak, **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi Harekâtı: 1915 Yılında Harp Akademisinde Verilen Konferanslar**, Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay Başkanlığı Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005, s.48-49.

22 Aralık-19 Ocak 1915 tarihleri arasında gerçekleşen muharebede, iki taraf arasında da şiddetli çarpışmalar yaşanmıştır. 18 Ocak 1915 günü Rus ordusu, 11. Türk Kolordusunun aralık ayı boyunca işgal ettiği İd-Delibaba bölgelerini geri almışlardır. Türk birlikleri de çekilirken büyük kayıplar vermiş, muharebe öncesindeki mevkilerine geri dönmüşlerdir. Rus kuvvetlerinin de yorulmuş ve bitkin bir hal almasından dolayı savaş sona ermiştir¹⁴.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusya’da çıkan iç karışıklıklar, 1917 yılında Rusya’da Bolşeviklerin ihtilal yaparak iktidarı ele geçirmeleri ile sonuçlanmıştır. İhtilalin ertesi gününde ise “Barış Kararnamesi” adlı, Birinci Dünya Savaşı’ndan ayrılmak ve diğer devletlerle de barış yapmak istediklerine dair bir bildiri yayınlamışlardır. Ancak Sovyet Hükümeti’nin yeni kurulmasından dolayı Almanya dışında hiçbir devlet onları ciddiye almamış ve dolayısıyla da barış isteklerini yanıtsız bırakmışlardır. Barış isteğine sadece Almanya’nın olumlu yaklaşması üzerine Sovyet Hükümeti İttifak Devletleri ile barış görüşmelerine başlamıştır. Görüşmeler sonucunda başta Sovyet Rusya ve Almanya olmak üzere Osmanlı Devleti, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan ile 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmanın 4. Maddesine göre Rusya, Kars, Ardahan ve Batum sancaklarından geri çekilecek ve bölgedeki yeni durumun oranın yerli halkı tarafından belirlenecekti. Ancak savaş sonunda imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması ve Sevr Antlaşmaları ile birlikte Osmanlı Devleti’nin Brest-Litovsk’ta kazandığı yerler kaybedilmiş, bu bölge Ermeni ve Gürcülerin işgaline uğramıştı. Daha sonra Mustafa Kemal Paşa tarafından başlatılan Millî Mücadele ile birlikte Ermeni ve Gürcülere karşı zaferler kazanılarak bu bölge -Batum hariç- tekrar Türk topraklarına dahil edilmiştir¹⁵.

3. SAVAŞ YILLARINDA ALMANYA’NIN KAFKASYA POLİTİKASI

a. Almanya’nın Kafkasya’da Rusya’ya Karşı Ayaklanma Çıkarma Projesi

Birinci Dünya Savaşı’nın başlaması ve ağustos ayında Osmanlı Devleti’nin Almanya ile ittifak anlaşması imzalamasının ardından İstanbul’da Orta Asya ve Kafkasya’da bulunan Ruslara, diğer yanda Hindistan’da bulunan İngilizlere karşı cihad ilan edildi. İslam halklarını ayaklanmaya çağırın bu cihad ilanı fikri ise Almanya’dan çıkmıştı. Almanya’nın cihad ilanından asıl maksadı da Doğu’da kuracağı bir imparatorluk için batıya karşı Müslümanların desteğini sağlamak istemesiydi¹⁶.

¹⁴ Eksik, “Siyasi ve Sosyal Açından Kafkas Cephesi (1914-1918)”, s.63.

¹⁵ Marziye Memmedli-Hilal Akgüller, “Brest Litovsk Barış Antlaşması’nın Siyasi Sonuçları (Sovyet Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu Açısından)”, **Belgi Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 20, Yıl: 2020, s.2731.

¹⁶ Selami Kılıç, “Birinci Dünya Savaşı’na Uzanan Süreçte Türk-Alman Yakınlaşması”, **1914’ten 2014’e 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak**, Türkiye Cumhuriyeti Harp Akademisi Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, İstanbul 2014, s.115.

Alman Kayzeri Wilhelm'in bu cihad fikrinin perde arkasında ise İngiltere ile savaşmanın kaçınılmaz olduğu ve Müslümanların gücünün İngiltere'nin doğudaki gücünü kesin olarak yok edebileceği düşüncesiydi. Bir dünya devleti olmayı planlayan Almanya için en güçlü rakip ise İngiltere'ydi. Bu nedenle Alman devlet adamları ve askerî erkânı İngiltere'nin savaşta rakibi olması durumunda cihad fikrini devreye sokarak Hindistan ve İran'daki Müslümanlar tarafından İngiltere'ye karşı bir ayaklandırma başlatılacaktı. Kayzer Wilhelm, başarılı olunması halinde bu ayaklandırmaların Mısır ve Kafkasya bölgelerinde de çıkarılması gerektiğini belirtiyordu. Almanya'nın İngiltere'ye karşı planladığı ayaklanmanın ikinci safhası ise Rusya'ya karşı Kafkasya'daki halkları ayaklandırma planıydı. Özellikle de Alman sanayicilerin 1914 yılında Başbakan'a sundukları raporda Kafkas topraklarının Almanya'ya ilhak edilmesi gerektiği ve Bakü petroleri ile zengin maden yataklarının Almanya denetiminde olması gerektiği raporda vurgulanmıştı¹⁷.

Almanya, Kafkasya ve Güney Rusya'da ayaklanma çıkarma girişimleri Ekim 1914 itibarıyla hazırlık aşamasındaydı. Alman Dışişleri Bakanlığı'nın hazırladığı rapora göre Kafkasya bölgesindeki ayaklanmalar İstanbul merkezli olarak Odesa, Trabzon, Taupse ve Bakü'de çıkarılacaktı. Güney Rusya'daki ayaklanmaları desteklemek için de askerî kuvvetler oluşturulacak ve söz konusu ana noktalardan temin edilecek silah ve cephane ile Kuzey Kafkasya bölgesindeki Dağıstanlılar, Çerkezler ve Kubat Kazakları donatılarak ayaklanma başlatılacaktı. Almanya'nın Kafkasya'da çıkarmayı planladığı bu ayaklanmaların temel amacı ise Bakü'deki petrol yataklarını elde ederek Bakü'deki demokratlarla iş birliği yapıp çıkarılacak ayaklanmalarla Volga'ya kadar uzanan Rus demiryollarını çalışamaz hale getirmektir. Böylece Almanya bu planıyla Rus ekonomisine darbe vurmaya planlıyordu. Diğer yandan Alman Kayzeri Wilhelm, İngiltere'ye karşı ayaklanma başlatmak üzere cihad projesinin bir an önce uygulamaya geçmesini istiyordu. Osmanlı Devleti ile Almanya arasında 2 Ağustos 1914 günü imzalanan ittifak antlaşmasından tam 9 gün sonra Osmanlı Padişahı ve aynı zamanda 300 milyon Müslümanın Halifesi Sultan Reşad, ordu ve donanmaya gönderdiği fermanla İngiliz, Fransız ve Rus zulmü altında ezilen Müslümanları cihada çağırıyordu. Savaşın başlamasından 1915 yılının Ocak ayına kadar geçen süre içerisinde Almanya, Kafkasya'da gerçekleştireceği tüm faaliyetlerde Osmanlı Devleti'nin de olmasını istiyor ve bu nedenle Osmanlı siyasetçileri ve Osmanlı ordusu ile birlikte hareket ediyordu. Müslümanlara yapılan cihad çağrısı doğrultusunda da 3 Ocak 1915 tarihinde Kafkasya'da ayaklanacak 40 bin Müslüman ve 100 Osmanlı jandarmasının yardımı ile Batum'un alınabileceği ve burada bir Osmanlı Devleti bünyesinde bir Kafkasya Hükümeti kurulabileceği Almanya tarafından belirtiliyordu¹⁸.

¹⁷ Selami Kılıç, "Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın Kafkas Halklarını Rusya'ya Karşı Ayaklandırma Girişimleri", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2018, Cilt: 62, s.483-484.

¹⁸ Kılıç, "Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın Kafkas Halklarını Rusya'ya Karşı Ayaklandırma Girişimleri", s.487-489.

Almanya'nın Müslümanlara yönelik cihad politikası ve Kafkasya'daki halkların Rusya'ya karşı ayaklandırılması çabaları başarısız oldu. Bunun nedeni ise Kafkasya'daki silah ve cephane yetersizliğinden dolayı ayaklanmaların yerel nitelikte kalmasına sebep oldu. Ayrıca Osmanlı ordusunun yerel nitelikte de olsa Kafkasya'daki ayaklanmalara destek amacıyla başlattığı Kanal ve Kafkas hareketlerinin de başarısızlıkla sonuçlanması, buna karşılık olarak da İngiltere, Fransa ve Rusya'nın da karşı propaganda da bulunması, Kafkasya'daki ayaklanmaların ve cihad projesinin başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştu¹⁹.

b. Elviye-i Selase Meselesinde Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne Yaklaşımı

Brest-Litovsk Görüşmeleri başlamadan önce Harbiye Nazırı Enver Paşa, Rusya'nın İttifak Devletleri ile yapacağı görüşmeleri fırsat bilerek bu durumdan yararlanmaya çalıştı. Osmanlı Devleti 3 Aralık 1917 tarihinde Rus işgali altında bulunan Osmanlı topraklarının Rusya tarafından boşaltılmasını istedi. Ancak Rus işgali altında bulunan bölgelerin, Brest-Litovsk'ta bulunan Osmanlı temsilcisi Zeki Paşa ile aynı zamanda orada bulunan Berlin Sefaret Müsteşarı Ethem Bey, Osmanlı Devleti'nin bu isteğini Rus Delegasyonuna teklif etmeyeceklerini belirttiler. Bunun nedeni ise Almanya'nın Rus birliklerinin bölgeden çekilmesi konusundaki Osmanlı teklifinin mütareke görüşmelerinde yer almasının mümkün olmadığını ifade etmesiydi. Osmanlı Devleti bu konuda ikinci defa da bir teklifte bulduysa da bu girişim de sonuçsuz kaldı. Almanya ise Osmanlı Devleti'nin bu teklifi karşısında kendisinin de bazı toprakları boşaltabileceği ve Rusya'nın da bazı isteklerde bulunabileceği düşüncesi nedeniyle Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı bu taleplerine Rusya'dan önce reddetti. Ancak Harbiye Nazırı Enver Paşa, Rusya'nın 1877-1878 yıllarındaki savaşta harp tazminatını ödemediği ve bu tazminatın yerine aldığı toprakların geri iade edilmesini istediğini belirtmiştir. Osmanlı Devleti işgal edilen topraklarının boşaltılmasını istemesi, Almanya tarafından olumlu karşılanırsa da Almanya, kendi işgal ettiği toprakları boşaltmak istememesi nedeniyle Osmanlı Devleti'nin bu isteğine yanaşmıyordu. Görüşmelerin yapıldığı Brest-Litovks şehrine varmadan önce Alman Doğu Ordusu General Hoffmann, Berlin'de bulunan askeri ataşe Zeki Paşa'ya Ruslar tarafından işgal edilen toprakların boşaltılması yönündeki isteğin mütareke maddeleri arasına konulması hakkında Alman Başkomutanlığından herhangi bir emir almadığını bildirmişti²⁰.

Alman İmparatorluğu'nun Hariciye Nazırı Kühlmann, İstanbul'daki Büyükelçisine Enver Paşa'nın Elviye-i Selase ile ilgili taleplerini anlayışla karşıladıklarını, fakat Osmanlı Devleti'nin Kars, Ardahan ve Batum'un kendilerine verilmesi gerektiğini değil, Kafkas Müslümanlarının bağımsız olmaları gerektiğini bildiriyordu. Almanya, Osmanlı Devleti'nin özellikle de Batum'u almasının imkansız olduğunu, bu isteğin Osmanlı Devleti ile Rusya'yı karşı karşıya getirebileceğini belirtiyordu.

¹⁹ Kılıç, "Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın Kafkas Halklarını Rusya'ya Karşı Ayaklandırma Girişimleri", s.495.

²⁰ Selami Kılıç, "Türk-Alman Belgeleri Işığında "Elviye-i Selase" ve Enver Paşa'nın Oluşturduğu Kafkas Komitesi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 1997, Sayı: 7, s.177-180.

Şu aşamada duruma Almanya açısından bakıldığında ise Almanya, Rusya'yı karşısına almamaya çalışırken, diğer yandan da Osmanlı Devleti'nin isteklerine de karşı çıkmamaya çalışıyordu. Sonuç olarak Alman Komutanı, Alman Hariciye Nazırına Brest-Litovks'ta Osmanlı Devleti'nin taleplerine destek olunması gerektiğini bildirmiştir. Söz konusu istekler Rusya'nın Doğu Anadolu Vilayetlerini boşaltması ve Osmanlı Devleti'ne geri verilmesi ile Kars, Ardahan ve Batum sancaklarından Rus askerleri tahliye edilecek ve buradaki yeni duruma karışmayarak bu bölgede self determinasyon hakkı uygulanacaktı. Bu maddeler, 3 Mart 1918 tarihinde imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması'nda yer alıyordu. Böylece Kars, Ardahan ve Batum Rusya idaresinden çıkararak kendi kaderlerini kendileri tayin edebilme yetkisine sahip olmuş, ancak buradaki Kafkasya Komitesi, Brest-Litovks Antlaşmasını tanımadıklarını, Osmanlı Devleti ile olan sınırları Osmanlı Devleti ile görüşerek belirleyeceklerini bildirmişlerdir²¹.

4. KAFKAS İSLAM ORDUSU'NUN KURULUŞU VE ALMANYA-OSMANLI DEVLETİ İLİŞKİLERİNİN BOZULMASI

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru 28 Mayıs 1918'de Rusya Türkleri arasından bağımsızlığı ilk ilan eden ülke Azerbaycan Cumhuriyeti oldu. Ancak Azerbaycan'ın Başkenti Bakü, Stephan Şaumyan'ın yönettiği Bolşevik-Taşnak hükümetinin işgali altındaydı. Bu nedenle de Azerbaycan'ın başkenti geçici olarak Gence idi. Bakü, Osmanlı Devleti, İngiltere, Almanya ve Rusya arasındaki tartışmaların merkezini oluşturuyordu. Bu ülkeler Kafkasya'nın en önemli petrolünü burada bulundurması nedeniyle Bakü'yü ele geçirebilmek için yarış içerisine girmişlerdir. Bu ülkelerden Almanya, Bakü petrolüne sahip olmak amacıyla İngiltere ile mücadele ediyor, Rusya da burayı elinde tutmak istiyordu. Diğer yandan Osmanlı Devleti de Azerbaycan Devleti'nin bağımsızlığını resmen tanıyarak 4 Haziran'da iki devlet arasında Dostluk ve Yardımlaşma Antlaşması imzalanmıştı. Bu anlaşmayı Azerbaycan Milli Şura Başkanı Mehmet Emin Resulzade, Hariciye Nazırı Mehmet Hacinski ile Osmanlı Devleti delegeleri olan Adliye Nazırı Halil Bey ile III. Ordu Kumandanı Vehip Paşa imzalamışlardır. Söz konusu anlaşmanın dördüncü maddesi, Azerbaycan'ın güvenliğinin temini için Osmanlı Devleti'nden yardım istemesini gerektiriyordu. Azerbaycan, ülkelerin Bakü için birbirleriyle savaştıkları bu dönemde Osmanlı Devleti'nden yardım istedi. Osmanlı Devleti de yardım teklifini kabul ederek derhal çalışmalara başladı²².

Bu çalışmalar doğrultusunda ilk olarak Enver Paşa, kardeşi Nuri Paşa ve güvendiği subaylarla birlikte Kafkasya'ya gönderdi. Nuri Paşa ve arkadaşları burada bir ordu kurarak Kafkasya'daki Müslümanların bağımsızlığı için çalışmalara başladı.

²¹ Mustafa Çolak, "Osmanlı-Alman Rekabeti Çerçevesinde Kafkas Müslümanlarının Bağımsızlığı ve Bakü Meselesi (1917-1918)", **History Studies Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 1, Yıl: 2014, s.29-30.

²² Güntekin Necefli, "Alman Arşiv Belgelerinde Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü Kurtarma Uğruna Mücadelesi", 100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu, **Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları**, Ankara 2015, s.981-982.

Diğer yandan Trabzon, Batum ve Bakü çevrelerinde toplanan Müslüman askerler de Nuri Paşa'nın kuracağı orduda yerlerini almaya başlamışlardı. Ancak Nuri Paşa'nın Kafkasya'ya giderken yanına Alman subaylardan almaması, Alman Dışişleri Bakanlığı tarafından şüpheyle karşılandı. Bunun bir sonucu olarak da Almanya'nın Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki çalışmalarına karşı güvensizlik oluşmuş, o da Kafkasya konusunda ayrı politikalar yürütmeye başlamıştır. Bunun bir göstergesi olarak da Almanya özellikle Nuri Paşa'nın Kafkasya'da kullanacağı silah, cephane ve teknik malzemelerin nakillerini engellemeye çalışıyordu. Osmanlı Hükümeti aynı günlerde Batum'da Transkafkasya Hükümeti ve Almanya ile anlaşma yolları ararken, diğer taraftan Transkafkasya'yı barışa zorlamak için askeri faaliyetlerde bulunuyordu. Mayıs ayı sonlarına doğru Kafkas İslam Ordusu Gence ve diğer bazı yerleşim birimlerini alarak Osmanlı bayrağını dalgalandırmışlardır. Ordunun ilerleyişi ile birlikte İğdır tekrar Osmanlı topraklarına katılmış ve Türk kuvvetleri Erivan'a yaklaşmıştı. Aynı tarihlerde Azeri ve Ermenilerin Transkafkasya Konfederasyonu'ndan ayrılmışlar, böylece Transkafkasya'da Osmanlı Devleti ile anlaşma yapacak bir hukuki bir birlik kalmamıştı²³.

Kafkas İslam Ordusu, 1918 yılının haziran ayı itibarıyla Kafkasya'da önemli bir ilerleme kaydettiler. Almanya'nın Türklerin bu ilerleyişi karşısındaki endişesine karşılık Enver Paşa da Kafkas Harekatı'na devam edeceklerini ve durdurulamayacaklarına dair haberi Almanya'ya gönderdi. 14 Haziran'da başlayan ileri harekate Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa, komuta ediyordu. Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyetlerinin Bakü'yü kurtarma mücadelesi, Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanya arasında anlaşmazlık çıkmasına neden oldu. Almanya, Kafkas İslam Ordusu'nun bu harekatını bir önce durdurmak istiyordu. Diğer yandan Osmanlı ordusunun Kafkasya'daki ilerleyişi sadece Almanya'yı değil, Rusya'yı da ilgilendiriyordu. Alman Başkomutanlığı, Osmanlı Devleti'nin Brest-Litovsk Antlaşması'ndan önceki sınırlarına geri dönmesi gerektiği, Enver Paşa tarafından sert bir şekilde karşılandı. Ayrıca Enver Paşa, Almanya'nın bu tutumunun devam etmesi durumunda da istifa edeceğini belirtti. Enver Paşa istifa ederse Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki anlaşmazlık giderek büyüyecekti. Enver Paşa'nın istifa tehdidi, Almanya açısından caydırıcı olmuştu. Bunun sonucunda Almanya, Osmanlı Devleti ile uzlaşma yollarını aramaya başladı. Ancak iki devletin de müttefik olmasına rağmen Bakü'nün kime kalacağı konusunda bir türlü anlaşamıyorlardı. Diğer yandan Rusya, Osmanlı Devleti ile Almanya arasında Bakü nedeniyle çıkan anlaşmazlıktan kendi çıkarları doğrultusunda yararlanmaya çalışıyordu²⁴.

²³ Çolak, "Osmanlı-Alman Rekabeti Çerçevesinde Kafkas Müslümanlarının Bağımsızlığı ve Bakü Meselesi (1917-1918)", s.31-34.

²⁴ Selami Kılıç, "Türk-Alman Kaynakları Işığında Sovyet İhtilali Sonrasında Kafkasya", **I. Dünya Savaşı'nda Karadeniz ve Kafkasya: Askeri, Siyasi ve Sosyal Gelişmeler**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon 2017, s.198-203.

5. ALMANYA-RUSYA ANTLAŞMASI VE BAKÜ MESELESİ

Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye doğru ilerlemesi Osmanlı Devleti ile müttefik Almanya arasında anlaşmazlığın çıkmasına neden olmuştu. Diğer yandan Türklerin Kafkasya'da ilerlemesini istemeyen Rusya durumu kendi çıkarları açısından değerlendirmeye çalışıyordu. Türklerin ilerleyişini istemeyen her iki taraf, yani Almanya ile Rusya, ilk olarak 23 Temmuz 1918 günü Spa şehrinde bir araya gelerek Bakü petrolerine ihtiyaçları olduğunu bildirdiler. Özellikle de Almanya, savaşmak için petrole ihtiyaç duyduklarını belirtti. İki tarafın görüşmelerinde Bakü konusunda fikir ayrılıkları olsa da 14 Ağustos'ta ortak bir anlaşmaya vardılar. Bu anlaşmaya göre, Bakü Rusya'nın kontrolünde kalacak, mevcut tüm araçlarla İstanbul'a kömür ve benzeri diğer malların gönderimi durdurulacak ve Tiflis üzerinden Bakü'ye giden demiryolları Türklere kapanarak Osmanlı Devleti'nin Bakü'ye girmesi önlenecek ve son olarak da Rusya ve Almanya'nın Bakü petrolünden faydalanmasını sağlayacak bir anlaşmanın imza edilmesi için çalışacaktı. Almanya Rusya ile yaptığı bu anlaşmadan Osmanlı Devleti'ne bahsetmese de Rus büyükelçisi Osmanlı Devleti'ne Almanya'nın Türklerin Bakü'ye girmeyeceklerine dair Rusya'ya yazılı bir teminat verdiklerinden bahsetmiştir²⁵.

Almanya ve Rusya görüşmelerinin sonucunda 27 Ağustos 1918 tarihinde Alman-Rus antlaşması imzalandı. Ancak bu anlaşmayla hem Rusya, hem de Almanya, yerine getiremeyecekleri vaatlerde bulunmuşlardır. Buna örnek olarak Rusya'daki Bolşevik yönetimi 1 Ağustos'tan itibaren kendilerinin bile ulaşamadığı Bakü petrolerinden Almanya'ya da pay vermeyi taahhüt ediyorlardı. Almanlar ise Bakü'de yeterince askeri kuvvetlerinin olmamasına rağmen antlaşmanın 14. Maddesine göre Osmanlı Devleti'ni asla Bakü'ye sokmayacaklarını ve Bakü'yü İngiliz tehlikesinden kurtararak tekrar Rusya'ya vermeyi taahhüt ediyorlardı²⁶.

Tüm bunlar olurken diğer yandan Nuri Paşa, 13 Eylül'de Bakü'ye karşı saldırıya geçmek için savaş emrini imzaladı. Kafkas İslam Ordusu 13 Eylül'ü 14 Eylül'e bağlayan gece Bakü'yü almak amacıyla saldırıya geçti. Akşam saatlerinde ise İngilizler 70 subay ve 800 askerle birlikte Bakü'yü terk ederek İran'a geçtiler. Ayrıca Bakü savaşlarında onlar 180 asker ve subay kaybettiler ve bu başarısızlıkları nedeniyle de İngiliz General tarafından oradaki ordu feshedildi. Aynı gün, yani 15 Eylül günü Kafkas İslam Ordusu da Bakü'ye girdi. Böylece 15 Eylül 1918 günü Bakü kurtarıldı. Azerbaycan da başkentine kavuşmuş oldu. Böylece Osmanlı Devleti ve Rusya arasındaki Bakü petrolerine dair mücadelede kazanan Türkler oldu. Almanya ve İngiltere de Türklerin bu başarısını kabul etmek zorunda kaldılar. Ancak Rusya Bakü petrolerinin kaybedilmesini hazmedemedi ve Alman Hükümetine gönderdiği notada buna itiraz ederek 27 Ağustos tarihli Alman-Rus Antlaşması'nın da ihlal edildiğini belirtti²⁷.

²⁵ Vasif Gafarov, "Birinci Dünya Savaşı'nın Sonunda Kafkasya'da Osmanlı-Almanya Çatışması ve Osmanlı-Alman Protokolü (23 Eylül 1918)", **Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 2, Yıl: 2017, s.111-112.

²⁶ Çolak, "Osmanlı-Alman Rekabeti Çerçevesinde Kafkas Müslümanlarının Bağımsızlığı ve Bakü Meselesi (1917-1918)", s. 40-41.

²⁷ Gafarov, "Birinci Dünya Savaşı'nın Sonunda Kafkasya'da Osmanlı-Almanya Çatışması ve Osmanlı-Alman Protokolü (23 Eylül 1918)", s.118-121.

6. OSMANLI DEVLETİ-ALMANYA PROTOKOLÜNÜN İMZALANMASI

Kafkas İslam Ordusu tarafından Bakü'nün alınması, Almanya'nın da Osmanlı'ya karşı sert tutumunun yumuşamasına sebep oldu. Ancak diğer yanda Bakü'nün alınması, Rusya tarafından sert bir tepkiyle karşılandı. Böyle bir ortamda Osmanlı Sadrazamı Talat Paşa, Almanya ile yaptığı görüşmeler sonucunda 23 Eylül 1918'de Osmanlı Devleti ile Almanya arasında 7 Maddeden oluşan gizli bir anlaşma imzalandı. Anlaşmanın ana maddesini Azerbaycan oluştururken bunların yanı sıra, Kuzey ve Güney Kafkasya ile Türkistan ve İran konularında maddeler de bulunuyordu. Bu protokolün başlıca maddeleri ise şunlardı: Osmanlı Devleti Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın bağımsızlığını tanıyacak, Almanya ise sadece Gürcistan'ı tanıyacağını belirtiyordu. Kafkasya Hükümetlerinin Osmanlı Devleti tarafından tanınmasından dolayı Almanya da Rusya ve Osmanlı Devleti arasındaki gerginliği azaltmak için elinden geleni yapacağını taahhüt ediyordu. Ayrıca Osmanlı Devleti Ermenistan ve Azerbaycan'daki askeri kuvvetlerini çekecek, bunun karşılığında da Almanya, Azerbaycan ve Ermenistan'ın Rusya tarafından tanınması için çaba gösterecekti. Almanya Kırım ve Rusya Müslümanlarının milli, dini ve kültürel haklarının korunmasının Osmanlı Devleti açısından önemli olduğunu kabul ediyordu. Osmanlı Devleti bu anlaşma ile Bakü'nün Azerbaycan'a ait olduğunu Almanya'ya kabul ettirdi. Bu anlaşma ile Osmanlı Devleti ile Almanya, Kafkasya'nın doğal kaynaklarını ortak kullanmak üzere anlaşma sağladılar. Ancak Almanya'nın savaş için gerekli olan Bakü petroleri konusundaki ısrarı Osmanlı Devleti tarafından kabul edildi ve ayrıca Osmanlı Devleti petrol konusunda Azerbaycan'ı da ikna etmeye dair söz veriyordu²⁸.

SONUÇ

1789 yılında Fransız İhtilali'nin getirdiği milliyetçilik akımı, devletlerin silahlanma yarışını arttırması ve sömürgeciliğin artması, Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasına neden oldu. İngiltere, Fransa ve Rusya'dan oluşan İtilaf Devletlerini oluştururken, Almanya, Avusturya Macaristan İmparatorluğu ile Osmanlı Devleti de İttifak Devletlerini oluşturuyordu. Osmanlı Devleti başlangıçta savaşta tarafsız kalacağını ilan etse de Almanya'nın gücü itibariyle savaş kazanacağı düşüncesi, Osmanlı iktidarında bulunan İttihat ve Terakki Partisi'nin Alman hayranlığı sebebiyle Osmanlı Devleti Almanya yanında savaşa katıldı.

Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde Ruslarla savaşan Osmanlı Devleti, burada Alman subaylarının desteğiyle önemli ilerlemeler kaydetti. Ancak 1917 yılında Rusya'da Bolşevik İhtilali'nin çıkması, Rusya'nın savaştan erken çekilmesine neden oldu. Rusya savaştan çekilirken de devletlerle anlaşma yoluna gitti.

²⁸ Gafarov, "Birinci Dünya Savaşı'nın Sonunda Kafkasya'da Osmanlı-Almanya Çatışması ve Osmanlı-Alman Protokolü (23 Eylül 1918)", s.118-121. s.126-129.

Osmanlı Devleti'nin Rusya'dan Elviye-i Selase konusundaki talepleri Almanya ile ihtilafa düşmesine neden olmuş, bu durumda Almanya iki devlet arasında kalmıştır. Çalışmanın asıl konusunu oluşturan Almanya'nın Kafkasya Politikası da tam bu zamanlarda başlamış bulunuyordu.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru, Azerbaycan bağımsızlığını ilan etse de Bakü hala işgal altındaydı. Osmanlı Devleti Azerbaycan ile yaptığı sözleşmede Azerbaycan'ın güvenliğinin tehlikeli olduğu durumlarda Osmanlı Devleti'nin yardım edeceğine dair madde tam da burada devreye giriyordu. Osmanlı Devleti, Azerbaycan'a Nuri Paşa ve arkadaşlarını göndererek burada bir ordu kurdurarak Bakü'yü alma çalışmalarına başlamıştı. Müttefik Almanya ise bu durumdan rahatsız olarak Rusya ile Kafkasya toprakları üzerine bir anlaşma yapmış, ancak Osmanlı Devleti'nin Bakü'yü almasıyla Almanya da Kafkasya politikasında değişikliğe gitmişti. Almanya, Kafkasya ve özellikle de Bakü petroleri üzerine Rusya ile yaptığı anlaşmayı bir tarafa bırakarak 23 Eylül 1918'de Osmanlı Devleti ile bir protokol imzalamıştı. Ancak Almanya'nın Kafkasya'ya yönelik planları, Sovyet Rusya'nın Osmanlı Devleti ile uzlaşmaz tutumları nedeniyle sekteye uğradı. 1918 yılında Mondros Mütarekesi'nin imzalanması ve Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'dan çekilmesi, 1920'li yılların başında da Rusya'nın iç sorununu hallederek Bakü'ye karşı tekrar bir harekate başlaması, Almanya'nın Kafkasya'ya dair umutlarını yok etti.

KAYNAKÇA

BOA, DH. ŞFR. 44-29.4.8.1330.

BOA, HR.SYS. 2392-3-1. 9.8.1914.

ÇAKMAK, F. (2015). "Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi Harekâtı: 1935 Yılında Harp Akademisinde Verilen Konferanslar", Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay Başkanlığı Genelkurmay Basımevi, Ankara.

ÇİL, O. (2002). Birinci Dünya Savaşı Öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nun İttifak Arayışları, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale.

ÇOLAK, M. (2014). "Osmanlı-Alman Rekabeti Çerçevesinde Kafkas Müslümanlarının Bağımsızlığı ve Bakü Meselesi (1917-1918)", History Studies Dergisi, (6): 27-43.

EKSİK, B. (2018). Siyasi ve Sosyal Açından Kafkas Cephesi (1914-1918), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Sivas.

FINDIKLI, E.B. (1999). XIX. Yüzyılda Almanya ve Almanya-Osmanlı İlişkileri, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

GAFAROV, V. (2017). "Birinci Dünya Savaşı'nın Sonunda Kafkasya'da Osmanlı-Almanya Çatışması ve Osmanlı-Alman Protokolü (23 Eylül 1918)", Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, (2): 99-144.

KAŞIYUĞUN, A. (2014). Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Devleti'nin İttifak Arayışları ve I. Dünya Savaşı'na Girişi (1911-1914), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Kahramanmaraş.

KILIÇ, S. (1997). “Türk-Alman Belgeleri Işığında “Elviye-i Selase” ve Enver Paşa’nın Oluşturduğu Kafkas Komitesi”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 173-202.

KILIÇ, S. (2014). “Birinci Dünya Savaşı’na Uzanan Süreçte Türk-Alman Yakınlaşması”, 1914’ten 2014’e 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak, Türkiye Cumhuriyeti Harp Akademisi Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, İstanbul, 91-157.

KILIÇ, S. (2017). “Türk-Alman Kaynakları Işığında Sovyet İhtilali Sonrasında Kafkasya”, I. Dünya Savaşı’nda Karadeniz ve Kafkasya: Askeri, Siyasi ve Sosyal Gelişmeler, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon, 173-229.

KILIÇ, S. (2018). “Birinci Dünya Savaşı’nda Almanya’nın Kafkas Halklarını Rusya’ya Karşı Ayaklandırma Girişimleri”, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, (62): 481-507.

MEMMEDLİ, M-AKGÜLLER, H. (2020). “Brest Litovsk Barış Antlaşması’nın Siyasi Sonuçları (Sovyet Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu Açısından)”, Belgi Dergisi, (20): 2713-2734.

NECEFLİ, G. (2015). “Alman Arşiv Belgelerinde Kafkas İslam Ordusu’nun Bakü’yü Kurtarma Uğruna Mücadelesi”, 100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 977-995.

TULGAR, S. (2006). Geçmişten Günümüze Türkiye-Almanya İlişkileri, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Gebze.

YILMAZ, S. (2014). “Birinci Dünya Savaşı Öncesi ve Sonrasında Türkler ile Büyük Devletlerin Siyasetleri”, Türkiye Yazarlar Birliği Akademi Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi, (4): 11-37.

**FAİZ-KUR-ENFLASYON SARMALI: TÜRKİYE EKONOMİSİ İÇİN AMPİRİK
ANALİZ**

Arş. Gör. Dr. Hatice BOZKURT
Ordu Üniversitesi Ünye İ.İ.B.F, İktisat Bölümü
ORCID: 0000-0002-8177-1338
haticeozakan@gmail.com

ÖZET

Türkiye ekonomisi için enflasyon sorunu 2000’li yılların başında uygulamaya konan istikrar programı sayesinde kontrol altına alınabilmiş, ancak son yıllarda önemli bir sorun olarak varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Türkiye’de enflasyon üzerine yapılan tartışmalar çoğunlukla problemin sonuçları üzerinden gerçekleştirilmektedir. Bu çalışmanın motivasyonu; Türkiye ekonomisinde bir sarmal haline gelen faiz-kur-enflasyon üçlemesinin analiz edilmesi, bu sayede enflasyon sorununun kaynağı üzerinden tartışılmasıdır. Çalışmada Türkiye ekonomisinde enflasyonun kaynağı ve uygulanan iktisat politikalarının enflasyona ne şekilde yön verdiği ampirik olarak analiz edilmiştir. Türkiye ekonomisi yurtiçi tasarruf düzeyi yatırımları karşılamaya yetmediği için dış kaynağa dayalı bir büyüme stratejisi geliştirmiştir. Sermaye akımları ile elde edilecek döviz girdisine bağımlı olan ekonomik sistemde, yurt içi fiyat seviyesinin kura olan duyarlılığı nedeniyle fiyat istikrarı bozulmaktadır. Türkiye ekonomisinde yurt içi fiyatlar genel seviyesinde arz yönlü enflasyonist baskıdan kaynaklanan dalgalanmalar yaşanmaktadır. Döviz kurunda yaşanan artış, üretimde kullanılan ithal girdi ve enerji fiyatlarını yükselterek enflasyonu hızlandırmaktadır. Bu çalışmada, para politikası aracı olarak kullanılan politika faizi, piyasa faizi, dolar kuru, üretici fiyat endeksi (ÜFE)ve tüketici fiyat endeksi (TÜFE) arasındaki etkileşimin yönünü ve şiddetini analiz etmek amacıyla Granger nedensellik analizi, VAR analizi, etki-tepki fonksiyonları ve varyans ayrıştırması yöntemleri uygulanmıştır. VAR modeli oluşturulurken değişkenlerin yapısal kırılmaları dikkate alınmıştır. Çalışmanın bulgularına göre yurt içi fiyat istikrarının arz yönlü enflasyonist baskı nedeniyle bozulduğu anlaşılmaktadır. Kurdaki dalgalanmaların enflasyon üzerinde hem doğrudan hem de üretim maliyetini artırmak suretiyle, dolaylı etkisi ortaya çıkmaktadır. Ampirik bulgular politika faizinin etkin olmadığı yönündedir. Parası rezerv para konumunda olmayan, dolarizasyon sorunu yaşayan ve yüksek risk yapısına sahip Türkiye ekonomisinde faizi artırmak enflasyon sorununu kısa vadede hafifletmeye yardımcı olsa bile uzun vadede kalıcı çözüm sunamaz. Parasal sıkılaştırma politikaları büyüme hızının potansiyel büyüme hızının altına düşmesine neden olur ve bu nedenle uzun vadeli bir politika aracı olarak kullanılamaz. Türkiye gibi ülkelerde büyüme hızını düşürmeden enflasyon sorununa kalıcı çözüm sunabilmenin yolu düşük maliyetli dış kaynak bulmaktan geçer.

Anahtar Kelimeler: Para Politikası, enflasyon, Granger nedensellik analizi, VAR analizi.

INTEREST-CURRENCY-INFLATION SPIRAL: EMPIRICAL ANALYSIS FOR THE TURKISH ECONOMY

Dr. Hatice BOZKURT

ABSTRACT

The inflation problem for the Turkish economy was brought under control owing to the stabilization program implemented in the early 2000s. However, it has continued to exist as an important problem in recent years. In Turkey, discussions on the inflation rate are mostly based on the results of the problem. The motivation of this study is to analyze the interest-currency-inflation trilogy, which has become a spiral in the Turkish economy, thus discussing the source of the inflation problem. In this study, the source of inflation in the Turkish economy and how the applied economic policies shape inflation are analyzed empirically. The Turkish economy exhibits an economic structure that is dependent on foreign resources entering the country through capital flows, since its savings cannot meet its investments. For this reason, domestic price stability is deteriorating. Fluctuations occur in the general level of domestic prices due to supply-side inflationary pressure. The increase in the exchange rate accelerates inflation by increasing the prices of imported inputs used in production. In this study, Granger causality analysis, VAR analysis, impulse-response functions and variance decomposition methods were applied to analyze the direction and severity of the interaction between the policy rate, market rate, exchange rate, producer price index (PPI) and consumer price index (CPI), which are used as monetary policy tools. Structural breaks of the variables were taken into account while estimating the VAR model. According to the findings of the study, it is understood that domestic price stability has deteriorated due to supply-side inflationary pressure. Exchange rate fluctuations have both direct and indirect effects on inflation by increasing the cost of production. Empirical findings indicate that the policy rate is ineffective. Even if increasing interest rates help weaken the inflation problem in the short term, it cannot offer a permanent solution in the long run in the Turkish economy. Because its money is not in the position of reserve currency, has a dollarization problem and exhibiting high risk. Monetary tightening policies cause the growth rate to fall below the potential growth rate and therefore cannot be used as a long-term policy tool. In the Turkish economy, the way to offer a permanent solution to the inflation problem without reducing the growth rate is to find low-cost external resources.

Keywords: Monetary Policy, inflation, Granger Causality Analysis, VAR Analysis.

GİRİŞ

Dünya ekonomisinin son dönemdeki tanımlayıcı özelliği enflasyonist eğilim içerisine girmiş olmasıdır. Küresel koşulların yarattığı olumsuz etkileri 2008 krizi sonrasında ülkelerin korumacılık eğilimlerinin artması ve belirsizlikler ve pandeminin küresel piyasalarda yarattığı kısa dönemli dengesizlikler olarak sınıflandırabiliriz.

Enflasyona ilişkin uzun dönemli kaygıların kaynağı ise; bastırılmış talebin serbest kalması, emtia fiyatlarında yaşanan hızlı artış, girdi kıtlığı ile tedarik zincirindeki aksamalar olarak ifade edilebilir (Doğruel ve Doğruel, 2021, 30).

Türkiye ekonomisi de küresel konjonktürün etkisi altında yüksek enflasyon sorunuyla mücadele etmektedir. Ancak Türkiye’de yaşanan enflasyonun tek kaynağı küresel gelişmeler değildir. Enflasyondaki artışta, pandemi döneminin etkisiyle meydana gelen arz sıkıntıları sonucu yaşanan enerji ve emtia fiyat artışları önemli rol oynamaktadır. Ancak, Türkiye’de enflasyona en belirleyici etki kur üzerinden gelmektedir. Türkiye ekonomisinin üretim dinamikleri içinde yer alan ara malı ve enerji fiyatlarındaki artış enflasyonu hızlandırıcı etki yaratmaktadır. Pandemi etkisi ile dünyada oluşan ticari mal ve enerji fiyatlarındaki artış, bunları döviz ile almak zorunda kalan Türkiye ekonomisi için ikili etki yaratmaktadır. Üretim maliyetlerinde yaşanan bu artış üretici fiyat endeksini yükseltmekte ve bu etki gecikmeli olarak tüketici fiyat endeksine yansımaktadır.

Yurtiçi tasarruf eksikliği nedeniyle dış kaynak kullanmak zorunda kalan ve üretiminin önemli bir kısmı ithal girdiye bağımlı olan Türkiye ekonomisinde yerli paranın yaşadığı dış değer kaybı üretim maliyetlerini yükseltir ve artan maliyetler üretilen mal ve hizmetlerin fiyatına yansiyarak fiyat artışlarına neden olur. Fiyatlardaki artışlar süreklilik kazanırsa, enflasyon sorunu gündeme gelir. Türkiye’de paranın dış değer kaybı sonucu oluşan maliyet enflasyonu, talep enflasyonunun itici güçlerinden birisidir (Eğilmez, 2021, 4).

Enflasyonla mücadelede uygulanacak politikaların teşhis edilebilmesi için öncelikle fiyatların oluşumunda enflasyon üzerinde etkili olan dinamiklerde oluşacak şoklara karşı hassasiyetin ve şokların kalıcılığının irdelenmesi gerekmektedir. Bu kapsamda döviz kurundaki hareketliliğin yurt içi fiyatlara yansımaları mercek altına alınacaktır. Kurdaki değişimin fiyatlar üzerindeki doğrudan ve dolaylı etkileri analiz edilmektedir.

1. LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Alan yazını incelendiğinde pek çok ülke ve ülke grupları için enflasyon, kur, faiz oranı, para arzı, gayrisafi yurt içi hasıla değişkenlerinin etkileşimini ele alan çalışma olduğu görülmüştür. Tablo 1 söz konusu çalışmalardan seçilmiş çeşitli ülke örneklerini ve Türkiye ekonomisi için yapılmış çalışmaları içermektedir.

Tablo 1: Literatür Taraması

Yazarlar ve Yıl	Araştırılan Dönem ve Bölge	Yöntem	Değişkenler	Bulgular
Jongwanich, J. (2019).	2000-2015, ÇHC, Hong Kong, Çin, Hindistan, Endonezya, Kore, Malezya, Filipinler, Singapur, Tayland ve Vietnam.	VAR modeli, varyans ayrıştırma analizi.	Petrol, metal, gıda fiyat enflasyonu; çıktı açığı, döviz kuru.	Tüm Asya ülkelerinde döviz kuru, üretici fiyatlarını açıklamada tüketici fiyatlarından daha önemli bir rol oynamaktadır. Varyans ayrıştırması, on ülkede üretici fiyat enflasyonunu açıklamada dışsal maliyet itici faktörlerin daha önemli görüldüğünü göstermektedir. Çalışma döviz kuru politikasının üretici fiyat enflasyonunun kontrolünde önemli bir rol oynayabileceğini göstermektedir. Tayland, Endonezya, Kore, Filipinler ve Hindistan gibi dalgalı döviz kurlarının yönetildiği bir ülkede para politikası döviz kurunu etkileyebilir.
Akçay, S. (2011).	1995:08-2007:12, Fransa, Almanya, Finlandiya, Hollanda ve İsveç.	Toda Yamamoto nedensellik analizi.	Üretici fiyat endeksi, tüketici fiyat endeksi.	Finlandiya ve Fransa'da üretici fiyat endeksinden tüketici fiyat endeksine doğru tek yönlü bir nedensellik bulunmuştur. Almanya'da üretici fiyat endeksi ile tüketici fiyat endeksi arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Hollanda ve İsveç'te, endeksler arasında önemli bir nedensellik tespit edilmemiştir.
Montes, G. C. ve Ferreira, C. F. (2019).	2001:11-2016:12, Brezilya.	Granger nedensellik analizi, regresyon analizi, genelleştirilmiş momentler yöntemi (GMM)	Döviz kuru, enflasyon, para politikası faiz oranı.	Döviz kuru beklentilerindeki uyumsuzluk hem enflasyon hem de para politikası faiz oranı beklentilerinde uyumsuzluğa neden olmaktadır. Bu durum para politikasının kredibilitesini düşürmektedir.
Musyoka, N. ve Ocharo, K. N. (2018)	1970-2016, Kenya.	Geleneksel en küçük kareler regresyon analizi.	Reel faiz oranı, döviz kuru, enflasyon oranı, doğrudan yabancı yatırımlar.	Reel faiz oranı ve döviz kurunun doğrudan yabancı yatırımlar üzerinde önemli negatif etkiye sahip olduğu bulunmuştur. Enflasyonun doğrudan yabancı yatırımlar üzerinde önemli bir etkisi bulunmamıştır.
Semuel, H. ve Nurina, S. (2014).	2005:06-2013:12, Endonezya.	Kısmi en küçük kare (PLS)	Enflasyon, faiz oranı, döviz kuru, gayrisafi yurt içi hasıla.	Gayrisafi yurt içi hasıla üzerinde faiz oranlarının önemli negatif etkiye, döviz kurlarının önemli pozitif etkiye sahip olduğu bulunmuştur. Ancak

				enflasyonun önemli bir etkisi bulunmamıştır.
Ali, T. M., Mahmood, M. T. ve Bashir, T. (2015).	2000:07-2009:06, Pakistan.	Johansen Kointegrasyon, Vektör Hata Düzeltme Modeli (VECM), Granger Nedensellik, Etki-tepki fonksiyonları.	Enflasyon, faiz oranı, para arzı, döviz kuru.	Enflasyon ve döviz kuru oynaklığı arasında kısa ve uzun dönemli ilişkiler bulunmuştur. Para arzı ve faiz oranındaki artışlar enflasyonu yükselterek döviz kuru oynaklığının artmasına neden olmaktadır.
Nchor, D. ve Darkwah, S., A. (2015)	1991-2013, Gana.	Otoregresif Dağıtılmış Gecikme Modeli (ARDL), Kısıtlanmamış Vektör Hata Düzeltme Modeli, Regresyon Analizi.	Döviz kuru, faiz oranı, enflasyon.	Hem kısa hem uzun dönemde döviz kuru ve faiz oranlarının enflasyon üzerinde önemli etkisi vardır.
Deme, M. ve Fayissa, B. (1995).	1964-1990, Mısır, Fas, Tunus.	Granger Nedensellik Analizi.	Para arzı, gayrisafi yurt içi hasıla, reel döviz kuru, enflasyon.	Enflasyon ve para arzı, enflasyon ve reel döviz kuru arasında mevcut teori ile uyumlu ampirik bulgular elde edilmiştir.
Asari, F., F., A., H., Baharuddin, N., S., Jusoh, N., Mohamad, Z., Shamsudin, N., Jusoff, K. (2011).	1999-2009, Malezya.	Vektör Hata Düzeltme Modeli (VECM), Granger Nedensellik Analizi, Etki-tepki Analizi.	Faiz oranı, enflasyon oranı, döviz kuru oynaklığı.	Çalışma bulgularına göre, enflasyon faiz oranının, faiz oranı döviz kurunun Granger nedenidir. Döviz kuru oynaklığını sınırlamak için faiz oranlarını artırmak bir politika aracı olarak kullanılabilir.
Sever, E. ve Mızrak, Z. (2007).	1987:01-2006:06, Türkiye	VAR Analizi.	Döviz kuru, faiz oranı, enflasyon oranı.	Bütün değişkenler hem kendi gecikmeli değerlerinden hem de diğer değişkenlerde oluşan şoklardan etkilenmektedir. Döviz kuru değişimlerinin enflasyon ve faiz oranı üzerine etkisi daha yüksektir. Dolayısıyla döviz kuru istikrarı enflasyon ve faiz oranlarının stabilizasyonu için önemli bir faktördür.
Saraçoğlu, M., Kuzu, M. ve Kocaoğlu F. (2015)	2008:01-2013:05, Türkiye.	Vektör Otoregresif Model (VAR), Granger blok dışsallık/nedensellik testi.	Sermaye hareketleri, enflasyon, reel faiz, reel döviz kuru.	FED çıkış sinyali sonrası dönemde faizden döviz kuruna nedensellik ilişkisi ortaya çıkmış, faiz ve döviz kurunun sermaye hareketlerindeki değişimleri açıklama gücü artmıştır.
Aksu, H. ve Emsen, Ö., S. (2018)	2003:01-2017:12, Türkiye.	Otoregresif Dağıtılmış Gecikme Modeli (ARDL) analizleri ile asimetric eş-bütünleşme metodu.	Nominal faiz oranları, tüketici fiyat endeksi (TÜFE); nominal kur.	Enflasyonun kısa dönemde nominal kurdaki değişmelere daha duyarlı olduğu bulunmuştur. Faiz oranlarının kurlardan önemli derecede etkilendiği görülmüştür.

2. VERİ SETİ, METODOLOJİ VE BULGULAR

Çalışmada kullanılan değişkenler; TCMB 1 hafta vadeli repo ihale faiz oranı, Türkiye 2 yıllık tahvil faizi, ABD doları karşılığı Türk Lirası satış kuru ve enflasyon verileridir. TCMB 1 hafta vadeli repo ihale faiz oranı değişkeni politika faizini temsilen kullanılmıştır. Piyasada kullanılan ve gösterge faiz oranı olarak kabul edilen 2 yıllık tahvil faizi değişkeni faizi temsilen kullanılan bir diğer değişkendir. Enflasyonu ölçmek amacıyla TÜİK tarafından hesaplanan üretici fiyat endeksi (ÜFE) ve tüketici fiyat endeksi (TÜFE) kullanılmıştır. Değişkenler TCMB elektronik veri dağıtım sisteminden ve TÜİK'den elde edilmiştir.

Tablo 2: Değişkenler ve Açıklamaları

Değişkenler	Değişkenlere İlişkin Açıklamalar
tah	Türkiye 2 yıllık tahvil faizi
repo	TCMB 1 hafta vadeli repo ihale faiz oranı
kur	ABD doları cinsinden satış kuru
ufe	Üretici fiyat endeksi (ÜFE:2003=100)
tufe	Tüketici fiyat endeksi (TÜFE:2003=100)

Zaman serisi analizlerinde değişkenlerin durağanlık koşulunu sağlaması analiz sonuçlarının etkin ve tutarlı olması için gereklidir. Değişkenlerin durağanlık sınaması Augmented Dickey-Fuller (ADF) (Dickey and Fuller, 1981) ve Phillips-Perron (Phillips and Perron, 1988) birim kök testleri ile yapılmıştır. Birim kök analizi neticesinde tüm değişkenlerin seviye değerlerinde birim kök içerdikleri tespit edilmiştir. Değişkenler birinci farkları alındığında durağanlık koşulunu sağlamaktadır. Model oluşturulurken değişkenler birinci farkları alınıp durağanlaştırılarak kullanılmışlardır. Tablo 3 değişkenlere ait birim kök testi sonuçlarını göstermektedir.

Tablo 3: Birim Kök Testi Sonuç Tablosu

Değişken	ADF				Phillips-Perron			
	Seviye		Birinci Fark		Seviye		Birinci Fark	
	Sabit	Sabit&Trend	Sabit	Sabit&Trend	Sabit	Sabit&Trend	Sabit	Sabit&Trend
logtah	-1.69	-2.88	-9.92*	-9.89*	-1.62	-2.70	-9.87*	-9.82*
logrepo	-1.54	-3.85	-5.70*	-5.68*	-1.37	-2.63	-9.01*	-8.98*
logkur	0.42	-2.55	-8.69*	-8.73*	0.57	-2.58	-7.28*	-7.32*
logufe	1.95	-0.35	-2.74***	-3.53**	3.22	0.30	-5.91*	-6.16*
logtufe	2.23	-0.24	-4.35*	-4.99*	3.10	-0.26	-8.49*	-8.88*

Not: *, %1 anlamlılık düzeyini; **, %5 anlamlılık düzeyini; ***, %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Değişkenlerin durağanlık sınaması yapıldıktan sonra, Granger nedensellik analizi yardımıyla değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin araştırılmıştır. Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkileri Tablo 4'te gösterilmektedir.

Table 4: Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Ki-kare		P-değeri
Bağımlı değişken	dlogrepo	
dlogtah	4.729190*	0.0006
dlogkur	8.023527**	0,0200
dlogufe	24.17020*	0.0000
dlogtufe	6.564397**	0.0409
Bağımlı değişken	dlogtah	
dlogrepo	15.32929*	0.0007
dlogkur	28.39317*	0.0000
dlogufe	16.61025*	0.0004
dlogtufe	1.424553	0.4925
Bağımlı değişken	dlogkur	
dlogrepo	12.52256*	0.0027
dlogtah	51.14742*	0.0000
dlogufe	77.50305*	0.0000
dlogtufe	12.82806*	0.0023
Bağımlı değişken	dlogufe	
dlogrepo	23.30253**	0.0160
dlogtah	23.30253*	0.0000
dlogkur	65.00052*	0.0000
dlogtufe	56.12285*	0.0000
Bağımlı değişken	dlogtufe	
dlogrepo	4.701293***	0.0999
dlogtah	8.931570**	0.0136
dlogkur	28.22121*	0.0010
dlogufe	19.07919*	0.0031

Not: *, %1 anlamlılık düzeyini; **, %5 anlamlılık düzeyini; ***, %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

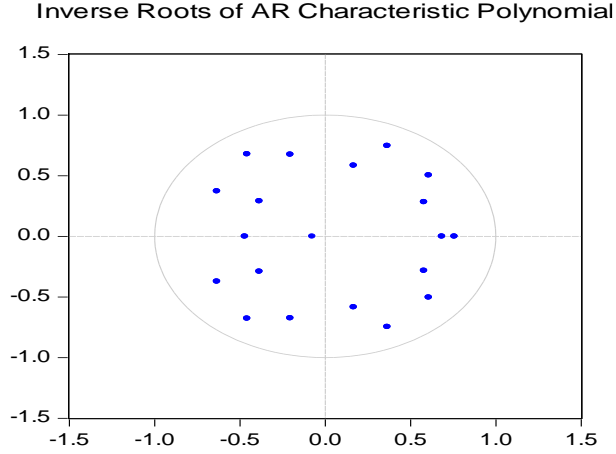
Politika faizinden kur ve ÜFE'ye doğru tek taraflı anlamlı ilişkinin varlığı tespit edilmiştir. Tahvil faizi ile kur ve ÜFE arasında çift taraflı anlamlı nedensellik ilişkisi bulunmuştur. TÜFE'den 2 yıllık tahvil faizine (dlogtah) doğru tek yönlü anlamlı nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Tahvil faizi, ÜFE ve TÜFE ile kur arasında çift taraflı anlamlı nedensellik ilişkisinin varlığı tespit edilmiştir. Politika faizinden kura doğru ise, tek yönlü nedensellik söz konusudur. Tahvil faizi, kur ve TÜFE ile ÜFE arasında karşılıklı nedensellik ilişkileri bulunmuştur. Politika faizinden ÜFE'ye doğru ise, tek yönlü nedensellik söz konusudur. Kur ve ÜFE'den TÜFE'ye doğru anlamlı nedensellik söz konusudur. Politika faizinin diğer değişkenlerdeki hareketlerden etkilenmediği gözlemlenmiştir.

VAR modeli oluşturulurken değişken sıralaması Granger nedensellik test sonuçlarına göre ve teorik arka plan dikkate alınarak dışsal değişkenden içsel değişkene doğru yapılmıştır. Sonrasında tahmin edilen VAR modeli için uygun gecikme sayısının bulunması aşamasına geçilmiştir. Tablo 4 çeşitli bilgi kriterlerine göre uygun gecikme sayılarını göstermektedir. Akaike (AIC), son kestirim hatası (FPE) ve ardışık modifiye edilmiş LR testine göre uygun gecikme uzunluğu 4'tür. Modelin gecikme uzunluğu, testlerin çoğunun ve özellikle Akaike bilgi kriterinin uygun gösterdiği üzere 4 olarak seçilmiştir. VAR (4) modelinden elde edilen hata terimleri otokorelasyon içermemektedir.

Tablo 5: VAR Modeli İçin Uygun Gecikme Sayısının Belirlenmesi

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	1302.952	NA	2.77E-16	-21.63254	-21.5164	-21.58537
1	1382.767	151.6471	1.11E-16	-22.54611	-21.84924*	-22.26311*
2	1407.276	44.52486	1.12E-16	-22.53793	-21.26033	-22.01909
3	1430.28	39.87399	1.17E-16	-22.50467	-20.64634	-21.74999
4	1464.573	56.58297*	1.01e-16*	-22.65955*	-20.22049	-21.66903
5	1478.361	21.60131	1.24E-16	-22.47268	-19.4529	-21.24633
6	1503.142	36.75907	1.27E-16	-22.46904	-18.86853	-21.00685
7	1524.717	30.20499	1.40E-16	-22.41195	-18.23072	-20.71393
8	1541.931	22.66454	1.67E-16	-22.28218	-17.52021	-20.34832

Şekil 1'de otoregresif karakteristik polinomunun ters kökleri görülmektedir. Ters kökler birim çemberin içinde yer almaktadır. Tahmin edilen VAR modeli istikrar koşulunu sağlamaktadır. Sistem durağan bir şekilde hareket etmektedir. Sisteme gelen şokların etkisi kalıcı olmayacaktır, geçici bir etki yaratarak sönmünecektir.

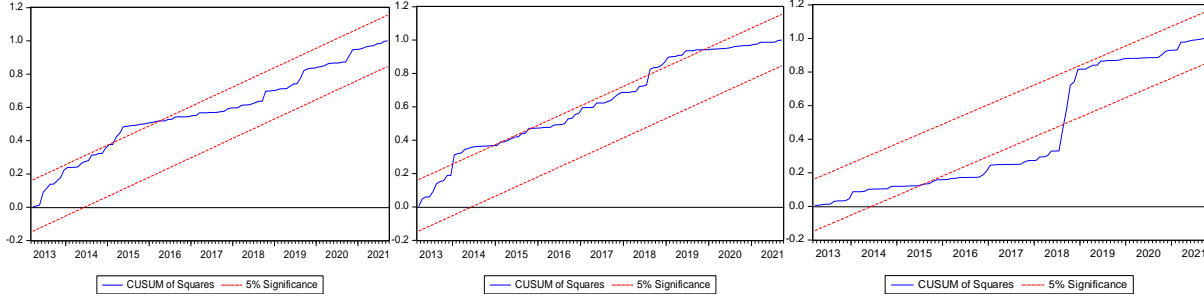

Şekil 1: Karakteristik Polinomun Ters Kökleri

Yapısal Kırılma Testleri (Cusum ve Cusum Q Testleri):

VAR modelini tahmine geçmeden önce değişkenlerde yapısal kırılma olup olmadığının incelenmesi gerekir. Bu sayede tahmin ettiğimiz modelden elde edilecek sonuçların bütün dönem için geçerli olup olmadığı test edilmiş olacaktır. VAR modelinde kullanılan yapısal kırılma testleri Cusum ve Cusum Q testleridir. Modelin sağlıklı bir şekilde analiz edilebilmesi için tüm parametrelerin ve varyansların zaman boyutu içinde sabit kalması gerekir. Her bir değişken için hata terimlerinin zaman içinde değişip değişmediğinin analiz edilmesi gerekmektedir. Cusum ve CusumQ testleri sonucunda değişkenlerin ve varyansların güven aralığı içinde olup olmadığı grafik üzerinden incelenecektir. Cusum testleri sonucu elde edilen grafikler incelendiğinde tüm değişkenlerin için güven aralığı içinde yer aldığı gözlemlenmektedir. Ancak CusumQ grafikleri incelendiğinde politika faizi-kur ve üfe değişkenlerinde güven aralığının dışına taşmalar olduğu görülmektedir. Bu sonuç politika faizi-kur ve üfe değişkenlerinde yapısal kırılma olduğunu göstermektedir. Yapısal kırılma tespit edilen her bir değişken için güven aralıkları dışına taşmaların yaşandığı döneme kukla (dummy) değişken eklenerek yapısal kırılmaları dikkate alan bir analiz gerçekleştirilmiştir.

Değişkenlere uygulanan CusumQ testleri sonucu elde edilen grafikler Şekil 2, Şekil 3 ve Şekil 4'te gösterilmektedir. Grafikler incelendiğinde güven aralıkları dışına taşmalar olduğu görülmektedir. Bu durum yapısal kırılmaların varlığına işaret etmektedir.

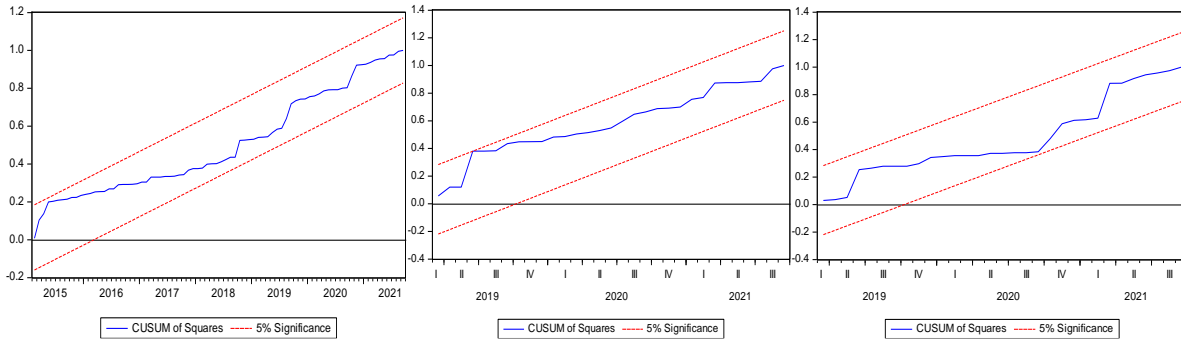

Şekil 2. Politika faizi değişkeni için CusumQ test sonucu

Şekil 3. Kur değişkeni için CusumQ test sonucu

Şekil 4. Üfe değişkeni için CusumQ test sonucu

Her bir değişken için yapısal kırılma olduğu tespit edilen dönemlere kukla değişken atamak suretiyle yapısal değişimleri dikkate alan bir model oluşturulmuştur. Yapısal kırılmalar dikkate alındıktan sonra yapılan CusumQ testleri sonucu elde edilen grafikler Şekil 5, Şekil 6, Şekil 7’de gösterilmektedir.

Şekil 5. Politika faizi değişkeni için yapısal kırılma dikkate alındıktan sonra CusumQ test sonucu

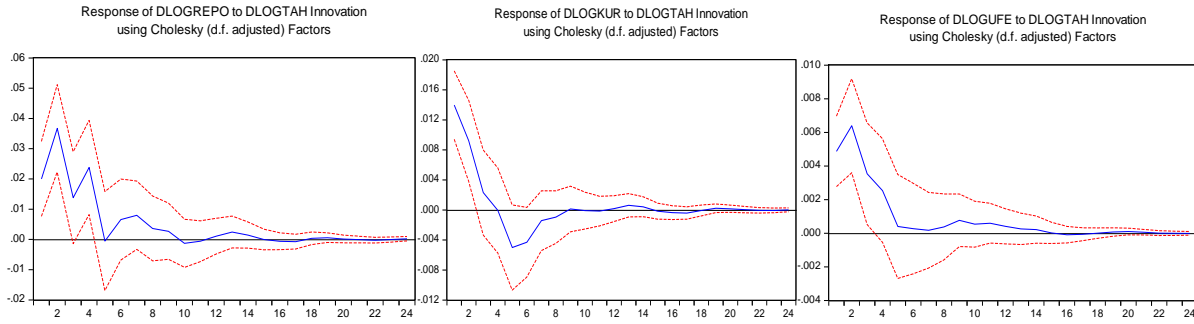
Şekil 6. Kur değişkeni için yapısal kırılma dikkate alındıktan sonra CusumQ test sonucu

Şekil 7. Ufe değişkeni için yapısal kırılma dikkate alındıktan sonra CusumQ test sonucu

Etki-Tepki Fonksiyonları:

Etki tepki fonksiyonları ile elde edilen grafikler değişkenlere verilen bir standart sapmalı şok karşısında diğer değişkenlerin verdiği tepkinin yönünü, şiddetini ve süresini göstermektedir. Etki tepki fonksiyonları aracılığıyla bir değişkende oluşan bir standart sapmalı şokun diğer değişkenler üzerindeki etkisi test edilmekte ve bu sayede bu değişkenin politika aracı olarak kullanılıp kullanılmayacağı ortaya çıkmaktadır.

Tahvil faizindeki bir birimlik şok karşısında politika faizi önce artan sonra azalan şekilde pozitif yönde etkilenmekte, etki 3. dönemden itibaren kaybolmaktadır (Şekil 8). Tahvil faizindeki bir birimlik şok karşısında döviz kuru 4 dönem boyunca pozitif yönde etkilenmekte, etki azalarak devam etmekte ve 4. dönemden itibaren kaybolmaktadır (Şekil 9). Tahvil faizindeki bir birimlik şok karşısında Üfe değişkeni 3 dönem boyunca önce artan sonra azalan bir seyirde pozitif yönde etkilenmektedir. Etki 3. dönemden itibaren kaybolmaktadır (Şekil 10).

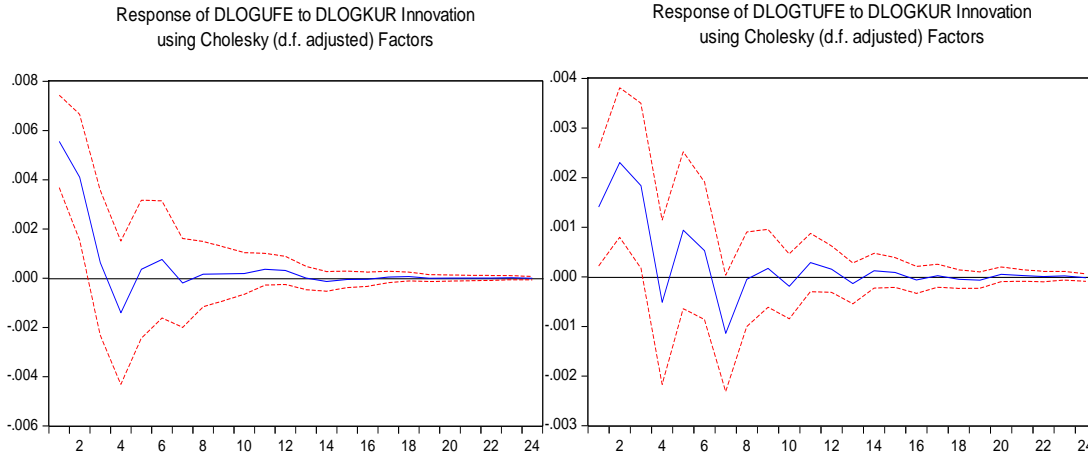

Şekil 8. Tahvil faizindeki 1 birimlik şokun politika faizine etkisi

Şekil 9. Tahvil faizindeki 1 birimlik şokun kura etkisi

Şekil 10. Tahvil faizindeki 1 birimlik şokun Üfe'ye etkisi

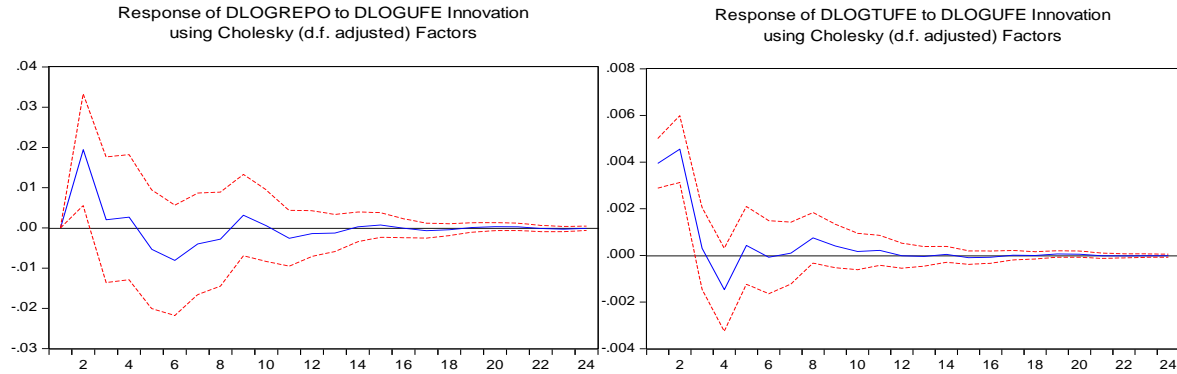
Kurdaki bir birimlik şok karşısında üfe 4 dönem boyunca pozitif yönde etkilenmekte, etki azalarak devam etmekte ve 4. dönemden itibaren kaybolmaktadır. Kurdaki bir birimlik şok karşısında Tüfe değişkeni 3 dönem boyunca önce artan sonra azalan bir seyirle pozitif yönde etkilenmekte ve etki 4. dönemden itibaren kaybolmaktadır.

Şekil 11. Kurdaki 1 birimlik şokun Üfe'ye etkisi

Şekil 12. Kurdaki 1 birimlik şokun Tüfe'ye etkisi

Üfe değişkenindeki bir birimlik şok karşısında politika faizi 1 dönemlik gecikmeyle pozitif yönde artarak etkilenmekte, etki daha sonra azalarak devam etmekte ve 3. dönemden itibaren kaybolmaktadır. Üfe değişkenindeki bir birimlik şok karşısında Tüfe değişkeni 3 dönem boyunca pozitif yönde önce artan sonra azalan seyirde etkilenmekte etki ve 3. dönemden itibaren kaybolmaktadır.

Şekil 13. Üfe'deki 1 birimlik şokun politika faizine etkisi

Şekil 14. Üfe'deki 1 birimlik şokun Tüfe'ye etkisi

Varyans Ayrıştırması Sonuçları:

Varyans ayrıştırması, bir değişken üzerinde diğer değişkenlerin belirleme gücünün ölçüsünü göstermektedir. Tablo 6 değişkenlere ait varyans ayrıştırması sonuçlarını içermektedir.

Tahvil faizi en dışsal değişkenimizdi bu yüzden diğer değişkenlerden etkilenme oranının düşük olduğunu görüyoruz. Kendi gecikmeli değerleri tarafından belirleniyor. Bir yıllık süre sonunda en çok tüfe tarafından sonra sırasıyla repo faizi, üfe ve kur tarafından belirleniyor.

Politika faizi, tahvil faizinden yani piyasa faizinden %26 oranında etkileniyor. Daha sonra küçük oranlarda sırasıyla üfe, tüfe ve kur tarafından belirleniyor.

Kur değişkeni ortalama %30'luk bir oranda piyasa faizinden etkileniyor. Üfe'nin kuru belirleme gücünün çok yüksek olduğu görülüyor. %63 ile başlayıp %46 ortalama ile bir yıl boyunca etkilenmeye devam ediyor. Tüfe'nin kuru belirleme oranı %5 civarında ve düşük sayılabilecekken politika faizinin kur üzerinde çok düşük bir etkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Üfe'nin kendi geçmiş değerleri tarafından açıklanma gücü diğer değişkenlere kıyasla düşük gözükmektedir. 1. Dönemde kur tarafından belirlenme oranı en yüksek iken. 2. Dönemde en çok piyasa faizi tarafından belirlenmektedir. Tüfe 3. Dönemden itibaren dikkate alınacak bir belirleme gücüne sahip olmuştur. Politika faizi bu değişkende de en düşük belirleme gücüne sahiptir.

Tüfe ilk dönemde kendi gecikmeli değerlerinde %60 oranında belirlenirken 2. Dönemden itibaren öncelikle üfe'den ve daha sonra kurdan etkilenmektedir. Üfe'nin Tüfe'yi belirleme gücü ilk dönem %34 ile başlamış, 2. Dönemden itibaren %50'ye yaklaşmıştır. Yıl sonuna kadar yaklaşık %40'lık belirleme gücü devam etmiştir. Kur ise tüfe'yi ikinci dönemden itibaren gecikmeli olarak %12-13 oranlarında belirleme gücüne sahiptir. Bu durum kurun tüfe'yi belirleme gücünün daha çok üfe üzerinden gerçekleştiğini göstermektedir. Tüfe kurdan hem doğrudan hem dolaylı olarak etkilenmektedir. Bu etkinin toplamı ortalama %50 civarındadır. Politika faizinin tüfe'yi belirleme gücü göz ardı edilecek kadar düşüktür. Piyasa faizi ise tüfe'yi 2. Aydan itibaren %5 ile %7 arasında değişen oranlarda belirleme gücüne sahiptir. Varyans ayrıştırması sonuçları etki-tepki grafikleri ile örtüşmektedir.

Tablo 6: Varyans Ayrıştırması

Variance Decomposition of DLOGTAH:						
Period	S.E.	DLOGTAH	DLOGREPO	DLOGKUR	DLOGUFE	DLOGTUFE
1	0.095181	100.00000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
2	0.097018	97.90374	0.146135	0.005585	1.267152	0.677385
3	0.097274	97.68980	0.146031	0.010874	1.451187	0.702112
4	0.100246	92.05485	0.894559	0.186446	1.719086	5.145064
5	0.105069	86.27294	4.012054	0.839371	3.637251	5.238388
6	0.105893	85.35484	4.002507	0.963768	3.592528	6.086357
7	0.106127	85.31920	4.010625	0.959763	3.596941	6.113474
8	0.106445	84.86261	4.040589	1.158976	3.577892	6.359933
9	0.10674	84.39432	4.021393	1.171327	3.712134	6.700823
10	0.107245	83.62527	4.020940	1.552550	3.774397	7.026847
11	0.107391	83.39894	4.023305	1.573480	3.930276	7.073999
12	0.107435	83.36702	4.039341	1.583511	3.929742	7.080389
Variance Decomposition of DLOGREPO:						
Period	S.E.	DLOGTAH	DLOGREPO	DLOGKUR	DLOGUFE	DLOGTUFE
1	0.070444	8.068621	91.93138	0.000000	0.000000	0.000000
2	0.081962	26.03837	68.02509	0.084765	5.615894	0.235878
3	0.083448	27.85620	66.15983	0.102909	5.474870	0.406192
4	0.087962	32.38858	60.04892	0.111684	5.018033	2.432781
5	0.091125	30.182410	59.12501	1.715271	5.021048	3.956259
6	0.092187	29.999190	58.56344	1.890702	5.677630	3.869035

7	0.092765	30.369310	58.05605	1.923645	5.792490	3.858502
8	0.093099	30.303500	57.86484	1.951426	5.841975	4.038257
9	0.093225	30.305300	57.71233	2.013507	5.940763	4.028101
10	0.093404	30.208710	57.52328	2.119627	5.921134	4.227249
11	0.093498	30.151850	57.50257	2.139443	5.986992	4.219152
12	0.093545	30.135100	57.50261	2.141439	6.004217	4.216629

Variance Decomposition of DLOGKUR:

Period	S.E.	DLOGTAH	DLOGREPO	DLOGKUR	DLOGUFE	DLOGTUFE
1	0.027215	26.35527	0.847334	72.79739	0.000000	0.000000
2	0.029725	31.73443	2.039671	62.56836	1.039740	2.617801
3	0.031036	29.67071	2.369817	57.99641	7.222936	2.740125
4	0.031369	29.04422	2.332025	57.06618	8.643237	2.914342
5	0.032071	30.21741	3.199705	54.66123	8.508398	3.413264
6	0.032431	31.30230	3.174383	53.45570	8.348730	3.718881
7	0.032556	31.25454	3.171135	53.21437	8.428031	3.931919
8	0.032652	31.15601	3.159742	52.95199	8.512711	4.219553
9	0.032794	30.88730	3.345923	52.65220	8.700931	4.413641
10	0.032849	30.78572	3.356448	52.50246	8.863644	4.491727
11	0.032882	30.72540	3.352598	52.52055	8.847148	4.554295
12	0.032891	30.71243	3.353140	52.50212	8.872581	4.559732

Variance Decomposition of DLOGUFE:

Period	S.E.	DLOGTAH	DLOGREPO	DLOGKUR	DLOGUFE	DLOGTUFE
1	0.012179	15.97736	0.144478	20.82782	63.05034	0.000000
2	0.015803	25.86598	1.422581	19.10648	52.02659	1.578367
3	0.016629	27.88897	1.295774	17.39628	47.69322	5.725761
4	0.016928	29.15809	1.606643	17.47515	46.05148	5.708645
5	0.017059	28.76660	1.796718	17.25250	46.39069	5.793495
6	0.017138	28.52667	1.787160	17.29094	46.64570	5.749530
7	0.017182	28.39307	1.965567	17.21648	46.61577	5.809111
8	0.017241	28.24758	2.423104	17.10825	46.40048	5.820586
9	0.017268	28.35633	2.429565	17.06507	46.34642	5.802613
10	0.01728	28.41395	2.428847	17.05333	46.29374	5.810135

11	0.017302	28.45639	2.458252	17.05216	46.17254	5.860663
12	0.017319	28.45779	2.468805	17.05235	46.09604	5.925019
Variance Decomposition of DLOGTUFE:						
Period	S.E.	DLOGTAH	DLOGREPO	DLOGKUR	DLOGUFE	DLOGTUFE
1	0.006732	0.807656	0.255075	4.371519	34.36989	60.19586
2	0.008699	5.414178	0.403898	9.62619	48.00497	36.55077
3	0.009436	5.809507	0.838882	11.96688	40.90526	40.47947
4	0.009593	5.729070	1.221284	11.86223	41.92511	39.26231
5	0.009824	6.785499	1.324361	12.22287	40.16459	39.50268
6	0.009932	7.354944	1.915083	12.24070	39.30760	39.18167
7	0.010047	7.187452	1.980710	13.24981	38.42026	39.16176
8	0.010085	7.133148	2.129019	13.15144	38.68176	38.90464
9	0.010104	7.284629	2.126130	13.13135	38.69552	38.76237
10	0.010133	7.439818	2.130516	13.09336	38.50400	38.83231
11	0.01015	7.477535	2.251020	13.12937	38.42026	38.72181
12	0.010154	7.532354	2.249800	13.14006	38.38660	38.69119

Cholesky Ordering: DLOGTAH DLOGREPO DLOGKUR DLOGUFE DLOGTUFE

SONUÇ VE ÖNERİLER

Türkiye ekonomisinde enflasyon olgusu hem küresel konjonktürel enflasyonist eğilimden hem de ülkenin kendine özgü dinamiklerinden beslenmektedir. Türkiye ekonomisi üretimde ithal girdiye ve enerjiye bağımlı bir yapı sergilemektedir. Bu durum küresel çapta artan emtia ve enerji fiyatları kanalıyla yurtiçi fiyat artışını besleyen kanallardan biri olurken, yükselen kur nedeniyle yaşanan yerli paranın alım gücündeki düşüş de bir diğer kanalı temsil etmektedir.

Çalışmanın bulgularına göre yurt içi fiyat istikrarının arz yönlü enflasyonist baskı nedeniyle bozulduğu anlaşılmaktadır. Kurdaki dalgalanmaların enflasyon üzerinde hem doğrudan hem de üretim maliyetini artırmak suretiyle, dolaylı etkisi olduğu ortaya çıkmaktadır. Ampirik bulgular politika faizinin yeterli etkinliğe sahip olmadığı yönündedir. Parası rezerv para konumunda olmayan ve yüksek risk yapısına sahip Türkiye ekonomisinde enflasyon sorununun kalıcı çözüme ulaşması için sadece faizleri yükseltmek yeterli görünmemektedir. Gelişmiş ekonomilerde sıkı para politikası uygulamaları ile faizleri artırmak enflasyon sorununa çözüm sunabilir ancak Türkiye’de kalıcı çözüm sağlaması mümkün görünmemektedir.

Türkiye ekonomisinde büyüme hızını çok düşürmeden enflasyonu önlemenin yolu ucuz dış kaynak girişine engel olan sorunları çözmektir. Ülke riskinin düşürülmesi en acil başvurulması ve istikrarla sürdürülmesi gereken politikadır.

Enflasyon sorununa çare olarak üretilecek iktisat politikaları, hem Türkiye'nin kurumsal yapısını güçlendirecek para politikası ve bankacılık sistemine yönelik yapısal reformlar içermeli, hem de küresel enflasyonu hızlandıran etkenleri göz önünde bulundurmalıdır. Türkiye ekonomisi küresel konjonktür kaynaklı belirsizliklerin etkisini en aza indirmeyi sağlayacak yapısal reformlarla uyumlu para politikaları geliştirilmelidir.

KAYNAKÇA

- Akcay, S. (2011). The causal relationship between producer price index and consumer price index: Empirical evidence from selected European countries. *International Journal of Economics and Finance*, 3(6), 227-232.
- Aksu, H., & Emsen, Ö. S. (2019). Enflasyon, Faiz ve Döviz Kuru İlişkileri: Türkiye İçin ARDL Analizleri ile Asimetrik Eş-Bütünleşme Araştırması (2003: 01-2017: 12). *Ataturk University Journal of Economics & Administrative Sciences*, 33(1).
- Ali, T. M., Mahmood, M. T., & Bashir, T. (2015). Impact of interest rate, inflation and money supply on exchange rate volatility in Pakistan. *World Applied Sciences Journal*, 33(4), 620-630.
- Asari, F. F. A. H., Baharuddin, N. S., Jusoh, N., Mohamad, Z., Shamsudin, N., & Jusoff, K. (2011). A vector error correction model (VECM) approach in explaining the relationship between interest rate and inflation towards exchange rate volatility in Malaysia. *World applied sciences journal*, 12(3), 49-56.
- Deme, M., & Fayissa, B. (1995). Inflation, money, interest rate, exchange rate, and casuality: The case of Egypt, Morocco, and Tunisia. *Applied Economics*, 27(12), 1219-1224.
- Doğruel, F. ve Doğruel, A. S. (2021), Türkiye’de Yeniden Yüksek Enflasyon: Bu “Déjà vu” Olmalı. *İktisat ve Toplum Dergisi*, 12(133), 27-35.
- Eğilmez, M. (2021). Türkiye’nin Enflasyon Sorunu Üzerine. *İktisat ve Toplum Dergisi*, 12(133), 4-6.
- Jongwanich, J., Park, D., & Wongcharoen, P. (2019). Determinants of Producer Price versus Consumer price inflation in emerging Asia. *Journal of the Asia Pacific Economy*, 24(2), 224-251.

- Montes, G. C., & Ferreira, C. F. (2019). Does monetary policy credibility mitigate the effects of uncertainty about exchange rate on uncertainties about both inflation and interest rate? *International Economics and Economic Policy*, 16(4), 649-678.
- Musyoka, N., & Ocharo, K. N. (2018). Real interest rate, inflation, exchange rate, competitiveness and foreign direct investment in Kenya. *American journal of economics*, 3(1), 1-18.
- Nchor, D., & Darkwah, S. A. (2015). Inflation, exchange rates and interest rates in Ghana: An autoregressive distributed lag model. *Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis*, 63(3), 969-977.
- Saraçoğlu, M., Mehmet, K. U. Z. U., & Kocaoğlu, F. (2015). Türkiye Ekonomisinde Sermaye Hareketleri, Döviz Kuru, Enflasyon ve Faiz Arasındaki Etkileşimlerin Küresel Ekonomi Politik Çerçevesinde Analizi. *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 1(2), 75-110.
- Semuel, H., & Nurina, S. (2014). Analysis of the effect of inflation, interest rates, and exchange rates on Gross Domestic Product (GDP) in Indonesia (Doctoral dissertation, Petra Christian University).
- Sever, E., & Mızrak, Z. (2007). Döviz Kuru, Enflasyon Ve Faiz Orani Arasındaki İlişkiler: Türkiye Uygulamasi. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 7(13), 264-283.

ASEAD 8. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU
EJSER 8th INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON SOCIAL SCIENCES
20-22 Kasım / November 2021 Hamburg – ALMANYA/GERMANY

COVID 19'UN ÇEVRESEL GÜVENLİK BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

Dr. Sonay ŞAHİN
ORCID: 0000-0003-4152-5703
sonay_sahin@hotmail.com

ÖZET

2019 yılının sonunda başlayan ve hala devam eden Covid 19 salgını, tüm dünyada yaklaşık 5 milyon kişinin ölmesine neden olmuş, küresel, bölgesel ve yerel düzeyde beklenmedik toplumsal ve ekonomik krizleri tetiklemektedir. Bu durum işsizlik, yoksulluk ile yaşam kalitesinin azalması, ölüm ve hastalık endişesi, salgın karantinalarının getirdiği psikolojik baskı altında sosyal ve politik çatışma riskini oluşturmaktadır. Dolayısıyla Çin'de başlayan ve tüm dünyayı etkisi altına alan covid 19 salgını, bir sağlık sorunu olduğu kadar, birçok açıdan ele alınması gereken ayrıca bir güvenlik konusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Kaynağı hala belirlenememiştir. Ancak bazı araştırmacılar tarafından insanlığın varoluşundan bu yana görülen salgın hastalıklarının çoğunun temelinde olduğu gibi bu salgının çevresel faktörlerden kaynaklandığı dillendirilmektedir.

Yüzyıllar boyunca çevresel varlıkların sürdürülemez, ölçsüz kullanımından ve kaynak çatışmasından dolayı dünya, son yıllarda birçok çevresel sorun ile karşı karşıya kalmıştır. Çevre felaketleri, biyoçeşitliliğin azalması, iklim değişikliği, terör, mülteci, kıtlık ve salgın hastalıklar vs. gibi tek devletin baş edemeyeceği ve her biri bir güvenlik tehdidi olan bu sorunlar güvenlik literatüründe çevresel güvenlik kavramı risk ve tehditleri olarak değerlendirilmektedir. Covid 19 salgınına çevresel güvenlik bağlamında neden olabilecek çevresel faktörlerin araştırılması, salgının getirdiği ekonomik, sosyal, politik tehditlerin belirlenmesi, bu hususta politikalar üretilmesi ve gelecekte yaşanabilecek pandemilerde alınacak önlemler için önem arz etmektedir.

Bu çalışmada covid 19 örneğinde salgın hastalıkların çevresel güvenlik risk ve tehditleri bağlamında çevre ile ilişkisi ve muhtemel sonuçları dolaylı ve alıntısız araştırma yöntemi ile incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Salgın, covid 19, çevresel güvenlik, tehdit

ABSTRACT

The Covid 19 epidemic, which started at the end of 2019 and still continues, has caused the death of approximately 5 million people all over the world and still continues. It also triggers unexpected social and economic crises at the global, regional and local level. This situation creates the risk of social and political conflict under the psychological pressure brought by unemployment, poverty and decreased quality of life, death and disease anxiety, epidemic quarantines. Therefore, the covid 19 epidemic, which started in China and affected the whole world, is a security issue that should be studied in many dimensions as well as a health problem. Its Source is still undetermined. However, it is stated by some researchers that this epidemic is caused by environmental factors, as is the basis of most of the epidemic diseases seen since the existence of humanity.

The world has faced many environmental problems in recent years due to the unsustainable, excessive use of environmental assets and resource conflict for centuries. Environmental disasters, decrease in biodiversity, climate change, terrorism, refugees, famine and epidemic diseases etc. Problems like these are security threats that only one state can't deal with. These problems are considered as risks and threats to the concept of environmental security in the security literature. It is important to investigate the environmental factors that may cause the Covid 19 epidemic in the context of environmental security, to determine the economic, social and political threats brought by the epidemic, to produce policies in this regard and for the measures to be taken in future pandemics.

In this study, the relationship of epidemic diseases with the environment in the context of environmental security risks and threats in the case of covid 19 and its possible consequences were examined by indirect and citation research method.

Keywords: Epidemic, covid 19, environmental security, threat

GİRİŞ

Güvenlik kavramı, farklı dönemlerde farklı koşullarda ortaya çıkan tehdit ve risklere göre şekillenmektedir. Ortak bir tanımı yoktur. Arnord Wolfer'a göre Güvenlik objektif anlamda "elde edilen değerlere karşı tehdidin yok olduğu durum", sübjektif anlamda ise, "korkunun olmadığı durum" dur (Wolfer, 1952: 484, 485). Yani bir bireyin, toplumun, devletlerin varlıklarının devamlılığı için buldukları ortamın sürdürülebilir kılınmasıdır "güvenlik". Çevresel güvenlik ise "tüm canlıların varlıklarını sürdürebilecekleri ortamın niteliğindeki bozulma ve niceliğindeki azalmadan doğan tehditlerden korunmasıdır. Nedir bu bozulmalar ve azalmalar? Tabii ki var olan, fakat, 20. Yüzyılın son çeyreğinde küresel olarak tek devletin baş edemeyeceği iklim değişikliği, erozyon, kuraklık, küresel ısınma çevresel felaketleri, açlık, gıda güvenliği sorunu, kaynak çatışması, gıda güvenliği sorunu, mülteci, terör, salgın hastalık vs. gibi sosyal, ekonomik siyasal ve çevresel konuları içine alan bir sorunsal olarak anlatılabilir.

Geçmişte yaşanan bu sorunlar bölgesel ve telafi edilebilir iken son yıllarda baş edilemeyecek derecede olup milyonların ölümü ile sonuçlanmaktadır. Bu sorunlara neden olan risk faktörlerinin başında kaynak çatışması, nüfusun artması, hızlı ve çarpık kentleşme, sanayileşme ve orantısız kaynak kullanımı ve birçok neden sayılabilir. Bu sorunlar birbirinin nedeni ve sonucudur. Örneğin, son yıllarda kaynakların tükenmesi ile yüzleşen dünya güçleri sürekli çatışma halindedir ve bu nedenle evlerinden ayrılmaya zorlanan insanlar “mülteci sorunu” olarak tüm devletlerin sorunu haline gelmiştir. Denizlerdeki müsülaj probleminin önüne geçmek bilim insanlarını ve yetkilileri zorlamaktadır ve güncel diğer örnek, şu anda milyonların ölümüne neden olan ve hala devam eden, kaynağı dahi belirlenemeyen Covid 19 salgınıdır.

Yapılan araştırmalara göre salgın hastalıklara neden olan ve yayılmasında etkin olan faktörlerin başında çevresel problemler ve kötü kaynak yönetimi gelmektedir. Salgın hastalıkların çoğunluğu hayvanlardan kötü hijyen koşullardaki hayvan bakımı ve yetiştirilmesi neticesinde insanlara geçmektedir. Küresel salgına dönüşmesinde yine önemli etkenler kötü çevre, kaynak ve atık yönetiminden kaynaklandığı geçmiş dönemlerde yaşanan salgın hastalık tecrübelerinde görülmüştür. Bu durumun kaynağı genel olarak bilinçsiz tarımsal faaliyetler, kentleşme, kötü kaynak yönetimi ve kaynak çatışması ile kırsal alanda ve vahşi doğada hayvanların habitatlarına ve çevreye yapılan müdahaleler sayılabilir. Bu nedenle milyonlarca insanın ölümüne neden olan ve tüm dünyada ekonomik, sosyal krizlerle sonuçlanan ve çatışma riski barındıran bu tür salgınların güvenlik tehditleri çerçevesinde incelenerek gelecek yıllarda tekrarlanmasının önüne geçmek için birçok alanda çalışmalarla desteklenen politikalar belirlemek gerekmektedir.

Bu çalışmada, covid 19 ve çevre ilişkisi çevresel güvenlik bağlamında araştırılmış ve salgının getirdiği güvenlik risk ve tehditler irdelenerek politika yapıcılara ve bilimsel araştırmalara kaynak olması amaçlanmıştır.

1. ÇEVRESEL GÜVENLİK KAVRAMI

Güvenlik kavramı ulusal ve uluslararası disiplinde içinde barındırdığı unsurlarla gelişen siyasi, ekonomik, sosyal olaylar çerçevesinde zamana ve mekana göre değişiklik göstermektedir.

Güvenlik kavramı tarih boyunca her devletin, toplumun değerleri, kültürü, bulunduğu coğrafyanın genel karakteristik özelliklerine göre değişirken aynı zamanda bireyler, gruplar ve devletlerin arasında sürekli güvenlik-tehdit ilişkisi ile doğru orantılı olan çatışma-uzlaşma ilişkisi söz konusudur (Dedeoğlu, 2008: 21). Genel olarak “kaygıdan üzüntüden emin olma, risk veya endişenin olmadığı bir durum” olarak tanımlanmaktadır (Mesjasz, 2004: 4).

Güvenlik kavramından bahsedebilmek için herhangi bir risk veya tehdidin olması ve ayrıca neyin, kimin güvenliği sorusunun karşılığını bulması gerekmektedir. Söz konusu risk ve tehditler de zamana, mekana ve olaylara göre farklılık gösterdiği gibi aynı şekilde kimin ve neyin güvenliğinin karşılığı da değişmektedir. Örneğin Soğuk Savaş döneminde sadece sınırların korunmasına yönelik askeri güç odaklı güvenlik politikaları mevcut iken Soğuk Savaş döneminde ve sonrasında değişen sosyo-ekonomik ve çevresel koşullarla birlikte sınırları aşan tehditler kapsamında güvenlik kavramı birçok boyutta ele alınmıştır (Bakan ve Şahin, 2018: 136).

Son yüzyılda, küresel boyutta ve dünyayı tehdit eden, hava, su, toprağın kirliliği, erozyon, tarım alanlarının ve toprak verimliliğinin azalması, ormanların tahrip edilmesi, biyoçeşitliliğin azalması, doğal felaketlerin artması, kıtlık, çatışma, salgın hastalık, mülteci, terör olaylarının artması, kimyasal silahların kullanılması gibi sosyal, ekonomik, siyasal ve çevresel boyutlarda güvenlik risk ve tehditleri ile dünya karşı karşıya kalmıştır. Yüzyıllardır insanın değişen toplumsal ve iktisadi üretim ilişkileri ile doğayı kendi arzusuna göre değiştirme çabaları büyüyen ekonomi, teknolojiye bağlı gelişen sanayi ve artan nüfusa bağlı olarak üretim ve tüketimin artması, hızlı ve çarpık kentleşme, güvenlik risk ve tehditlerin artmasında önemli rol oynamaktadır. Söz konusu güvenlik risk ve tehditler birçok boyutuyla güvenlik disiplini ve uluslararası politika belgelerine yansımıştır. Ayrıca uluslararası platformda zirve, konferanslar düzenlenmektedir.

Özellikle Soğuk Savaş Döneminde bazı dünya ve NATO ülkelerinin düzenlediği programlarda veya raporlarında, ulusal güvenliğin sadece askeri güçle sağlanamayacağını, insan güvenlik sağlık, eğitim, çevre gibi konuların da güvenlik kavramı içerisine alınması gerekliliği üzerinde durulmuştur. Bu kapsamda ulusal güvenlikte bir ülkenin sadece kendi sınırlarının koruması yerine bireysel anlamda insan faktörü temelinde insan ve çevresinin güvenliği olarak algılar oluşmuştur. “Bu konunun, ülkelerarası güvenlik ve güç dengelerinin bir ögesi olduğunun dikkate alınmaya başlanması ile; NATO, Avrupa Güvenlik ve İş birliği Teşkilatı (AGİT), BM, BM’e bağlı UNEP, Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) gibi kurumlar ve AB, ABD gibi ülkelerin güvenlik algılayışında bir değişim yaşanmıştır” (Uğurlu, 2006: 63).

Çevresel güvenlik kavramı ilk olarak 24 Ağustos-11 Eylül 1987 tarihleri arasında Birleşmiş Milletlerin düzenlediği Silahsızlanma ve Kalkınma konferansında güvenlik kavramı tanımında yer almıştır. BM bünyesinde çevre hususunda önemli görevler üstlenen United Nations Environmental Programme (UNEP)’ın 1990’lı yıllarda yürüttüğü Çevresel Çatışma Projesi (ENKOP)’nde çevresel varlıklar üzerindeki çıkabilecek çatışmalar üzerine çalışmalar yapılmıştır (Dalby, 2008: 184). Çevresel güvenlik kavramının “net kullanıldığı” en önemli belgelerden birisi de 1983 yılında oluşturulan BM bünyesinde faaliyet gösteren Dünya Çevre Kalkınma Komisyonu (WCED) tarafından oluşturulan “Ortak geleceğimiz Raporu (Bruntland Raporu)”dur. Bu raporda borç krizi, ekonomi, gıda güvenliği iklim değişikliği, endüstri, silahlanma gibi sorunlara ilişkin stratejilere yer verilmiştir (Kızılsümer, 2009: 36-43). Uluslararası güvenlik teorileri kapsamında Kopenhag Okulu tarafından geliştirilmiştir. Kopenhag okulu Güvenliğin boyutları (sectors), bölgesel güvenlik alanları (regional security) ve güvenikleştirme (securitization) olmak üzere üç kavram üzerinde; güvenlik kapsamının askeri güvenlik, çevresel güvenlik, sosyal güvenlik, siyasal güvenlik ve ekonomik güvenlik olmak üzere beş boyutta ele almışlardır (Çetinkaya, 2012-13: 255).

Çevresel güvenlik, temel olarak iki güçlü ve belirsiz disiplin olan çevre ve güvenlik kavramının incelenmesi ile bir araya gelmiş ve ortak bir tanımı bulunmamaktadır.

Genel anlamda Uğurlu’ya göre “Çevresel güvenlik; çevresel kaynakların niteliğinde, niceliğinde ve sürekliliğinde oluşabilecek bir değişim; kaynakların ve üretilen ürünlerin adil olarak dağıtılmaması; canlıların yaşama, barınma, üreme ve özgürlük haklarının azalması ya da yok olması” (Uğurlu, 2006: 72) olarak tanımlanmıştır.

Çevresel güvenlik kavramı ile aynı zamanda, dünyadaki tüm canlıların yaşayabileceği ve “insanın uygun olmayan şartlardan arındırılarak yaşamaya elverişli ortamının sağlanması, su, yiyecek barınak, sağlık gibi ihtiyaçlarının dünyadaki her bir bireyden tüm uluslara ve bütün insanlığa doğru genişletilmesi ve güvenli yaşam alanının oluşturulmasını amaçlamaktadır” (Ak, 2013: 101)

1.1. Çevresel Güvenlik Risk ve Tehditleri

Güvenlik kavramı içerisinde tehdit, risk ve tehlike gibi unsurlar, önemli bir yer teşkil etmektedir. Tehdit, olumsuz sonuçlar doğurma potansiyeli yüksek olmasından dolayı güvenlik kavramı ile iç içe girmiş somut bir terim olarak görülmektedir.

Riskin kelime karşılığı, Türk Dil Kurumu’nun Büyük Türkçe Sözlüğünde “zarara uğrama tehlikesi” olarak, tehdidin kelime anlamı ise “gözdağı” olarak geçmektedir (www.tdk.gov.tr, 21.08.2014). Tehdit ise, Türk Silahlı Kuvvetleri Müşterek Askeri Terimler Sözlüğünde “millî menfaatlere ve millî güvenliğe yönelik her çeşit faaliyet ve girişimlerdir” (Küçükşahin, 2006: 18). Ayrıca Küçükşahin’e (2006: 18) göre riskin tanımı şöyledir; Risk, “olması muhtemel bir olay, olayın şiddeti, personelin veya kaynakların olayın tehlikesine maruz kalması sonucu potansiyel olarak kayba veya zarara uğraması durumlarının tanımıdır” Birçok düşünür tehdit terimini ise, “bir tarafın talepleri karşılanmadığı takdirde karşı tarafı cezalandırmayı şartlı bir taahhüde bağlayan eylemleri ifade etmekte kullanmaktadır. Ancak alışılmış dilde, sahip olunan değerlere yönelik ‘tehditler’ olarak; salgın hastalıklara, sellere, depremlere veya kuraklığa sıklıkla başvurulduğu görülmektedir”.

Dedeoğlu’nun risk, tehlike ve tehdit için verdiği örnekte, “risk, komşu evde silah bulunması; tehlike, ev sahibini silahı eline alması; tehdit, o silahı vuruş pozisyonuna getirmesidir”. Ayrıca, “güvenlik kavramı, daha çok güvensizlik ihtimallerinin ortadan kaldırılması durumunu ifade eder. Güvensizlik ihtimalleri ise, şiddete maruz kalma, yokluk, yoksunluk ve yoksullukla karşılaşma ihtimalleri demektir. Güvensizlik ihtimalleri, riskleri gündeme getirir, riskler gerçekleşme yakınlığına bağlı dozlarda endişe ve korku yaratır, her endişe ve korku yaratan durum tehlikeli bulunur, tehlikelerin yakınlığı ve büyüklüğü ister algılara ister olgulara dayansın, tehdit olarak görülür” (Dedeoğlu, 2008: 32, 29).

Çevresel güvenlik risk ve tehditleri biri diğerinin nedeni ve sonucu olarak karşımıza çıkar. Şöyle ki genel anlamda betimleyecek olursak; insan faaliyetlerinin doğa üzerindeki orantısız ve yanlış yöntemlerle müdahalesinden kaynaklı çevresel bozulmalarla azalan verimli araziler, biyoçeşitliliğin azalması ve kaynakların tükenmesine neden olurken, tükenen kaynaklar çatışmalar ile sonuçlanmaktadır. Çatışmalar çevrenin bozulmasına ve ayrıca kimyasal silahlarla hem çevre hem de direk insan ölümlerine yerlerinden edilmelerine neden olmaktadır. Dolayısıyla çevresel güvenlik sorunları biri diğerinin nedeni ve sonucu olarak niteliksel ve nicel olarak sürekli artmaktadır.

İnsanlığın başlangıcından bu yana çevre insanların barınağı, beslenmesi, ısınması ve bu anlamda sayılacak birçok ihtiyacı için bir örtü olmuştur. Çevre tüm canlıların etkileşimde bulunduğu bir ortam olarak nitelendirildiğinde insan da bu ortamın içindedir ve bir denge içinde olması gerekmektedir. Fakat insanın insana ve insanın doğaya tahakkümü, toplumsal ekonomik yerleşik hayata geçilmesi ile artı ürün üretiminden günümüze gelişen teknolojiler iktisadi ve toplumsal üretim tarzındaki faaliyetler çevreyi olumsuz etkilemiştir. Bunların başında yanlış ve orantısız kaynak yönetimi gelmektedir.

Tarihte uygarlığın başladığı ilk dönemlerde Asur, Babil, Çin, Mısır, Grek ve Roma gibi uygarlıklarda ormanların kütleli yok oluşları olmuştur. O yıllarda insanın fiziksel ihtiyacını (ısınma, pişirme, bakır eritme, kap kacak yapımı, ev inşası, gemi yapımı gibi) odunla sağlanıyordu. Ayrıca, tarım alanları açmak için de geniş orman alanları kullanılmıştır hala da kullanılmaktadır. 10 bin yıl kadar önce Akdeniz kıyılarındaki ormanlar tamamen kesilmiş, 5 bin yıl önce Lübnan'dan Mısır'a başlayan kaliteli sedir ağacı ihracatı için Lübnan'daki sedir ormanlarının neredeyse tamamı yok olmayla karşı karşıya gelmişti. O dönemlerde Akdeniz de dolaylı olarak erozyon meydana gelmişti. Tarihsel süreçte Roma İmparatorluğu'nun çöküşü ve ardından Avrupa'nın ekonomik gerilemesi ve 14. yüzyılda veba salgını dönemleri gibi bazı dönemlerde meydana gelen ekonomik ve salgın hastalıklar ormanların yeniden meydana gelmesini sağlamıştır. (Özdemir, 2006: 8).

Özellikle 14. yüzyılda Batılı ülkelerin kıtalararası arası keşifleri sonrası gelişen ticaret ile kaynak akışı başlamış ve keşfettikleri coğrafyaları sömürgeleştirilmiştir. Bu sürecin zemini üzerine gelişen kapitalist sistem ve sonrası endüstriyel devrimin yaşanması ile çevresel varlıklar üzerinde hakimiyet rekabete dönüşmüş ve gelişmiş batı ülkeleri sömürgeleştirdiği güney ülkelere üzerinde hegemonya kurmuştur. Sanayi devrimi ile birlikte de sermaye birimine ve gelişmişliğe bağlı bölge ayırımına (kuzey) – (güney) neden olmuştur. Ayrıca zaman içerisinde kapitalizmle birlikte nüfus, enerji, kentleşme ve sanayileşme alanlarındaki değişimler küresel boyutta sosyo - ekonomik ve çevresel etkileri de beraberinde getirmiştir (Foster, 2002: 14).

Tarihsel süreçte yaşanan özellikle sömürge ülkelerinde bu ölçüsüz kaynak yönetimi ile erozyon, iklim değişikliği, çölleşme, kaynak çatışması, açlık, kıtlık, gıda güvenliği sorunu, salgın hastalık, mülteci güvenlik tehditlerini beraberinde getirmiştir.

Bir diğer hem risk hem de tehdit olarak, kaynak çatışması neticesinde çevresel bozulmalar, kullanılan biyolojik ve konvensiyonel hatta nükleer silah kullanımı ile hava, su, toprak kirliliği altyapının bozulması ile salgın hastalıklar, mülteci, terör, organize suçlar vs. güvenlik tehditlerini oluşturmaktadır.

Sanayileşme ve ekonomik aktiviteleri önemli bir risk faktörüdür. Elbette ki insan ihtiyaçları için gerekli üretimler yapılmalıdır. Ancak üretim için kaynakların çıkarılmasından, taşınmasına, üretiminden pazarlanmasına kadar süreçte gerçekleştirilen yanlış yönetim süreçleri geri dönüşü olmayan şu anki küresel krizlere neden olmaktadır.

Üretim süreçlerinde yayılan zehirli gazlar, tarım arazilerinin kullanımı, geri dönüşümü olmayan atıklar, kullanılan fosil kaynak atıkları burada daha sayamayacağımız birçok riskli konular çevre felaketlerine, kaynak çatışmasına, salgın hastalıklara ve çalışmanın başından bu yana yer verilen çevresel güvenlik tehditlerine neden olmaktadır.

Bir diğer risk faktörü hızlı nüfus artışıdır. Dünya nüfusu sürekli artmaktadır. 20. yüzyılda nüfus patlaması yaşanmıştır. 1900 yıllarda dünya nüfusu ortalama 1,5 milyar iken, 2000'li yıllarda bu sayı ortalama 6 milyara ulaşmıştır (Tuna, 2003: 23). Dünya Bankası verilerine göre dünya nüfusu 2019 yılı itibariyle 7.753 milyar kişidir (<https://data.worldbank.org>, 15.11.2021). Nüfus artışı ve sanayileşme ayrıca hızlı ve çarpık kentleşme, ormanların yok olması, altyapı ve yanlış atık yönetimi ile salgın hastalıklar ve yerlaltı sularının, havanın kirlenmesi, hayvanların habitatlarının yok olması gibi birçok güvenlik tehditlerine neden olmaktadır.

Yukarıda çevresel güvenlik kapsamında anlatılan güvenlik risk ve tehditlerin hepsinde salgın hastalıklar vardır. Salgın hastalıklar sağlık alanının bir konusu olduğu gibi önemli bir güvenlik konusudur.

2. ÇEVRESEL GÜVENLİK BAĞLAMINDA SALGIN HASTALIKLAR VE ÇEVRE İLİŞKİSİ

Covid 19 salgını dünyanın her yerinde milyonlarca kişinin ölümüne, ekonomik krizlere neden olmaktadır. Kaynağı hala belirlenemezken araştırmacılar tarafından birçok çalışma yapılmaktadır. Temel olarak insanların çevresel varlıklar üzerindeki sömürüsü ve yanlış kaynak yönetimi ile salgın hastalıklar arasında direk bağlantısı olduğu birçok araştırmalara yansımıştır. Ayrıca geçmiş dönemlerde yaşanan ve epidemik ve pandemilerin kaynaklandığı faktörlerin çoğunluğu da hayvan ve çevre kaynaklıdır.

İnsanlara bulaşan hastalıkların küresel boyutta ölümcül olanlar virüs kaynaklıdır. Bu hastalıkların arasında AIDS, ebola, ciddi akut solunum sendromu (SARS) koronavirüsü, Batı Nil virüsü, Kırım Kongo Kanamalı Ateşi, kuş gribi, domuz gribi gibi virüs kaynaklı hastalıklar son 20-30 yıldan bu yana hala can almaktadır. Bir diğer örnek İspanyol Gribidir. 1918-1919 yılları arasında 20 ile 50 milyon kişinin ölümüne neden olmuştur (Tolunay, 2020).

İnsanları etkileyen bulaşıcı hastalıkların çoğunluğu, vahşi yaşamdan kaynaklanan zoonotiktir. 1960'dan bu yana zoonotik salgınlar vardır. Yeni bir olay değildir. Ölümcül şiddetli akut solunum sendromuna (SARS) neden olan ilk koronavirüs 2002'de rapor edilmiştir. SARS-CoV-1 salgını Guangdong'da (Çin merkezli) ortaya çıkmıştır. Bu salgın 29 ülkeye yayılmıştır. 2012 yılında Suudi Arabistan'da zoonotik bir β -koronavirüs salgını rapor edilmiştir ve MERS-CoV adı verilen bu virüs 27 ülkeye yayılmıştır. Buna karşılık, zoonozdan kaynaklanan SAS-CoV-2, 166'dan fazla ülkeyi etkilemiştir (Espejo vd., 2020: 2).

Hayvanlardan geçen parazit, mantar, bakteri kaynaklı olan ve kontrol altına alınan kuduz, veba, tifo gibi diğer enfeksiyon hastalıkları da vardır. Bu hastalıkların çoğu 10.000 yıl önce avcı toplayıcı insan toplumlarının tarıma başlayarak yerleşik düzene geçmesi ile hayvanların evcilleştirilmesiyle olmuştur. Genellikle patojenlerin et, süt, dışkı, salya gibi yollarla insanlara ulaşması ve bu patojenlerin ulaştığı konakçıda geçirdiği mutasyonlarla insandan insana geçmesi ile yaygınlaşmıştır. Bu hastalıklar insan ve hayvanın etkileşiminden kaynaklıdır, avlanma ve yaban hayvanları ticareti bunun bir yolu iken tek nedeni de değildir. Yabani hayatta çoğu canlı çeşitli patojenler barındırmaktadır ve henüz bilinmemektedir. Bu etkileşimin artması ile de bu virüslerin ortaya çıkması muhtemeldir. Yeni tarım alanları kazanmak, madencilik, ekonomik faaliyetler bu durumu hızlandırmaktadır. Örneğin Malezya’da ortaya çıkan Nipah Virüsü, meyve yarasalarından evcil domuzlara oradan da insanlara geçtiği bilinmektedir. Ayrıca hijyenik koşullarda olmayan hayvan alımı satımı da bu tür hastalıkların ortaya çıkmasında ve yayılmasında önemli faktörlerdir (Tolunay, 2020).

Son yıllarda yapılan araştırmalara göre hayvanlardan insanlara geçen hastalıklarla ilgili olarak “insan faaliyetleri yüzünden yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bulunan vahşi hayvan türlerinde bünyelerinde, insanlara geçebilecek özellikteki virüslerin, başka sebeplerle tehdit altında olan diğer hayvan türlerine kıyasla, en az iki misli daha fazla olduğu ortaya çıkmıştır” (Briggs,2020).

Diğer taraftan salgın hastalıklar çevresel güvenlik tehditleri içerisinde bir güvenlik tehdidi/sorunu olduğu gibi diğer güvenlik sorunlarının da bir sonucudur. Kaynak çatışması, sanayileşme, diğer ekonomik faaliyetler ve orantısız kaynak kullanımı ile ortaya çıkan iklim değişikliği, altyapı ve atık problemleri, mülteci sorunu, gıda güvenliği sorunu ile ortaya çıkmaktadır.

İklimde değişikliği ile oluşan erozyon, çölleşme, küresel ısınma, buzulların erimesi ile insan ve hayvan göçlerine, aşırı hava olaylarının sayı ve sıklığında artışa, vektör ve su kaynaklı bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkması ve yayılmasına, allerjenlerin, hava, su ve gıda kirliliğinin artmasına da neden olmaktadır. Örneğin küresel sıcaklık ortalamasındaki 2-3°C'lik artış, sivrisineklerin göç rotalarına etki edecektir. Sıtma riski altındaki insan nüfusunun %3-5 oranında artmasına neden olacaktır. İklim değişikliğinden kaynaklı zoonotik hatalıkları 1980 li yıllardan bu yana %75 artış göstermektedir. Ayrıca iklim değişikliği, bitki ve tarım ürünleri üzerinde olumsuz etkisi olduğu için gıda güvenliğini tehdit etmektedir. Tahminlere göre iklim değişikliğinin 2030-2050 yılları arasında her yıl 250 bin ölüme neden olacaktır. Bunun 144 bini viral hastalık kaynaklı ishal ve sıtma, 95 bini çocuklarda yetersiz beslenme sebebiyle gerçekleşecektir. İklim değişikliğinin sebep olduğu diğer bir tehdit biyoçeşitliliğin azalmasıdır. Biyolojik çeşitlilik kaybı, çoğunlukla besin zinciri bozulmasına bağlı konakçı ve vektörlerin sayısını denetleyen yırtıcıların azalması şeklinde görülür”. Örneğin bazı araştırmalara göre, memeli çeşitliliği azaldığında hantavirüs prevalansının arttığı, Batı Nil virüsünün yaygınlaşmasının ötücü olmayan kuş zenginliğinde azalmalar olduğu ve 40 yıl gibi kısa bir süre içinde dünya genelinde omurgalı nüfusunda %60 düşüş yaşandığı görülmüştür.

Ayrıca zoonozların neredeyse yarısı ormansızlaşma ve doğal habitatların tahribatı gibi arazi kullanımından meydana gelmektedir (<https://www.env-health.org/>,16.11.2021).

Esasen yukarıda iklim değişikliği sorunlarına aynı zamanda kaynak çatışmasıyla kullanılan biyolojik, konvensiyonel silahlar, hatta bu silahları üretimi, fosil kaynakların taşınması sırasında terör saldırılarıyla yaşanan çevre felaketleri, savaşın veya çatışmanın zarar verdiği yerleşim yerlerinin ve hayvan habitatlarının tahribatları da neden olmaktadır. En çok su, toprak, hava kirliliği hatta gürültü kirliliği doğayı felakete sürüklenmektedir. Yine sonrasında evlerinden edinilen insanlar “mülteciler” o kötü şartlarda bulaşan hastalıklarla eğer iyi bir göç yönetimi yoksa diğer coğrafyadaki insanlara bulaştırabilmektedirler.

Hatta 15. Yüzyılda Avrupalıların sömürgeleştirmek için gittikleri Afrika ve Amerika kıtalarında, Yeni Zelanda, Endonezya gibi coğrafyalarda kısa bir süre içinde oradaki yerli halkları ve insandan korkmayan bazı hayvan türlerinin yok olmasına neden olmuştur. Örneğin Kuzey Amerika’da, en yoğun nüfuslu ve örgütlü yerli toplulukları ve Afrika’da bulunan San halkı 100 yıllık bir süre içinde Avrupalıların taşıdığı hastalıklar, saldırılar neticesinde yok olmuşlardır (Diamond, 2010: 85). ABD’nin Afganistan’ın, Irak’ı işgal ettiği esnada yıkıcı tahribatlarla altyapı sorunları ve akabinde hijyen sorunları, salgın hastalıklar baş göstermiş ve hala devam etmektedir. Aynı şekilde Suriye, Filistin ve Afrika ülkelerinin çoğu aynı durumdadır.

Kaynak çatışmasının yanı sıra sanayileşme, kentleşme, kötü kaynak ve atık yönetimi bu sorunların ana nedenlerinden diğerleridir. Bu sorunların ilk örnekleri Sanayi Devrimi döneminde görülmüştür. Kontrolsüz yoğun sanayi üretiminden çıkan duman ve gazlar havayı öylesine kirletmiştir ki toplu ölümler yaşanmıştır, olumsuz çalışma koşulları altında çalışan işçiler arasında ölümler artmıştır. Çarpık kentleşme ile atık ve sanitasyon sorunlarından kaynaklı kolera gibi hastalıklar baş göstermiştir.

Sonraki yıllarda Daha arabaların artması, sanayileşmenin çevre bilincinin dışında gelişmesi birçok kentlerde hava kirliliği ve DDT, pestisitler, yapay ve kimyasal gübrelerin üretimi ve kullanımı kırsal kesimde nehirlerin, toprağın aşırı kirlenmesine neden olmuştur. 1960’da Mississippi Nehrinde birçok balığın ölmesi gibi örnekler verilebilir. Bu örnekte balıkların ölümünün “Endrin” adlı bir haşere öldürücü ilaçtan kaynaklandığı yetkililerce açıklanmıştır (Özdemir, 1998: 59, 64).

Kuzey ülkeleri, ayrıca kendilerine tehdit olarak algıladıkları ve kaynak, pazar denetimlerini ellerinde tuttıkları bu coğrafyalarda (Ortadoğu, Asya ve Afrika ülkelerinin çoğu), kaynak akışını sağlarken oluşan maliyetten ve kendi doğalarında oluşan çevre kirliliğinin önüne geçebilmek için, yatırımlarını buralara aktarmaktadırlar. Böylece sanayi üretimi sürecindeki ortaya çıkan kimyasal gazlar ve atıkları buralarda bırakıp kendi ülkelerini ekolojik kirlilikten korumuş olacaktırlar. Dolayısıyla “Kaynak savaşları tartışmasıyla doğrudan bağlantılı olarak, küresel ekonominin büyük şehirlerindeki üretimin, kenar bölgelerin birçoğu üzerinde doğrudan veya ozon deliği ve iklim değişikliği yoluyla dolaylı çevresel etkileri bulunmaktadır. Bu kategoriler, farklı ekonomik faaliyetlerin genel etkisinin takriben hesaplanmasını mümkün kılar.

Küresel olarak değerlendirildiğinde, kaçınılmaz sonuç şudur: En büyük ayak izlerine sahip ve bu nedenle çevresel sistemde en büyük zarara neden olanlar, dünyanın zenginleridir” (Dalby, 2008: 189).

Yukarıdaki gibi birçok örnek sayılabilir. Sonuç olarak bakıldığında tüm bahsedilen bu sorunlar birbirinin nedeni ve sonucu olarak tüm canlıların güvenliğine bir tehdit oluşturmaktadır. Tüm canlıların yaşadığı ortamın yani insanların ve hayvanların barındığı, beslendiği, ısındığı vs tüm ortamın niteliğinde ve niceliğindeki bozulmalar ve azalmalardan korunması olarak tanımlanan çevresel güvenlik kapsamında değerlendirildiğinde çoğunluğu insan aktiviteleri ve çevre faktörlerinden kaynaklanan salgın hastalıkların artmaması, gelecekte bu tür pandemileri engellemek ve baş edebilmek için ekonomik, sosyal tüm alanlarda olduğu gibi ulusal ve uluslararası bir güvenlik konusu olduğu; bu disiplinlerde ve disiplinler arası bu sorunların çözümünde sürdürülebilir politikalar üretilmesi gerekmektedir. Şuanda yaşanan ve hala kaynağı belirlenemeyen Covid 19 pandemisinin de çıkış nedeni de büyük bir ihtimalle ki yapılan çalışmalar o yönde, insanın doğayı ölçsüz bir şekilde tahribatı, kötü kaynak yönetimi ve ticareti veya sömürge zihniyeti ile yapılan bir biyolojik silah olabileceği de bazı tahminler arasında dillendirilmektedir.

3. COVID 19 PANDEMİSİ, ÇEVRESEL GÜVENLİK İLİŞKİSİ, OLASI RİSK VE TEHDİTLERİ

2019 yılının sonunda başlayan ve hala devam eden Covid 19 salgını, tüm dünyada yaklaşık 5 milyon kişinin ölmesine neden olmuş, küresel, bölgesel ve yerel düzeyde beklenmedik toplumsal ve ekonomik krizleri tetiklemektedir. Salgının ne kadar süreceği bilinmemekle birlikte aşı tedavileri ile 2022 yılının ortalarında önlenebileceği tahmin edilmektedir.

Salgının çıktığı yerdeki ilk tespitlere göre Çin’in Wuhan Şehrindeki deniz ürünlerinin satıldığı bir pazardan kaynaklandığı bilgisidir. Ancak başka bir söylenti ise yarasa çorbasından yayıldığı yönündedir. Bu bilgiler göz önünde bulundurulduğunda hastalık yapan, patojenler avlanan yaban hayvanlarından insanlara geçebilir ve çoğunlukla da temizleme sırasında eldeki yaralardan ya da solunum yoluyla bulaşabildiği bilinmektedir (Tolunay, 2020).

Bazı kalıcı kimyasal kirleticiler dünya çapında geniş bir şekilde yayılmaktadır ve su, hava, toprak, bitki örtüsü ve hayvanlarda bulunabilir. İmmünolojik, mutajenik, üreme değişiklikleri dahil olmak üzere vahşi yaşam ve insanlar üzerinde birçok biyolojik etki üretirler. Son yıllarda kirletici maddelere maruz kalma ile ilişkili kronik ve bulaşıcı hastalıklarda sürekli bir artış gözlenmektedir (Espejo,2020: 3).

Coronavirüs salgınının daha sonraki Çin’de yapılan araştırma sonuçlarına göre birkaç senaryo belirlenmiş ve dünya kamuoyu ile paylaşılmıştır. Bu sonuçlara göre, iki senaryo vardı. Birincisi, virüs patojenik (hastalık yapan) bir yapıda, insan dışı bir canlıda evrimleşmiş ve insana bulaşmıştır. İkinci senaryoya göre, patojenik olmayan bir yapıdayken insan dışı bir canlıdan insana geçmiştir ve evrimleşerek patojenik hale dönüşmüştür. Bu senaryolardaki canlılar ise yarasaya veya karıncayıy-pangolin olduğu yönündedir (Bozoğlu, 2020) Cov-2 virüsüne çok benzer bir virüs pangolinlerde belirlenmiş ve muhtemelen virüsün insana yarasalardan bir ara konak olarak pangolinlerden geçtiği, yani SARS virüsü olarak tanımlandı ve mutasyona uğrayarak hızlıca insandan insana bulaşmaktadır. DSÖ tarafından dünyaya yayılan bu salgın COVID-19 pandemisi (CoronaVirus Disease 2019) olarak bildirilmiştir. Pandemi devam ederken ABD Başkanı Trump “Çin virüsü” tanımıyla “psikolojik savaşı başlatmış, Dünya Sağlık Örgütü’ne pandemiyi yanlış yönettikleri, sınırları geç kapattıkları ve ülkeleri uyardıkları gibi söylemlerle savaş açmış, Çin tarafından bir biyolojik savaşa sürüklendiğimiz imalarını seslendirmişti” (Tan, 2020).

Medyada biyolojik savaş olasılığı üzerinden tartışmalar başlamıştır. Çünkü kaynak ve ticareti kontrol altına almak isteyen hegomon güçler çatışmalara ve terör eylemlerine başvurabilmektedir. Terör eylemlerinden birisi de biyolojik silahlar.

Peki nedir biyolojik terör? Atasoy’a göre, “İnsanda, hayvanda ve bitkilerde kitlesel ölümlere yol açacak şekilde bakteri, virüs ya da toksinlerin bilerek ve kasten salınması” olarak tanımlanmaktadır. Yine Atasoy’a göre, biyolojik terörün amacı “politik ya da sosyal bir yıkım”dır. “21. yüzyıl biyolojinin, biyologların, moleküler biyologların yüzyılı. Çünkü bu alandaki araştırmalar o kadar hızlı geliyor ki bu gelişmeler aynı zamanda teröristlerin de teknik becerilerinin gelişmesine yol açıyor” Atasoy aynı zamanda covid 19 virüsünün bir biyolojik saldırı olarak insan eliyle üretilen bir sentetik silah olduğuna inanmadığını belirtmiştir. Fakat olmayacak anlamına da gelmediğini ve önlem alınması gerektiğini bunun için virüslerle ilgili DNA ve RNA bankaları kurulması ve virüsleri tespit edecek dedektörlerin geliştirilmesi gerektiğini vurgulamıştır (Atasoy,..www.npistanbul.com).

Biyoterör için biyolojik ajanlar, bakteriler, virüsler mantarlar ya da bunların toksinleri kullanılarak kitlesel yaralanmalara, hastalanmalara yol açılabilir. Bu kitlesel hastalıklar savaş gücünü düşürmek, panik ya da kaos ortamı yaratarak düşmanı zayıflatmak ve üstünlük sağlamak olarak insanlık tarihinde de örnekleri vardır (Tan, 2020).

Biyolojik silahın bilinen en eski tarihi M.Ö. 300’lü yıllarda Perslerin, Asurluların ve Atinalıların düşmanlarını yenmek için içme sularına hayvan leşlerini atmaları (www.biyologlar.com,17.11.2021), Hititlerin MÖ. 1500’de tularemili hastaları düşman şehrine göndererek ve hastalığın yayılmasını sağlamışlar ve savaşı kazanmışlar. MÖ. 600 yılında Atinalı Solon’un diyare yapan bitkileri suya karıştırmak suretiyle düşmanı savaş gücünden düşürmüştür. 17.yüzyılda Kuzey Amerika’da Kızılderililerin beyazlar tarafından çiçek bulaştırılmış battaniyelerin yardım adı altında Kızılderililerce kullanılması sağlanarak yüz binlercesinin öldürülmesine neden olunmuştur.

Birinci Dünya Savaşı'nda sarin gazı, hardal gazı gibi kimyasallar silah olarak kullanılarak "kimyasal savaşlar" başlamış ve aynı yıllarda Almanların St. Petersburg'da veba salgını ve İtalya'da Kolera salgını çıkardıkları bilinmektedir ve İkinci Dünya Savaşı'nda biyolojik savaşlar daha da gelişmiş 1929 yılında Rusya, 1932 yılında Japonya, 1934 yılında İngiltere ve 1941 yılında da ABD kendi biyolojik savaş programlarını sanki "savunma amaçlı" programlarmış gibi geliştirmişlerdir (Tan, 2020). Hala Ortadoğu ve Afrika'da çatışma ve savaşlarda ne kadar inkâr edilse de biyolojik ve kimyasal silahlar siviller üzerine kullanılmaktadır.

Coronavirüsün bir laboratuvar ortamında üretilip üretilmediği konusuna dönersek, çıkan bu söylentilerin ardından araştırmacılar ve istihbarat birimleri tarafından incelenmeye başlamış ve sonuç olarak böyle bir net bulguya rastlanmadığı bilgileri kamuoyuna duyurulmuştur.

Çin'de yapılan araştırma sonuçlarına göre virüsün bir biyolojik silah olmadığı yönünde açıklamalar yapılmıştır (Baran,2020).

Bu incelmelerden birisi de Amerika Birleşik Devletleri (ABD) istihbarat birimlerinin yeni tip koronavirüsün ortaya çıkışına dair yürüttükleri incelemelerin sonuçlarını ortaya koyan rapordur. Bu rapora göre virüsün ortaya çıkışına dair somut ve net bir final değerlendirme yapabilmek için gerekli olan, Çin'de görülen ilk vakalara dair numunelere ve verilere ulaşamadığı yönünde açıklama bilgisi duyurulmuştur. Ancak, "virüsün hayvandan insana geçtiği veya laboratuvardaki bir kaza ile yayıldığı hipotezlerinin "makul" olduğu belirtildiyse de konuyu araştıran istihbarat birimlerinin, virüsün ortaya çıkışı noktasında ortak bir kanıya varamadıkları aktarıldı. Dört istihbarat biriminin pandeminin hayvandan insana geçerek yayıldığına dair inancının düşük seviyede olduğu".İki istihbarat biriminin pandeminin ortaya çıkışına neden olan olayın bir laboratuvar kazasına dayandığına dair güveninin orta derecede olduğu".Üç istihbarat biriminin analistlerinin ise pandemiye yol açan şeyin kaynağı konusunda kararsız kaldığı" ve sonuç olarak "İstihbarat birimlerinin raporunda üzerinde uzlaşa sağlanan nokta ise bütün istihbarat kurumlarının virüsün biyolojik silah olarak geliştirildiği kanaatinde olmamaları"dır (www.dw.com/tr/rapor, 17.77.2021).

2022'ye yaklaşıyoruz hala koronavirüs pandemisinin kaynağının ne olduğu konusunda net bir araştırma sonucu yoktur. Yaklaşık iki yıllık süreçte milyonlarca insan ölmüş ve onun yüz katı insan hastalanmıştır ve hala devam etmektedir. Seyahatler kısıtlamaları, okullar, kafeler, restoran, müze, avmler gibi alanların kapanması, spor müsabakaların, konserlerin düzenlenememesi gibi eve kapanma ve karantinalardan dolayı birçok meslek icra edilememiş, üretimler durma noktasına gelmiş, küresel ekonomik çöküşe ramak kalmıştır. Birçok insan işsiz kalmıştır. Kapanmalardan kaynaklı sosyal hayat durmuş bu kapsamda gelir elde eden işletmeler, meslek sahipleri iflasın eşğine gelmiş ve toplumların çoğunluğu psikolojisi bozulmuştur.

Birçok ülkede yaşanan sosyo-ekonomik tahribatın sosyal boyutları ABD gibi hizmet sektörü ağırlıklı ekonomilerde çok daha net biçimde görülmüştür. Özellikle ABD özelinde 35 milyon kişinin işsiz kalmasıyla kendisini gösteren ciddi bir sosyal travma ortaya çıkmıştır (Ünay, www.aa.com.tr/tr/).

Ancak pandemi ile birlikte arz talep kısmında sektörel farklı gelişmeler ile bazı ülkeler bu ekonomik krizi hafif atlattı. 2021 yılının sonlarında Salgına ilişkin belirsizliklerin devam etmesine rağmen, küresel ekonomi kötü evrelerinden çıkmaya başlamış ve uygulanan ekonomik ve sosyal müdahale paketleri ile özellikle küresel büyüme tahminlerinde toparlanmaya başlamıştır. Ancak, bu durum bölgeler ve ülkeler arasında keskin bir şekilde farklılık göstermektedir. Kapanmalar sonrası yeni çalışma yöntemlerine hızla uyum sağlayan, ekonomik tedbirlerle hane halkı ve sanayilerini destekleyen, salgınla iyi mücadele edip aşırı yaygın erişimi sağlayabilen ülkeler, beklenenden daha güçlü bir şekilde toparlanabilmişlerdir. Bu dönemde, Çin salgını başarılı bir şekilde kontrol altına almıştır. “ABD sağlanan ek mali destekler ile küresel görünümü hızla iyileştirmiştir. Fakat yine de salgınla değişen tüketici davranışları bazı sektörlerde talep artışına yol açarken, tedarik zincirlerindeki bozulmalar da ithal ara malların maliyetlerinin artmasına yol açmıştır. Yüksek girdi maliyetleri, arz kıtlığı ve sektörel bazda görece yüksek talepten kaynaklı enflasyon riskleri küresel ekonomideki önemini korumaktadır” (T.C. Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2021). Uluslararası tedarik zincirinin kopması üretim süreçlerini olumsuz etkilemiştir. Bir ülkede üretim yapmak istense bile ithal ettiği ara malı veya hammaddeyi üretmeyen diğer ülkelerdeki tedarikçiler uluslararası taşımacılık hizmetlerinde yaşanan sorunlardan dolayı üretimde daralma yaşanmıştır (Tezel, 2020: 280,281). Aşılama programının hızla uygulayabilen ve gelişmiş ülkeler bu ekonomik sorunları hızla atlatırken gelişmekte olan ülkeler zorlanmaktadır.

Covid-19 salgını ekonomik ve sosyal etkisi olduğu gibi iktidarların değişmesine yol açabilecek kadar siyasal etkileri de bulunmaktadır. Geçmiş tarihte bunun örnekleri yaşanmıştır. M.Ö. 14. Yüzyılda Hititlerde kralın tahtan inmesi, Avrupa devletleri arasında yaşanan 30 Yıl Savaşlarının tifüs salgını nedeniyle tarafları Vestfalya Barışı'na zorlaması ve İspanyol gribi nedeniyle I. Dünya Savaşı'nın erken bitmesi gibi örnekler verilebilir. Bu tür küresel tarihin akışını değiştirmede önemli etkileri olduğu söylenebilir. Günümüzde yaşanan pandemi ile özellikle salgınla mücadelede hem sağlık alt yapısı hem de ekonomik olarak başarısız olan iktidarların seçimlerde oy kaybedecekleri muhtemeldir. “Çünkü bu toplumlarda pandeminin etkileri diğer toplumlara göre daha yıkıcıdır ve seçmenler, salgının etkisini hemen unutmayabilir” (Nar, 2020: 373,374). Ayrıca Covid-19 pandemisinin ulusal-politik sonuçları olduğu gibi, küresel sonuçları da olması muhtemeldir. Ülkeler bu süreci sınırları içine kapanarak aşmaya çalışmışlardır. Fakat diğer taraftan da küresel boyutta uluslararası dayanışmanın salgınla mücadelede başarısız olması tartışılmaya başlanmıştır. Bu süreçte, devletler arasında yardımlaşma ve insani ilişkiler anlamında iş birliği ve dayanışma çok azdı. Bu kapsamda ki başta BM olmak üzere AB, AGİT gibi uluslararası örgütler ne yazık ki temenniden öteye gidemediler (Nar, 2020: 373,374). Fakat bazı AB ülkelerine AB tarafından yardımlar yapılmamasına karşın Sırbistan örneğinde olduğu gibi Çin'in Sırbistan'a yardımda bulunması veya İtalya ve İspanya'nın tıbbi malzeme için yardım talebine karşılık Türkiye, Rusya ve Çin'in yardım etmesi, hatta Türkiye'nin İtalya'ya gönderdiği tıbbi malzeme ve ekipmanlarına Fransa tarafından el konulmaya çalışılması; pandeminin uluslararası ilişkilerde de köklü değişimlere neden olabileceğini göstermiştir (Nar,2020: 374).

Diğer taraftan pandemi ile birlikte dijitalleşmenin daha da hızlanması ve evden çalışmanın yaygınlaşması kamu yönetimlerinde de dönüşümü getirmiş oldu ve bilişim altyapısının güçlendirilmesi gibi birçok yenilikçi politikalar daha da yoğun uygulanmaya başlanması küreselleşme ve dijital her türlü alanda devrimler yaşanmaya başlanmıştır.

Covid 19'un çevresel olarak da birçok etkisi olmuştur. Ama en önemlisi pandemi ile gelen eve kapanmalar ile çevreye pozitif etkisi olmuştur. Bunların başında hava kalitesi ve vahşi hayttaki faunada iyileşmeler görülmüştür. Winfred Espejo ve diğer araştırmacılar (2020) tarafından yapılan çalışmaya göre, Dünya çapında COVID-19 pandemisinin çevre ve iklim üzerinde dolaylı olumlu etkileri olmuştur. Küresel günlük CO2 emisyonunda yaklaşık %17'lik bir düşüş tahmin edilmektedir. Örneğin Çin'de, kömür (%50) ve petrol (%20-30) kullanımındaki azalma, %25 CO2 azalmasına neden olmuştur bu değer küresel emisyonların %6'sına eşdeğerdir. CO2 oranı bu kapanma dönemlerinde sırasıyla Kazakistan'da %49, Madrid ve Barcelona'da NO2 yoğunluğundaki azalma %50 ve %62, türkiye'de bu oran %25 azalmıştır. Bu salgın sırasında kısıtlama önlemlerinden dolayı ayrıca, vahşi hayvanlar, insan varlığı nedeniyle daha önce kaçtıkları banliyö bölgelerine geri dönüyor. Eğlence ve rekreasyon alanları gibi doğal ve kentsel alanlardaki atıklar azaltılmıştır (Espejo vd:2020). Fakat kısıtlamalar kalkınca bu problemler tekrar artmaya başlamıştır. Ayrıca pandemi döneminde artan hasta sayısı ile hastanelerin, virüsten korunmak amacıyla evsel atıkların miktarı artmıştır. Evsel atıklar söz konusu olduğunda, gıda dağıtım kaplarının sayısı artmıştır. Bazı ülkeler olası virüs enfeksiyonunu azaltmak ve işçileri korumak için geri dönüşüm sistemleri askıya alınmıştır. Tek kullanımlık dayanıklı plastikten yapılmış koruyucu önlükler, eldivenler, dezenfektan kapları gibi plastik atıkların sadece bir kısmı geri dönüştürülürken, geri kalanı çöplüklere gitmekte ve çevreye atılmaktadır. Örneğin, Wuhan'da (Çin), klinik atıkları dört kat artarak günde 200 tona ulaşmıştır. Virüsün olası yayılmasını önlemek için hastaneler, biyolojik olarak zararsız olsalar da camdan yapılmış tıbbi malzemelerin geri dönüşümünü durdurmuştur. Hastane atık suları genellikle yüksek düzeyde ilaç içerir. Örneğin, Hidroksiklorokin ve klorokin, COVID-19'u tedavi etmek için kullanılan ilaçlardan bazılarıdır. Bu ilaçlar kalıcı, biyolojik birikim yapan ve suda yaşayan organizmalar için tehlikeli olarak tanımlanmıştır ve yeni ortaya çıkan kirleticiler olarak kabul edilirler. Bu, atık su arıtma sistemlerinin, tatlı su ekosistemlerine girecek olan bu ilaçları arıtmak için yeterli proseslere sahip olmadığı bilinmektedir (Espejo vd:2020).

Görüldüğü üzere ekosistemde insan müdahaleleri olmadığı zaman kendini yenilemektedir. Covid 19 un çevreye kısa sürede olsa olumlu etkisi olmuştur. Ama açıkça görülüyor ki getirdi maddi manevi yük/maliyet daha fazladır.

Tüm bu gelişmelere bağlı olarak devletlerin güvenlik anlayışında da değişimler yaşanmaktadır. Buna örnek olarak Türkiye'yi verebiliriz. Covid-19 salgınıyla birlikte, biyo-güvenlik, siber güvenlik ve gıda güvenliği alanları, ile Türkiye'de üç temel milli güvenlik alanı belirlenmiştir. "Bu kapsamda, salgınlara karşı biyolojik risklerin etkin bir şekilde izlenmesi, hızlı tanı konulması, uyarı sistemi kurulması, veri tabanı oluşturulması gibi başlıklarda çalışılması gibi hedefler"le yatırımlar yapılmaktadır.

“Covid-19 salgını, genetik, mikrobiyoloji, nanoteknoloji gibi alanlardaki askeri ve sivil araştırma projelerini öne çıkarmış, kimyasal, biyolojik ve radyolojik nükleer tehditlere yönelik geliştirilen sistemlerin ne kadar önemli olduğunu bir kez daha ortaya koymuştur”. İçinde bulunduğumuz bu zamanda geleneksel risklerden oldukça farklı özelliklere sahip, iklim değişikliği, salgın hastalıklar, düzensiz göç, uyuşturucu ticareti, siber saldırılar ve ekonomik krizler gibi bu tehditlerin önlenmesinde görülüyor ki sınır güvenliğinden çok bireyin güvenliği önemlidir (İkinci, 2020).

Covid 19 ile birlikte ortaya çıkabilecek yukarıda anlatılan sorunlar ve yeni oluşumlarda güvenlik anlayışında da bir değişim olacağı açıktır. Soğuk Savaş sonrası gelişen küresel olaylarla kapsamı genişleyen güvenlik anlayışının daha da geniş kapsamda ve spesifik alanlarda ele alınacağı şüphesizdir. Ama pandemi ile birlikte edinilen tecrübe ile sadece uluslararası platformlarda alınan kararlar ve bildirimlerde, raporlarda kalmayıp yaptırımını olan politikalar izlemek ve iş birliği modellerinin geliştirilerek uygulanması gerekmektedir. Bu çalışmamızda pandeminin nasıl ortaya çıktığı, nasıl yönetildiği, hangi sosyal, ekonomik, politik ve çevresel sorunlara yol açtığı çevresel güvenlik risk ve tehditleri ile bir bağlantı kurulmaya çalışılmıştır. Sonuç olarak pandeminin ortaya çıkmasından ülkelerin birbirileri ile bu husustaki mücadelesi ve ortaya çıkan olumsuz sonuçları tüm canlılar için bir güvenlik tehdidi olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca çevresel güvenlik kapsamında çevresel varlıkların orantısız kullanımı, adaletsiz dağıtımını, onlar üzerindeki çatışma ve kötü kaynak yönetimi; covid 19 gibi tüm dünyanın dengesini değiştirebilecek küresel güvenlik risk ve tehditlerin kaynağını oluşturmaktadır. Bu tehditlerin tüm disiplinlerle koordineli sürdürülebilir yaptırımını olan politikalar üretmesi yaşadığımız dünya için önem arz etmektedir.

SONUÇ

Son yüzyılda dünya; küresel boyutta hava, su, toprağın kirliliği, erozyon, tarım alanlarının ve toprak verimliliğinin azalması, ormanların tahrip edilmesi, biyoçeşitliliğin azalması, doğal felaketlerin artması, kıtlık, çatışma, salgın hastalık, mülteci, terör olaylarının artması, kimyasal silahların kullanılması gibi sosyal, ekonomik, siyasal ve çevresel boyutlarda güvenlik risk ve tehditleri ile karşı karşıya kalmıştır. Bu tehditlerin kaynağı yüzyıllardır insanın değişen toplumsal ve iktisadi üretim ilişkileri ile doğayı kendi arzusunun göre değiştirme çabalarından kaynaklanmaktadır. Büyüyen ekonomiler, teknolojiye bağlı gelişen sanayi ve artan nüfusa bağlı olarak üretim ve tüketimin artması, hızlı ve çarpık kentleşme vs. sosyal ve ekonomik faaliyetler güvenlik risk ve tehditlerin artmasında önemli rol oynamaktadır. Genel olarak “güvenlik” bireyin, toplumun, devletlerin varlıklarının devamlılığı için buldukları ortamın sürdürülebilir kılınması olarak tanımlanabilir. Çevresel güvenlik ise “tüm canlıların varlıklarını sürdürebilecekleri ortamın niteliğindeki bozulma ve niceliğindeki azalmadan doğan tehditlerden korunmasıdır. Dolayısıyla yaşadığımız dünyada herhangi bir dengenin bozulmasında insanolu güvenlik tehditleri ile karşı karşıya kalmaktadır. Sadece insan olarak değil dünyada yaşayan her canlı aynı durumdadır. Fakat buradaki fark bu dengenin insan eli ile yapılan faaliyetler sonucunda ortaya çıkmaktadır.

20. Yüzyılın son çeyreğinde küresel olarak tek devletin baş edemeyeceği sosyal, ekonomik siyasal ve çevresel konuları içine alan bir sorunsal olarak yukarıdaki tüm güvenlik tehditleri bölgesel ve telafi edilebilir iken son yıllarda baş edilemeyecek derecede olup milyonların ölümü ile sonuçlanmaktadır. Bu sorunlara neden olan risk faktörlerinin başında kaynak çatışması, nüfusun artması, hızlı ve çarpık kentleşme, sanayileşme ve orantısız kaynak kullanımı ve birçok neden sayılabilir. Bu sorunlar birbirinin nedeni ve sonucudur.

Sanayileşme ve ekonomik aktiviteleri önemli bir risk faktörüdür. Elbette ki insan ihtiyaçları için gerekli üretimler yapılmalıdır. Ancak üretim için kaynakların çıkarılmasından, taşınmasına, üretiminden pazarlanmasına kadar süreçte gerçekleştirilen yanlış yönetim süreçleri geri dönüşü olmayan şu anki küresel krizlere neden olmaktadır. Üretim süreçlerinde yayılan zehirli gazlar, tarım arazilerinin kullanımı, geri dönüşümü olmayan atıklar, kullanılan fosil kaynak atıkları burada daha sayamayacağımız birçok riskli konular çevre felaketlerine, kaynak çatışmasına, salgın hastalıklara ve çalışmanın başından bu yana yer verilen çevresel güvenlik tehditlerine neden olmaktadır.

Tüm bu sorunların çözümü bu yüzden iktisadi, politik ve sosyal sürdürülebilir dönüşüm gerektirmektedir. Çevresel güvenlik sorunlarının bir sonucu olarak salgın hastalıklar yüzyıllar boyunca hayvan ve çevre kaynaklıdır. Küresel boyutta ölümcül olanlar virüs kaynaklı olan bu hastalıkların arasında AIDS, ebola, ciddi akut solunum sendromu (SARS) Coronavirüsü, Batı Nil virüsü, Kırım Kongo Kanamalı Ateşi, kuş gribi, domuz gribi gibi virüs kaynaklı hastalıklar yer almaktadır.

2019 sonunda başlayan ve hala devam eden Covid 19 salgınının da kaynağının vahşi hayvanlardan bulaşan bir virüs olduğu yapılan araştırmalar arasındadır. Temel olarak insanların çevresel varlıklar üzerindeki sömürsü ve yanlış kaynak yönetimi ile salgın hastalıklar arasında direk bağlantısı olduğu birçok araştırmalara yansımıştır. Dünyanın her yerinde milyonlarca kişinin ölümüne, ekonomik krizlere neden olmaktadır. Kaynağı hala belirlenemezken araştırmacılar tarafından bir biyolojik silah olma olasılığı üzerinde de durulmaktadır.

2022'ye yaklaşıyoruz hala Covid 19 pandemisinin kaynağının ne olduğu konusunda net bir araştırma sonucu yoktur. Yaklaşık iki yıllık süreçte milyonlarca insan ölmüş ve onun yüz katı insan hastalanmıştır ve hala devam etmektedir. Sosyal, ekonomik krizler yaşanmaktadır. Söz konusu krizleri iyi yönetemeyen ülke yönetimleri geçmişte olduğu gibi günümüzde de değişmektedir. Tüm bunların yanı sıra Covid 19 salgını nedeni ile eve kapanmalar ile insan faaliyetlerinin azaldığı doğadaki kirlilik oranları azalmıştır. Tabii kısıtlamalar kalkınca yeniden ve hastalığın getirdiği ayrıca çevresel atıklar daha da artarak devam etmektedir.

Kısıtlamalar ile var olan dijital altyapı daha da gelişmekte ve hayatın en önemli ihtiyaçları arasına girmektedir. Devletlerin kamu yönetimleri ve altyapıları da bu anlamda gelişmektedir.

Tüm bu gelişmeler ile birlikte güvenlik anlayışında da değişimler yaşanmaktadır. Sürdürülebilir bir dünya için son 40-50 yıldan bu yana akademik çalışmalara, uluslararası platformlarda dillendirilen ve raporlara yansıyan çevresel güvenlik risk ve tehditlerin önlenmesinde bireyin, çevrenin güvenliğinin ön planda tutulduğu politikaların üretilmesi ve uygulanmasına ağırlık verileceği görünmektedir.

KAYNAKLAR

- Atasoy, Sevilay, Bu mücadele bir genetik dedektiflik öyküsüdür <https://npistanbul.com/koronavirus/prof-dr-sevil-atasoy-bu-mucadele-bir-genetik-dedektiflik-oykusudur>, (Erişim Tarihi: 16.11.2021).
- Bakan Selahaddin, Şahin, Sonay, “Uluslararası Güvenlik Yaklaşımlarının Tarihsel Dönüşümü ve Yeni Tehditler”, The Journal of International Lingual Social and Educational, Sciences, Cilt: 4, Sayı: 2, 2018.
- Bozoğlu, Baran (2020), Kovid-19 salgını ve Çevre İlişkisi, Kovid-19 salgını ve çevre ilişkisi | Independent Türkçe (indyturk.com), (Erişim Tarihi: 16.11.2021).
- Briggs, Helen, (2020), Koronavirüs- Bilim insanlarından uyarı: 'Yeni salgınlar bir çevre sorunu, salgınlara doğanın istismarı yol açıyor, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-52221197>.
- Çetinkaya, Şeref, (2012-2103), “Güvenlik Algılaması ve Uluslararası İlişkiler Teorilerinin Güvenliğe Bakış Açıları”, 21. Yüzyılda Sosyal Bilimler, S. 2, s. 241-260, (Aralık, Ocak Şubat).
- Dedeoğlu, Beril, (2008), Uluslararası Güvenlik ve Strateji, Yeni Yüzyıl Yayınları, İstanbul.
- Diamond, Jared, Tüfek, Mikrop ve Çelik, TÜBİTAK Popüler Bilim Yayınları, Ankara, 2010.
- Espejo, Winfred, José E. Celis, Gustavo Chiang, Paulina Bahamonde, (2020), Environment and COVID-19: Pollutants, impacts, dissemination, management and recommendations for facing future epidemic threats, Science of the Total Environment 747 (2020) 141314.
- İkinci, Murat, (2020), Covid-19 Sonrası Güvenlik ve Yeni Savunma Algısı, Kriter Dergisi, <https://kriterdergi.com/dosya-insani-guvenlik/covid-19-sonrasi-guvenlik-ve-yeni-savunma-algisi>, (Erişim Tarihi: 17.11.2021).
- Kızılsümer, Deniz Özer, Çok Taraflı Çevre Sözleşmeleri, Usak Yayn.,2009, Ankara.
- Küçükşahin, Hüseyin, (2006), “Güvenlik Bağlamında Risk ve Tehdit Kavramları Arasındaki Farklar Nelerdir ve Nasıl Belirlenmelidir?”, Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, Güvenlik Stratejileri Dergisi, Yıl: 2, S. 4, s.7-10.
- Mesjasz, Czeslaw, (2004), “Security as an Analytical Concept”, Paper presented at the 5th Pan-European conference on International Relations, in The Hague, 9-11 September 2004, Cracow University of economics, Cracow, Poland.

- Nar, Mehmet Şükrü, (2020), “Covid-19 Salgını ve Dönüşümün Etkisi: Şimdi ve Sonrası”, 4 (7): 363- 382.
- Özdemir, İbrahim, “Çevre Sorunlarının Antroposentrîk Karakteri”, Felsefe Dünyası Dergisi,1998, Sayı:27:68-80.
- Uğurlu, Örgen, (2009), “Türkiye’de Çevresel Güvenlik Bağlamında Sürdürülebilir Enerji Politikaları”, Örgün Yayınevi, Bilim Dizisi, İstanbul.
- Tezel, Mustafa, (2020) Covid-19 Pandemisinden Öğrendiklerimiz, Gelecek Öngörülleri ve Yarının Planlanması, Türkiye Solunum Araştırmaları Derneği, TÜSAD Kitapları, İstanbul.
- Tan, İrfan, (2020), Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Platformu-SD Dergisi, Sayı.56., <https://www.sdplatform.com/Dergi/1343/COVID-19-pandemisi-biyolojik-savas-mi.aspx>, (Erişim Tarihi: 17.11.2021).
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Dünya Ekonomisindeki Son Gelişmeler Bülteni, Ekonomik Modelleme ve Konjontür Değerlendirme Genel Müdürlüğü, 2021(Ocak-Mart),
- Tolunay, Doğanay, (2020), Salgın Hastalıklar, Ekosistem Tahribatları ve İklim Değişikliği ile İlişkili mi? <https://www.iklimhaber.org/salgın-hastalıklar-ekosistem-tahribatları-ve-iklim-değişikliği-ile-iliskili-mi/>.(Erişim Tarihi: 16.11.2021).
- Tuna, Gülgün, Küresel Ekonomik, Ekolojik ve Sosyal Tehditler: Yeni Güvenlik, Nobel Yay. Dağıt., Ankara,2003.
- Ünay, Sadık, (2020), Pandemi Sonrası Dünya Ve Ekonominin Geleceği, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/pandemi-sonrasi-dunya-ve-ekonominin-gelecegi/1898368>, (Erişim Tarihi: 17.11.2021).
- Wolfers, Arnold, (1952), “National Security” as an Ambiguous Symbol Political Science Quarterly, Vol. 67, No. 4., pp. 481-502.
- http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_yanlis&view=yanlis&kelimez=381, (Erişim Tarihi: 21.08.2014).
- <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL>, Erişim Tarihi: (15.11.2021).
- <https://www.env-health.org/wp-content/uploads/2021/01/Tek-Saglik-Bilgi-Notu.pdf>, (Erişim Tarihi: 16.11.2021).
- <https://www.biyologlar.com/biyolojik-silahların-tarihcesi>, (Erişim Tarihi: 16.11.2021).
- <https://www.dw.com/tr/rapor-vir%C3%BCs-biyolojik-silah-olarak-geli%C5%9Ftirilmedi/a-59012246>, (Erişim Tarihi: 17.11.2021).

**ASEAD 8. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU
EJSER 8th INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON SOCIAL SCIENCES
20-22 Kasım / November 2021 Hamburg – ALMANYA/GERMANY**

**LOCAL HISTORY OBSERVATIONS IN UZBEKISTAN WITH STUDENTS OF
TECHNICAL UNIVERSITIES: FEATURES OF AN INTERDISCIPLINARY
APPROACH**

Tashtemir TASHKENBAYEV
Tashkent State Transport University

ABSTRACT

The article describes the regularities of the development of educational activities of the young generation through the prism of historical local lore knowledge in the process of teaching at technical universities.

Keywords: technical university, museum, monuments, architecture, painting, art.

**КРАЕВЕДЧЕСКИЕ НАБЛЮДЕНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ СО СТУДЕНТАМИ
ТЕХНИЧЕСКИХ ВУЗОВ: ОСОБЕННОСТИ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОГО
ПОДХОДА**

Таштемир ТАШКЕНБАЕВ
Ташкентский государственный транспортный университет

АННОТАЦИЯ

в статье охарактеризованы закономерности развития просветительской деятельности молодого поколения через призму исторических краеведческих знаний в процессе преподавания в технических вузах

Ключевые слова: технический вуз, музей, памятники, архитектура, живопись, искусство.

In our republic, a consistent policy is being pursued to develop tourism as one of the strategic sectors of the national economy, capable in the future of helping to solve such important socio-economic problems as the creation of hundreds of thousands of new jobs, ensuring the diversification of the economy and the accelerated development of regions, the inflow of foreign exchange earnings, increasing income and quality of life of the population, improving the image and investment attractiveness of the country [1]. Thus, the formation of a young technical specialist in modern Uzbekistan, versatile, educated, thinking outside the box, having a broad-minded professional, active, spiritually, morally and professionally prepared for work in the chosen specialty is the most important task that higher educational institutions face today.

That is why today, more than ever, the issue of education based on the revival of historical memory, national-patriotic education, fostering love for the native land, its nature and culture, and fostering a sense of responsibility for preserving the historical and cultural heritage is topical. Local history belongs to the type of complex sciences. It combines natural history (in turn, complex), historical, art history, literary history, science, etc.

The unifying principle is that all this information refers to one area. “The materials obtained in the process of local history work have a significant educational role, since “local history is much more educational science”, a science that requires a person to be indifferent to the subject and the conclusions of his study.” It is what is called logistics that is studied in technical universities. Another important feature of local history as a science is the absence of “two levels” in it. One level for professional scientists and another for the general public. It exists because broad masses can participate in its creation and perception. In this respect, local history in the system of sciences occupies an exceptional place.

Initially, it was the accumulation and transmission of knowledge about the region in the form of tales, epics and rituals, then through the legendary writings of domestic and foreign scribes, chronicles. Local history was also understood as the collection of material evidence of the past, the scientific description of the landscape, the nature of any region. Later it was recognized as a social movement, a scientific branch, an instrument of educational work at a university. Today local history has become a very capacious concept and a diverse phenomenon of social life. Thus, proving that local history is an activity in which people of all ages (both highly qualified scientists and schoolchildren) can take part.

Carrying out pedagogical activity in technical universities, you must certainly study your region. To this end, it is recommended to develop routes for various excursions, where students of technical universities will have the opportunity to study the peculiarities of their native land. A significant advantage of such technologies is the ability to use several formats: with the use of transport, pedestrian, extreme, office, excursion, cognitive and health-improving [2].

That is why extracurricular work on natural science disciplines is of great importance in the activities of each team of the university and is one of the constituent links in the system of deepening students' knowledge. It develops their activity, interest in field research, forms their worldview, fosters a sense of responsibility for the task entrusted, promotes the activation of cognitive activity, introduces the methods of scientific research available to them. Local lore work with students must be carried out systematically, regardless of the specialty. We proceed from the fact that in the scientific and educational sphere, first of all, in cultural and regional studies and educational work, today it is important to create new technologies for the cognitive analysis of local studies of homeland studies, to clarify the place and role in them of regional studies related, for example, to the study of historical experience, prospects for further positioning of local history in the research field of regional cultural studies, which contributes to the spiritual enrichment of students.

It is important to consider all this as the creation of new moral realities of modern provincial science, culture and education, and cultural and local history education of any specialty - as a new quality in the development of education, a noticeable form of attracting students and students to solving socially significant problems based on knowledge of the specifics of the territory. residence, inclusion of students in the process of formation of civil society [3]. Thus, local history is enlightenment. The rich history and modern life of our homeland require its thorough study and propaganda of everything related to the history and literature of the native land. And here the person should act as a guardian and bearer of spirituality and morality. And it should be noted that these two concepts are impossible for modern education and development. The formation of moral concepts, spirituality is a very long and complex process. It is impossible to cultivate moral feelings in a person in a few months. Therefore, the purpose of studying local lore is to educate a person's moral sense, bringing them to true spirituality, preserving the values of a great people. When studying this subject, great importance is attached to the study of the homeland, which, in our opinion, is considered one of the main sources of enriching the individual with knowledge about the homeland, fostering love for it, and forming an active civic position. Through understanding their homeland, a civil identity is formed, participation in the country, its past, present and, most importantly, the future. And our task, as teachers, correctly using a variety of forms and methods in the study of local history science, is to form a system of spiritual and moral values among students of technical universities, the development of which is the most effective way of educating worthy citizens of independent Uzbekistan who can make a worthy contribution to the development and prosperity of our young republic.

In this regard, one of the tasks of the system of higher professional education is the patriotic education of young people by the following means: - Using such resources of institutions of higher professional education as museums (museums - they are in every university - by their nature are methodological centers of local history work). In addition, an important role in solving the problems of patriotic education of students is assigned to the local history museum of the city, region, republic. - Inclusion in the content of disciplines of the professional cycle of elements of the regional component as illustrative material. - Introduction to the curriculum in all areas and specialties of disciplines with high educational potential: history of Uzbekistan; history, culture and economy of the region, the city in which the university is located; as well as subjects of general philosophical and culturological content.

1. Ivanov D. A., Mitrofanov K. G., Sokolova O. V. Kompetentnostnyy podkhod v obrazovanii: problemy, ponyatiya, instrumentariy. M.: APKiPPRO, 2003.-101 p.
2. Nesterenko B.C. Krayevedeniye: Konspekt lektsiy /B.C. Nesterenko; Pod red. A.I. Sidorova. Chelyabinsk: Izd-vo YUUrGU, 2002. - 161 p.
3. Grebnev I.V. Metodicheskaya podgotovka studentov universitetov // Pedagogika. 1996. - № 1. - P.37-40.

ASEAD 8. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU
EJSER 8th INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON SOCIAL SCIENCES
20-22 Kasım / November 2021 Hamburg – ALMANYA/GERMANY

ARNAVUT TARİHÇİLİĞİNE GÖRE PRİZREN BİRLİĞİ (1878-1881)

Zekirja SHABANİ

İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Orcid ID: 0000-0002-9481-2098

zekirjash2@gmail.com

ÖZET

Prizren Birliği 10 Haziran 1878 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Kosova vilayetinin Prizren şehrinde kurulmuş bir Arnavut siyasi örgütün adıdır. Vergi toplama, askere alma ve merkezîyetçi politikaları nedeniyle Osmanlı Devleti'ne karşı yönelen Arnavut hareketleri, Prizren Birliği'yle birlikte yeni bir döneme girmiş ve Arnavut hareketlenmeleri ulusal milliyetçi bir karakter kazanmıştır. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti döneminde Prizren Birliği'nin Arnavutlar için önemi ve Arnavut tarihçiliği tarafından nasıl değerlendirildiğinin gösterilmesi amaçlanmaktadır. Arnavut tarih yazımı, Balkanlar'daki diğer tarih yazımlarından sonra olması ve diğer ülkeler tarafından hâlâ tanınmaması sebebiyle, meselenin Arnavut tarihi açısından değerlendirilmesi ayrı bir önem taşımaktadır. Dolayısıyla bu çalışmanın Türk tarih yazımına ve ötesine mütevazı bir katkı sağlayabileceğini düşünmekteyiz. Dolayısıyla, bu çok önemli olay, birçok Arnavut bilim adamları tarafından değerlendirilmiş ve araştırılmıştır. Çalışmamızda Kristo Dakos, Mehdi Frashëri, Xhafer Beleg, Aleks Buda, Kristo Frashëri ve Ali Hadri gibi bilim adamlarının görüşlerine yer verilecektir.

Anahtar kelimeler: Prizren Birliği, Kosova Vilayeti, Arnavutlar, Arnavut Milliyetçiliği, Tarihçilik vb.

LEAGUE OF PRIZREN ACCORDING TO ALBANIAN HISTORIOGRAPHY (1878-1881)**Zekirja SHABANI****ABSTRACT**

The League of Prizren was an Albanian political organization founded on 10 June 1878 in the city of Prizren in the Kosovo Vilayet of the Ottoman Empire. Albanian movements that were usually directed against the Ottoman Empire due to taxes, recruitment and centralist policy, now take another turn with the League of Prizren, Albanian movements begin to have a nationalist character. In this context, it's intended to show the importance of the League of Prizren for Albanians in the time of the Ottoman Empire and how the Albanian League of Prizren was assessed by Albanian historiography. Given that Albanian historiography is younger than another historiography in the Balkans and hasn't yet been recognized by other countries, it's of particular importance to assess the issue in terms of Albanian history. Therefore, we think that this paper can make a modest contribution to Turkish historiography and beyond. As such, this very important event was evaluated, studied, researched by various Albanian scholars. This paper will include the views of Kristo Dakos, Mehdi Frashëri, Xhafer Beleg, Aleks Buda, Kristo Frashëri and Ali Hadri, etc.

Keywords: League of Prizren, Kosovo Vilayet, Albanians, Albanian Nationalism, Historiography, etc.

GİRİŞ

Genel olarak Arnavutların tarihi ve özelde Kosova tarihinin XIX. yüzyıldaki en önemli olaylarından biri de Prizren Birliği'nin kurulmasıdır. Osmanlı-Rus Savaşı (1877– 1878) sonrası imzalanan Ayastefanos Antlaşması'yla, Arnavutların yoğunlukta olduğu Kosova, İşkodra, Manastır ve Yanya vilayetleri Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ arasında pay edildi. Bunun üzerine Berlin'de toplanan kongrede Ayastefanos Antlaşması hükümleri büyük devletler tarafından gözden geçirilerek antlaşmanın değiştirilmesi Arnavutlar için bir fırsat yaratmıştı. Arnavutlar hemen harekete geçerek vilayet, sosyal statü veya din ne olursa olsun Arnavut Genel Ulusal Birliği'nin kurulması için bir plan hazırladılar. Dolayısıyla, 1878 mayısında Prizren şehrinde tüm vilayetlerin temsilcileriyle bir genel kurul toplantısı yapılmasına karar verildi (Frashëri K: 197). Genel kurul toplantısı ve hazırlıkları, Ymer Prizreni, Ahmet Korenica gibi özel bir komisyon tarafından üstlenilmişti (Shpuza, 1980: 167).

Genel kurul toplantısı, Berlin Kongresi'nin toplanmasından üç gün önce, 10 Haziran 1878'de Prizren'de açılmış; toplantıya İljaz Paşa Dibra başkanlık etmişti. Fakat en önemli konuşma Abdyl Frashëri tarafından yapıldı.

Delegeleri, ayrılma riskine karşı tek vücut olarak birleşmeye çağırdı. Abdyl Frashëri kongrenin amacını "... merhametsiz düşmanlarımızın topraklarımıza karşı beslediği iştah hızını kesmek ve Arnavut BESA¹ üzerine yemin ederek, atalarımızdan ve dedelerimizden bize emanet edilen bu aziz yurdumuza öz kanımızla savunmaktır" şeklinde açıklamıştı (Frashëri K: 198). Prizren Birliği, temelde Arnavut ulusunun ulusal haklarını, özerkliğini ve toprak bütünlüğünü sağlayan siyasî-askerî bir örgüttür. Dolayısıyla Prizren Birliği, aldığı kararla 13 Haziranda toplanacak olan Berlin Kongresi'ne, Arnavut topraklarının bir kısmının komşu ülkelere verilmeyeceğini, aksi takdirde Arnavutların sonuna kadar savaşaacağını bildirdi (Aleks Buda, 2002: 130). Bir diğer karar da, Arnavutlar arasındaki kan davalarını durduracağınız genel bir Arnavut BESA'nın ilan edilmesi idi. Sembolik bir jestle, Prizren Birliği, enerjilerini ulusal savaşı desteklemeye odaklamak için tüm Arnavutların kan davalarını bırakmaya yemin ettikleri Arnavut BESA'yı terfi ettirdi (Mark Krasniqi, 1981: 464).

1878 -1881'in dramatik koşullarında oluşturulan ve Arnavutluk'ta faaliyet gösteren tek vatansever devrimci örgütü olan Prizren Arnavut Birliği, aynı zamanda Arnavut halkının "Ulusal Rönesans Programı"nı gerçekleştirmek için geliştirdiği ulusal hareketi somut hâle getirdi. Prizren Birliği ile Arnavut Ulusal Rönesansı (Arnavut Ulusal Uyanışı) 1878 - 1881 tarihleri arasında en yüksek gelişme noktasına ulaşmış, tüm siyasi, uluslar arası, diplomatik ve kültürel yönlere yayılmıştır. Prizren Arnavut Birliği, Arnavut halkının tüm uzuvlarına, dinî farklılıklara ve siyasi bakış açısına, sosyal bağlantıya ve il dağılımına bakılmaksızın, tek bir ulusal topluluğun üyeleri olarak aynı topraklarda yaşayan insanlar arasında eşitlik ilkesine uygun hareket etmektedirler (Frashëri K. , 1979).

1. 1912-1944 YILLARI ARASINDA ARNAVUT TARİHÇİLİĞİNE GÖRE PRİZREN BİRLİĞİ

1912 - 1920 zaman diliminin tarihçiliği vatansever bir karaktere sahiptir. Bu zamanın tarihî yazıları, din ve fikir ne olursa olsun Arnavut halkının birleşmesini teşvik etmiştir. Arnavut tarihçiliğinin vatan sever karakteri, kaynağını iç ve dış siyasi konjonktürlerde bulmuştur; II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar güçlü milliyetçi duyguları korumaya devam etmiştir. Ulusal tarihin ana hatlarının formülasyonu, Arnavutların kolektif kimliğini şekillendirmede güçlü bir araç olarak hizmet edecektir (Egro, 2007: 59-63).

Arnavutluk 1920'li yıllardan sonra, İkinci Dünya Savaşı'na kadar süren bir istikrara dâhil olmuş, tarih araştırmalarına da yansımıştır. Tarihsel yazılar daha önce olduğu gibi ulusal değerlerin aktarıcı işlevini korudu. Bu dönemin tarihçisi siyasi ve kültürel kişiliklerdi; Arnavut tarihi mitlerinin koruyucusu rolünü oynadı.

¹ (Arnavutça) Arnavut yemini.

Besa vermek: 1. Taahhüt etmek. 2. Kan güden hasımlar arasında yeminle akdolunarı anlaşma. Besa vermek, bir Arnavut için ölümü pahasına koruyacağı bir onur sözü vermek demektir. Söz bir kez verildi mi, artık bu söz için kelle verilir ancak sözden geri dönülmezdi. Bir Arnavutun verdiği Besa, diğer Arnavutlar nezdinde de korunurdu. Hiç bir Arnavut başka bir Arnavutun Besa verdiği bir sırrı asla açığa vurmazdı.

Dolayısıyla bu kişilikler, mesleğin gerektiği gibi kurumsallaşacağı ana kadar profesyonel tarihçilerin eksikliğinin yarattığı boşluğu doldurdu (Egro, 2007: 65-66).

Prizren Birliği hakkında yazılan ilk kitaplardan biri Kristo Dako'ya aittir. “Liga e Prizrenit e para levizje kombetare pë r të mbrojtur tersinë tokësore të atdheut dhe pë r të fituar indipendencen e Shqipërisë, shoqeruar në dokumente zyrtare” başlıklı bu kitap Bükreş'te yayınlandı (1922). Dako'ya göre XIX. yüzyıl “milli duygular yüzyılı”dır (Dako, 1922: 9). Dako, Ayastefanos Antlaşması ile Arnavutların Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm günahlarının bedelini ödemeye mahkûm edildiğini vurgulamıştır (Dako, 1922: 11). Dako, Arnavut Prizren Birliği'nin ilk yıllarını zor olarak nitelendirmiştir. Prizren Birliği “Arnavutluk'un dört bir yanında vatan severlik ruhu esmeye başlar” şeklinde ifade edilmektedir. Prizren Birliği'nin komşularında ve Avrupa ülkelerinde baş ağrısına neden olduğunun altını çizmiştir (Dako, 1922: 15-20). Yazar, Arnavut Prizren Birliği'ni Arnavut vatan severliğinin bir sonucu olarak değerlendirmektedir. Osmanlı Devleti, içinde bulunduğu zor durumdan dolayı, Arnavutları kendi başlarının çaresine bakmak zorunda bırakmıştır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti Prizren Birliği'nin kurulmasına engel olmadığı gibi durdurmamıştır (Dako, 1922: 24).

İki dünya savaşı arasındaki dönemde, ulusal tarih yazma sorumluluğu, profesyonel tarihçilerin boşluğunu dolduran siyasi şahsiyetlerin omuzlarına düşmüştü. Bunun en iyi örneği, Osmanlı döneminde Kudüs valiliği olmak üzere birçok görevde bulunan Mehdi Fraşëri'dir. Mehdi Fraşëri bir dizi yayın yapmıştır. Arnavut Prizren Birliği'nin çalışmalarını konu edinen, o dönem için çok önemli kitaplar yayımlayarak tarih alanındaki geniş entelektüel bilgilerini somutlaştırmıştır (Egro, 2007: 66-67). Fraşëri'ye göre Arnavut zaferinin ikinci tacı, Arnavut Prizren Birliği tarafından oluşturulur. Prizren Birliği, Batı Avrupa'nın Arnavut halkı hakkındaki kötü anlayışını alt üst eden en önemli faktördür. “Lidhja e Prizrenit dhe Efektet Diplomatike të saj” başlıklı bu kitapçık, 1927'de Arnavutluk Prizren Birliği'nin kuruluşunun 50. yıldönümünde yayınlanmıştır (Fraşëri M., 1938: 5). Fraşëri'nin bu kitaptaki görüşleri, Arnavutluk Prizren Birliği yıllarında yayınlanan Fransız diplomatik fonuna dayanmaktadır. Prizren Birliği'nin vatan sever karakterinin yanı sıra, Prizren Birliği'nin başlangıçta Sultan'dan aldığı desteği de vurgulamıştır (Fraşëri M., 1938: 34). Mehdi'ye göre bu hareket bir Osmanlı manevrası olarak kabul edilemez. Bu hareket tamamen doğaldır ve Balkanlar'daki genel hareketlerin bir ürünüdür (Fraşëri M., 1938: 32-33). Prizren Birliği'ndeki iç hareket özel bir tarih oluşturur. Bugün sahip olduğumuz özgürlük ve bağımsızlık, Prizren Birliği'nin sürekliliğinin bir sonucudur (Fraşëri M., 1938: 69).

Prizren Birliği'nin 1912-1944 yılları arasındaki Arnavut tarihçiliğindeki en büyük başarılarından biri, Xhafer Belegu'nun monografisidir. Bu kitap Arnavut tarih yazımını ve aynı zamanda Arnavut ulusal sorununu bilimsel bir çerçevede işlemektedir. Prizren Birliği hakkındaki bu kitap 1939'da yayınlanmıştır ve Arnavut Prizren Birliği'nin kuruluşundan bastırılmasına kadarki tüm faaliyetlerini objektif olarak ele alan ilk bilimsel monografidir (Belegu, 1939:3). Kitap, yalnızca Prizren Birliği'nin Arnavut topraklarını korumak için verdiği mücadeleyi değil, aynı zamanda Arnavutluk'un özerkliğini kazanma çabalarını da yansıtıyordu.

Kitap, Avusturya-Macaristan diplomatik fonu gibi çeşitli yabancı kaynaklara ve aynı zamanda diğer bazı Avrupalı yazarlara dayanmaktadır. Xhafer Belegu'nun Prizren Birliği'yle ilgili monografisi, her biri Prizren Birliği hakkında önemli bilgiler içeren on iki bölümden oluşmaktadır. Bu kitapta ele alınan konulardan bazıları şunlardır: Rus-Türk savaşı, Berlin Kongresi, Prizren Birliği, Mareşal Mehmet Ali Paşa Maxhari suikasti, Prizren Birliği, Plav ve Gusinye'yi koruyor, Prizren Birliği, Hot ve Gruden'i koruyor, Prizren Birliği Ülgün'ü koruyor, Ülgün'ün teslim olması için Arnavut-Türk savaşı vd. (Belegu, 1939:3-193).

Yazar, Arnavut topraklarının Rusya'nın, yani komşu şovenist monarşilerin açgözlülüğünü tatmin etmek için feda edildiğini vurgulamıştır. Böyle bir yansıma, siyasi haritayı Arnavutların aleyhine değiştiren ve komşuların egolarını memnun eden Ayastefanos ve Berlin Kongresi gibi antlaşmalardır. Bu nedenle yazar şovenist egoları ve fikirleri önlemek için Arnavutların yansımalarını vurgular, Prizren Birliği'nin oluşumuna yol açan halk hareketi doğmuştur (Belegu, 1939:17-18). Belegu, Arnavutların sadece komşu monarşilere karşı değil, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı da silah kullanarak topraklarını savunmaya kararlı olduklarını vurgulamaktadır.

2. 1944-1990 YILLARI ARASINDA ARNAVUT TARİHÇİLİĞİNE GÖRE PRİZREN BİRLİĞİ

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kapsamlı tarihsel çalışmalar kurumsallaşmış bir biçim almıştır. Artık ulusal tarih çalışmaları yerini bilim adamlığına bırakmış; böylece tarih bilimi, devletin kurumsal desteğini de alan bir meslek hâline gelmiştir. Ancak bu dönem için ideolojik, metodolojik sınırlamalar dile getirilmiştir. Bu dönemde kesinlikle ve alternatifsiz olarak Marksist metodoloji egemen hâle gelmiş, sırasıyla tarihsel araştırmalar alanında rehber olmuştur (Egro, 2007:88-89). Komünist yapının baskısı, bilim adamlarının kafasında şartlı refleksi yaratan sansürde vücut buluyordu. Tarihçiler ideolojik çerçeveler içindeydiler ve resmî ideolojinin taşıyıcıları olarak kabul edildiler. 1945-1990 yıllarının tarih yazımında, komünist ideolojiyle çelişen görüşleri dile getiren bilim adamlarının bireyselliklerini ayırt etmek zordur (Egro, 2007:98-101).

Arnavut Marksist tarihçiliği, Arnavut Ulusal Hareketi'ne, onun popüler köklerine, farklı siyasi ve ideolojik akımların sınıf karakterine, ilerici ve gerici toplumsal güçlerin oynadığı role özel bir ilgi göstermiştir. Arnavut Rönesansı'nın birtakım önemli sorunlarına, feodal burjuvazinin rolüne, özerklik mücadelesine, Arnavut dili ve okullarına ışık tutması açısından da katkı sağlamaktadır (Hadri, 1972:24). Komünist dönem tarihçiliğinde Prizren Birliği, iç ekonomik, sosyal ve siyasi gelişmelerin bir ürünü olarak değerlendirilmiştir (Egro, 2007: 187). Tahminen bu tarihsel dönem, Arnavut Prizren Birliği'ndeki boşluğu doldurmayı oldukça iyi başaran, ideolojik unsurları kesinlikle ortadan kaldıran bir dizi yayın, monografi ve üst düzey eserle sonuçlanmıştır.

Nereye gitmeliyiz? İnsanların sorduğu bir sorudur. Tiran Üniversitesi Tarih Bölümü'nün ve Arnavutluk Bilimler Akademisi'nin kurucusu Aleks Buda'ya göre en iyi cevap Arnavut halkı tarafından Arnavut Prizren Birliği ile verilmiştir. Tarihçi, bu çalışmanın en başından itibaren Arnavut halkını övüyordu (Buda, 1979:385; 2000: 225-229). Tarihçi Aleks Buda, Arnavutların tarihî geçmişinin çok eski olduğundan Arnavut topraklarının komşu ülkeler arasında bölünmesinin veya yapı malzemesi olarak kullanılmasının gerektiği iddialarına karşı çıkmaktadır. Zira Arnavutlar bunun cevabını Prizren Birliği'yle vermişlerdir. Prizren Birliği, ulusal tarihe yeni yollar açmış ve komşu ülkelerin şovenist iddialarına karşı büyük bir blok oluşturmuştur (Buda, 1979: 386-387). Buda'ya göre Prizren Birliği, Arnavut tarihinde 19. yüzyılın işlemeli özünü oluşturan bir dizi olay ve sürecin sonucudur. Dolayısıyla, Arnavut Prizren Birliği ne ithal bir ürün, ne tesadüfi bir hareket ne de aceleyle oluşturulmuş bir birlik değildi. Arnavut Prizren Birliği, asırlık bir tarihsel sürekliliktir. (Buda, 1979: 389-392).

Tarihçi Shyqri Ballvora'ya göre Arnavut Prizren Birliği'nin temel amacı Arnavutluk'un toprak bütünlüğünü korumaktır. Bu amaç bile Arnavut halkının kalkınma sürecinde önemli bir konu olarak gündeme gelmiştir (Ballvora, 1981: 53).

1967 yılında Ali Hadri, “Kontribut për ndriçimin e Lidhjes së Prizrenit 1878 – 1881” başlıklı eserini “Perparim” dergisinde yayımlamıştı. Tarihçi Ali Hadri, Arnavut Prizren Birliği hakkında çok şey yazıldığını değerlendirmiştir. Ancak şimdiye kadar yapılan çalışmaların hiçbirinin sorunlarını açıklamak için yeterince derinleştirilmediğini ve bilimsel bir şekilde yapılmadığını tespit etmiştir (Hadri, 1967: 413). Ali Hadri, Prizren Birliği konusuna bilimsel bir tarafsızlıkla yaklaşan ilk bilim adamlarından biridir. Tarih yazımının tüm başarılarını ona karşı eleştirel bir tavırla rasyonel olarak sindirmiştir. Prizren Birliği, iç süreçlerin koşullarının ve uluslararası konstelasyonun bir sonucuydu (Hadri, 1967: 423-424). Hadri, Vasileviç gibi bazı Sırp tarihçilerin Prizren Birliği'nin Türk ajanları olduğu konusundaki görüşleriyle çeliştiği gibi, Arnavut tarihçiliğinin Prizren Birliği'ni Türk karşıtı olarak nitelendiren görüşlerine de katılmıyordu (Hadri, 1967: 567). Tarihçi Hadri, Prizren Birliği'nin bir hareket değil, özerklik hareketine öncülük eden bir örgüt olduğunu ve Prizren Birliği'nin dağılmasıyla özerklik hareketinin ortadan kalkmadığını vurgulamaktadır (Hadri, 1967: 568). Yazar, Arnavut Prizren Birliği'nin, ulusal rengi ve ulusal bilinci daha yüksek bir seviyeye çıkardığını belirtmektedir (Hadri, 1967: 572).

İlk olarak Tarih Araştırmaları'nda Arben Puto, “Çështja shqiptare dhe diplomacia e Fuqive të Mëdha në vitet e Lidhjes së Prizrenit” adlı eserini 1968 yılında Tiran'da yayınlamış, bu çalışmada diplomatik alanın bir analizini yapmıştır (Puto, 1968: 98). Arben Puto, yabancı tarihçilerin Arnavut meselesinin hiçbir zaman Arnavut Ulusal Hareketi'nin uluslararası arenadaki doğal bir yansıması olmadığı şeklindeki görüşlerine karşı çıkmıştır. Arben Puto'nun diğer önemli çalışması, Arnavutluk Prizren Birliği için Ulusal Araştırmalar Konferansı'nda yer alan çalışmadır. Puto'ya göre Arnavut ulusal sorunu, siyasi ve stratejik çıkarlar doğrultusunda Balkan sorununa dâhil edildi. Prizren Birliği, Balkanlarda millî meselenin tüm milletleri kapsayacak şekilde yerine getirilmesi nedeniyle uluslararası arenada özel bir önem kazanmaktadır.

Diplomatik açıdan Arnavut meselesi mevcut değildi. Zira Avrupa hükûmetleri o sırada bir Arnavut meselesinin varlığını hukuki olarak tanımadılar. Puto, Arnavut sorununu ifşa etmenin tüm yükünü, Arnavut sorununu diplomasinin dikkatine dayatan Prizren Birliği'nin faaliyetlerine yüklemektedir (Puto A., 1979:49). Fakat şu soruyu sorabiliriz: Arnavut Prizren Birliği Avrupa ülkeleri tarafından kabul edildi mi? Avrupa diplomasisi bir Arnavut meselesinin varlığını resmen tanımadı. Bu nedenle Prizren Birliği'ni herhangi bir biçimde tanınması beklenemezdi (Puto A., 1979: 51). Arnavut meselesi Osmanlı Devleti tarafından diplomasi arenasında nasıl karşılanmıştı? Arben Puto's'a göre bu konu endişeyle takip edilmiş ve Osmanlı Devleti için pek çok baş ağrısına neden olmuştur. Bu konu, Arnavut halkının yüksek düzeyde birlik içinde olması, siyasi uyanışın açık bir sınavı ve geleceği bekleyen büyük olaylara hazırlık gibi farklı boyutlarda görülmüştü. Prizren Birliği, Arnavutların diplomatik tarihinin başlamasıyla sonuçlanan diplomatik faaliyete büyük hizmet etmişti (Puto A., 1979: 66).

Selami Pulaha, Arnavut topraklarında yaşayan ve Arnavutluk ile Osmanlı İmparatorluğu tarihinin en önemli bilginlerinden biridir. Ayrıca, Pulaha Arnavut Prizren Birliği için Osmanlı belgelerini araştıran ilk tarihçilerdendir. Tarihçi Selami Pulaha, “Programi i Lidhjes Shqiptare të Prizrenit për krijimin e provinces autonome të Shqiprisë” başlıklı çalışmasında, Arnavut Prizren Birliği'nin programını ayrıntılı olarak incelemiştir. Pulaha'ya göre, Prizren Birliği, başlangıcından itibaren hedeflerine ulaşmak için izlenmesi gereken platformunu ve siyasi taktiklerini oluşturmuştur. Prizren Birliği platformunun iki temel amacı vardı. Birincisi, şovenist hükümdar tarafından toprakların dokunulmazlığının korunması ve ikincisi, Arnavut topraklarının tek bir ulusal birimde birleştirilmesi. Bu temelde, Arnavut topraklarının birleştirilmesi gerçekleştirilecek ve bu da Osmanlı İmparatorluğu'ndan tamamen ayrılmanın yolunu açacaktı (Pulaha, 1979: 166).

Kosova Bilim ve Sanat Akademisi üyesi Rexhep Qosja, “Letërsia e Rilindjes dhe Lidhja e Prizrenit” adlı çalışmasında Arnavut Ulusal Rönesansı edebiyatı ile Arnavut Prizren Birliği arasındaki bağlantıyı incelemiştir (Qosja, 1979: 184). Qosja'ya göre, Arnavut Prizren Birliği, Arnavut edebiyatının entegrasyonunu güçlü bir şekilde etkilemeye başlayan baskın faktördür. Dolayısıyla, Prizren Birliği, Arnavut edebiyatı üzerinde kapsamlı bir etki yaratmıştır (Qosja, 1979: 187). Ayrıca, Arnavut Ulusal Rönesans Hareketi'nin, yüzyıllar boyunca biriken ve dizginlenen ulusal enerjinin uyanışının bir kanıtı, Prizren Ligi'nin ise bu süreci daha da özgürleştiren olay olduğunu değerlendirmişti (Qosja, 1979: 188). Rexhep Qosja'ya göre, Prizren Birliği tarihî planda bağımsızlığı hızlandırmış; ideolojik planda liberal ve demokratik fikirleri benimsemiş, entelektüel planda modern düşüncenin yolunu açmış; edebiyat planında Arnavut edebiyatının Avrupa edebiyat ve kültürünün ritmine nüfuz etmesini, kültür planında kurumların kurulmasını ve çağdaş kültürel etkinlik biçimlerinin yaygınlaşmasını hızlandırmıştı. Prizren Birliği, Arnavutların gecikmiş yaşamına ve edebiyatının gelişimine öncülük etmiştir (Qosja, 1979: 189-190).

Kristo Fraşëri'nin 1956'da yayımlanan kısa eseri, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Arnavut Prizren Birliği'ne adanmış ilk tarih yazımı çalışmalarından biridir (Frashëri, 1956). Fraşëri'ye göre, Prizren Arnavut Birliği bir yıldırma hareketi değil, anavatanın ulusal kurtuluşu ve Arnavut ulusal devletinin oluşumu için bilincin ürünü olarak görülmektedir. Arnavutların Osmanlı İmparatorluğu'na karşı silaha sarılmaya hazır olduklarını ancak uluslararası konjonktürün kendi lehlerine olmadığını ve destek görmediklerini, bunun da kendilerini özerk bir vilayet oluşturmaya çalışarak taleplerini yumuşatmaya yönelttiğini belirtmiştir (Frashëri, 1956: 278). Kristo Fraşëri, 1979'da Arnavut Prizren Birliği hakkında yeni bir kitap yayımladı. Bu yayının özelliği, şehrin yapısını, Arnavut kadınının yaşamını, ulaşımı, eğitimi, silahlı ayaklanmaları ve kültürel hareketleri anlatan bir dizi yazışmaları, haritaları, ve illüstrasyonu içermesidir. Bütün bunlar Arnavut Prizren Birliği'nin kuruluşundan tamamlanmasına kadar geçen süreyle ilgilidir. Yazar, Prizren Birliği'nin geleneksel "Arnavut Besasi"nin yeni bir formatı olduğunu, elbette Arnavut Ulusal Rönesans programının siyasi platformundan, dinamizminden, uzantısından ve somutlaşmasından farklı olduğunu vurgulamaktadır (Frashëri K., 1979).

Tiran Üniversitesi Tarih ve Filoloji Fakültesi'nin ilk Dekanı Stefanaq Pollo, "Lidhja Shqiptare e Prizrenit dhe lufta e saj për çlirimin e bashkimit kombëtar" başlıklı çalışmasında Arnavut Ulusal Rönesansı'nın Arnavut halkının kahramanlık yolunda önemli bir yeri olduğunu vurgulamıştır (Pollo, 1968:95). Pollo'ya göre, ülkenin toprak bütünlüğünün korunmasında halk silahlarıyla, Arnavut Prizren Birliği liderliğinin altında şiddetli bir ideolojik ve siyasi mücadeleye eşlik etmiştir (Pollo, 1968: 99). Tarihçi Stefanaq Pollo'ya göre Prizren Birliği Arnavut halkının en dramatik ve en derin noktalarından biri ve de benzeri görülmemiş bir meydan okumadır. Artık tarihçiliğimiz bu dönemde tüm belgelere analitik ve eleştirel bir bakış atabilmişlerdir (Stefanaq Pollo, 1979: 30). Prizren Birliği'nin Tanzimat reformlarına ve Arnavutluk'taki zor duruma karşı Osmanlı karşıtı ayaklanmaların bir ürünü ve devamı olduğunu da vurgulamıştır (Pollo, 1979: 31). Prizren Birliği'nde geniş halk kitlelerinin ve aynı zamanda Arnavut feodal burjuvazisinin ulusal, ekonomik, sosyal çıkarları birleşmiştir. Prizren Birliği, Arnavut halkının da diğer tüm halklar gibi tükenmez bir enerji ve ulusal bir bilince sahip olduğunu kanıtlamaktadır (Pollo, 1979: 47).

Skender Rizaj, Arnavut tarihçiliğine olağanüstü katkılarda bulunmuş seçkin bir tarihçidir. Rizaj, Arnavut Prizren Birliği'nin kurulduğu dönemde Kosova vilayetinin idari ve demografik yönleri üzerine yaptığı araştırmalarla tanınmaktadır (Rizaj, 1970: 209-254). Rizaj 1998'de Arnavut Prizren Birliği üzerine bir monografi yayımlamıştı. Bu kitap, basılmış ve basılmamış Osmanlıca, İngilizce, Almanca, Fransızca, Sırpça, Rusça, İtalyanca ve Arnavutça kaynaklara dayanmaktadır. Dolayısıyla Arnavut Prizren Birliği'yle ilgili bilinen literatüre ek olarak, İngiliz Dışişleri Bakanlığı arşivlerinden, Osmanlı arşivlerinden çeşitli belgeler kullanmıştır (Rizaj, 1998: 19-39). Tarihçi Skender Rizaj, Prizren Birliği'nin kuruluş tarihi konusunda farklı bir görüşe sahiptir. Ona göre, Prizren Arnavut Birliği, bilinenin aksine 1878'de değil, 1877'de kurulmuştur. Bu çalışma, esas olarak uluslararası ilişkilere, göç konusuna ve Arnavut Prizren Birliği'nin faaliyetlerine odaklanan on beş bölümden oluşmaktadır (Rizaj, 1972: 29-39). Rizaj'a göre Prizren Birliği, İngiliz belgelerinde Birinci Arnavut Birliği, Eski Birliği, Gerçek Birliği olarak biliniyordu (Rizaj, 1998: 21).

Arnavut Prizren Birliği konusunun aydınlanmasına büyük katkı sağlayan tarihçilerden biri de Ligor Mile'dir. Yeni yerli ve yabancı arşiv belgelerine dayanarak, Prizren Birliği'nin yıllarını siyasî, hükümet ve askerî bir organizasyon olarak karakterize eden ana özellikleri incelemiştir. Mile'ye göre, Arnavut halkının 1878'de Prizren Birliği liderliğindeki siyasî organizasyonu, Rönesans'ın ilk aşamasının Arnavut siyasî hayatının evriminden ayrılamaz (Mile, 1979: 230-231). Ayrıca bu çalışmada, Arnavut Prizren Birliği'nin ordusunu Ulusal Rönesans'ın popüler bir kurtuluş karakterine sahip ilk ordusu kabul ederek, askerlik hizmeti ve ötesi hakkında bize çeşitli bilgiler vermektedir (Mile, 1979: 238). Prizren Birliği'yle özerk bir devletin yaratılması için siyasî düşüncenin olgunluğuna sahip olduğunu belirtmektedir. Prizren Birliği'nin askerî teşkilatı çok yüksek bir gelişme ve örgütlenme düzeyine ulaştı ki, bu kuvvetler aynı zamanda Arnavut siyasî programının gerçekleştirilmesinde Arnavut ulusal muhafızları olarak da adlandırıldı (Mile, 1979: 239).

Pajazit Nuşi'ye göre Prizren Birliği, Osmanlı Devleti'nde, Avrupa ülkelerinde ve komşu ülkelerde etkileri hissedilen bir olay olarak nitelendirilir (Nuşi, 1981: 33). Nuşi, özerklik için silahlı hareketin, Arnavut Prizren Birliği'nin organizasyonu altında en yüksek noktasına ulaştığını ve Arnavutların yüzyıllardır süren çabalarının bir sonucu olduğunu vurgulamıştır. Prizren Birliği'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun bir ürünü olmadığını tezini de savunmaktadır (Nuşi, 1981: 34-37).

SONUÇ

Arnavut tarihçiliğine göre, Prizren Birliği, vilayet veya din gözetmeksizin tüm Arnavutları bir araya getiren Arnavut ulusal karakterine sahip bir örgütü temsil etmektedir. Prizren Birliği, tüm Arnavutların, Ayastefanos Antlaşması ve Berlin Kongresi kararlarıyla Arnavut topraklarının bölünmesine birleşik bir tepkisiydi. Prizren Birliği platformunda da belirtildiği gibi "Tüm komşularımız Sırbistan, Karadağ, Yunanistan ve Bulgaristan'la barış içinde yaşamayı canı gönülden istiyoruz... Onlardan hiçbir şey istemiyoruz ve talep etmiyoruz ama hepimiz bizim olanı savunmaya kararlıyız." Arnavut tarihçiliği, Arnavut tarihinde bir dönüm noktası olması nedeniyle, Prizren Birliği'nin siyasî, diplomatik ve askerî faaliyetlerine ve Arnavut ulusal bilincinin yükselmesine büyük önem vermektedir. Bazı Arnavut tarihçiler, Prizren Arnavut Birliği'nin oluşturulmasında Osmanlı İmparatorluğu'ndan destek aldığını belirtirken, diğerleri Osmanlı İmparatorluğu'nun Prizren Birliği'ne destek verdiğini inkâr etmektedirler. İkinci görüş, 1945-1990 dönemi tarihçileri arasında görülmektedir. Arnavutluk bu dönemde komünist rejim altındaydı. Komünizmin etkisi tarih çalışmalarında açıkça görülmektedir. Bazı tarihçilere göre Osmanlı Devleti'yle ilgili olan her şey kötüdür, dolayısıyla eserlerinde bilimsel bir nesnellik olamaz. Her şeye rağmen bu dönemde bile, çalışmalarında bilimsel bir terminoloji kullanan ve Prizren Birliği'ni bilimsel olarak aydınlatan çok objektif tarihçilerimiz vardı. Arnavut Prizren Birliği, yüzyıllar boyunca biriken ulusal denklemi çözmüş ve Arnavut ideolojik uyanışının Merkez noktası olmuş; demokratik fikirleri onaylamış ve Arnavutları Avrupa merkezli düşüncenin sularında daha da derinleştirmiştir.

KAYNAKÇA

- Aleks Buda, S. A. (2002). Historia e Popullit Shqiptar (Cilt II). Tiranë: Toena.
- Ballvora, S. (1981). Lufta e Lidhjes Shqiptare për mbrojtjen e tërsisë territoriale të Shqipërisë. Konferenca Shkencore e 100 vjetorit të Lidhjes Shqiptare të Prizrenit. Prishtinë: Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës.
- Belegu, X. (1939). Lidhja e Prizrenit dhe veprimet e saj. Tiranë.
- Buda, A. (1979). Lidhja Shqiptare e Prizrenit dhe Rrënjet e saj historike. Konferenca Kombëtare e studimeve për Lidhjen Shqiptare të Prizrenit 1878-1881.
- Buda, A. (2000). Shkrime Historike. Tiranë: Leart.
- Dako, K. (1922). Liga e Prizrenit e para levizje kombetare për të mbrojtur tersinë tokësore të atdheut dhe për të fituar independencen e Shqipërisë, shoqeruar në dokumente zyrtare. (Bukuresht:).
- Egro, D. (2007). Historia dhe Ideologjia. Tiranë: Maluka.
- Frashëri, K. (tarih yok). Historia e qytetërimit shqiptar. Tiranë: Akademia e Shkencave Shqiptare.
- Frashëri, K. (1956). Lidhja e Prizrenit (1878-1881). Tiranë.
- Frashëri, K. (1979). Lidhja Shqiptare e Prizrenit, 1878 – 1881. Tiranë: 8 Nëntori.
- Frashëri, M. (1938). Lidhja e Prizrenit dhe efektet diplomatike të saj. Tiranë: Kristo Luarasi.
- Hadri, A. (1967). Kontribut për ndriçimin e Lidhjes së Prizrenit 1878 - 1881. Përparimi , 4, 413.
- Hadri, A. (1967). Kontribut për ndriçimin e Lidhjes së Prizrenit 1878 - 1881. Përparimi, 5, 567.
- Hadri, A. (1972). Periodizimi i Lëvizjes Kombëtare Shqiptare. Gjurmime albanologjike, Seria e shkencave historike, 1.
- Mark Krasniqi. (1981). Roli i Besës në Rilindjen tonë Kombëtare. Konferenca Shkencore e 100-vjetorit të Lidhjes Shqiptare të Prizrenit II. Prishtinë: Rilindja.
- Mile, L. (1979). Rreth organizimit politik, pushtetor dhe ushtarak të Lidhjes Shqiptare të Prizrenit. Konferenca kombëtare e studimeve për Lidhjen Shqiptare të Prizrenit. Tiranë: Akademia e shkencave të RPS Shqipërisë.
- Nushi, P. (1981). Lidhja e Prizrenit dhe komponentet kryesore të etnitetit çlirimtar të saj. Konferenca Shkencore e 100 vjetorit të Lidhjes Shqiptare të Prizrenit. Prishtinë: Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës.
- Pollo, S. (1968). Mbi disa aspekte ideologjike e politike të rilindjes kombëtare shqiptare. Studime Historike, 1.

- Pulaha, S. (1979). Programi i Lidhjes Shqiptare të Prizrenit për krijimin e provincës autonome të shqipërisë. Konferenca kombëtare e studimeve për Lidhjen Shqiptare të Prizrenit 1878 – 1881. Tiranë: Akademia e shkencave të RPS të Shqipërisë.
- Puto, A. (1968). Çështja shqiptare dhe diplomacia e Fuqive të Mëdha në vitet e Lidhjes së Prizrenit. Studime Historike.
- Puto, A. (1979). Lidhja Shqiptare për mbrojtjen e të drejtave të kombit në vitet e Krizes Lindore,. Konferenca kombëtare e studimeve për Lidhjen Shqiptare të Prizrenit I, Tiranë: Akademia e shkencave të RPS të Shqipërisë.
- Qosja, R. (1979). Letërsia e Rilindjes dhe Lidhja e Prizrenit. Konferenca kombëtare e studimeve për Lidhjen Shqiptare të Prizrenit 1878 – 1881. Tiranë: Akademia e shkencave të RPS të Shqipërisë.
- Rizaj, S. (1970). Vilajeti i Kosoves ne 1878. Rregullimi politik dhe rrethanat kulturore-arsimore dhe demografike. Vjetari i Arkivit të Kosovës, 209-254.
- Rizaj, S. (1972). Burimet turke, frenge, angleze dhe serbe mbi muhaxhirët në Ballkan në Vilajetin e Kosovës dhe Shkodrës (1877-1878). Prishtinë: Libri Shkollor.
- Rizaj, S. (1998). Lidhja Shqiptare e Prizrenit 1877 – 1885. Prizren: Drita.
- Shpuza, G. (1980). Gjurmime në epokën e Rilindjes Kombëtare. Tiranë.
- Stefanaq Pollo. (1979). Lidhja Shqiptare e Prizrenit dhe lufta e saj për çlirimin e bashkimit kombëtar. Konferenca kombëtare e studimeve për Lidhjen Shqiptare të Prizrenit 1878 – 1881 . Tiranë: Akademia e shkencave të RPS të Shqipërisë.

ASEAD 8. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU
EJSER 8th INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON SOCIAL SCIENCES
20-22 Kasım / November 2021 Hamburg – ALMANYA/GERMANY

ОБЩЕСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГУБАЙДУЛЛЫ ЖАНГИРОВИЧА

Рысбеков Туякбай ЗЕЙТОВИЧ

доктор исторических наук
профессор, почетный академик НАН РК

Шинтимирова Баян ГАББАСОВНА

доктор исторических наук, профессор

Рысбекова Салтанат ТУЯКБАЕВНА

доктор исторических наук

РЕФЕРАТ

В период присоединения Казахстана к Российской империи, с одной стороны, возникали идеи, направленные против колонизации казахской земли и усиления национального гнета Россией, а с другой – наоборот, под непосредственным влиянием русского государства, его прогрессивного демократического мышления в Казахстане формировались просветительские, демократические и реформаторские движения, давшие свои плоды в прогрессивном смысле. В частности, в конце XIX – начале XX века военные действия конституционно-демократических преобразований самодержавной монархии в центральных городах России научили казахских интеллектуалов, обучавшихся в казахской степи, поддерживали их в своих интересах. Казахские деятели, а точнее дети казахских султанов, в том числе потомки Жангира на территории Букеевской Орды, воспользовавшись всеми возможностями, сформировали политико-правовые идеи прогрессивного развития в рамках законности развития кочевого общества. Они были зачислены в армию как доверенные лица российского императора и занимали высокие воинские должности.

В казахской истории среди потомков Жангира, занимавших высокие военные посты, можно назвать несколько. Среди них Губайдулла Жангиров – первый человек из числа казахского народа, ставший кавалерийским генералом русской армии. Губайдулла Жангиров родился 6 мая 1840 года в семье последнего хана Букеевской Орды Жангира. Впервые он поступил в пажский корпус в Санкт-Петербурге, где готовили офицеров. В 1857 году за отличное окончание учебы его имя было занесено в Золотую книгу корпуса. После окончания учебы он был направлен на службу в распоряжение губернатора Оренбурга. В Оренбурге он занимался управлением кочевых казахских, калмыцких, башкирских народов. В 1866 году получил звание ротмистра и был направлен на службу в распоряжение атамана донских казаков. В 1868 году ему был присвоен чин полковника и он был переведен на службу в Северо-Западный край России. В 1871 назначен флигелем-адъютантом. А в 1874 году по приказу царя Александра I за подвиг в телеграфном ведомстве был награжден "мечом с золотой рукоятью". Так же ему присваивается звание генерал-майора. После

войны он работал в Санкт-Петербурге начальником отдела управления казахами при Министерстве внутренних дел. В 1888 году ему был присвоен военный чин генерал-лейтенанта, а в 1894 году-кавалерийского генерала. Губайдулла Жангиров был назван «Чингис-ханом» его сослуживцами. Многие считают, что и официальные документы он подписывал таким же образом.

Во время службы в Петербурге Губайдулла Жангиров оказал большую помощь в приеме казахских депутатов к царю, поступлении казахских детей в высшие учебные заведения, освобождении из тюрьмы акына Акмолды, который был невинно наказан. Также во время Балканской войны крымским татарам было предъявлено обвинение в пособничестве туркам, они оказались в числе подозреваемых. Но Губайдулла Жангиров доказал, что это было необоснованно. Он спас их от произвола русских войск.

Ключевые слова: Российская империя, казахская степь, казахская элита, генерал кавалерий, министерство внутренней политики.

PUBLIC ACTIVITY OF GUBAIDULLA ZHANGIROVICH

Prof. Dr. Rysbekov Tuyakbay ZEITOVICH

Honorary Academician of the National Academy
of Sciences of the Republic of Kazakhstan

Prof. Dr. Shintimirova Bayan GABBASOVNA

Doctor of historical sciences

Dr. Rysbekova Saltanat TUYAKBAYEVNA

Doctor of historical sciences

ABSTRACT

During the period of Kazakhstan's accession to the Russian Empire, on one side, ideas arose against the colonization of the Kazakh land and the strengthening of national oppression by Russia, and on the other – on the contrary, under the direct influence of the Russian state, its progressive democratic thinking, educational, democratic and reform movements were formed in Kazakhstan, which bore fruit in a progressive sense. In particular, at the end of the XIX – beginning of the XX century, the military actions of the autocratic monarchy in the central cities of Russia taught constitutional and democratic transformations in the country to Kazakh intellectuals who studied in the Kazakh plain, supported them in their interests. Kazakh figures, or rather the children of Kazakh sultans, including the descendants of Zhangir on the territory of the Bukeev Horde, taking advantage of all opportunities, formed political and legal ideas of progressive development within the framework of the legality of the development of nomadic society. They were enlisted in the army as proxies of the Russian emperor and held high military positions.

In Kazakh history, there are several descendants of Zhangir who held high military posts. But among them Gubaidulla Zhangirov is the first person from among the Kazakh people who became a cavalry general of the Russian army. Gubaidulla Zhangirov was born on May 6, 1840 in the family of the last khan of the Bukeev Horde Zhangir. For the first time he entered the page corps, where he trained officers in St. Petersburg. In 1857, for the outstanding issue of the corps, his name was entered in the Golden Book of the Corps. After graduation, he was sent to serve at the disposal of the Governor of Orenburg. In Orenburg, he is engaged in the management of nomadic Kazakh, Kalmyk, Bashkir peoples. In 1866, he received the rank of captain and was sent to serve at the disposal of the ataman of the Don Cossacks. In 1868, he was promoted to the rank of colonel and transferred to the service in the North-Western Region of Russia. 1871 appointed adjutant wing. And in 1874, by order of king Alexander I, he was awarded a "sword with a golden hilt" for his feat in the telegraph department. He is also awarded the rank of Major General. After the war, he worked in St. Petersburg as the head of the Kazakh Management department at the Ministry of Internal Affairs. In 1888, he was awarded the military rank of lieutenant general, and in 1894 - cavalry general. Gubaidulla Zhangirov was called "Genghis Khan" by his colleagues. Many believe that he signs official documents in the same way.

During his service in St. Petersburg, Gubaidulla Zhangirov rendered great assistance in the admission of Kazakh deputies to the king, the admission of Kazakh children to higher educational institutions, the release from prison of akyn Akmoldy, who was innocently punished. Also, when during the Balkan War the Crimean Tatars were charged with aiding the Turks, they were among the suspects. But then Gubaidulla Zhangirov proves that this is unreasonable. They are saved by the arbitrariness of the Russian troops.

Keywords: Russian Empire, Kazakh steppe, Kazakh elite, cavalry general, Ministry of Internal Affairs.

Начиная с 1873 года согласно распоряжения императора Губайдолла Жангирулы избирается почетным примиряющим судьей Новоузенского суда-администрации Самарской губернии. Примиряющие суды в уездах согласно реформы 1864 года постоянно утверждались. Ведение облегченной документации, отсутствие долгого рассмотрения дел позволяли своевременно рассматривать мелкие судебные тяжбы и административные дела, охватывающие объем до 500 рублей. Примиряющими судьями избирались молодые люди, грамотные в имущественных и образовательных вопросах люди. В Новоузенский уезд также входили переданные потомкам Жангир Хана 40 тысяч десятин земли. 18 августа 1874 года по Приказу императора Губайдолла Жангирулы направляется на работу «по киргизским вопросам» в Министерство внутренних дел России [1, л.13].

В этот период при его участия рассмотрены многие актуальные вопросы переустройства Внутренней Орды и степного сообщества в целом. Также в этот промежуток времени в различных инстанциях рассмотрены «Проект новой платежной

кассы для Внутренней Киргизской Орды» (7 сентября 1874 года) «Об утверждении указа о взимании пошлины за государственные символы от киргизов Внутренней Орды», (1875 год). В эти годы шло обсуждение порядка начисления стипендии учащимся казахам Уральской и Неплюевской военных гимназий, о сборе денежных средств от казахов Уральской и Тургайской областей, а для учащихся киргизов от населения Оренбургской области. В министерстве активно рассматривались земельные отношения казахов Букеевской Урды и Уральского казачества. Также в эти годы постоянно рассматривались вопросы открытия школ и училищ для казахских детей и оказания материальной помощи студентам казахам из Букеевской Урды. В феврале 1876 года помимо «киргизских дел» Губайдолле было поручено заниматься проблемами телеграфного управления страны. Электромагнитный телеграф почти 20 лет служил укреплению правительственных, коммерческих и личных корреспондентских связей в России. Новые пути поддержки связи внесли свою весомую лепту в развитие политики, науки, торговли и промышленности государства. Телеграф способствовал развитию отдаленных друг от друга российских крупных городов, привел к строительству новых телеграфных линий (Западная граница, Крым, Кавказ, Дальний Восток). В 1870-1873 годах от налогов, полученных из Бухарского направления (500 тыс. рублей) в Туркестанском направлении (Омск-Семей-Ташкент-Верный) удалось построить новые линии связи телеграфа. Требуемая немалых финансовых расходов эта работа шла в сложных условиях. Столбы для строительства линий в Туркестане направлялись по течению Иртыша. Через Бетпак-дала их везли на верблюдах. Жесткая поверхность местности создавала немало трудностей для закрепления столбов. Были попытки укреплять столбы при помощи использования металлических конструкций и пирамидирования, но из-за дороговизны этих работ пришлось отказаться от этого [2, с.95].

Стало актуальным подключение к этой работе всех уездов, однако это оказалось невозможным из-за недостатка должного финансирования. В 1875 году в Министерстве рассматривались вопросы открытия внутренней почты в Нарынкумах и строительства здесь Департамента почты (1874-1875). Рассматривались также вопросы обеспечения телеграфной связью Уральской и Торгайской областей, оказания такой же помощи Уральским казакам. Однако установка телеграфа в Букеевской Урде не была осуществлена из-за предстоящей передислокацией Урды.

80-е годы стали годами очень продуктивной работы Губайдоллы в недрах Министерства внутренних дел. Перед ним открылись большие возможности для объемной государственной деятельности. С 11 июля 1881 года он вновь начинает работать в телеграфном Департаменте, а начиная с 15 декабря того же года ему вменяется в обязанности возглавлять в земельном отделе Министерства внутренних дел отдел телеграфа с одновременным исполнением обязанностей помощника руководителя по киргизским вопросам. 25 февраля 1884 года по ходатайству министерства внутренних дел и по указу императора Губайдолла Жангирулы избирается в состав специальной комиссии по выработке Правил управления Туркестанской областью. С середины 80-х годов

колониальная политика России по отношению к землям Центральной Азии на протяжении двух десятилетий оставалась неизменной вплоть до 1917 года.

В составе Туркестанского генерал-губернаторства тогда находились Сырдаринская, Самаркандская, Ферганская области. Из-за особенности геополитики этими территориями руководило Военное министерство (сюда не входили ведомства финансов, разведки и почтово-телеграфное). Во всех областях были назначены генерал-губернаторы, они подчинялись Туркестанскому генерал-губернатору. Туркестанская область имела площадь 733,8 тыс. кв. км, была населена людьми нескольких этнических групп и имела численность населения в 4 млн. человек. Эти территории существовали и развивались согласно подписанных в 1867 году Александром II «Временных правил управления Туркестанской областью». Действенность «Правил» сохранялись до 1871 года, однако внесенные на рассмотрение различных комиссий изменения приняты не были. По мнению Министерства Внутренних дел, из-за отсутствия должного администрирования в Туркестанской области имели место потери в российском бюджете, за 19 лет они составили не менее 100 миллионов рублей. В 1884 году под руководством Члена государственного Совета, генерал-адъютанта Н.П. Игнатьева была создана специальная комиссия по эффективному руководству Туркестанской областью. Генерал-майор Губайдолла Жангирулы часто выступал на заседаниях этой комиссии, со знанием дела защищал интересы своих земляков. Оставаясь даже в гордом одиночестве, умел в спорах отстоять свою точку зрения. Комиссия в течение двух месяцев рассматривала сложнейшие вопросы судебных, земельных взаимоотношений, проблемы местного и уездного управления. На заседаниях от 9, 13, 16 и 20 марта подробно рассмотрены вопросы местной промышленности, размещения информации, финансирования работы канцелярий, архивов, библиотек, открытия медицинских пунктов, подведомственных генерал-губернаторам, итоги деятельности уездных губернских чиновников 23 и 27 марта рассмотрены и обсуждены актуальные вопросы жизни оседлого и кочевого населения.

Комиссия пришла к следующим заключениям:

Общественное управление кочевым населением ведется на основе внутреннего порядка, касающегося оседлого населения. У кочевого населения в отличие от оседлого есть лишь одно отличие – они используют жилища, созданные в местах перемещения. Переезды кочевого населения на новые жайлау и создание изб, должно вестись на основе большого обсуждения, не только в пределах болыса, уезда, но и области. Эти передвижения невозможно регулировать в пределах действующего народного хозяйствования. Вопрос о прекращении **призыва рабочего населения Туркестанской области на военную службу** нашел всеобщее понимание. 30 марта и 19 апреля в повестку были внесены вопросы функционирования судов. Генерал-майор Жангирулы, Гревениц, Дитлов отметили не только справедливость судебных решений в области, но и их немалую воспитательную ценность. Комиссия принимает единодушное решение о передаче судебных дел относительно убийств в ведомство российского суда. К единому мнению комиссия не

пришла в рассмотрении вопросов о земле и взимании налогов от местного населения, что вызвало немалые споры [3]. При рассмотрении вопроса о налогах возникло немало споров, было высказано мнение оставить рассмотрение этого вопроса на 3 года, но 9 членов комиссии (в том числе и Губайдолла) воспротивились этому, отметив, что проблема не решается уже на протяжении 18 лет. Также было отмечено, что за три года этот вопрос не решить и это безусловно осложнит работу по накоплению приходной части бюджета. По вопросу земли была создана малая комиссия. В нее вошли Абрамов (его потом заменил Кобенко), Куропаткин, Проценко, Соболев, Жангирулы, Черенский, Гревениц, Щербинский и Езучевский. Полемика была продолжена. Было подчеркнuto, что земля, кроме тех, которые принадлежат личным подворьям, остаются собственностью государства. Возникло немало споров вокруг понятий «личная собственность», «государственные земли». Многие члены комиссии при определении статуса «личная собственность» ссылались на так называемое «вакуфское право», но Губайдолла не подписал этот документ и остался при своем мнении. 13 марта 1886 года Губайдолле была объявлена Высшая благодарность за участие в работе над проектом «Об управлении Туркестанским генерал-губернаторством», а 13 апреля «за плодотворную и безупречную работу он был награжден Орденом Святой Анны первой степени. 30 августа 1888 года Губайдолла Жангирулы был освобожден от должности Государственного председателя Крымской Особой комиссии по вакуфам. При создании Государственной Думы России Губайдолла Жангирулы участвовал в качестве эксперта по выборным вопросам. Затем оказывал практическую помощь депутатом Государственной Думы от Казахстана Алихану Бокейханову, Ахмету Биримжанову, Алпысбаю Калменову, А.Бородину [4]. Летом 1905 году в Уральской и Торгайской областях продолжалась работа по подготовке петиций в высшие органы власти. Петиции готовила и доставляла в Госдуму комиссия под руководством Б.Б.Каратаева. Эта комиссия 12 июля 1905 года отправилась из Оренбурга в Санкт-Петербург. В Состав комиссии вошли С. Кейкин, М.Кайдаров, Д.Токбаев, С.Алдияров, ишан Д.Мусин, хазрет Е.Есмухамбетов, мулла М.Мендикулов, судья А.Биримжанов, член суда Ж.Сейдалин, очень известные в стране люди.

Помимо определенных в петиции вопросов делегация намеревалась затронуть в Госдуме и вопросы выбора депутатов из Казахстана. Для вручения этой петиции в Госдуму большую помощь казахской делегации оказал Г.Жангирулы, имеющий большой опыт работы в органах власти России. Также при его содействии казахская делегация была принята самим царем Николаем II. Об этом приеме казахской делегации в составе 21 человек царем написала Торгайская областная газета 28 августа. В петиции были озвучены основные жизненные проблемы казахов двух областей. Многие вопросы не нашли своего решения. Однако, в августе 1905 года казахским депутатам была предоставлена возможность избираться в Госдуму России. Передовая интеллигенция Казахстана возлагала большие надежды на деятельность Думы, работоспособность ее различных фракций, особенно в рассмотрении социальных вопросов, земельной реформы, активно участвовала в избирательных мероприятиях [4].

Кроме этого их особенно волновали вопросы образования, культуры, защиты прав женщин, всесторонней защиты прав кочевого населения, создания собственной партии по защите интересов края и народа. В этот период, по словам Алихана Бокейханова политические течения, имеющие место в киргизской среде создавали возможность создания двух партий. По мнению этого политического лидера первая партия защищая религиозные взгляды, должна объединить казахское общество с другими представителями мусульманского мира. Вторая вплотную должна заниматься проблемами внедрения в киргизской степи всего передового, что имеется в западном мире. Первая партия должна была унаследовать лучшее, что декларировалось в партии мусульман-татар, вторая – идти по пути российской оппозиционной партии и с идеей национального освобождения.

В декабре 1888 года при подготовке документов для получения генеральского чина был опубликован перечень всех наград Губайдолла Жангирулы. Является кавалером следующих наград: наряду с вручением сабли он кавалер Ордена святого Владимира 3-ей степени и этого же ордена 4-ой степени без сабли, награжден Орденом 1-ой и 2-ой степени Святой Анны, Императорских орденов Святого Станислава 1-ой и 2-ой степени, золотой саблей с надписью «За героизм», памятными бронзовыми медалями за участие в военных действиях 1877-1878 годов, памятной бронзовой медали ко Дню коронации Императора и его супруги, бронзовой медалью, посвященной установке памятника в Санкт-Петербурге в 1878 году, серебряной медалью за переход вместе с Императором через Дунай (1878), несколькими заграничными медалями, знака Красный крест. Таким образом иерархически его награждения выглядят так:

1861 г. 7 мая – Орден Святого Станислава 3 степени

1870 г. 20 апреля – императорский Орден святого Станислава 2-ой степени

1873 г. 30 августа – Орден святого Владимира 4 степени без сабли

1876 г. – Орден святой Анны 2-ой степени

1879 г. 26 апреля – Орден Святого Владимира 3-ей степени

1882 г. 28 марта – Орден святого Станислава 1-ой степени

1886 г. 13 апреля – Орден Святой Анны 1-ой степени [5, л.17]

Не следует забывать, что Губайдолла был верующим человеком, однако он с большим уважением относился к православию и русской вере. Однажды случайно в поезде он стал свидетелем того, как проводники пытались высадить из поезде православного человека за утерю проездных билетов. Губайдолла вступился за него, купил за свои средства ему билет, а когда пострадавший спросил его, как ему вернуть истраченные деньги, Губайдолла сказал, что достаточно ему помолиться с именем дорогого человека на устах.

В 1894 году генерал-лейтенант Губайдолла Жангиров обратился с письмом к Императору, в котором просил освободить его от занимаемой должности, 7 мая Александр 3-ий, присвоив Губайдолле звание генерала от кавалерии, подписал документы об отправке в отставку. Император сам в это время сильно болел, а 20 октября того же года умер в Крымской Ливадии. По рекомендации врачей из-за пошатнувшегося здоровья Губайдолла Жангирулы переезжает в Ялту. Этот город становится его последним пристанищем. В ялтинских музеях нет сведений о крымских местах проживания генерала, не подтвердились и сведения о его владении комплексом «Ласточкино гнездо».

Губайдолла Жангирулы скончился 28 февраля 1909 года [6, с.450], об этом сообщалось в некрологе, опубликованном в крупном издании «Исторический вестник» А.Хаком: «28 февраля текущего года скончался генерал от кавалерии Султан Чингисхан. Он был сыном нашего юго-западного соседа, присягнувшего императору Николаю Павловичу, киргизского хана Жангира. Покойный 38 лет находился на государственной службе, занимался внутренними делами кочевого населения. Император Александр 2-й с первых лет службы Султана Чингисхана поддерживал его, поручал ему ответственные задания, которые Жангирулы с честью и со знанием дела исполнял». Что касается личной жизни, Губайдолла был честным и милосердным человеком. Об этом говорили все его современники. Генерал всегда стремился помочь нуждающимся людям. Известный факт, что он в военный период помогал простым воинам отправлять за свой счет весточки на их родину. За несколько дней до кончины он придя в телеграфную станцию, узнал, что знакомая телеграфистка находится по болезни в больнице. Превозмагая собственную боль, генерал посетил больную в лазарете и оказал ей материальную помощь. Он унаследовал присущие степнякам все лучшие черты. Он был прекрасным отцом семейства. Однако, к величайшему сожалению, его потомков сегодня нет. Переехав из Санкт-Петербурга в Ялту в возрасте 69 лет, он не нашел здесь здоровья. По удивительному совпадению, он ушел из жизни в день похорон горячо уважаемого им императора – 1 марта. Прах Губайдолла Жангирулы покоится недалеко от Ялты, на мусульманском кладбище в местечке Дерика [7].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Российский Государственный исторический архив (РГИА). ф.1291. – св.82. – 1874 год. – д.19. – архивный материал.
2. Фрейман фон О.Пажи за 185 лет: биографии и портреты бывших пажей с 1711 по 1896 гг. – Фридрихсгамн: Тип.Акц.общества, - 1897, - 952 с. – книга.
3. Адрианов С.А. Министерство внутренних дел (1802-1902) / Исторический очерк. – СПб: Тип.Министерства внутренних дел, - 1901, - 815 с. – книга.
4. Дума ережесін дайындалған Ғ.Жәңгіров туралы сыр// Президент жылық. – 2015, - 14 тамыз – газетная статья на казахском языке.

5. РГИА. ф.468. – св.5. – д.120. – архивный материал.
6. Көшімбаев С.Қ. Айбын. Энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, - 2011. – 880 б. – книга на казакском языке.
7. Хак А. Памяти Султана Чингисхана// Исторический вестник. – СПб., - 1909. - №2, - с.1024-1028.

**ARCHITECTURAL STRUCTURES OF THE EASTERN RENAISSANCE AS THE
BASIS OF TOURISM AND LOCAL HISTORY ACTIVITIES OF MODERN
UZBEKISTAN: THE VIEW OF FOREIGN RESEARCHERS**

Tashkenbaeva Diyora ABDURASHIDOVNA
Tashkent university of information technologies
Named after Muhammad al-Khwarizmi
Uzbekistan

ABSTRACT

The article assesses the influence of foreign researchers on the architectural structures of the Eastern Renaissance on the territory of Uzbekistan, describes the regularities of the methodology of studying the region by foreign authors.

Key words: local history, tourism, attractions, antiquities, museum.

**АРХИТЕКТУРНЫЕ СООРУЖЕНИЯ ВОСТОЧНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ КАК
ОСНОВА ТУРИСТСКО-КРАЕВЕДЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОВРЕМЕННОГО
УЗБЕКИСТАНА: ВЗГЛЯД ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ**

Ташкенбаева Диера АБДУРАШИДОВНА

АННОТАЦИЯ

в статье оценено влияние зарубежных исследователей на архитектурные сооружения Восточного Ренессанса на территории Узбекистана, охарактеризованы закономерности методологии изучения региона зарубежными авторами.

Ключевые слова: краеведение, туризм, достопримечательности, памятники древности, музей.

The Renaissance in Central Asia has resulted in the greatest achievements in the political, economic and spiritual life of society. During this period were created, in essence, political and legal sciences, new literature and art, medicine and philosophy, and a new aesthetic consciousness. The problem of man was for the first time so acutely posed by the leaders of the Renaissance, and everything that was achieved served the development of man himself. This era needed its creators and history gave them. The scientific feat accomplished by Fergani, Farabi, Firdausi, Abu Ali ibn Sina, Beruni, Ulugbek, Jami still amazes people and their scientific discoveries are the pride of our national culture. With their natural scientific and philosophical discoveries, they made a revolution in human consciousness.

Academician M. Khairullaev divides the Central Asian Renaissance into two stages. The first stage covers the 9th – 12th centuries. During this period, such encyclopedists as Muso al-Khorezmi, Ahmad al-Fergani, Aburaikhan Beruni, Abu Nasr Farabi, Abu Abdulloh Rudaki, Firdausi, Avicenna, the founder of the new direction of Sufism A. Yassavi, outstanding writers Mahmud Khasibhari, Yu. , Ahmad Yugnaki and many others. The second stage is called the mature Renaissance (XIII-XV centuries) and is associated with the names of the great astronomer Ulugbek, the famous scientists Koshi and Ali Kushchi, the philosopher poets Jami and Navoi, the artist Behzad, the historian Khondamir, etc. This stage is also called the era of Temur and Temurids [1].

Thus, it should be emphasized that the Renaissance in the East contributed to the development and strengthening of cultural and economic ties. And to conclude that the Renaissance for Maverannarh, Azerbaijan and Khorasan is a common historical phenomenon, joint cultural development.

The term “Renaissance” was more often associated with the flourishing of culture in Europe, which began in Italy, and then spread to other countries - France, England, Germany, Russia. However, the Renaissance in Central Asia began almost five hundred years earlier than the European Renaissance. With the formulation of this question and its analysis in various aspects (based on the material of general cultural, literary, philosophical development of various eras and countries), we meet in the works of both Russian, domestic and foreign researchers: G. Voigt, J. Burckhardt, E. Brown, A. Meda, R. Shv'aba, K. Chaikina, M. G. Rafili, Sh. I. Nutsbidze, V. M. Zhirmunsky, N. I. Konrad, S. L. Vainshtein, B. A. Chagin, V. K. Chaloyan, V. M. Stein, V. B. Nikitina, I. S. Braginsky, Sh.F. Mamedov, M. T. Iovchuk, A. F. Losev and others.

Along with many other issues, the problem of the Renaissance is also considered in a new light in modern scientific literature. As applied to the East, the concept of “renaissance” was used in any of the above, at the beginning of the article, in the sense and volume: both in the sense of the flourishing of culture in general, and in the sense of the flourishing of culture, which necessarily presupposes the revival of Greek antiquity, or the Eastern Greek past (A. Metz), and in the sense adequate to the Western Renaissance, when they tried to prove the identity or close similarity of the phenomena that took place in the East, with the phenomena in the West of the 9th-12th centuries. and draw a conclusion about the presence of the Eastern Renaissance by analogy with the West [2]. The absence of such an analogy caused a number of researchers to be firmly convinced that there was no renaissance in the East. So, for E. Brown, the Eastern Renaissance is the flowering of classical poetry in Farsi in the 9th-12th centuries, for Metz, cultural development in the Near and Middle East in the 8th-10th centuries [3]. X-XI centuries in Eastern Herat, Central Asia, and then in Western Iran. Sinologist R. Wilhelm refers to the flourishing of Chinese literature during the Tang and Sun dynasties in the 7th-10th centuries as the Renaissance [4]. And Zayoichkovsky considers the Renaissance era characteristic of the East as a whole, and not for a particular country [5].

Only a few architectural monuments of the 9th-12th centuries have survived to our time. During this period, high-quality fired brick and alabaster mortar began to be used in construction. A significant role in the buildings of the 10th century. the tree was playing. Initially, the old traditions continued to be preserved in the composition of the buildings under construction. This is the mausoleum of Ismail Samani in Bukhara. The mausoleum is considered one of the most perfect works built at the turn of the IXth-XVth centuries. The building has survived to this day and is in excellent condition. Remains of residential buildings on the settlements of Afrasiab, Varakhsha, Paikend and some others are of great interest for science and cultural heritage. Fragments of painting with glue paints on alabaster plaster, carving on alabaster and clay plaster, and wall paintings with a floral plant pattern were found in them. In the X century. monumental architecture became widespread. A fairly significant number of baked brick masterpieces produced in the XIth-XIIth centuries have survived to this day. Among them is such a wonderful work of ancient architects as the Deggarron mosque in the village of Khazara. Among the wonderful works of the monumental architecture of Urgench, the wonderful mausoleum of Fakhruddin Razi and the mausoleum called the mausoleum of Sheikh Sheref have been preserved.

In the XI-XII centuries, the growth of cities was observed with an influx of an ever-increasing population, the concentration of administrative power in them, the further expansion of domestic and international trade put forward responsible tasks for architectural and construction corporations. In the construction business, there was a further expansion of the types of building materials and the improvement of structures. In monumental construction, the requirement to strengthen the strength of buildings leads to the ever-increasing use of baked bricks on high-strength ganch mortars, and in structures of a wet regime (bridges, baths, foundations) on waterproof lime-ash solutions.

The architects achieved great success in the development of vaulted-domed systems made of raw and burnt bricks. Particularly interesting is the construction of the dome, based on the square of the walls, the transition from which is carried out by means of various sails, the device in the under-dome zone of lightweight axillary spaces and, finally, the removal of the domes themselves with a double shell, in which Central Asia was three hundred years ahead of a similar structure in European architecture. The development of construction and pottery expands the types of architectural decoration. In addition to the pattern-forming calculations of burnt bricks, which were already used in the previous period, various ornamental systems of brick patterns appear. Carved figured bricks – “bows” interspersed into the masonry of paired horizontal bricks, and masonry in the "Christmas tree" is especially skillfully used in the buildings of Khorasan and Tokharistan. Everywhere, hewn bricks are used to lay out a geometric pattern-girikh or Kufi inscriptions. In Maverannahr and Khorezm, in addition to brick decor, from the 12th century, carved terracotta claddings are used, in which, along with girikh, a magnificent floral ornament and inscriptions are introduced [6].

Summing up, it is worth noting that architectural and cultural monuments, squares, fortresses, ruins of ancient settlements are real stone pages of history. Many people know about the grandiose Registan Square in Samarkand, surrounded by a triad of magnificent madrasahs (XV-XVII centuries); about the turquoise dome of the majestic Gur-Emir mausoleum, within the walls of which, faced with semiprecious onyx, the famous commander Amir Temur found peace; about the graceful necropolis of Shah-i-Zinda, which began to form in the 12th century. The image of Bukhara is usually associated with the dynastic burial vault of the Samanids (late 9th century) and the famous 50-meter Kalyan minaret, although there are 170 more significant architectural monuments in the city, and Khiva is famous for its “city within a city” - medieval Ichan-Kala, where there is practically nothing does not remind that the 21st century is already in the yard. And although the merciless hand of time touched most of the magnificent buildings, but today the creations of the architects of the Middle Ages cause just admiration. And the best part, however, is that all these attractions are not just an open-air museum. The historical scenery is still filled with life, which to an outsider looks like an episode from the Middle Ages.

In addition to architectural monuments, unique natural reserved places can be safely attributed to the sights of Uzbekistan - these are the Nurata Mountains, where a colossal archa tree has been growing between the slopes for more than 1500 years (the girth of its trunk is 24 m, and you can safely walk along the branches like on sidewalks); and the Chimgan Mountains, where the rocks are folded into mysterious bas-reliefs; and ancient Brichmulla in the Chatkala valley [7], where a huge number of archaeological sites have been found. All these architectural monuments have survived to this day and represent a unique cultural heritage.

LITERATURE:

1. Khayrullayev M.M. Farabi - krupneyshin myslitel' srednevekov'ya. (K 1100-letiyu so dnya rozhdeniya Abu Nasra Farabi). Tashkent: Fan, 1973. 100 p.
2. Browne Edward Granville. A Literary History of Persia (4 volumes). Bethesda, MD: Ibex Publishers, 1997.
3. Richard Frye. The Heritage of Persia. Cleveland and New York, 1962
4. Mets A. Musul'manskiy Renessans. M.: Nauka, Vostochnaya literatura, 1973. 473 p.
5. Richard Wilhelm. Theologe, Missionar und Sinologe. Hrsg. von Dorothea Wippermann, Klaus Hirsch Frankfurt a.M.: IKO, Verlag für Interkulturelle Kommunikation, 1997
6. Zayonchkovskiy A.M. Pervaya mirovaya voyna. SPb.: Poligon, 2002. 937 s. (Voyenno-istoricheskaya biblioteka)
7. Golden P. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East. Wiesbaden, 1992. 483 p.
8. <http://www.centralasia-travel.com/ru/countries/uzbekistan/places>

ASEAD 8. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU
EJSER 8th INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON SOCIAL SCIENCES
20-22 Kasım / November 2021 Hamburg – ALMANYA/GERMANY

DEĞİŞEN MUHASEBE FİNANS BECERİLERİNİN FİNANSAL PERFORMANSI EN
YÜKSEK 50 ŞİRKET ÜZERİNDEKİ YANSIMALARI

Dr. Bülent KINAY

Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler MYO

<https://orcid.org/0000-0001-9550-3193>

bulentkinay@akdeniz.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Ayşegül CİĞER

Akdeniz Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fak.

<https://orcid.org/0000-0001-9128-4974>

aysegulc@akdeniz.edu.tr

ÖZET

Endüstri 4.0 unsurları Muhasebe ve Finans (MF) çalışanlarının bilgi ve becerilerini değiştirmeye devam etmektedir. Çalışmanın amacı, endüstri 4.0 ile değişen MF becerilerinin işletmelere yansımalarını değerlendirmek ve çalışanların aldıkları eğitim alanlarını incelemektir. Bu amaçla büyük ölçekteki finansal performansı en yüksek 50 şirketin LinkedIn kurumsal sayfasından Mayıs-Ağustos 2021 döneminde, MF çalışanlarının eğitim alanları ile bilgi ve becerileri incelenmiştir.

Çalışmanın sonucunda, endüstri 4.0 ile yaşanan gelişimin MF çalışanlarının Teknik Olmayan Becerileri (TOB) ile veri analitiği becerileri üzerinde etkisinin düşük düzeyde olduğu belirlenmiştir. MF çalışanları TOB olarak en çok İngilizce, yönetim, ekip çalışması, analitik beceriler ve proje yönetimi becerilerinin sıklıkla belirtmişlerdir. Veri analitiği becerilerine sahip olan kişilerin ise, tahminleme, veri analizi, finansal istatistikler, finansal modelleme becerileri tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Muhasebe Mesleği, Muhasebe Becerileri, Veri Analitiği, Endüstri 4.0

REFLECTIONS OF ACCOUNTING FINANCE SKILLS CHANGED ON 50 COMPANIES WITH THE HIGHEST FINANCIAL PERFORMANCE

Dr. Bulent KINAY
Assoc. Prof. Dr. Aysegul CIGER

ABSTRACT

Industry 4.0 continue to change the knowledge and skills of Accounting and Finance (AF) employees. The aim of the study is to evaluate the reflections of AF skills, which have changed with industry 4.0, to businesses and to examine the training areas that employees receive. For this purpose, the training areas, knowledge and skills of AF employees were examined from the LinkedIn corporate page of the 50 companies with the highest large-scale financial performance in the period of May-August 2021.

As a result of the study, it was determined that the development experienced with industry 4.0 had a low effect on the Soft Skills (SS) and data analytics skills of AF employees. AF employees mostly stated English, management, teamwork, analytical skills and project management skills as SS. For those with data analytics skills, estimation, data analysis, financial statistics, and financial modeling skills were identified.

Keywords: Accounting Profession, Accounting Skills, Data Analytics, Industry 4.0

GİRİŞ

MF uzmanları küreselleşen bir ekonomik ortamda, uluslararası şirketlerin ve yabancı yatırımların her geçen gün arttığı ve endüstri 4.0'ın (Erdoğan, 2019:814) oluşturduğu unsurlar (otonom robotlar, nesnelerin interneti, hizmetlerin interneti, siber güvenlik, bulut teknolojileri, artırılmış gerçeklik, büyük veri ve siber fiziksel sistemler) ile değişen yeni iş modelleri içinde uyum sağlamaya çalışmaktadırlar. Dünya Ekonomik Forumu'nda petrol veya altından farksız bir değerde stratejik bir yeri vurgulanan (Bilbao-Osorio VD., 2014:11) Büyük Verinin MF mesleğinde önemli bir değişim başlattığı görülmektedir. Büyük Veri uygulamaları ile MF uzmanlarının da üstlendiği rol değişim gösterecek, analitik ve teknik yeteneklere ulaşma beklentilerini arttıracaktır (ACCA, 2016). Association to Advance Collegiate Schools of Business (AACBS) standart A7'de muhasebe programları için veri analitiği ile ilgili bilgi ve yeteneklerini geliştirecek öğrenme tecrübeleri yaşamalarını önermiştir (Chan ve Kogan, 2016:121). Büyük Veri, güçlükleri ve zorlukları olsa da; bulut bilişimin benimsenmesiyle iş dünyasını ve eğitim yöntem ve müfredatlarını etkileyerek hızla gelişmeyi sürdürmektedir (Ciğer vd., 2017:230). Dolayısıyla MF çalışanlarından teknik beceriler olarak veri analitiği becerilerini geliştirmeleri önem kazanmaktadır; verileri, veri yapılarını, veri doğruluğunu, veri yönetimini ve veri temizliğini konularında uzman olmasa da en azından bazı temel bilgi ve becerilerin gerekli olacağı belirtilmektedir (Spraakman vd., 2020:142).

Dwaase vd. (2020:12) “Hard skills”/Teknik Beceriler (TB)’lere sahip olmanın yanında, MF alanında çalışanlar günümüzün gerektirdiği ticari organizasyonlarda uygunluklarını ortaya koyabilmek için “Soft skills”/Teknik Olmayan Becerilere (TOB) de sahip olması gerektiğini belirtmektedir. TOB, iletişim ve kişilerarası beceriler, problem çözme becerileri, kavramsal/analitik ve eleştirel beceriler, görsel, sözlü ve işitsel beceriler ve yargılama ve sentez becerileri olarak açıklanmaktadır (Boyce vd., 2010:37). Hood (2018) bir numaralı yetenek olarak işbirliği ile empati ve ilişkileri vurgulayarak TOB’ye dikkat çekmekle birlikte muhasebecilerin yapay zeka, robotik ve makine öğrenimi çağında ihtiyaç duyduğu en üst düzey becerileri belirtmektedir. Zhang vd. (2018) yıkıcı teknolojilerin ortaya çıkmasıyla, MF çalışanlarını özellikle Bilgi Teknolojileri (BT), istatistik ve modelleme olmak üzere yeni beceriler öğrenmeye zorladığını vurgulamaktadır. Institute of Singapore Chartered Accountants (ISCA) Robert Half ile işbirliği ile 550’den fazla üst düzey finans yöneticisine Singapur, Japonya, Hong Kong ve Çin (Şanghay) bölgelerinde yaptığı anket çalışması sonucunda, Singapur, Japonya ve Hong Kong bölgelerinde bilgi iletişim teknolojisi becerilerine ve iş becerilerine sahip olmanın son 5 yılda verimliliği artırmak için daha önemli beceriler olduğunu belirlemiştir. Çin (Şanghay) bölgesinde ise iş becerileri/business skills (analitik beceriler, stratejik planlama, görüşme ve yatırımcı ilişkiler) birinci sırada, bilgi iletişim teknolojisi ikinci sırada yer almıştır (ISCA, 2014:8-9). Çin bölgesinde finans yöneticileri açısından TOB’nin daha öncelikli olduğu ortaya çıkmaktadır.

Literatür incelendiğinde özellikle endüstri 4.0 uygulamalarının da etkisiyle MF bölümlerinde çalışanların bilgi ve becerileri ile ilgili yapılan çalışmalarda artış görülmektedir. MF çalışanlarının eğitim alanı ile bilgi ve beceri düzeyleri ile ilgili yürütülen çalışmaların sayısının az olması, bu araştırmanın temel itici gücünü oluşturmaktadır. Türkiye’de bu alanla ilgili ampirik bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Araştırmada MF bölümlerinde çalışanların hangi tür bilgi ve becerilere sahip olduğu ile çalışanların eğitim aldıkları alanlar ortaya konulmaya çalışılmıştır.

YÖNTEM

Araştırmanın örneklemini Türkiye’nin En Etkin 50 Finans Yöneticisinin yer aldığı 50 şirket oluşturmaktadır. Fortune Türkiye ve DataExpert işbirliği ile yürütülen “CFO Summit 2020” çalışmasında bankalar, sigorta şirketleri ve kamu kuruluşları hariç İSO500, Fortune500 ve Borsa İstanbul’da işlem gören finansal başarı gösteren şirketler yer almaktadır (Fortune Türkiye, 2021). Araştırma kapsamında 50 şirketin seçilmesi hem uluslararası alanda faaliyet göstermeleri hem de büyük ölçekli şirketler olmasıdır. Çünkü büyük şirketlerin global olarak sürdürülebilirliklerini devam ettirebilmeleri değişen ve gelişen teknolojilere ve iş modellerine uyum sağlayabilmeleriyle mümkün olmaktadır. Araştırmada 50 şirketin muhasebe ve finans bölümünde çalışan kişilerin, eğitim ve beceri bilgilerine şirketlerin kurumsal LinkedIn sayfalarından ulaşılmıştır.

2003’de kurulan, 200 ülke ve bölgede 774 milyon üyesiyle dünyanın en büyük profesyonel sosyal medya uygulaması olan LinkedIn (LinkedIn Corporation, 2021) uygulamasındaki verilerin Facebook uygulamasındaki verilerden farklı şekilde değer yüklendiği ve LinkedIn uygulamasının eğitim ve iş tecrübesini öne çıkardığı belirtilmektedir (Caers ve Castelyns, 2011:444-445). Ancak

şirketlerin kurumsal LinkedIn sayfa yapısında konuyla ilgili sadece ilk 15 satır bilgi görüntülenebildiği için sınırlı bilgi bulunmaktadır.

50 şirketin Finans yöneticilerinin bilgi ve becerilerine ise yöneticilerin LinkedIn'deki kişisel sayfalarından ulaşılmıştır. Beceriler üç bölümde sınıflandırılmıştır. Bunlar; teknik beceriler (hard skills/technical skills), teknik olmayan beceriler (soft skills/generic skills) ve veri analitiği becerileri şeklindedir. Araştırmanın verileri Mayıs-Ağustos 2021 dönemine aittir. 50 şirketin LinkedIn kurumsal sayfasında Muhasebe ve Finans bölümünde toplam 7.077 kişi (Muhasebe bölümü %48, Finans bölümü %52) kayıtlıdır. Ancak, 7.077 kişinin becerilerine ve eğitim alanlarına ait tüm bilgiler yer almamaktadır. *Araştırmada kişi sayısı değil, çalışanların girmiş oldukları bilgiler analiz edilmiştir.* Örneğin, 1 kişi eğitim alanına, becerilere birden fazla eğitim bilgisi girebilmektedir.

BULGULAR

Muhasebe ve finans bölümünde çalışan kişilerin eğitim alanlarının dağılımı Tablo 1'de verilmiştir. Buna göre muhasebe ve finans bölümünde çalışanların çoğu işletme, ekonomi, muhasebe ve finans alanlarında eğitim almıştır. Tabloda oransal olarak az da olsa fen ve mühendislik alanlarında eğitim alanların muhasebe ve finans bölümlerinde çalışmaları dikkat çekmektedir.

Tablo 1: MF Çalışanlarının Eğitim Alanlarının Dağılımı

Finans Çalışanlarının Eğitim Aldıkları Alan	% N=2.522	Muhasebe Çalışanlarının Eğitim Aldıkları Alan	% N=1.882
İşletme	28,55	İşletme ve Yönetim	29,65
Ekonomi	19,31	Muhasebe, Finans ve Denetim	23,38
Muhasebe ve Finans	15,78	Ekonomi	17,69
Diğer	7,97	Kamu Yönetimi, Uluslararası İlişkiler ve Pazarlama	7,81
Endüstri Mühendisliği	5,63	Diğer	6,85
Kamu Yönetimi, Hukuk ve Uluslararası İlişkiler	4,16	Matematik	3,83
Matematik	4,04	Elektrik, Elektronik ve İletişim Mühendisliği	2,82
Elektrik, Elektronik ve İletişim Mühendisliği	3,53	İngiliz Dili ve Edebiyatı	2,66
Makine Mühendisliği	3,01	Endüstri Mühendisliği	2,60
İngiliz Dili ve Edebiyatı	2,18	İstatistik	0,85
İstatistik	1,39	Makine Mühendisliği	0,74
İnşaat Mühendisliği	0,95	Bilgi Teknolojisi	0,58
Mühendislik/Endüstriyel Yönetim	0,95	Bilgisayar Mühendisliği	0,53
Kimya Mühendisliği	0,87		
Bilgisayar Mühendisliği	0,75		
Ekonometri	0,52		
Bilgi Teknolojisi	0,40		
Toplam	100	Toplam	100

Tablo 2’de MF bölümlerinde çalışan kişilerin sahip oldukları becerilerin dağılımı verilmiştir. Becerilerde yöntem bölümünde belirtildiği üzere kişi sayısı değil, çalışanların girdikleri beceri sayısı analiz edilmiştir. MF bölümlerinde TB’nin benzer olduğu görülmektedir. Ancak muhasebe bölümünde finansman bölümünden farklı olarak müşteri hizmetleri, pazarlama, maliyet muhasebesi ve vergi becerileri olduğu gözlemlenmektedir. Finans bölümünde ise muhasebe bölümünden farklı olarak; risk yönetimi, proje finansmanı, değerlendirme, birleşme ve satın alma becerilerinin olduğu görülmektedir. TOB incelendiğinde MF bölümlerindeki beceriler aynı olduğu en fazla İngilizce, yönetim, ekip çalışması, analitik beceriler ve proje yönetimi becerilerinin sıklıkla yer aldığı görülmektedir. Veri analitiği becerilerine sahip kişilerin az olduğu ifade edilebilir. Bu becerilerin içerisinde, tahminleme, veri analizi, finansal istatistikler, finansal modelleme MF için ortak beceriler olarak görülmektedir. Muhasebe bölümünde finans bölümünden farklı olarak veri işleme, veri tabanı yönetimi, iş zekası becerileri farklıdır.

¶Tablo 2: MF Bölümlerinde Çalışan Kişilerin Sahip Oldukları Becerilerin Dağılımı

Muhasebe Bölümü					Finansman Bölümü						
Teknik Beceriler	% N=7.599	Teknik Olmayan Beceriler	% N=1.859	Veri Analitiği Becerileri	% N=139	Teknik Beceriler	% N=8.280	Teknik Olmayan Beceriler	% N=2.731	Veri Analitiği Becerileri	% N=391
Muhasebe	14,84	İngilizce	20,76	Tahminleme	49,64	Microsoft Office	13,35	Yönetim	19,96	Tahminleme	74,42
Microsoft Excel	13,17	Yönetim	20,06	Finansal İstatistikler	28,78	Finansal Analizler	12,69	Analitik Beceriler	16,29	Finansal İstatistikler	17,39
Microsoft Office	12,74	Ekip Çalışması	18,50	Veri Analizi	15,83	Microsoft Excel	11,44	İş Stratejisi	16,11	Finansal Modelleme	5,63
Finansal Analizler	8,84	Analitik Beceriler	15,28	İş Zekası	2,16	Finansal Raporlama	9,66	Proje Yönetimi	12,08	Veri Analizi	2,30
SAP	8,51	Proje Yönetimi	8,55	SAP BW	1,44	Muhasebe	9,08	İngilizce	10,58	SAP BI	0,26
Finansal Raporlama	7,20	İş Stratejisi	8,28	Veri İşleme	0,72	SAP	7,15	Ekip Çalışması	9,52		
Microsoft Word	5,72	Liderlik	2,31	Veritabanı Yönetimi	0,72	Finans	6,02	İş Planı	6,88		
Endüstri Uzmanlığı	5,68	Ekip Yönetimi	1,34	Finansal Modelleme	0,72	Endüstri Uzmanlığı	5,69	Proje Planlama	3,04		
İç Denetim	5,53	İş Planı	1,18			Denetim	4,81	Ekip Yönetimi	2,42		
Denetim	5,51	Zaman Yönetimi	0,86			Bütçe Oluşturma	3,90	Stratejik Planlama	1,32		
IFRS	2,50	Proje Planlama	0,70			IFRS	3,51	İletişim	0,51		
PowerPoint	2,40	Stratejik Planlama	0,70			İç Denetim	2,46	Müzakere	0,48		
Müşteri Hizmetleri	1,76	İletişim	0,48			Kurumsal Finansman	2,43	Almanca	0,44		
Diğer	1,62	Almanca	0,43			Risk Yönetimi	1,82	Liderlik	0,33		
Finans	1,33	Müzakere	0,43			Microsoft Word	1,44	Zaman Yönetimi	0,04		
Bütçe Oluşturma	0,71	Etkinlik Yönetimi	0,05			PowerPoint	1,16	Yeni İş Geliştirme			
Maliyet Muhasebesi	0,38	Topluluğa Karşı Konuşma	0,05			Diğer	1,03	Araştırma			
Kurumsal Finansman	0,28	Araştırma				Satış ve Satış Yönetimi	0,82				
Pazarlama	0,21					Proje Finansmanı	0,24				

Satış	0,21				Mühendislik	0,23						
AutoCAD	0,20				Değerleme	0,21						
Araştırma	0,18				Birleşmeler ve Satın Almalar	0,17						
Vergi	0,17				Hyperion	0,17						
İnsan Kaynakları (İK)	0,16											
Kurumlar Vergisi	0,13				Ekonomi	0,13						
					Yeni İş Geliştirme	0,12						
Toplam	100	Toplam	100		Toplam	100	Toplam	100	Toplam	100	Toplam	100

¶50 şirketin linkedIn profillerindeki MF bölümlerinde “data analytics” (veri analitiği) şeklinde yapılan arama sonucunda 25 şirkette “data analytics” becerisine sahip toplam 103 kişi olduğu görülmüştür. Bu şirketlerdeki “data analytics” becerisine sahip kişi sayısının dağılımı Tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3: Veri Analitiği Becerisine Sahip Kişi Sayısının MF Bölümlerine Göre Dağılımı

	Muhasebe	Finans	Toplam
"Data Analytics"	33	70	103

“Data Analytics” becerisine sahip 103 kişinin LinkedIn profillerindeki becerileri incelenmiştir. Çünkü şirket kurumsal sayfalarında 15 satırdan fazla veri raporlaması yapılamadığından dolayı detaylı bilgiye ulaşmak için bu inceleme yapılmıştır. Bunun sonucunda aşağıdaki veri analitiği becerileri tespit edilmiştir. Beceriler Tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4. Veri Analitiğine Becerilerine Sahip Kişilerin Veri Analitiği Becerilerinin Dağılımı

Beceriler	%	Beceriler	%	Beceriler	%	Beceriler	%
Veri Analizi	7,60	Finansal Modelleme	0,05	Veri Görselleştirme	0,03	Lineer Regresyon	0,02
Data Analytics (veri analitiği)	2,64	R Program	0,05	Veri Modelleme	0,03	Matematik Modelleme	0,02
SQL	1,98	SAP BW	0,05	Veri Yönetimi	0,03	Nesnelerin İnterneti	0,02
İş Zekası	1,32	Ekonometri	0,03	Algoritmalar	0,02	SAP BI	0,02
Makine Öğrenimi	1,15	İş Analitiği	0,03	Yapay Sinir Ağı	0,02	Tahminler	0,02
Veri Madenciliği	0,99	İş Zekası Araçları	0,03	Blockchain	0,02	Yapay Zeka	0,02
Oracle Veritabanı	0,83	Matlab	0,03	Bulut Bilgi İşlem	0,02	Zaman Serisi Analizi	0,02
Python	0,83	Microsoft Power BI	0,03	İstatiksel Modelleme	0,02		

Tablo 4 incelendiğinde en fazla veri analizi becerisi görülmektedir. Oransal olarak az olsa da endüstri 4.0 ile birlikte hayatımıza giren ve iş dünyası için gerekli olan yeni becerilere kişilerin sahip olduğu görülmektedir.

SONUÇ

Türkiye’de 50 büyük şirketin LinkedIn kurumsal veri tabanına kayıtlı olan MF çalışanlarının eğitim alanları ile sahip oldukları bilgi ve beceriler incelenmiştir. Çalışanların eğitim aldıkları alanlarda endüstri mühendisliği başta olmak üzere farklı mühendislik bölümleri, matematik ve istatistik gibi bölümler dikkat çekmektedir. Bu da, mühendislik programlarında ders olarak verilen veri analitiği araçlarının (SQL, Python ve R Programlama gibi) işletme ve muhasebe alanlarındaki ders müfredatlarına hızlı bir biçimde entegre edilmesi gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır.

Endüstri 4.0 ile yaşanan gelişimin MF çalışanlarının TOB ile veri analitiği becerileri üzerindeki etkisi görülmektedir. 50 şirketin sadece yarısında veri analitiği becerilerinin vurgulanması ve bu becerilerin nispeten düşük düzeyde olması bu etkinin yavaş olduğunu göstermektedir. Bu etkinin düşük düzeyde olmasının bir diğer sebebi olarak şirketlerin değişime olan adaptasyonlarının yavaş olması ya da tüm şirketlerde kullanılan ERP uygulamasının modüllerinde yer alan veri analitiği araçlarının yeterli kabul edilmesi olabilir. MF çalışanlarının TOB olarak en çok İngilizce, yönetim, ekip çalışması, analitik beceriler ve proje yönetimi becerilerinin sıklıkla vurgulandığı ancak düşük düzeyde kaldığı söylenilebilir. Veri analitiği becerilerine sahip kişilerin, tahminleme, veri analizi, finansal istatistikler, finansal modelleme olarak becerileri ortaya çıkmaktadır.

Sonuçta, teknolojinin yıkıcı değişimi karşısında MF çalışanlarının TOB’nin ve veri analitiğinin gerektirdiği becerileri geliştirmeleri, üniversite ders müfredatları, mesleki eğitim planları ve mesleki sınav konularının hızlı bir şekilde yeniden şekillendirilmesi gerekmektedir. Diğer taraftan özellikle uluslararası büyük ölçekli işletmelerin ihtiyaçlarını belirlemeye yönelik çalışmalar da yapılarak müfredatın daha akılcı bir şekilde yenilenmesi sağlanabilir.

KAYNAKÇA

- ACCA. (2016). The Big Data effect. <http://www.accaglobal.com/hk/en/student/sa/features/bigdata.html>
- LinkedIn Corporation, (2021), LinkedIn Hakkında, <https://about.linkedin.com/tr-tr>
- Bilbao-Osorio, B., Dutta, S. ve Lanvin, B. (2014). Rewards and risks of Big Data. The Global Information Technology Report 2014, World Economic Forum.
- Boyce, G., Williams, S., Kelly, A. ve Yee, H. (2010). Fostering deep and elaborative learning and generic (soft) skill development: the strategic use of case studies in accounting education. <Http://Dx.Doi.Org/10.1080/09639280121889>, 21(1), 37–60. <https://doi.org/10.1080/09639280121889>
- Caers, R. ve Castelyns, V. (2011). LinkedIn and Facebook in Belgium. *Social Science Computer Review*, 29(4), 437–448. <https://doi.org/10.1177/0894439310386567>
- Chan, D. Y. ve Kogan, A. (2016). Data Analytics: Introduction to Using Analytics in Auditing. *Journal of Emerging Technologies in Accounting*, 13(1), 121–140. <https://doi.org/10.2308/JETA-51463>
- Ciğer, A., Kınay, B. ve Angı, G. G. (2017). Büyük Verinin Muhasebe Uygulamaları Ve Muhasebe Eğitimi Üzerindeki Etkileri. *Muhasebe ve Denetime Bakış*, 53, 215–234.
- Dwaase, D. A., Awotwe, E., Obese, E. ve Smith, A. (2020). Skills Requirements of the Professional Accountant in a Changing Work Environment. *IOSR Journal of Humanities And Social Science (IOSR-JHSS)*, 25, 12–17. <https://doi.org/10.9790/0837-2512071217>
- Erdoğan, M. (2019). Denetim 4.0 ve Ötesi. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, 12(3), 809–834. <https://doi.org/10.29067/MUVU.479247>
- Fortune Türkiye. (2021). En Etkin 50 CFO. https://cfosummit.com.tr/CFO_Summit_2020-En_Etkin_50.pdf
- Hood, T. (2018). What Top Skills Do Professional Accountants Need for the Future? | IFAC. Retrieved September 01, 2021, from <https://www.ifac.org/knowledge-gateway/developing-accountancy-profession/discussion/what-top-skills-do-professional-accountants-need-future>
- Institute of Singapore Chartered Accountants. (2014). Essential finance and accounting function staff skills, training needs and challenges in driving productivity. https://isca.org.sg/media/776656/isca_financial-function-effectiveness-studies-3.pdf
- Spraakman, G., Sanchez-Rodriguez, C. ve Tuck-Riggs, C. A. (2020). Data analytics by management accountants. *Qualitative Research in Accounting & Management*, 18(1), 127–147. <https://doi.org/10.1108/QRAM-11-2019-0122>
- Zhang, C. (Abigail), Dai, J. ve Vasarhelyi, M. A. (2018). The Impact of Disruptive Technologies on Accounting and Auditing Education: How Should the Profession Adapt? *The CPA Journal*, 88(9), 20–26.

ASEAD 8. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU
EJSER 8th INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON SOCIAL SCIENCES
20-22 Kasım / November 2021 Hamburg – ALMANYA/GERMANY

AVRASYA EKONOMİLERİNDE VERGİ YÜKÜ VE BÜYÜME İLİŞKİSİ:
2002-2019 DÖNEMİ

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Alpin GÜLŞEN

Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, İİBF, Türkiye

ORCID: 0000-0002-2860-4469

alpin.gulsen@alanya.edu.tr

Prof. Dr. Mustafa YILDIRAN

Akdeniz Üniversitesi, İİBF

ORCID: 0000-0002-1450-781X

mustafayildiran@akdeniz.edu.tr

ÖZET

Bu çalışmada 2002-2019 yıllarına ait statik ve dinamik panel veri yöntemleri kullanılarak vergi yükünün iktisadi büyüme üzerindeki etkisi 12 Avrasya ekonomisi örneğinde incelenmiştir. Sabit etkiler tahmincisinin sonucuna göre vergi yükündeki bir birimlik artış kişi başına düşen GSYH büyümesi ile ölçülen iktisadi büyümeyi 0,588 negatif etkilemektedir. Bununla birlikte hukukun üstünlüğü ise büyümeyi 0,337 negatif etkilemektedir. Diğer taraftan ticaret açıklığındaki bir birimlik artış büyümeyi 0,355 pozitif etkilemektedir. Sistem GMM dinamik panel analizin bulgularına göre ise %5 anlam düzeyinde sadece vergi yükünün bağımlı değişkeni açıklamakta anlamlı olduğu görülmektedir. Buna göre vergi yükündeki bir birimlik artış iktisadi büyümeyi 0,351 oranında pozitif etkilemektedir. Diğer taraftan %10 anlam düzeyinde bağımlı değişkeni açıklayan ticari açıklıkta meydana gelen bir birimlik artış büyümeyi 0,151 pozitif etkilemektedir. Dolayısıyla sabit etkiler modelindeki vergi yükünün güçlü negatif etkisi ve ticari açıklığın pozitif etkisi diğer katsayılar arasında öne çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Avrasya Ülkeleri, Büyüme, Vergi Yükü, Sabit Etkiler, Sistem GMM.

JEL Kodu: P24, P35.

THE RELATIONSHIP BETWEEN TAX BURDEN AND ECONOMIC GROWTH IN EURASIAN ECONOMIES: 2002-2019 PERIOD

Assist. Prof. Dr. Mustafa Alpin GULSEN
Prof. Dr. Mustafa YILDIRAN

ABSTRACT

In this study, the effect of tax burden on economic growth between 2002-2019 in 12 Eurasian economies was analyzed using static and dynamic panel data methods. According to the result of the fixed effects estimator, one unit increase in the tax burden negatively affects the GDP growth per capita by -0,588. On the other hand, the rule of law negatively affects growth by -0.337. One-unit increase in trade gap has a positive effect of 0,355 on growth. According to the findings of the system GMM dynamic panel analysis, it is seen that only the tax burden is significant in explaining the dependent variable at the 5% significance level. Accordingly, a one-unit increase in the tax burden has a positive effect of 0.351 on economic growth. On the other hand, a one-unit increase in trade openness at the significance level of 10% positively affects growth by 0,151. Therefore, the strong negative effect of the tax burden in the fixed effects model and the positive effect of the trade openness stand out among other coefficients.

Keywords: Eurasian Countries, Growth, Tax Burden, Fixed Effects, System GMM.

JEL Code: P24, P35.

1. GİRİŞ

Sovyetler Birliği'nin 1991 yılında dağılmasının ardından 29 ülke bağımsızlığını kazanmış ve bu ülkelere geçiş ekonomileri denilmiştir. Ek olarak bu ülkeler, bağımsızlıklarının ardından serbest piyasa sistemine yönelik reformlar yapmaya başlamış ve günümüze kadar devam etmiştir.

Birliğin dağılması her şeyden önce bağımsız hareket etme hürriyetine kavuşan sosyal, siyasal ve iktisadi karar mekanizmalarını ortaya çıkarmıştır. Ancak bu unsurların nasıl idare edileceği konusunda deneyim eksikliği ve sorumluluk alanının belirsizliği, her alanda krizlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. (Weber, 1967: 32-35; Chauvier, 1991: 29)

Geçiş ülkelerinin devraldığı sosyal, siyasal ve iktisadi miras, sadece başlangıç koşullarını belirlememiş aynı zamanda günümüze kadar etkisini devam ettirmiştir. Ülkelerin Sovyetler Birliği'nin merkezi olan Rusya'ya coğrafi ve kültürel yakınlığı günümüzdeki iktisadi bağımsızlıklarını da etkilemiştir. Bu kapsamda Sovyetler Birliği'ne daha geç katılan ve gelişmiş Avrupa ülkeleriyle yakın ilişkiler kuran Baltık ülkeleri günümüzde daha istikrarlı bir iktisadi yapı oluşturmuştur. Ek olarak Avrupa Birliği'ne katılma hedefleri, Baltık ve bir kısım Doğu Avrupa ülkelerinin serbest piyasa deneyiminin olmaması sorununu da ortadan kaldırmıştır. Diğer taraftan Balkan ülkeleri ise bağımsızlıklarından itibaren iç savaş ve meşruiyet sorunlarıyla mücadele

etmiştir. Bu durum Balkan ülkelerinin serbest piyasa reformlarından ziyade savaşa ve siyasi sorunlara odaklanmasına neden olmuş ve geçişi geciktirmiştir.

Bu makalenin amacı, Azerbaycan, Belarus, Ermenistan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Özbekistan, Rusya, Tacikistan, Türkmenistan ve Ukrayna geçiş ülkelerinden oluşan 12 Avrasya ekonomisinin 2002-2019 döneminde büyüme ile vergi yükü, işsizlik, hukukun üstünlüğü ve dışa açıklık arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Çalışmada büyüme ile vergi yükü, işsizlik, hukukun üstünlüğü ve dışa açıklık arasındaki ilişki dinamik ve statik panel veri analizleri ile test edilecektir. Böylece yıllık ve dönemsel etkilerin görülmesi hedeflenmiştir. Analizin ardından çalışma sonuç bölümüyle sonlandırılacaktır.

2. NİCELİKSEL ANALİZ

Bu kısımda çalışma kapsamında yer alan ekonomilere yönelik statik ve dinamik panel veri analizi yapılacaktır.

2.1. Veri Seti ve Yöntem

Çalışmada literatürde sıklıkla kullanılan kişi başına düşen GSYH ile vergi yükü denkleminde hareket edilmiştir (Davoodi & Zou 1998; Stoilova & Patonov, 2012).

Tablo 1: Regresyon Modelinde Kullanılan Değişkenler

Değişken	Açıklama	Kaynak
lnGSYH	Doğal logaritması alınmış Kişi Başına Düşen GSYH yıllık büyüme oranı	data.worldbank
lnVY	Doğal Logaritması alınmış vergi yükü	heritage.org
lnİŞS	Doğal logaritması alınmış toplam işgücünün yüzdesi olarak işsizlik rakamları	data.worldbank
lnHKÜ	Doğal Logaritması alınmış (mülkiyet haklarını içeren) hukukun üstünlüğü endeksi	heritage.org
lnTA	Doğal logaritması alınmış ticari açıklık	data.worldbank

Bu ilişkiyi ifade eden denklem (1) şu şekildedir:

$$\ln GSYH_{it} = \beta_1 + \beta_2 \ln VY_{it} + \beta_3 \ln İŞS_{it} + \beta_4 \ln HKÜ_{it} + \beta_5 \ln TA_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

t: 20022019 i: 12 Avrasya Ekonomisi

Sabit etkiler modelinin geçerli olabilmesi için temel varsayımlarından olan *değişen Varyans, otokorelasyon ve birimler arası korelasyon yoktur* hipotezi reddedilmekte ve söz konusu sorunların olduğu sonucuna varılmaktadır.

Modelde yer alan söz konusu sorunların varlığında tutarlı bir tahminci olan Driscoll-Kraay tahmincisinin sonuçları tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 2: Sabit Etkiler Tahmincisi Sonucu (Driscoll-Kraay Standart Hatalar)

lnGSYH	Katsayı	Driscoll/Kraay Standart hata	P> t
lnVY	-0,588	0,303	0,079*
lnİŞS	-0,337	0,212	0,141**
lnHKÜ	-0,416	0,123	0,006
lnTA	0,355	0,124	0,016
Prob >f: 0,000			
Maksimum gecikme: 2			

Not: *%10 düzeyinde anlamlıdır.

Not: **İstatistiksel olarak anlamsızdır.

Sabit etkiler tahmincisinin sonucuna göre vergi yükündeki bir birimlik artış kişi başı GSYH büyümesi ile ölçülen iktisadi büyümeyi 0,588 negatif etkilemektedir. Bununla birlikte hukukun üstünlüğü ise büyümeyi 0,337 negatif etkilemektedir. Diğer taraftan ticaret açıklığındaki bir birimlik artış büyümeyi 0,355 pozitif etkilemektedir.

2.2. Dinamik Panel Veri Analizi

Ekonomilerde özellikle iktisadi büyüme gibi makroekonomik değişkenler, bir sonraki döneme denk gelen büyüme rakamlarını etkilemektedir. Daha geniş bir ifadeyle, 2002 yılından 2019 yılına reformlar yapan ve bir sonraki dönemde bu reformların çıktılarından etkilenen Avrasya ekonomilerinin dinamik panel analiz vasıtasıyla incelenmesi nispeten daha doğru sonuçlar vermesi beklenmektedir. Dolayısıyla iktisadi ilişkiler incelenirken değişkenlerin gecikmeli değerlerinin de açıklayıcı faktör olarak ele alınması önemlidir (Tatoğlu, 2020: 114). Bu kapsamda Arellano & Bover (1995) ve Blundell & Bond (1998) tarafından geliştirilen Sistem Genelleştirilmiş Momentler tahmincisi sonuçları tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3: Arellano ve Bover/Blundell ve Bond Sistem GMM Tahmincisi Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Standart hata	P> z
lnVY	0,351	0,089	0,000
lnİŞS	-0,003	0,071	0,957**
lnHKÜ	-0,120	0,078	0,122**
lnTA	0,151	0,078	0,054*
AR(1)	Z= -4,79 Pr>z=0,000		
AR(2)	Z=0,04 Pr>z=0,968		
Sargan testi	Prob > $\chi^2 = 0,000$		

Not: *%10 düzeyinde anlamlıdır.

Not: ** İstatistiksel olarak anlamsızdır.

Tablo 3'te Sistem GMM dinamik panel analizin bulgularına göre %5 anlam düzeyinde sadece vergi yükünün bağımlı değişkeni açıklamakta anlamlı olduğu görülmektedir. Buna göre vergi yükündeki bir birimlik artış iktisadi büyümeyi 0,351 oranında pozitif etkilemektedir. Diğer taraftan %10 anlam düzeyinde bağımlı değişkeni açıklayan ticari açıklıkta meydana gelen bir birimlik artış büyümeyi 0,151 pozitif etkilemektedir. Diğer değişkenler ise istatistiksel olarak anlamsız sonuç verdiği için yorum dışındadır.

3. SONUÇ

Mevcut çalışmada iktisadi büyüme üzerinde vergi yükü, işsizlik, hukukun üstünlüğü ve ticari açıklık değişkenlerinin etkisi incelenmiştir. Çalışmadaki bulgulara dayanarak, vergi yükünün Avrasya ekonomilerinde 2002-2019 yılları arasında kişi başına reel GSYH büyüme oranı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı etkiler yaptığını dair niceliksel kanıtlar bulunmaktadır. Bununla birlikte bulgular, statik ve dinamik analizde farklılıklar göstermiştir. Buna göre statik panel veri analizinde sabit etkiler tahmincisine göre vergi yükünün büyüme üzerindeki etkisi negatif iken dinamik panel veri analizinde sistem GMM tahmincisinde bu etki pozitifdir. Bu çerçevede vergi yükü değişkeninin büyüme üzerindeki yıllık etkisi, dönemsel etkisinden farklıdır.

Sabit etkiler tahmincisinin sonucuna göre vergi yükündeki bir birimlik artış kişi başına düşen GSYH büyümesi ile ölçülen iktisadi büyümeyi 0,588 negatif etkilemektedir. Bununla birlikte hukukun üstünlüğü ise büyümeyi 0,337 negatif etkilemektedir. Diğer taraftan ticaret açıklığındaki bir birimlik artış büyümeyi 0,355 pozitif etkilemektedir. Sistem GMM dinamik panel analizin bulgularına göre ise %5 anlam düzeyinde sadece vergi yükünün bağımlı değişkeni açıklamakta anlamlı olduğu görülmektedir. Buna göre vergi yükündeki bir birimlik artış iktisadi büyümeyi 0,351 oranında pozitif etkilemektedir. Diğer taraftan %10 anlam düzeyinde bağımlı değişkeni açıklayan ticari açıklıkta meydana gelen bir birimlik artış büyümeyi 0,151 pozitif etkilemektedir. Diğer değişkenler ise istatistiksel olarak anlamsız sonuç verdiği için yorum dışında tutulmuştur. Dolayısıyla sabit etkiler modelindeki vergi yükünün güçlü negatif etkisi ve ticari açıklığın pozitif etkisi diğer katsayılar arasında öne çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

- Weber, A. (1967). *Kuvvetli ve Zayıf Tarafları ile Bugünkü Sovyet Ekonomisi*, (Çev. Arif Demirel & Hikmet Somay), Kişisel Kitaplar, Mersin.
- Chauvier, J. (1991). *Sovyetler Birliği: Ekonomik ve Siyasi Gelişmeler (1917/1988)*, (Çev. Temel Keşoğlu), BDS Yayınları, İstanbul.
- Davoodi, H. & Zou, H. (1998). "Fiscal Decentralization and Economic Growth: A Cross-Country Study", *Journal of Urban Economics*, 43, 244–257.
- Stoilova, D. & Patonov, N. (2013). "An Empirical Evidence for The Impact of Taxation on Economy Growth in The European Union", *Tourism and Management Studies*, 3, 1030–1039.
- Tatoğlu F. Y. (2020). *İleri Panel Veri Analizi Stata Uygulamalı*, Beta Yayınları, İstanbul.
- Arellano, M. & Bover, O. (1995). "Another Look at The Instrumental Variable Estimation of Error-Components Models", *Journal of econometrics*, 68(1), 29-51.
- Blundell, R. & Bond, S. (1998). "Initial conditions and Moment Restrictions in Dynamic Panel Data Models", *Journal of Econometrics*, 87(1), 115-143.